

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Анђелина В. Марић Станковић

**ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ
У ФУНКЦИЈИ СТРУКТУРИРАЊА
ПОНУДЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА**

Докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

Andelina V. Marić Stanković

**TOURIST ATTRACTIONS
IN THE FUNCTION OF STRUCTURING
THE OFFER OF THE PČINJA DISTRICT**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

Ментор:

др Мирјана Гајић, редовни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

Чланови комисије:

др Добрица Јовичић, редовни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

др Сања Павловић, редовни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

др Марија Братић, ванредни професор
Универзитет у Нишу– Природно-математички факултет

Датум одбране дисертације:

Београд

ЗАХВАЛНИЦА

Искрено и дубоко се захваљујем свим особама које су унеле неизмеран допринос експертизе и посвећености. Хвала вам на снажној вери у моје могућности.

Првенствено, изражавам најдубљу захвалност менторки Мирјани Гајић и професорки Сањи Павловић, професору Добрици Јовичићу и професорки Марији Братић који су ме водили током докторских студија и израде докторске дисертације, за њихово професионално менторство и континуирану подршку. Њихова стручност, труд и посвећеност помогли су ми да истражујем и развијам своје идеје на најбољи начин. Најлепше хвала на усмеравању ка успешном завршетку докторске дисертације. Ваше сугестије и помоћ у области туризмологије, подршка и ангажовање значајно су допринели квалитету и резултатима мог истраживачког рада.

Посебну захвалност исказујем професору Миодрагу Ђорђевићу са департмана за математику ПМФ у Нишу, за његову изузетну помоћ и сарадњу у обради и анализи статистичких података. Његова стручност у области статистике били су неизмерно корисни у анализи и интерпретацији података. Преданост да ми помогнете да разумем и применим статистичке методе на моје истраживање били су неизоставни за успех мог доктората.

Академику професору Томиславу Павловићу без чијих вештина не бих ни знала да напишем овај докторат, др Лани Пантић-Ранђеловић, др Ивани Радоњић-Митић и свим члановима Лабораторије соларне енергетике департмана за физику, изражавам дубоку захвалност на сарадњи и саветима који су значајно обогатили моје истраживање. Ваша стручност и српљење омогућили су ми да се упустим у дубљу анализу и примену концепата из различитих области.

Топло се захваљујем Сањи Бундало и свим њеним сарадницима из библиотеке у Врању, који су ми омогућили приступ релевантним информацијама и литератури. Хвала вам на спремности да ми помогнете у сваком тренутку.

Искрено се захваљујем свим сарадницима и члановима културних установа и туристичких организација локалних самоуправа Пчињског округа, који су учествовали у прикупљању статистичких података. Ваша професионалност у значајној мери је допринела успеху мог истраживања. Хвала вам на вашој спремности да поделите своје знање и искуство са мном.

Посебну захвалност дугујем професорки Даници Пиршл за њено вредно лекторирање и помоћ у уређивању овог доктората. Захваљујем се и Милету Ранђеловићу за његову помоћ у техничкој припреми рада.

Хвала мојим дивним родитељима Владану и Светлани Марић који су ми омогућили предивно детињство, моја школовања и путовања. Мом тати који ме је научио да волим књигу, музику и путовања. Хвала ти тајо на свим фантастичним путовањима са тобом. Верујем да сте обоје поносни на мене!

Мојој сестри Ани Марић Стевановић, мом највећем критичару, дугујем посебну захвалност која је прошла са мном сва моја академска образовања и помогла разговорима много пута.

Овај рад посвећујем свом супругу Миловану и нашој ћерки Љубици који су последњих година моја највећа подршка и смисао постојања. Ваша неизмерна подршка, љубав и разумевање били су моје охрабрење и основа мог успеха. Без ваше посвећености и подршке, ово достигнуће не би било могуће. Хвала вам што сте разумели моју одсутност и бригу током израде дисертације. Због вас се борим за боље сутра и верујем да сте поносни на мене. Волим вас највише на свету белом том!

Београд, јул 2023.

Анђелина Марић Станковић

ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ СТРУКТУРИРАЊА ПОНУДЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Резиме

Пчињски округ има специфичан погранични положај и сусреће се са многим социјалним, економским и политичким изазовима, што се негативно одражава на развој туризма и општег привредног напретка истраживачког простора. Међутим, природне и антропогене туристичке атракције Пчињског округа, јединствене у овом региону, остају неиспољене и непознате јавности, због слабе промоције, неуређености и неодговарајуће приступачности.

Власина, Врање, Врањска Бања и Бесна Кобила су туристичке дестинације које просторно припадају Пчињском округу. Оне према Стратегији развоја туризма у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године (у даљем тексту: Стратегија) представљају приоритетне дестинације интензивне туристичке валоризације кроз културно наслеђе, природна богатства, Власинско језеро, Врањску и Бујановачку Бању. Комплементарним туристичким развојем на овим дестинацијама дошло би до развоја здравственог, SPA&Wellness туризма, руралног и етнотуризма, скијања и манифестација.

Пчињски округ је недовољно проучаван и неосновано запостављен истраживачки простор у академским круговима. Из тог разлога, јавила се потреба за истраживањем са циљем исипивања задовољства туриста и перцепције интерних стејкхолдера о могућности развоја одређених облика туризма на основу постојећих потенцијала и наглашавање важности комплементарног развоја различитих облика туризма. Испитивање задовољства туриста и перцепције интерних стејкхолдера о развоју туризма пружило је увид у потенцијале и недостатке у туристичкој понуди Пчињског округа. Емпиријско истраживање задовољства туриста спроведено је од 01. јула до 31. децембра 2021., док су перцепције интерних стејкхолдера испитиване од 01. августа до 31. октобра 2022. године. Емпиријски подаци добијени су на основу анкетања домаћих и страних туриста који су посетили Пчињски округ, и интерних стејкхолдера који послују на проучаваном простору. Добијени подаци анкетним истраживањем обрађени су у статистичком пакету за друштвене науке – Statistical Package for the Social Sciences IBM 20.0 (SPSS).

Резултати дисертације представљају основу за креирање туристичке стратегије и структурирање препознатљиве туристичке понуде, пре свега на домаћем тржишту. Истраживање је такође указало на значај едукације туристичког кадра и потребу за њиховим стручним усавршавањем у округу. Резултати овог истраживања могу послужити за планирање туристичке валоризације општина на локалном и регионалном нивоу, са циљем развоја перспективне туристичке понуде и повећања промета. Истраживање истиче значај Пчињског округа као туристичке дестинације која је до сада занемарена, али има велики потенцијал за развој.

На основу резултата добијених применом програма SPSS дошло се до следећи закључака:

- туристичка инфраструктура и супраструктура Пчињског округа заостају за савременим стандардима;
- различите општине у округу су неразвијене, а имају потенцијал за развој туризма као начина за економску стабилност;
- Пчињски округ може постати лидер у здравственом, еко и руралном туризму, са потенцијалом за раст и напредак;
- етнографске атракције представљају јединствен спој истока и запада и могу послужити као основа за стратегијско планирање;
- туристи су делимично задовољни туристичким атракцијама и услугама, али имају примедбе на инфраструктуру.

На основу свега наведеног, потребно је улагати у развој туристичког планирања, обуку особља и унапређење инфраструктуре како би се Пчињски округ укључио у туристичке токове. Интерни стејкхолдери показују оптимизам у вези са будућим развојем туризма и улажу у повећање капацитета смештаја. Да би се унапредио развој туризма у Пчињском округу, потребно је посетиоцима структурирати свеобухватну туристичку понуду, комбинујући природне и антропогене туристичке атракције у њиховом окружењу. Успостављањем привлачне понуде, може се утицати на њихову одлуку о продужењу боравка у Пчињском округу, како би се смањио транзитни утицај. То би условило пораст туристичке потрошње и утицај на целокупни привредни развој Пчињског округа.

Кључне речи: природне и антропогене туристичке атракције, туристичка понуда, туристи, интерни стејкхолдери, Пчињски округ, Србија

Научна област: Геонауке

Ужа научна област: Туризмологија

TOURIST ATTRACTIONS IN THE FUNCTION OF STRUCTURING THE OFFER OF THE PČINJA DISTRICT

Summary

The Pčinja District has a specific border position and faces various sociological, economic, and political challenges that negatively impact the development of tourism and overall economic progress in the research area. However, the natural and anthropogenic tourist attractions of the Pčinja District, unique in this region, remain untapped and unknown to the public due to weak promotion, lack of organization, and inadequate accessibility.

Vlasina, Vranje, Vranjska Banja, and Besna Kobila are tourist destinations spatially belonging to the Pčinja District. According to the Tourism Development Strategy of the Republic of Serbia for the period 2016-2025 (hereinafter referred to as the Strategy), they represent priority destinations for intensive tourist valorization through cultural heritage, natural resources, Vlasina Lake, Vranjska and Bujanovac Spa. Complementary tourism development in these destinations would lead to the development of health, SPA & Wellness tourism, rural and ethno-tourism, skiing, and events.

The Pčinja District is insufficiently researched and unjustifiably neglected as a research area in academic circles. For this reason, there was a need for research aimed at exploring tourist satisfaction and the perceptions of internal stakeholders regarding the potential for developing specific forms of tourism based on existing potentials, emphasizing the importance of complementary development of different forms of tourism. The investigation of tourist satisfaction and the perceptions of internal stakeholders provided insights into the potentials and shortcomings in the tourism offer of the Pčinja District. The empirical research on tourist satisfaction was conducted from July 1st to December 31st, 2021, while the perceptions of internal stakeholders were examined from August 1st to October 31st, 2022. Empirical data were collected through surveys of domestic and foreign tourists who visited the Pčinja District and internal stakeholders operating in the research area. The data obtained from the survey research were analyzed using the Statistical Package for the Social Sciences IBM 20.0 (SPSS).

The results of the dissertation serve as a basis for creating a tourism strategy and structuring a recognizable tourism offer, primarily targeting the domestic market. The research has also highlighted the importance of educating tourism professionals and the need for their professional development in the district. The findings of this research can be utilized for planning the tourism valorization of municipalities at both the local and regional levels, aiming to develop a promising tourism offer and increase visitor traffic. The research emphasizes the significance of the Pčinja District as a tourist destination that has been neglected thus far, but possesses great potential for development.

Based on the results obtained through the use of the SPSS program, the following conclusions have been reached:

- The tourism infrastructure and superstructure of the Pčinja District lag behind modern standards.
- Different municipalities in the district are underdeveloped but have the potential for tourism development as a means of achieving economic stability.
- The Pčinja District has the potential to become a leader in health, eco, and rural tourism, with room for growth and progress.
- Ethnographic attractions represent a unique blend of East and West and can serve as a basis for strategic planning.
- Tourists are partially satisfied with the tourist attractions and services but have concerns about the infrastructure.

Based on the above, it is necessary to invest in tourism planning, staff training, and infrastructure improvement to integrate the Pčinja District into tourism flows. Internal stakeholders show optimism regarding the future development of tourism and are investing in increasing accommodation capacity. To enhance tourism development in the Pčinja District, it is necessary to structure a comprehensive tourism offer for visitors, combining natural and anthropogenic tourist attractions in their surroundings. By establishing an attractive offer, it is possible to influence their decision to prolong their stay in the Pčinja District, reducing the transit tourist phenomenon. This would result in increased tourist spending and have an impact on the overall economic development of the Pčinja District.

Keywords: natural and anthropogenic tourist attractions, tourism offer, tourists, internal stakeholders, Pčinja District, Serbia

Scientific field: Geosciences

Scientific subfield: Tourismology

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ РАДА	5
1.1. Предмет истраживања	5
1.2. Циљеви и задаци истраживања	5
1.3. Методе у теоријском делу истраживања.....	6
1.4. Хипотетички аспект истраживања	9
2. ПРЕГЛЕД ПОСТОЈЕЋЕ ЛИТЕРАТУРЕ О ТУРИСТИЧКИМ АТРАКЦИЈАМА	12
2.1. Појам и дефиниција туристичке атракције.....	12
2.2. Еволуција туристичке атракције.....	15
2.3. Систем туристичке атракције.....	15
2.4. Подела туристичких атракција	16
2.4.1. Кушенов метод функционалне класификације туристичких атракција .	19
2.5. Туристичке атракције и савремени туризам.....	20
3. ПОЛОЖАЈ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА	22
3.1. Географски положај и границе Пчињског округа.....	22
3.2. Саобраћајно-географски положај Пчињског округа.....	25
3.3. Туристичко-географски положај Пчињског округа.....	25
3.4. Функционални положај Пчињског округа.....	32
4. ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА	33
4.1. Геоморфолошке туристичке атракције Пчињског округа.....	34
4.2. Клима као туристичка атракција Пчињског округа.....	41
4.2.1. Температура ваздуха у Пчињском округу	42
4.2.2. Инсолација у Пчињском округу	43
4.2.3. Ветар у Пчињском округу	44
4.2.4. Падавине у Пчињском округу.....	45
4.2.5. Влажност ваздуха у Пчињском округу	46
4.3. Хидрографске туристичке атракције Пчињског округа.....	47
4.3.1. Хидрогеолошка својства и подземне воде Пчињског округа	47
4.3.2. Површински хидрографски објекти Пчињског округа – реке и језера... 48	
4.3.2.1. Реке Пчињског округа	48
4.3.2.2. Језера Пчињског округа.....	51
4.3.3. Термоминерални извори и бање Пчињског округа	55
4.3.3.1. Врањска Бања – краљевска бања Србије	56
4.3.3.2. Бујановачки кисељак	56
4.4. Биогеографске туристичке атракције Пчињског округа	57
4.4.1. Биљни свет (флора) Пчињског округа	58
4.4.2. Животињски свет (фауна) Пчињског округа.....	58
4.5. Заштићена природна добра на територији Пчињског округа	59
4.5.1. Предео изузетних одлика „Власина” (ПИО „Власина”)	60
4.5.2. Предео изузетних одлика „Долина Пчиње” (ПИО „Долина Пчиње”)....	64
4.5.3. Строги резерват природе „Кукавица”	64
4.5.3. Строги резерват природе „Јарешник”	65
4.5.4. Споменик природе „Јовачка језера”	65

5.	АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА.....	66
5.1.	Етнографске туристичке вредности и културно наслеђе Пчињског округа.....	66
5.2.	Уметничке туристичке вредности Пчињског округа.....	69
5.2.1.	Археолошка налазишта у Пчињском округу	69
5.2.2.	Историјско и градитељско наслеђе Пчињског округа.....	71
5.2.3.	Музеји и спомен-обележја Пчињског округа.....	73
5.2.4.	Верски објекти.....	76
	5.2.4.1. Православни верски објекти Пчињског округа.....	76
	5.2.4.2. Исламски верски објекти у Пчињском округу	80
5.3.	Амбијенталне и пејзажне туристичке вредности Пчињског округа	81
5.4.	Манифестационе туристичке вредности Пчињског округа	82
	5.4.1. Манифестације у Врању и Врањској Бањи.....	83
	5.4.2. Манифестације у општини Сурдулица	85
	5.4.3. Манифестације у осталим општинама Пчињског округа	86
6.	ДЕМОГРАФСKE ОДЛИКЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА.....	88
6.1.	Историјски развој Пчињског округа	88
6.2.	Становништво – основне демографске одлике и структура	89
6.3.	Насеља Пчињског округа	94
6.4.	Привреда	100
7.	МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА	102
7.1.	Основни смештајни капацитети у Пчињском округу.....	102
7.2.	Комплементарни смештајни капацитети у Пчињском округу	104
7.3.	Самостални угоститељски објекти и ванпансионска понуда Пчињског округа	108
7.4.	Планирани смештајни објекти у оквиру ПИО „Власина”.....	110
	7.4.1. Планиране туристичке зоне у оквиру ПИО „Власина”	111
7.5.	Саобраћајна инфраструктура Пчињског округа.....	112
7.6.	Објекти спортске рекреације у Пчињском округу	113
7.7.	Туристичке организације и туристичке агенције Пчињског округа	114
8.	ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ У ПЧИЊСКОМ ОКРУГУ	116
8.1.	Фазе у развоју туристичког промета у Пчињском округу	116
8.2.	Анализа туристичког промета у Пчињском округу.....	118
9.	АНАЛИЗЕ СТРАТЕШКОГ УПРАВЉАЊА У ЦИЉУ ПЛАНИРАЊА ТУРИСТИЧКОГ РАЗВОЈА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА.....	128
9.1.	SWOT анализа Пчињског округа као туристичке дестинације	128
9.2.	PEST анализа Пчињског округа као туристичке дестинације	130
9.3.	Квантитативна анализа Пчињског округа као туристичке дестинације	131
9.4.	Геоколошко вредновање туристичких атракција Пчињског округа	137
10.	МЕТОДОЛОГИЈА И ФАЗЕ ЕМПИРИЈСКОГ ИСТРАЖИВАЊА.....	142
10.1.	Место и временски оквир емпиријског истраживања	142
10.2.	Одређивање узорака емпиријског истраживања	142
10.3.	Инструмент емпиријског истраживања	143
10.4.	Примењене статистичке методе при обради и анализи емпиријских података	145

11.	РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА	148
11.1.	Дескриптивна статистичка анализа података добијених из Упитника 1. Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа на основу става туриста/испитаника	148
11.2.	Дескриптивна статистичка анализа података добијених из Упитника 2. Туристичка понуда и туристичка тражња у Пчињском округу на основу става интерних стејкхолдера (менаџера и запослених у туристичко-угоститељској делатности)	161
11.3.	Кронбахов коефицијент поузданости мерног инструмента (eng. Cronbach's Alpha Reliability Coefficient)	179
11.4.	Крушквал-Волисов (Kruskal-Wallisov) тест за утврђивање независних узорака ..	179
11.5.	Chi Square (χ^2) - Хи-квадрат тест	182
11.6.	Ман-Витнијев (Mann-Whitney) тест	185
11.7.	Спирманов коефицијент корелационог ранга	188
11.8.	Вилкоксон (Wilcoxon) тест еквивалентних парова	188
11.9.	Т-тест за независне узорке	191
11.10.	Једнофакторска анализа варијансе (ANOVA)	194
11.11.	Експлоративна факторска анализа (EFA) о ставовима, очекивањима и задовољствима туриста/испитаника туристичком понудом у Пчињском округу (Упитник 1)	197
12.	ТЕРИТОРИЈАЛНО УРЕЂЕЊЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА У ЦИЉУ СТРУКТУРИРАЊА ТУРИСТИЧКОГ ПРОСТОРА.....	202
12.1.	Туристички рејони Пчињског округа.....	203
12.2.	Потенцијални облици туризма на простору Пчињског округа	205
12.2.1.	Здравствени туризам	205
12.2.2.	Спортско-рекреативни туризам	208
12.2.3.	Планински туризам	211
12.2.4.	Рурални и еко туризам	213
12.2.5.	Транзитни туризам	214
12.2.6.	Екскурзиони, излетнички и викенд туризам	214
12.2.7.	Вински или енотуризам	216
	ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	217
	ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА.....	222
	ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ ПОДАТАКА.....	236
	СПИСАК ТАБЕЛА	238
	СПИСАК КАРАТА.....	241
	СПИСАК ГРАФИКОНА	242
	СПИСАК СЛИКА	243
	ПРИЛОЗИ.....	244
	Прилог 1. Анкетни упитник 1. – Туристи.....	244
	Прилог 2. Анкетни упитник 2. – Интерни стејкхолдери.....	251
	Прилог 3. Поступак рада Експлоративне факторске анализе за 64 елемената туристичке понуде Пчињског округа као туристичке дестинације	255
	БИОГРАФИЈА.....	257

УВОД

Основни фактор успеха и формирања озбиљне туристичке дестинације је креирање висококвалитетне туристичке понуде чији би садржај обухватао корелациону везу између природних и антропогених атракција. То би довело до формирања успешне и конкурентне дестинације за задовољавање разноврсне туристичке потребе, а уједно би се остваривала и економска одрживост простора (Croes, 2011; Pansiri, 2014; Bašan et al., 2021).

Светска туристичка организација (UNWTO) под квалитетом у туризму сматра резултат интерактивне везе између задовољства свим легитимним потребама за производима и услугама у туристичкој дестинацији, задовољство које настаје испуњењем захтева и очекивања корисника/туриста и задовољство односом цене, квалитета и услуга. Такође UNWTO дефинише да су основне одреднице квалитета у туризму *сигурност, хигијена, приступачност и маркетинг туристичке дестинације*. *Сигурност* туристичке дестинације огледа се кроз суштину да финални туристички производ не сме представљати опасност за људе и окружење са поштовањем донетих свих законских регулатива о заштити животне средине. *Хигијена* је такође врло важна за квалитетан и успешан туризам. Примарни стандарни чистоће основног и комплементарног смештајног капацитета, угоститељских и других објаката који служе развоју туризма, спорта и рекреације, морају се поштовати и достићи максимално могућ ниво, ради успостављања високог степена квалитета дестинације. Врло је важно отклонити све физичке и комуникативне препреке и изградити *приступачну* дестинацију што је врло важно за успостављање квалитетне дестинације. И на крају, на квалитет у дестинацији утиче *маркетинг* код ког су неопходне истините, недвосмислене и транспарентне информације о туристичкој понуди уз поштовање традиције и аутохтоних обележја дестинације (<https://www.unwto.org/ethics-culture-and-socialresponsibility>, приступано).

У процесу организације туристичке дестинације, и туристи и интерни стејкхолдери су у сталној вези, а њихова међусобна сарадња креира квалитет понуде и услуга. Са тим у вези, интерни стејкхолдери имају директни и индиректни утицај на задовољство и мотивацију туриста, где некада делују и као одлучујући фактор приликом избора дестинације. Успешни резултати туристичког развоја произилазе од задовољних и лојалних туриста спремних да се увек врате у дестинацију, што је резултат квалитетне услуге запослених, њиховог знања и вештина (Perić et al., 2015).

Према Vetitnev et al. (2013) целокупно задовољство туристе не темељи се само и искључиво на туристичку понуду у туристичкој дестинацији него и на односу цена и квалитета услуга од стране интерних стејкхолдера. С обзиром да степен задовољства дестинацијом утиче на избор исте будућих туриста, наведени аутор сматра да је задовољство туриста изузетно важна детерминанта у креирању целокупне економске моћи туристичке дестинације, јер задовољство туриста повећава њихову стопу задржавања кроз оданост и враћање дестинацији, што за узврат дугорочно јача економски успех и промет дестинације. Са друге стране задовољан туриста ће увек препоручити дестинацију другима што представља најјефтинији и најбржи облик маркетинга (Narenciuc & Condratov, 2017). На ово се ослања и Мушановић (2020) која истиче да са гледишта туристичке понуде, јак имиџ туристичке дестинације повећава задовољство туриста, структурира препознатљиву туристичку понуду, квалификовану радну снагу, привлачи инвеститоре, повећава профит и економску моћ локалног становништва од продаје туристичког аранжмана, чиме се повећавају цене услуге, а смањују оперативни трошкови. Узајамно деловање ових чинилаца утиче на лојалност туристе који је спреман да се врати у дестинацију.

Запослени у туризму, као и њихови непосредни руководиоци су главни у пружању туристичких услуга. Због тога имају велику улогу у предвиђању и прилагођавању специфичних туристичких потреба и у изградњи чврстих односа са њима. Туристички радници морају разграничити услуге у односу на услуге конкурентске дестинације чиме утичу на успех пословања уз стварање туристичког задовољства (Вучковић, 2015).

Golob и сарадници (2014) истичу да је задовољство туриста туристичком понудом и боравком у одређеној туристичкој дестинацији један од најважнијих фактора за њен будући развој. Планови о побољшању туристичке понуде доносе се на основу степена задовољства или незадовољства туриста. Савремени туристички токови намећу туристичким дестинацијама стално прилагођавање новим потребама и жељама све захтевнијих туриста како би оне постале или остале конкурентне дестинације.

Врло је важно прилагодити туристичку понуду очекивањима потенцијалних туриста. Јер уколико дестинација није у могућности да прилагоди понуду потребама, долази до несклада између очекивања и доживљаја туриста, што резултира њиховом незадовољству и смањује могућност његовог враћања у дестинацији (Golob et al., 2014). Савремени туристи се више не задовољавају примарним потребама, већ су у потрази са новим авантурама и искуствима. Зато дестинације непрекидно морају унапређивати своју туристичку понуду и пратити савремене техничко-технолошке иновације (Marić Stanković, 2023).

Према Стратегији развоја туризма у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године (у даљем тексту *Стратегија*) туристичке дестинације које просторно припадају Пчињском округу су Власина, Врање, Врањска Бања и Бесна Кобила са полом развоја у граду. У Стратегији се истиче да су кључне атракције на овом простору културно наслеђе, природна богатства, Власинско језеро, лечилишни центри Врањске и Бујановачке Бање који би довели до развоја здравственог, SPA&Wellness туризма, руралног и етнотуризма, скијања, културних тематских рута и манифестација.

Прегледом доступне литературе, научних и стручних радова географа и туризмолога закључује се да је Пчињски округ недовољно проучен и неправедно занемарен истраживачки простор у академским круговима. Зато се приступило истраживању и изради ове докторске дисертације под називом „*Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа*”.

Докторска дисертација „*Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа*” је осмишљена да се, поред увода и закључка, састоји од дванаест поглавља кроз које ће се систематизовано анализирати, али и промовисати целокупни туристички потенцијал проучаваног простора.

У првом поглављу истичу се теоријске и методолошке одреднице на којима се темељи истраживање за потребе израде ове докторске дисертације. Њиховим дефинисањем интегрално се истичу предмет, циљ, задаци и методе у теоријском делу истраживања са јасно утврђеним хипотезама и временским оквиром испитивања. На крају првог поглавља истиче се очекивани допринос научне вредности емпиријског истраживања који ће указати на даља стратешка планирања развоја туризма у Пчињском округу.

Друго поглавље ове докторске дисертације полази од прегледа доступне литературе домаћих и страних географа и туризмолога који су се темељно бавили дефинисањем и проучавањем појма туристичке атракције као носиоца при структурирању туристичке понуде у дестинацији. Од појаве првих потреба за туристичким кретањима временом се мењала сврха путовања што је резултирало комплексну еволуцију туристичких атракција. Према MacCanell (1999) просторно постојање туристичких атракција као покретача туристичких кретања састоји се од система трију основних елемената и то: туристе, места и информације о месту (маркеру). Поред детаљног проучавања и ишчитавања о систему туристичких атракција, такође ће бити извршена опширна класи-

фикација појма туристичких атракција. У основи, туристичке атракције су подељене на природне и антропогене и као такве ће у даљем раду и бити представљене, али с обзиром да су бројни аутори дали различите поделе атракција према њиховој генези и начину деловања у простору, њихова детаљна типологија биће представљена у овом поглављу.

У **трећем поглављу** се јасно одређују границе, површина Пчињског округа као проучаваног простора, његово територијално простирање и административно припадање у Републици Србији. С обзиром на специфичност пограничног положаја Пчињског округа, у овом поглављу посебан акценат ће се ставити на његову позицију кроз аспекте географског, саобраћајног, туристичког и функционалног положаја. Њиховим свеобухватним приказом указаће се на туристички развојни потенцијал Пчињског округа према главним емитивним центрима и конкурентним дестинацијама у Србији и региону.

У **четвртом поглављу** се приказује детаљан преглед природних туристичких атракција у Пчињском округу. Иако су у другом поглављу представљене бројне поделе, за потребе израде ове дисертације узета је подела природних туристичких атракција аутора Стевана М. Станковића а то на: *геоморфолошке, климатске, хидрографске и биогеографске*. На простору Пчињског округа од *геоморфолошких туристичких атракција* издвајају се планине, висоравни и повије, палеовулканске купе, речне долине, кањони, клисуре и пећина које са својим рекреативним, куриозитетним, естетским и знаменитим својствима пружају могућност за развој више облика туризма. *Климатске туристичке атракције* Пчињског округа (температура и влажност ваздуха, инсолација, ветар и падавине) анализираће се за податке од 1991. до 2020. године према расположивим подацима са аутоматске метеоролошке станице Врање и допунске метеоролошке станице Власина Рид на Власинској висоравни. *Хидрографске туристичке атракције* Пчињског округа представљене су постојањем чистих планинских река, водопада и језера који имају велики рекреациони и привредни значај. Код хидрографских атракција у овом поглављу посебна пажња је усмерена ка анализирању термоминералних извора Врањске и Бујановачке Бање као основне носиоце развоја бањско-лечилишног туризма. Такође у овом поглављу од великог је значаја презентовање *биогеографских туристичких атракција* на територији Пчињског округа у коме се налази неколико законом заштићених подручја и то: ПИО „Власина”, ПИО „Долина Пчиње”, Строги резервати природе „Кукавица” и „Јарешник” и Споменик природе „Јовачка језера”.

Петом поглављу разматра антропогене туристичке атракције Пчињског округа кроз приказ *етнографске, уметничке, манифестационе и амбијенталне* грађе. Територија Пчињског округа је у погледу духовне, нематеријалне културе богато подручје, јер у њему егзистирају различити народи, православље и ислам, прожимање модерног са орјентом. Велики део антропогених атракција су законом заштићене као споменици културе и нематеријално културно добро од великог националног значаја. Од *етнографских туристичких атракција* у Пчињском округу истичу се врањски мелос, стари занати и народне ношње и гастрономски специјалитети, који су препознатљиви и ван границе Србије. Од *уметничких туристичких атракција* издвајају се: археолошка налазишта (локалитети Кале, Каципуп, Црквиште, Градиште и др), историјско наслеђе (Марково кале, турски хамам, кућа Боре Станковића), православни и исламски објекти и спомен обележја (Пашин конак, Бели мост у Врању, Спомен-костурница у Сурдулици). У овом поглављу је посебно наглашен значај *манифестација* у Пчињском округу и с тим у вези оне су детаљно обрађене и приказане појединачно за сваку од осам општина у округу.

У **шестом поглављу** се приказују демографска обележја Пчињског округа. Пограничан положај проучаваног простора условио је исписивање бурне историјске прошлости чија је последица велика хетерогеност у структури становништва, њихов начин живота, традиција, привреда и специфичан систем градње насеља. У овом поглављу је концизно обрађена свака општина Пчињског округа према свом положају, историјском

развоју, типу насеља и препознатљивим социо-демографским карактеристикама. Иако је Пчињски округ један од привредно најнеразвијенијих делова у Републици Србији, у овом поглављу су укратко, али јасно представљени привредно-економски параметри стагнације проучаваног простора.

У **седмом поглављу** анализира се материјална основа као један од најзначајнијих фактора туристичке понуде, која често има пресудан утицај на целокупни туристички промет. Материјална основа Пчињског округа је дата кроз систематски преглед основног и комплементарног смештајног капацитета, самосталних угоститељских објеката, саобраћајне инфраструктуре, објеката спортске рекреације и организационих фактора који делују преко туристичких организација и туристичких агенција на проучаваном простору. У овом поглављу је посебна пажња поклоњена обради стратешких планова за изградњу смештајних капацитета и туристичких зона на територији ПИО „Власина” као комплексне и могуће конкурентне туристичке дестинације.

На почетку **осмог поглавља** концизно су обрађене три фазе туристичког развоја у Пчињском округу, где је обухваћен временски оквир од краја XIX века до данас. У наставку овог поглавља врши се врло темељна анализа туристичког промета између 1991. и 2020. године како би се утврдио степен развијености туризма и квалитет туристичке понуде. Туристички промет је изражен кроз учешће Пчињског округа према укупном промету у Републици Србији, као и укупном броју туристичких долазака и остварених ноћења засебно за сваку општину у округу.

Девето поглавље је представљено приказом стратешког управљања у циљу планирања туристичког развоја Пчињског округа, због чега је ауторка, према истраживању и увида стања на терену, користила *SWOT*, *PEST*, *квантитативну анализу стратешког управљања и геоеколошко вредновање туристичких атракција*. Комбиновањем и практичном применом ових анализа засигурно ће се дати комплексна слика окружења што ће олакшати и спровести брже и ефикасније управљање простором како би се Пчињски округ као дестинација нашла на конкурентском туристичком тржишту.

За разлику од методологије у теоријском делу, у **десетом поглављу** ће се одвојено приказати фазе и методологија емпиријског истраживања на простору Пчињског округа кроз: место, време и инструменте истраживања, одређивање узорака и статистичких метода и тестова коришћених при обради података.

У **једанаестом поглављу** је представљена исцрпна анализа и обрада прикупљених емпиријских података на терену, где је вршено анкетно испитивање задовољства туриста који су посетили Пчињски округ, као и испитивање става и перцепција интерних стејкхолдера о туристичкој понуди и тражњи на проучаваном простору. Подаци добијени теренским истраживањем обрађени су у статистичком пакету IBM SPSS 20.0. Применом овог програма утврдиће се да ли су постављене хипотезе у *првом поглављу* потврђене или оповргнуте, које ће се у закључку представити и објаснити.

Помоћу емпиријских података представљених у једанаестом поглављу, у **дванаестом поглављу** ће се разматрати развојне перспективе појединих облика туризма и специфичних туристичких садржаја, што ће указати на правце будућег развоја туризма у Пчињском округу.

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ РАДА

1.1. Предмет истраживања

Докторска дисертација „*Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа*” темељи се на детаљној анализи природних и антропогених туристичких атракција, окружења и материјалне основе, садржане у туристичкој инфраструктури и супраструктури, ради утврђивања места и улоге Пчињског округа у укупном туризму Републике Србије. Идентификовањем туристичких атракција на простору Пчињског округа, могуће је утврдити њихову улогу у развоју посебних облика туризма по којима би овај простор постала дестинација препознатљиве понуде првенствено на домаћем туристичком тржишту. Из тог разлога, важно је сагледати постојећу, али и предвидети потенцијалну туристичку понуду према анализираним атракцијама представљеним у раду. Поред анализе постојећих туристичких атракција у Пчињском округу, предмет рада је емпиријско истраживање ставова, интересовања и задовољства туриста туристичком понудом и садржајима у Пчињском округу. На основу добијених резултата, изнеће се закључак о туристичком потенцијалу, али и ограничењима у туризму у овом делу Србије. Осим испитивања туриста, обрађивани су и интерни стејкхолдери (запослени у туризму), кроз њихов степен образовања и стручности особља, функцију коју обављају, као и ставови о томе које атракције препознају као примарне и препознатљиве у Пчињском округу. Управо ће њихове перцепције утицати на изношење предлога о могућности развоја појединих специфичних облика туризма на проучаваном простору, што може представљати темељ за нека будућа истраживања.

Теоријска и емпиријска истраживања спроведена за потребе израде ове докторске дисертације сагледала је специфичности сваке општине и сваке индивидуалне туристичке атракције Пчињског округа као јединственог локалитета који би, уз маркетинг, постао сензационалан туристички центар. Међутим, специфичност пограничног положаја овог краја условио је различите социо-економске потешкоће које су утицале на потпуно искључење Пчињског округа из свих савремених туристичких токова. Додатна отежавајућа околност јесте та што је простор Пчињског округа синоним за привредно најнеразвијенији део Србије кога карактерише велика стопа незапослености и миграција становништва. Ово су само неки од негативних ефеката представљених у раду који само продубљују туристичку изолованост Пчињског округа.

1.2. Циљеви и задаци истраживања

Основни постулат на коме се заснива израда докторске дисертације „*Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа*” је утврђивање јединствене туристичке понуде кроз сагледавање постојећих природних и антропогених атракција и материјалне основе. На основу њиховог систематизованог прегледа, један од циљева рада јесте и дефинисање шанси за развој појединих облика туризма и активности који ће се базирати на ресурсе које егзистирају на проучаваном простору, са посебним акцентом на здравствени, спортско-рекреативни и планински туризам. Према *Просторном плану Републике Србије од 2021. до 2035. године* који је утврђен у складу са *Стратегијом*, просторни оквири Власине, Врања, Врањске Бање и Бесне Кобиле са околним строго заштићеним природним резерватима представљају приоритетне туристичке дестинације Србије. На основу овога, поставља се још један циљ истраживања, а то је да се уз јасно дефинисање визија и стратегија унапређење туристичке понуде Пчињског округа, створи привлачна дестинација која ће задовољити различите тури-

стичке потребе и тиме обезбедити одрживи развој свих општина у округу: Врању, Сурдулици, Владичином Хану, Бујановцу, Прешеву, Трговишту и Босилеграду. Један од циљева овог рада јесте да током истраживања ауторка утврди предности и недостатке проучаваног простора на основу ставова и перцепција туриста и интерних стејкхолдера, односно испитивање туристичког тржишта. Резултати истраживања треба да укажу на слабости и негативан утицај из окружења како би се дале смернице за позиционирање Пчињског округа као туристичке дестинације на тржишту са препознатљивим туристичким садржајем високог квалитета.

Из већ неколико истакнутих циљева овог рада произилазе **задачи истраживања**, а то су:

- преглед доступне литературе домаћих и страних аутора који су се темељно бавили проучавањем појма туристичке атракције, као и њеном обимном класификацијом;
- јасно одређивање граница проучаваног простора, са истицањем његовог географског, саобраћајног, туристичког и функционалног положаја;
- детаљно презентовање свих природних и антропогених туристичких атракција које се успешно могу валоризовати на простору Пчињског округа и од њега створити врло привлачну туристичку дестинацију;
- проучавање материјалне основе кроз степен развијености туристичке инфраструктуре и супраструктуре, што је од великог значаја за стварање слике о нивоу интегрисања Пчињског округа као туристичке дестинације;
- анализа стратешког управљања ради будуће афирмације Пчињског округа као туристичке дестинације користећи SWOT, PEST, квантитативну анализу и геоеколошко вредновање туристичких атракција;
- емпиријско истраживање у комбинацији теренског посматрања и прикупљања података путем анкетних упитника формулисаних за туристе и интерне стејкхолдере (запослених у туризму);
- испитивање става туриста о комплементарности туристичке понуде и туристичке тражње дестинације Пчињског округа, мотивационих фактора који су утицали на туристе/испитанике да посете Пчињски округ, као и њихова очекивања и задовољство општом и туристичком инфраструктуром и супраструктуром и услугама запослених у туризму на проучаваном простору;
- оцењивање гледишта интерних стејкхолдера о туристичкој понуди Пчињског округа и могућностима развоја одређених облика туризма;
- анализа и обрада прикупљених информација на терену помоћу статистичког пакета за друштвене науке – Statistical Package for the Social Sciences IBM 20.0 (SPSS);
- са гледишта интерних стејкхолдера истаћи оне облике туризма који имају највећу предиспозицију за валоризацију и тиме издвојити Пчињски округ као потенцијално атрактивну туристичку дестинацију;
- дискусија добијених резултата.

1.3. Методе у теоријском делу истраживања

Израда ове докторске дисертација представља вишефазно истраживање и то:

- прикупљање и проучавање литературе домаћих и страних еминентних научних истраживача који су се бавили изучавањем појма туристичке атракције, туристичке понуде, туристичког задовољства и уопштено географског простора Пчињског округа;

- теоријског и теренског истраживања туристичких атракција Пчињског округа и њихове детаљне хијерархијске дескрипције;

- спровођење емпиријског истраживања путем бројних разговора са туристима, запосленима и руководећим кадровима који се баве туристичким активностима на проучаваном простору;

- интегрисање емпиријских резултата и њихове обраде применом различитих статистичких метода, уз приказ, тумачење и извођење крајњих закључака. Том приликом коришћене су различите методе за структурирање рада, због чега су одвојено груписане према сегменту истраживања, на методе коришћене у теоријском и методе коришћене у емпиријском делу истраживања.

При изради докторске дисертације „*Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа*” приступило се комбинацији више метода како би се извршиле паралелне и функционалне анализе већег броја прикупљених података, што је пружило садржајнији приказ и склоп туристичких атракција на проучаваној дестинацији, а уједно спречавајући ограничења уколико би се свака метода користила самостално.

У овом делу биће представљене и детаљно објашњене методе коришћене у теоријском анализирању проучаваног простора.

Применом *историјско-генетске методе* могуће је сагледати континуитет и временски оквир туристичког и демографског развоја у Пчињском округу. Квантификација је обухватала различити временски интервал у зависности од проучавања и анализирања података. У теоријском делу, истраживање је обухватало анализу климатолошких података за период од 30 година, затим статистичку обраду података за интервал од 30 година приликом анализе туристичког промета и интервал од 20 година при анализи демографске структуре становништва на проучаваном простору. Анализа туристичког промета нам је дала увид у фазе развијености и квалитет туристичке понуде, као и преглед до којих промена и у којој размери је дошло у Пчињском округу. Подаци за анализу су узети из база Републичког завода за статистику, чији су статистички подаци приказани табеларно и графички. Табеларним и графичким приказом статистичких података можемо сагледати просторно-временске промене одређених структура и вредности за целокупан период који је анализиран. Статистичком обрадом демографских података уочене су осцилације у природном кретању становништва између општина на проучаваном простору, као и велике промене у етничкој структури становништва, што представља један од битних фактора приликом структурирања целокупне туристичке понуде у Пчињском округу.

Метода анализе представљала је основну и полазну методу приликом истраживања и формирања овог рада. Аналитичка метода нашла је примену при детаљном сагледавању Пчињског округа као туристичке дестинације настале од међусобно повезаних природних и антропогених туристичких атракција у околном геопростору, али и сагледавање ове дестинације као једног врло сложеног етнички хетерогеног пограничног простора. Применом аналитичке методе сагледане су досадашње промене туристичког и демографског развоја на проучаваној дестинацији. Ипак, најважније је нагласити да је метода анализе примењена при обради података добијених емпиријским испитивањем туриста и интерних стејкхолдера на терену, што је довело до објективних сазнања о мотивацији туристичке посете Пчињског округа, али и перцепцији интерних стејкхолдера ради побољшања туристичке понуде. Међутим, врло је важно нагласити да је аналитички метод такође примењен при анализи стратешког управљања у циљу планирања туристичког развоја Пчињског округа (детаљно о томе у Поглављу 9), заснованој на опсервацији ауторке дисертације на терену приликом истраживања, чиме је дала нову и личну евалуацију простора.

Метода синтезе и метод генерализације омогућили су да се Пчињски округ сагледа као целина на темељу свих уочених просторно-временских промена на овом простору. Такође су методе синтезе и генерализације омогућиле да се изведу закључци о туристичком развоју Пчињског округа и његовом месту на туристичком тржишту Србије на основу узрочно-последичних односа.

Метода класификације нашла је примену кроз детаљан приказ и поделу појма туристичке атракције у научним круговима, уједно и у подели свих природних и антропогених туристичких атракција у Пчињском округу.

Дескриптивна метода је пронашла примену готово у свим поглављима и сегментима истраживања и писања ове дисертације, од природних и антропогених туристичких атракција у Пчињском округу до дескриптивне анализе туристичког задовољства приликом њихове посете и перцепцији интерних стејкхолдера о могућностима развоја одређених облика туризма на проучаваном простору.

Илустративни метод коришћен је приликом приказа фотографија природних и антропогених туристичких атракција у Пчињском округу током теренског истраживања.

Графички метод нашао је примену при табеларном и графичком приказу података везаних за климатске елементе, анализу туристичког и демографског развоја и резултате добијене обрадом података у SPSS-у, чиме је постигнута боља прегледност при регистровању испитиваних процеса.

Метод Географског информационог система (ГИС-а) служи да прикупи, анализира, чува, трансформише и прикаже просторне података (Burrough & McDonnell, 2015). Доступност великој количини података омогућава дубљу анализу предела и детаљније планирање облика/начина његовог коришћења (Pecelj et al., 2015). Компјутерска технологија, примена ГИС-а и различитих метода истраживања нашли су широку примену у области туризма. Примена ГИС-а у туризму подразумева више различитих процеса (Longley et al., 2003; Minić, 2010):

- прикупљање, манипулацију и чување информација везаних за простор на коме се врши инвентаризација туристичких и рекреативних ресурса;
- истраживање услова, путем дигиталних интерактивних карата, а у процесу идентификације најпогоднијих локација за развој туристичке делатности;
- интеграцију база података приликом анализе трендова у интензитету последица туристичке активности у простору;
- утврђивање итинерера и праваца туристичких кретања;
- просторну анализу веза и односа који постоје између различитих туристичких и рекреативних ресурса;
- просторно моделовање потенцијалних утицаја туризма на дату област проучавања.

У изради ове дисертације, метод ГИС-а је нашао примену код израде карата географског положаја Пчињског округа у размери 1:1.900 000, саобраћајног положаја Пчињског округа, административне поделе и територијалне расподеле природних и антропогених туристичких атракција у размери 1:350 000, рељефне карте у размери 1:50 000 и карата туристичких дисперзивних зона за четири локалитета (Бесне Кобиле, Врања, Власинског језера и манастира Прохора Пчињског) у размери 1:1 800 000. Врло је важно напоменути да су сви картографски прикази коришћени у овој дисертацији резултат рада самог аутора, те представљају прве и једине савремене приказе размештаја туристичких атракција, заштићених природних добара и саобраћајних веза. Управо такве могу да послуже при будућој изради мапа, брошура и другог маркетиншког материјала Туристичких организација и осталих центара који се баве промоцијом туризма.

Метода посматрања је можда једна од најважнијих метода приликом процеса истраживања ради израде ове дисертације и односи се на прикупљање података путем

опажања и разговора са туристима и интерним стејкхолдерима директно на терену. Подаци добијени овим путем се у великом броју случајева сматрају најрелевантнијим, јер се добијају у тренутку најсвежијег сећања доживљаја и чињеничног стања на терену.

Метод анкетног упитника коришћен је за теренско испитивање задовољства туриста услугама приликом њихове посете Пчињском округу, али и у процени ставова интерних стејкхолдера о туристичком развоју на проучаваном простору. **Статистички метод** је примењен помоћу IBM SPSS 20.0., којим се вршила статистичка анализа релевантних информација добијених анкетним испитивањем. И метод анкетног упитника и статистички метод, као две основне методе емпиријског истраживања, детаљно су описани у десетом поглављу где се говори о Методологији и фазама емпиријског истраживања.

1.4. Хипотетички аспект истраживања

Након дефинисања предмета, циља и задатака истраживања, долази се до формулисања хипотеза тј. научне претпоставке, што представља врло важну фазу у тестирању узорака приликом испитивања. Применом различитих научних, математичких и експерименталних метода, хипотезе могу бити потврђене или оповргнуте. Са основног гледишта постоје две врсте хипотеза и то: *нулта, општа или генерална хипотеза (X_0)* и *афирмативна хипотеза*. Нулта хипотеза је негативно формулисана и у њој се обично тврди супротно од истраживачке хипотезе. Главне хипотезе могу бити бројније и оне указује на потврдне претпоставке које доносимо током истраживања (Турјачанин & Чекрлија, 2006).

Емпиријско истраживање спроведено на простору Пчињског округа имало је стратешки интерес у структурирању туристичке понуде на проучаваном простору. Из тог разлога у раду су постављене хипотезе које су биле основа за даља истраживања. Обрада добијених емпиријских података у SPSS-у и примена различитих статистичких тестова, резултираће проверу хипотеза које ће бити потврђене (+), делимично потврђене (+/-) или оповргнуте (-).

Из јасно дефинисаних предмета, циља и задатака истраживања произилази општа (генерална) хипотеза која гласи: *(X_0) Пчињски округ нема структурирану туристичку понуду, али на основу туристичких атракција има потенцијала за њено формирање*. Из ове опште хипотезе, произашло је неколико афирмативних хипотеза у оквиру којих су постављене подхипотезе.

Хипотеза 1 (X_1): Понуда и тражња нису усаглашене (комплементарне) на пример туристичке дестинације Пчињског округа.

Прва хипотеза се темељи на претпоставци да су туристичка понуда и туристичка тражња неусаглашене, односно некомплементарне на простору Пчињског округа као туристичке дестинације. Кроз резултате статистичке анализе и тестова у раду, ова хипотеза ће се потврдити или оповргнути применом четири статистичка теста и то Крушкар-Волисовим тестом, Хи-квадрат тестом (χ^2), Ман-Витнејеви тестом и Спирмановом корелацијом. Из ове хипотезе произилазе пет подхипотеза и то:

X_{1a}: Квалитет услуга у смештајно-угоститељским капацитетима дестинације Пчињског округа се статистички значајно разликује у односу на врсту смештаја током посете ове дестинације.

X_{1b}: Информисаност туриста пре њиховог доласка у Пчињски округ статистички се значајно разликује у односу на планирања да поново посети ову дестинацију.

X_{1c}: Дужина задржавања туриста у Пчињском округу се значајно статистички разликује у односу на избор њихове крајње дестинације на путовању.

X_{1g}: Разноврсност активности због којих туристи посећују Пчињски округ статистички се значајно разликује у односу на могућности избора излета.

X_{1d}: Задовољство туристичком понудом и услугама је у значајној мери повезано са препорукама за посету Пчињском округу.

Хипотеза 2 (X₂): У Пчињском округу туристи су више задовољни понудом природних него понудом културних атракција.

Друга хипотеза је заснована на претпоставци да се задовољство туриста природним атракцијама на простору Пчињског округа статистички значајно разликује од задовољства културним атракцијама. Применом Wilcoxon-ог теста ранга ова хипотеза ће бити доказана или оповргнута. Из ове хипотезе произилазе четири подхипотезе и то:

X_{2a}: Лепота природе, као елемент важан за туризам у дестинацији, статистички је значајнија него културно богатство.

X_{2b}: Чист ваздух, вода и земљиште статистички су значајнији за туристе него богатство културних манифестација.

X_{2в}: Еколошко одлагање смећа статистички је значајније туристима него гостопримство локалног становништва.

X_{2г}: Квалитет хране и пића у ресторанима статистички је мање значајно него климатске и временске прилике.

Хипотеза 3 (X₃): Туристи су задовољнији туристичком супраструктуром него туристичком инфраструктуром.

Трећа хипотеза је заснована на претпоставци да се задовољство туриста туристичком супраструктуром на простору Пчињског округа статистички значајно разликује од задовољства туристичком инфраструктуром. Као и код предходне хипотезе, применом Вилкоксоновог теста ранга, ова хипотеза ће бити доказана или оповргнута. Из ове хипотезе произилази пет подхипотеза и то:

X_{3a}: Туристи су задовољнији смештајним објектима него квалитетом путне мреже.

X_{3b}: Задовољство туриста конгресним објектима је веће него задовољство уређеношћу паркинга, стајалишта и видиковаца.

X_{3в}: Задовољство туриста објектима за продају сувенира и домаће радиности статистички је веће него задовољство туристичко-информативним центрима.

X_{3г}: Туристи су задовољнији садржајима за ноћни провод него SPA & Wellness центрима.

X_{3d}: Туристи су задовољнији угоститељским објектима него скијалиштима.

Хипотеза 4 (X₄): Туристи су задовољни услугама интерних стејкхолдера у Пчињском округу као туристичке дестинације.

Четврта хипотеза се темељи на претпоставци да се задовољство туриста услугама интерних стејкхолдера на простору Пчињског округа статистички значајно разликује. Ова хипотеза ће се потврдити или оповргнута применом Ни-квадрат теста (χ^2). Из ове хипотезе произилазе шест подхипотезе и то:

X_{4a}: Туристи су задовољни пружањем информација у туристичким организацијама на дестинацији.

X_{4b}: Туристи су задовољни љубазношћу запослених у туризму.

X_{4в}: Туристи су задовољни едукацијом туристичког особља.

X_{4г}: Туристи су задовољни уредношћу туристичког особља.

X_{4d}: Туристи су задовољни радним временом угоститељских објеката.

X_{4ђ}: Туристи су задовољни спремношћу туристичког особља да помогне госту.

Хипотеза 5 (H_5): *Задовољство туриста и оцена могућности за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, од стране интерних стејкхолдера се статистички значајно разликују када је реч о елементима понуде.*

Предложена пета хипотеза темељи се на претпоставци да се перцепције туриста и интерних стејкхолдера у Пчињском округу статистички значајно разликују у оцени важности различитих елемената за структурирање туристичке понуде Пчињског округа. Ова хипотеза ће се Ман-Витнејевим тестом потврдити или оповргнути, а укључује шест подхипотеза:

H_{5a} : *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента SPA&wellness центара при структурирању туристичке понуде Пчињског округа.*

H_{5b} : *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента галеријских и изложбених простора при структурирању туристичке понуде Пчињског округа.*

H_{5c} : *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента конгресних објеката при структурирању туристичке понуде Пчињског округа.*

H_{5d} : *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента културно-историјских споменика (цркве и манастири) при структурирању туристичке понуде Пчињског округа.*

H_{5e} : *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента културни садржај (музеја, галерија, позоришта) при структурирању туристичке понуде Пчињског округа.*

H_{5f} : *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента ноћни провод при структурирању туристичке понуде Пчињског округа.*

Хипотеза 6 (H_6): *Задовољство туриста боравком у Пчињском округу се значајно разликује на основу њихових социо-демографских одлика.*

Шеста хипотеза се темељи на претпоставци да ли се степен задовољства туриста приликом боравка у Пчињском округу значајно статистички разликује у односу на њихов пол и старост. Хипотеза ће бити потврђена или оповргнута т-тестом и једнофакторском анализом варијансе (ANOVA). Ова хипотеза укључује три подхипотезе и то:

H_{6a} : *Степен задовољства туриста елементима пружања туристичких услуга на простору Пчињског округа се значајно разликује у односу на њихов пол.*

H_{6b} : *Степен задовољства туриста услугама интерних стејкхолдера на простору Пчињског округа се значајно разликује у односу на њихов пол.*

H_{6c} : *Степен задовољства туриста услугама интерних стејкхолдера на простору Пчињског округа се значајно разликује у односу на њихову старосну доб.*

2. ПРЕГЛЕД ПОСТОЈЕЋЕ ЛИТЕРАТУРЕ О ТУРИСТИЧКИМ АТРАКЦИЈАМА

С обзиром да подаци добијени путем емпиријског истраживања представљају основне и кључне елементе на којима се заснива ова дисертација, не смеју се занемарити структурни, секундарни подаци добијени детаљним и пажљивим ишчитавањем опсежне литературе. Научна документа, радови и чланци коришћени су из Универзитетских библиотека „Никола Тесла” у Нишу и „Светозар Марковић” из Београда и Завичајног одељења матичне библиотеке „Бора Станковић” у Врању. С обзиром да је литература и остала писана документација у Прешеву и Босилеграду углавном на албанском и бугарском језику, на терену су подаци и информације прикупљани путем живе речи.

Од електронских извора коришћени су научно-истраживачки радови еминентних академских туризмолoшких стручњака преузетих из домаћих и страних часописа са Кобсона, затим подаци са званичних Web сајтова Туристичких организација Врање, Сурдулица, Бујановац и Трговиште, Културних центара у Владичином Хану и Босилеграду и Православне епархије Врањске.

2.1. Појам и дефиниција туристичке атракције

Савремени туризам данас представља једну од најкомплекснијих привредних грана која свакодневно тежи унапређењу више туристичких фактора. Бројне туристичке дестинације које су биле пионири туристичког развоја XX века, а нису успеле да испрате савремене токове туристичке тражње, остале су маргинализоване и континуирано бележиле пад туристичког промета. Због тога, свака туристичка дестинација мора стално, изнова, тражити нове туристичке атракције, туристичке производе и услуге које ће привлачити туристе и на тај начин датој туристичкој дестинацији обезбедити стабилан и континуиран туристички раст и развој (Тиргић, 1999; Крешић, 2007). Међутим, атракције имају велики утицај на позиционирање и конкурентност саме дестинације, те су ова два елемента уско повезана и међусобно условљена конкурентност (Крешић & Пребежас, 2011).

Туристе у туристичкој дестинацији интересоваће се за њене атракције, а не искључиво за смештајне капацитете или осталу материјалну базу. Из тог разлога се туристичке атракције сматрају примарним туристичким ресурсима. Туристичка атракција може бити било шта што привлачи потенцијалног туристу из места свог сталног боравка (емитивног простора) укључујући локална климатска обележја, лепоту пејзажа, културно-историјска обележја, гостопримство локалног становништва и њихова гастрономија, манифестације и др. (Кушен, 2001; Krivošević & Rabasović, 2020).

Према прегледу досадашње литературе, многи аутори и познаваоци савремених туристичких кретања се слажу око једног, а то је да су туристичке атракције у дестинацији основа за туристички развој одређеног рецептивног туристичког простора. Туристичке атракције кроз интензитет деловања своје привлачности утичу и на интензитет њихове посете. Туристи неће имати интересовања да путују у одређену туристичку дестинацију уколико им та дестинација не пружа атракције које би задовољиле њихове потребе (Кушен, 2001; Кушен, 2002; Ritchie & Crouch, 2003; Крешић, 2007). Међутим, атрактивност дестинације уско је повезана и са задовољством туриста, што свакако утиче на избор дестинације, потребе и жеље туриста да се поново врате (Raimkulov et al., 2021). Проучавајући бројна истраживања, дошло се до закључка да се многи аутори слажу око једног, а то је да су односи између атрактивности дестинације и задовољства туристе врло важни индикатори приликом процене квалитета дестинације, побољшања бренда саме дестинације насупрот конкуренцији и унапређења негативног садржаја туристичке

инфра и супраструктуре (Ahn et al., 2018; Ahn et al., 2020; Chi et al., 2020; Raimkulov et al., 2021; Marić Stanković, 2023).

Реч „атракција” потиче од латинске речи „*attrahere*” што значи привлачити (Крешић, 2007) и први пут се помиње 60-тих година XIX века где је означавао нешто што привлачи пажњу, тачније занимљиву или забавну изложбу (Никошевић, 2008; Работић, 2010). Туристичке атракције су саставни делови туристичке дестинације, које могу заинтересовати и стимулисати посетиоце да их посете (Крешић, 2007). Међутим, важно је разликовати туристичку атрактивност од туристичке атракције. Туристичка атрактивност представља већу предеону целину, а туристичка атракција, која постоји у оквиру атрактивности, представља део знаменитости или догађаја велике привлачне моћи (Кривошејев & Рабасовић, 2020).

Често се у домаћој литератури појам туристичка атракција поистовећивала са појмом туристички ресурс. На основу исцрпних проучавања и анализирања бројних радова, Кушен & Тадееј (2003) дефинишу разлику између туристичке атракције и туристичког ресурса. Под туристичким атракцијама подразумевају све атрактивне објекте у простору који могу бити привлачни туристима и не појављују се као посебни носиоци туристичке понуде, већ су уграђени у туристичко тржиште. Међутим, горе наведени аутори истичу да, нису све туристичке атракције укључене у туристичке токове. Из тога следи да су туристички ресурси само оне туристичке атракције које су укључене у туристичке токове и за које се може одредити економска вредност. Јовичић & Бранков (2009) су такође истакли разлику између ових појмова, где су цитирани аутори констатовали да се развојем, улагањем и осмишљавањем активности, туристички ресурси могу преобликовати у туристичке атракције.

У иностраној литератури се поред термина „туристичка атракција” (*tourism attraction*) јавља и термин „посетилачка атракција” (*visitar attraction*). Аутори (Swarbrooke, 2001; Page & Connell, 2009; Leask, 2010; Работић, 2010; Page & Connell, 2020) сматрају да је оправданије користити термин посетилачка атракција, јер атракције не посећују само туристи, већ и локално, домицилно становништво које живи у њиховој близини. Ово се може односити на посете зоолошким (Ryan & Savard, 2004) и тематским парковима (Milman, 2001; Johns & Gyimothy, 2002; Mayer, 2002; Braun & Soskin, 2008), светих места (Andriotis, 2009), индустријских комплекса (Wanhill, 2000; Xie, 2006) итд.

Међутим, домаћи аутори који се баве проучавањем туризма као науке у литератури користе термин „туристичка атракција”. Али, често се користе и различити туризмoлошки термини, иако они у основи имају исто значење као и туристичка атракција. Аутори Чомић и Пјевач (1997) јасно наглашавају разлику између туристичког ресурса и туристичке вредности. Према њима, туристички ресурси су одређене појаве и објекти који имају способности да привуку туристе да их посете, а туристичке вредности су опремљени туристички ресурси. У научним радовима и уџбеницима (Јовичић, 1986; Јовичић, 1989) уведен је термин туристички мотив који се дефинише као атрактивна појава и (или) предмет у друштву који делују на потребу туристичког кретања како би се задовољиле културне и рекреативне способности туристе (Јовић, 2006).

Аутори Gunn & Var (2002) дефинишу атракције као места на којима се пружа читав низ физичких одлика и услуга за претпостављени капацитет посетилаца, истичући значај услуга (смештај, исхрана и сл). Како су атракције главни део туристичког доживљаја, услуге туристима морају бити стално доступне, јер оне употпуњују сам доживљај. Јер, да нема туристичке атракције, услуге не би биле потребне, осим домицилном становништву. Сличног мишљења су Swarbrooke & Page (2012) који истичу да су туристичке дестинације већа подручја са одређеним атракцијама и утврђеним услугама које задовољавају потребе туриста.

Lew (1987) definiše turističke atrakције као све оне елементе туристичке дестинације који привлаче туристе из места свог сталног боравка. Он истиче да су туристичке atrakције географски и климатски елементи туристичке дестинације, као и бројне активности у којима туристи могу учествовати.

Према Gartneru (1996) свако карактеристично својство туристичке дестинације може бити туристичка atrakција ако је ефективно представљено у маркетиншком смислу. Тиме он истиче значај туристичког менаџмента за успешан и правилан развој туристичке дестинације.

У свом моделу дестинацијске конкурентности Ritchie & Crouch (2003) тврде да су туристичке atrakције главни елемент привлачности одређене туристичке дестинације и мотив за покретање туристичког кретања ка дестинацији. Њихов приступ туристичким atrakцијама назива се још и „когнитивни приступ” јер сматрају да туристичке atrakције утичу на осећања и ставове туриста о могућностима туристичке дестинације да задовољи туристичке потребе.

Како су поједини истраживачи и теоретичари туризма лако и једноставно дефинисали туристичку atrakцију, Inskeep (1991) ставља акценат да је објективно мишљење о месту, било туристе, било локалног становништва, од пресудног значаја за развој и препознавање туристичке atrakције. Оно што локално становништво сматра да су неке одлике места занимљиве, не мора нужно значити да ће и туристима исто бити интересантне. Или, туристи старе грађевине могу посматрати као културно-историјска atrakција, док ће их локално становништво гледати као једне од орозулих грађевина без икаквог значаја.

На основу горе цитираних аутора запажа се да постоји велики број дефиниција о појму туристичка atrakција које се више или мање разликују. Али, у основи се сви слажу да **се свака туристичка atrakција састоји из елементарних карактеристика и то: постојања, привлачности и познатости.**

Постојање атрактивног објекта је први и основни предуслов за стварање туристичке atrakције. Међутим, само постојање атрактивног објекта није довољно како би привукао туристе да га посете, већ он мора да поседује два ефекта, а то су: *ефекат привлачења или pull ефекат* и *познатост*. *Привлачност* може бити природна (генетичка) и створена накнадним деловањем људи и маркетинга. Са друге стране, уколико један туристички објекат постоји, а није познат, он ће остати непосећен. На тај начин такав туристички објекат је потенцијална туристичка atrakција, све док маркетингом не постане шире познат као реална туристичка atrakција. Познатост туристичкој atrakцији даје *push ефекат* или ефекат гурања што значи да су туристи маркетингом гурнути ка туристичкој atrakцији уместо да их она сама по себи привуче да је посете (Krivošejev & Rabasović, 2020).

Постоје бројне туристичке atrakције које поседују изванредну природну привлачност, али су остале непознате и непосећене због неинформисаности шире јавности о њима. Такав класичан пример су сличне туристичке atrakције Ђавоља Варош код Куршумлије и Вражји камен код Трговишта. Интензивним маркетингом Ђавоља варош, због свог карактеристичног природног настанка и специфичног изгледа ретког у свету, постаје све више позната и привлачна туристима из земље и иностранства. Са друге стране, Вражји камен у долини реке Пчиње, по изгледу, али не и по настанку, личи на Ђавољу варош. Међутим, Вражји камен због непостојања маркетинга и неинформисаности није ни приближно позната и посећена туристичка atrakција као Ђавоља варош.

2.2. Еволуција туристичке атракције

Проучавајући верске и религиозне знаменитости, MacCannell (1999) је објаснио процес настајања и еволуције атракције, који утиче на креирање атракције и њену препознатљивост у простору. Он је тај процес назвао процесом *сакрализације* који се састоји из неколико фаза и то:

1. „*Именовања*” која представља фазу да је неки објекат достојан заштите. У овој фази се укључују стручњаци који потврђују естетски и културно-историјски значај атракције;
2. „*Урамљивање*” односи се на презентовање атракције посетиоцима на начин који ће им привући пажњу;
3. „*Затварање у светилишта*” је фаза када атракција добије на значају због своје културно-историјске вредности због чега број туриста знатно нарасте чекајући и више сати да је посете;
4. „*Механичка репродукција*” је фаза када се, туристи на основу фотографије и копије атракције, покрећу у потрагу да би је уживо видели;
5. „*Социјална репродукција*” је завршна фаза сакрализације када се локално становништво, насеља и региони називају по чувеној атракцији која постоји на њиховом простору.

2.3. Систем туристичке атракције

Водећи се општим дефиницијама туристичке атракције својих предходника, MacCanell (1976) посматра туристичку атракцију као емпиријски однос између туристе, места и информације о месту (маркеру). Поред ова три основна елемента атракције, Lew (1987) истиче да је за функционисање система туристичке атракције потребан још један елемент, а то је *локација атракције*. Под овим он сматра да како роба путује до потрошача, тако туриста мора да путује до атракције. У којој мери је локација доступна (инфраструктура, материјална средства туристе) у тој мери ће и сама атракција бити посећена. Касније је Leiper (1990) појам место заменио појмом *нуклеус* као централне компоненте туристичке атракције који може бити било које место, објекат или догађај. Leiper истиче да туристичке атракције представљају систем од три основна елемента: *нуклеуса* (централног елемента), *туристе* (хуманог елемента) и *маркера* (информативног елемента). Тек пошто се сва три елемента међусобно повежу, настаје туристичка атракција.

Нуклеус или централни елемент система туристичке атракције представља сам атрактиван туристички ресурс: плаже, планински скијашки терени, археолошка налазишта, музеји, манифестације итд. који привлаче туристе да их посете и на тај начин задовоље своје туристичке потребе. С обзиром да се на туристичкој дестинацији може јавити више нуклеуса, у том случају су они између себе сврстани у примарне, секундарне и терцијалне туристичке атракције.

Туриста или хумани елемент система туристичке атракције поседује потребу и интересовање да посети нуклеус, али мора да има физичку и материјалну могућност да би се та посета реализовала. С обзиром да се на одређеној туристичкој дестинацији може наћи више нуклеуса, у зависности од личног интересовања туристе неки нуклеуси ће бити примарни, а неки секундарни.

Маркер или информативни елемент система туристичке атракције повезује нуклеус и туристу посредством маркетинга којим се туристима пружа информација о нуклеусу. У савременом туризму да ли ће одређена туристичка атракција бити посећена без обзира на њен степен привлачности, од пресудног значаја су маркери, односно начин како ће се она презентовати и информисати туристе. Leiper (1990; 2004) разликује

издвојене маркере изван атракција и суседне или граничне маркере у оквиру атракције и дестинације. Даље, исти аутор маркере дели на *емитивне, транзитне и рецептивне*. *Емитивни и транзитни маркери* се могу означити и као „detached”, односно маркерима који делују изван туристичке дестинације. *Емитивни маркери* пружају туристима информације о туристичкој атракцији у емитивном простору што утиче на њихов одабир пре него што крене на пут. Информације о туристичкој атракцији туриста може добити преко интернета, туристичког агента у туристичким агенцијама, сајму туризма или од пријатеља који су већ посетили одређену атракцију. *Транзитни маркери* представљају додатне информације које туриста прима у транзиту, односно на путу до туристичке атракције. *Рецептивни маркери* су информације које туристи примају по доласку у одређену туристичку дестинацију, односно рецептивни простор. Њима се туристи детаљније упознају о туристичким атракцијама на дестинацији као што су: брошуре, туристички представници и локални туристички водичи, различите дигиталне мапе и апликације итд. (Јовић, 2006; Krivošejev & Rabasović, 2020).

Gunn (1997) уводи један посебан елемент система туристичке атракције, а то је спољни прстен који он назива „зона затварања”. Он истиче да се у спољном прстену налази све оно што је потребно за посету атракције, а то су превоз, објекти брзе хране, сувенирнице итд.

2.4. Подела туристичких атракција

Приликом проучавања туристичких атракција, један од најважнијих питања представља њихова класификација, које у почетку нису одговарале њиховој објективној улози при формирању туристичког производа и заштити простора од неконтролисаног туристичког развоја. Међутим, у почетним класификацијама туристичких атракција, врло важну улогу имала је туристичка географија, с обзиром да се поједине њене дисциплине баве проучавањем географског простора у коме се одвијају туристичка кретања. Како би се спровела класификација, најпре је потребно извршити инвентаризацију атракција. Након тога, приступа се проучавању њиховог развојног проблема или потребе за њиховом заштитом (Romelić & Tomić, 2004).

Како су се бројни аутори бавили проучавањем и дефинисањем туристичке атракције и њених фактора, тако су издвојили више подела овог појма.

Према **приступачности**, туристичке атракције се деле на: *реалне* (којима је осигурана доступност за туристичко коришћење) и *потенцијалне* (које немају туристичку приступачност), док се према **генези или начину** постанка могу поделити на *природне* или *антропогене*. За антропогене туристичке атракције, поједини аутори сматрају да их је исправније означити као културно-историјске атракције, с обзиром да су настале као резултат људског уметничког стваралаштва.

Туристичке атракције се могу поделити и према **начину искоришћености** на: *искоришћене* које представљају оне туристичке атракције које су реализоване и туристички валоризоване и *неискоришћене* као туристичке атракције које још увек нису реализоване на туристичком тржишту.

Како је савремени туризам наметнуо нове облике туризма, јављају се субјективни ставови појединаца о важности атракције на дестинацији. Због тога се јавила подела туристичких атракција према нивоу атрактивности и улози атракција на дестинацији или **PS подела**. Према овој подели, туристичке атракције се деле на: *примарне* или атракције које су основни мотив да се посети дестинација и *секундарне* атракције које имају изванредан степен привлачности, али не у толикој мери да би се због њих посетила дестинација у којој се налазе.

Слична, али допуњена подела туристичких атракција је заснована на **познатости или PST подела**. Према њој, туристичке атракције се деле на: *примарне туристичке атракције* или оне атракције које су већ познате туристима и представљају примарни мотив за одабир дестинације; *секундарне туристичке атракције* су оне атракције које су познате туристима, али нису пресудне за одлазак на дестинацију; *терцијарне туристичке атракције* су оне атракције које су туристима непознате, где о њима туриста сазнаје када стигне на туристичку дестинацију.

Једна од подела је **подела туристичких атракција према њиховим својствима**. Према овој подели, туристичке атракције се деле на: *материјалне* (плаже, планине, музеји, споменици, сакрални објекти итд.) и *нематеријалне* (манифестације, обичаји, традиционални занати итд.).

У случају брендирања туристичке дестинације приступа се класификацији туристичких атракција према **сазнајно-опажајном приступу**. Према овом приступу атракције се деле на: *аутентичне, образовне и рекреацијске*.

Када је у питању контрола развојних процеса, приступа се подели туристичких атракција на појединачне и групне, урбане и руралне, сезонске и целогодишње, са малим и великим капацитетима (Krivošejev & Rabasović, 2020).

Јовић (2006) је, за потребе теоријског истраживања, класификовао туристичке атракције на следећи начин:

- *Природне или створене атракције*, односно сви атрактивни објекти које је створила природа или човек;
- *Нодалне или линеарне атракције*, где су код нодалних атракција туристи концентрисани у оквиру јасно одређеног простора, док се код линеарних атракција туристи крећу дуж атрактивних путева;
- *Места или догађаји* где цитирани аутор сматра да место или догађај сам по себи може бити атракција, с тим што догађаје дели на: природне, антропогене, сталне, привремене, поновљене и непоновљене.

Станковић (2008) је дао врло једноставну, а опет свеобухватну класификацију туристичких атракција које је сврстао у две групе и то:

- *Природне вредности* где спадају геоморфолошке, хидрографске, биогеографске туристичке вредности и клима као туристичка вредност;
- *Антропогене вредности* где спадају етнографске, уметничке, манифестационе, амбијенталне и пејзажне атракције и др.

Сличну класификацију дао је Prikryl (1971), бавећи се истраживањем просторног планирања туризма. Према њему, туристичке атракције се деле на:

- *Природни оквир* који обухвата геоморфолошке, геолошке, климатолошке, хидролошке и биолошке елементе и хигијену;
- *Културне вредности* у оквиру којих спадају археолошка налазишта, историјски и савремени споменици, културне и уметничке вредности;
- *Социјални и економски услови* међу којима се подразумевају демографске карактеристике, индустрија, сировине, занатство итд.;
- *Техничка инфраструктура* која обухвата транспорт, енергију, економију;
- *Туристичка опрема* која подразумева смештајне објекте, ресторане, опрему за спорт, рекреацију, терапију и прихват туриста;
- *Продуктивност* која подразумева градњу туристичких објеката и економске последице те градње.

Такође, врло јасну и уопштену класификацију туристичких атракција, а опет која је обухватила најважније елементе, дали су аутори Lawson & Baud-Bovy (1977) издвајајући:

- *Природне ресурсе* у које спадају геоморфолошки и хидролошки облици рељефа, клима, биљни покривач и животињски свет;
- *Створене ресурсе* који обухватају археолошке локалитете, градове, спектакуларне активности и техничка достигнућа, традицију и манифестације.

Једну интересантну и детаљну класификацију са исцрпним описом даје Defert (1972). За потребе овог рада, издвојене су скраћене и најважније категорије:

- *Хидром* обухвата све водене објекте на Земљи;
- *Фитом* обухвата све елементе који су у вези са Земљом;
- *Литом* обухвата све оно што је створио човек;
- *Антропом* се јавља када је човек човеку предмет туристичког путовања и интересовања, односно манифестације и догађаји.

Ову класификацију туристичких атракција многи су осудили као непрецизну, међутим цитирани аутор је створио везу између поједине туристичке атракције са одговарајућим активностима, чиме је направио корак напред у односу на све друге ауторе који су се бавили поделом атракција.

Lew (1987) истиче да се подела туристичких атракција базира на три приступа и то: *идеографском* (представља систематизацију природних туристичких атракција где укључује планине, мора, језера, кањоне и сл.), *организациском* (представља систематизацију туристичких атракција по простору у којима постоје, капацитету и времену трајања атракција и примењује се када је пажња усмерена на развој заједница или контролу развојних процеса) и *когнитивном* (представља систематизацију туристичке атракције на основу ставова и искустава туриста о туристичким атракцијама и примењује се у случајевима када је из маркетиншких разлога пажња усмерена ка имиџу туристичке дестинације). Касније је Lew (2000), на основу ове поделе, извршио класификацију туристичких атракција на когнитивне или перцептивне, аутентичне, образовне, авантуристичке и рекреацијске. У истој студији Lew истиче да је могућа подела атракција и на основу њихових организацијских или структурних обележја на: изоловане или групне, урбане или руралне, сезонске или целогодишње и атракцијеса малим или великим капацитетом.

Иако су се многи аутори бавили поделом туристичких атракција, за сада је прихваћено да је најсвеобухватнија она подела коју је дала Светска туристичка организација (Јовић, 2006). Према њој туристичке атракције и потенцијал су груписани у следећим категоријама чији развој зависи од бројних чинилаца и то:

- *Природни потенцијал* (геолошки и геоморфолошки облици рељефа, климатске појаве, флора и фауна);
- *Енергетски потенцијал* (хидро, термо и нуклеарна енергија);
- *Људски потенцијал* (демографске карактеристике, услови живота, однос становништва према туризму, историјска места и споменици, архитектура, фолклор и традиција);
- *Институционални аспекти* (политика, право и безбедоносне мере);
- *Социјални аспекти* (ниво образовања становништва, дужина одмора итд.);
- *Саобраћајна мрежа и инфраструктура* (путна, железничка, ваздушна, поморска и речна мрежа);
- *Финансијски и економски потенцијал* (економија, занатство, индустрија и трговина).

Вујовић (2008) у својој монографији уместо термина туристичке атракције користи термин „вредности материјалне основе” које дели на природне (материјалне и нематеријалне) и антропогене. Природне материјалне вредности обухватају све геоморфолошке облике рељефа који су створени природним процесима (пећине, кањони, клисуре, водопади, реке, језера итд). За разлику од њих, нематеријалне вредности произилазе из уживања приликом доживљаја и разгледања природних материјалних вредности (пример поларна светлост и сл.). Према цитираном аутору, антропогене вредности материјалне основе обухватају све вредности створене људским деловањем.

Новију, шире прихваћену поделу туристичких атракција дали су Ritchie & Crouch (2005) према којој се све туристичке атракције деле у седам група, а то су:

- клима и рељефне карактеристике,
- културно-историјске,
- тржишне везе,
- понуда активности у дестинацији,
- догађаји и манифестације,
- забава и
- туристичка супраструктура.

2.4.1. Кушенов метод функционалне класификације туристичких атракција

По Кушену (2002) све туристичке атракције у зависности од **приступачности** деле се на **потенцијалне и реалне**. *Потенцијалне туристичке атракције* представљају нека од обележја туристичке дестинације које имају атракцијски потенцијал, али из неког разлога нису туристички валоризоване. *Реалне туристичке атракције* су обележја туристичке дестинације које су туристички доступне и у потпуности туристички валоризоване. Према истом аутору, туристичке атракције се **према настанку деле на природне или наслеђене и креиране или произведене**. *Природне туристичке атракције* су оне атракције које људи нису створили са циљем туристичке валоризације, него су настале деловањем природних чиниоца (климе, ветра и сл.). У ову групу спадају и оне туристичке атракције које су настале за потребе друштва у нетуристичке сврхе, али су са развојем савременог туризма постале атрактивни туристички ресурс (културно-историјски и верски објекти). *Креиране туристичке атракције* су оне атракције које су људи у целости и плански развили ради туристичке валоризације и економске добити (догађаји, манифестације и сл.).

Кушен такође дафинише функционалну класификацију туристичких ресурса која је општеприхваћена и најупотребљивија. По Кушеновој класификацији (2002) **све туристичке атракције се деле на природне и створене**, које се даље деле на још више различитих врста. Цитирани аутор, према угледу на Deferta (1972; 1973), повезује сваку туристичку атракцију са мотивом путовања.

Кушенова класификација туристичких атракција дата је у Табели 1.

Табела 1. Кушенова класификација туристичких атракција (модификовала ауторка према Кушену, 2002)

Основне врсте атракција	Различите врсте атракција	Мотиви путовања
Природне туристичке атракције	Геолошке карактеристике простора (рељеф, пећине, планине, острва, кањони, клисуре итд.)	Спортска рекреација, едукација, задовољство
	Клима (медитеранска, планинска, низијска, котлинска...)	Одмор, рекреација, опоравак, задовољство
	Воде (море, језеро, реке, водопади, плаже, купалишта, итд.)	Одмор, рекреација, опоравак, задовољство
	Биљни и животињски свет (природна и узгајана вегетација, дивље и домаће животиње, зоолошки вртови, ловна и риболовна подручја)	Одмор, опоравак, рекреација, едукација, задовољство
	Заштићена природна баштина (национални паркови, паркови природе, природни резервати, парк-шуме, заштићене биљне и животињске врсте, споменици природе итд.)	Рекреација, едукација, задовољство
Створена туристичка атракција	Заштићена културно-историјска наслеђа (покретна и непокретна културна добра, споменици архитектуре, стари градови, итд.)	Едукација, задовољство
	Култура живота и рада (фолклор и традиција, гастрономија, домаћа радиност, вашари, сабори, итд.)	Едукација, задовољство
	Установе за веру и културу (музеј, галерија, позориште, цркве, манастири)	Едукација, задовољство
	Манифестације (фестивали, верске, спорске и привредне манифестације)	Едукација, задовољство
	Бањски центри за лечење и превенцију	Одмор и опоравак
	Објекти за спорт и рекреацију	Спорт и рекреација
	Стазе за пешачење, вожњу бицикла и мотоцикла, јахање и др	одмор и опоравак
	Атракције ради атрактивности (разни облици забавних паркова и коцкарница)	Задовољство

2.5. Туристичке атракције и савремени туризам

Вишедеценијски масовни туристички токови условили су честа мењања интересовања туриста за туристичке атракције и дестинације. Пасиван вишенедељни одмор замењен је активним, краћим, али честим путовањима на којима туристи упражњавају разне активности. Све ове промене условиле су активирање и стварање нових туристичких атракција, али и нових облика туризма. Савремени туризам, кога прати повећано интересовање туриста за откривањем нових туристичких атракција уз различите активности, довео је до бројних промена. Због претераних посета одређених атракција, створени су **супституити** као једни од видова вештачких туристичких атракција како би се оригиналне атракције сачувале од уништавања туристичком посетом (Krivošejević & Rabasović, 2020). Један од најпознатијих примера туристичког супституита је реплика Тутанкамонове гробнице, отворена 2013. године. Реплика је удаљена само један километар од праве гробнице коју су почеле да угрожавају масовне и континуиране посете великог броја туриста. Примери супституита су и пећине Ласко и Алтамира, криви торањ из Пизе у Илиноису, индијски Таџ Махал у Бангладешу итд. Међутим, супституити се граде и ради додатних тумачења и интерпретације оригиналне атракције, било да није приступачан, било да сам оригинал не даје довољну информисаност (Krivošejević & Rabasović, 2020). Примера ради, и Природњачки музеј у Свилајнцу је супституит.

Одржавање традиционалних манифестација, вашара и сабора уз гастрономске специјалитете, некада су биле места забаве локалног становништва које се окупљало ради прославе домаће крсне славе или рада у пољу. Данас овакви догађаји окупљају све већи број туриста који уз посету манифестацији, упознају локалну традицију, културу и природне одлике који су били непознати и ван туристичких токова. У последњих неколико година међу туристима се јавља све већа тежња ка посети напуштених рудника, електрана, индустријских зона железница итд. Један од оваквих примера су новија туристичка путовања до напуштеног града Боди у Калифорнији, који данас представља савршено место за туристе авантуристичког духа који посећују оближњи Национални парк Јосемити. Наиме, крајем XIX века, током златне грознице, Боди је био значајан рударски центар. Међутим, када су се резерве злата смањиле, град је напустио и последњи житељ у времену трајања Другог светског рата. Током 1960-их, држава Калифорнија је град Боди претворила у историјски парк учинивши га посебном атракцијом за туристе. Ово је пример како је савремени туризам условио повећање нових врста и броја туристичких атракција.

Наиме, основна функција туристичке инфраструктуре и супраструктуре је била да омогући долазак и боравак туриста до одређене атракције. Међутим, савремени туризам је условио да се, повремено, не баш увек, објекти инфраструктуре и супраструктуре представе као туристичке атракције (Јовић & Brankov, 2009). Примера ради, винарије, у којима је некада прављено вино за комерцијалне локалне потребе, данас уз дегустацију привлаче бројне љубитеље вина, енологе и сомелијере који их посећују у својству туриста. У основи, објекти за смештај и превоз су секундарни туристички ресурси, али само поједини могу постати туристичке атракције. Многи хотели у свом садржају укључују коцкарнице, забавне паркове, SPA&Wellness услуге и на овакав начин могу да задовоље разне туристичке потребе, односно сами хотели постају туристичка атракција. Сличан пример је са крузерима или „пловећим градови” MSC компаније који су као превозно средство постали права туристичка атракција. Унутар крузера постоје бројни садржаји забаве и рекреације који су сами по себи атракција, који се допуњују вишенедељним крстарењем и упознавање приобалних атракција.

Архитектонски објекти као делови инфраструктуре, могу представљати туристичке атракције. Како је у овом раду проучаван простор Пчињског округа, слободно се може рећи да данас нову туристичку атракцију могу представљати поједине деонице новог ауто-пута Е-75. Овде се пре свега мисли на мост „Врла” као највишег моста у Србији и тунел „Манајле” који представља најдужи путни тунел у Србији.

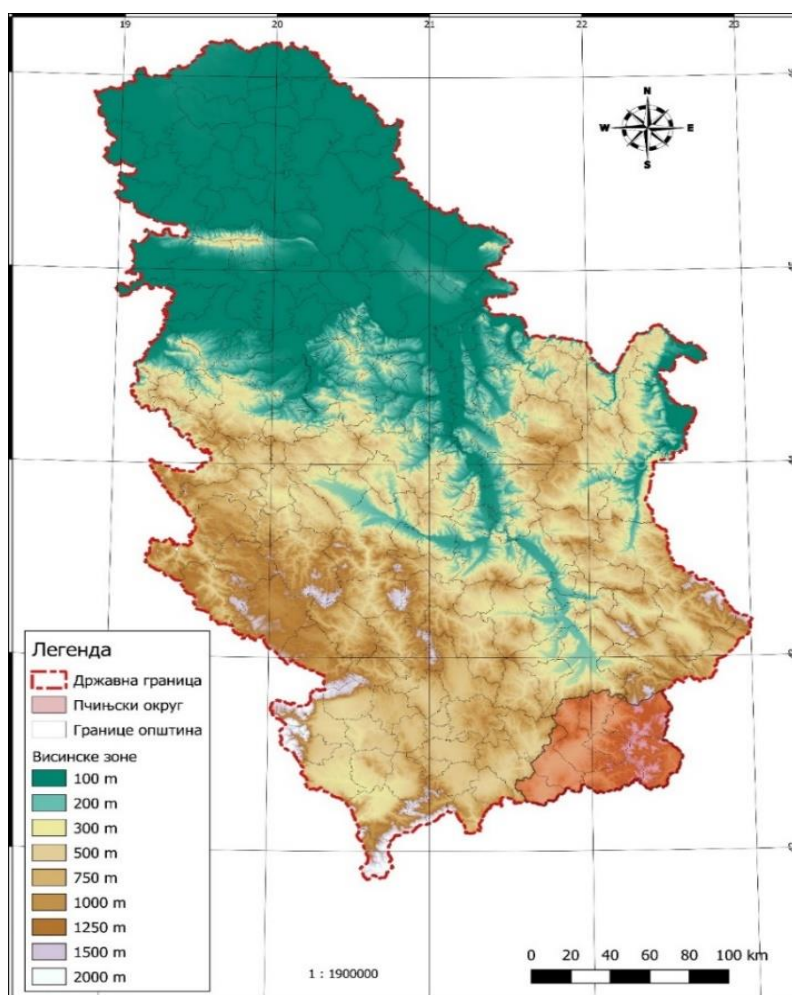
3. ПОЛОЖАЈ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Положај Пчињског округа у овом раду разматран је са аспекта географског и математичког, саобраћајног, туристичког и функционалног положаја.

3.1. Географски положај и границе Пчињског округа

Пчињски округ налази се на југу Републике Србије, чије је простирање према математичко-географском положају, између $42^{\circ}15'$ и $42^{\circ}60'$ северне географске ширине и $21^{\circ}65'$ и $22^{\circ}50'$ источне географске дужине. Према томе, Пчињски округ се простире у средишњем делу северног умереног топлотног појаса и захвата површину од 3.520 km^2 .

На северу се Пчињски округ простире до Грделичке клисуре и планинских падина Кукавице и Чемерника, на југу до границе са Републиком Северном Македонијом (10 km јужно од Прешева), до границе са Републиком Бугарском на истоку и до Косовског Поморавља (АП Косово и Метохија) се на западу.

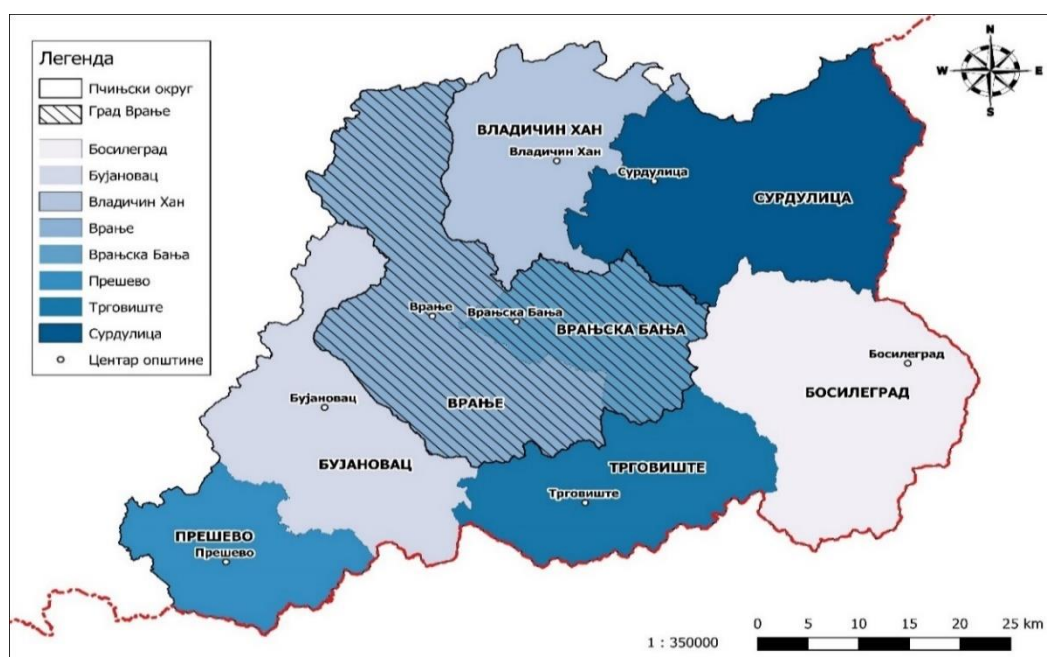
Карта 1. Територијално простирање Пчињског округа у односу на Републику Србију, размер 1:1.900.000

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹

¹ Граница Републике Србије, Пчињског округа (подручје истраживања) и општина у Републици Србији преузете су из отвореног сета података Републичког геодетског завода (<https://opendata.geosrbija.rs/>),

Према физичко-географском положају, Пчињски округ се налази у планинско-котлинско-долинској мезорегији Јужна Србија и простире се на две географске целине: **Јужно Поморавље у ужем смислу и Крајиште**. Део **Јужног Поморавља** који припада Пчињском округу простире се од састава Прешевске и Биначке Мораве јужно од Бујановца где формирају Јужну Мораву и пратећи долину Јужне Мораве преко Бујановца, Врањске котлине, Врања и Владичиног Хана све до Грделичке клисуре на северу. **Крајиште** је планински крај познат као врањско Крајиште где Пчињском округу припада простор између река Јужне Мораве и Врле, планина Стрешера, Бесне Кобиле и Дуката и горњег тока Пчиње (Марковић и Павловић, 1995).

У литератури се помиње још једна регионализација проучаваног простора и то: **Пчиња или Врањска Пчиња и Кумановска Пчиња**. **Пчиња или Врањска Пчиња**, поред имена реке, означава и предеону целину која је само један део слива истоимене реке, од изворишта реке Пчиње и њеног горњег тока све до манастира Прохор Пчињски у подножју планине Козјак на граници са Републиком Северном Македонијом. Врањска Пчиња се граничи на северу са Бабином Пољаном и Бањском реком, на истоку планином Доганицом и Чупином реком, на југу са планинама Козјаком и Модром Главом и на западу Јужном Моравом и северним огранцима планине Рујан. Према овој регионализацији, Врањска Пчиња једним малим делом припада сливу Јужне Мораве док је већи део у сливу Вардара. Јужно од Врањске Пчиње наставља се област **Кумановска Пчиња** која је смештена у средњем току реке Пчиње у Републици Северној Македонији (Николић, 1903; Трифуноски, 1962, 1963; Челиковић, 2018).

Карта 2. Административна подела Пчињског округа, размер 1: 350 000

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације²

приступано 15.01.2023). Подаци о хипсометријским карактеристикама терена добијени су употребом дигиталног модела висина (DEM – Digital Elevation Model), резолуције 25 m. Дигитални модел висина преузет је из базе Европске агенције за заштиту животне средине (European Environment Agency) (преузето са: <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/eudem>)

² Граница Пчињског округа и припадајућих општина преузета је из отвореног сета података Републичког геодетског завода (<https://opendata.geosrbija.rs/>)

Центри општина картирани су на основу Топографских карата.

Према административној подели Пчињском округу припадају град Врање који је седиште округа и седам општина: Врањска Бања, Владичин Хан, Сурдулица, Бујановац, Босилеград, Трговиште и Прешево. Пчињски округ је на северу у непосредном контакту са Јабланичким округом преко општина Лесковац и Црна Трава, а на западу са Косовско-Поморавским округом преко општина Гњилане и Косовска Каменица. На основу приказаног географског положаја и регионалног простирања, пет општина Пчињског округа су пограничне и то:

- општина Босилеград која се 54 km наслања на државну границу са Бугарском и 9 km на Северну Македонију;
- општина Сурдулица која се 42 km простире дуж границе са Бугарском;
- општина Прешево се граничи са Северном Македонијом и АП Косово и Метохија у дужини од 60 km;
- општина Трговиште се 47 km простире дуж границе са Северном Македонијом;
- општина Бујановац се према АП Косово и Метохија граничи у дужини 14 km (Мојић, 2012).

У народу се предеона целина **Пчиње дели на Горњу и Доњу Пчињу**. Природна граница између Горње и Доње Пчиње је Вражји Камен између села Доње Трнице и Шајинаца у општини Трговиште. Географски посматрано, Доња Пчиња је морфолошки нижа, има умеренију климу, гравитира према Јужном Поморављу, а становништво је брже и лакше прихватило савремене токове модернизације. Становништво Доње Пчиње се разликује и по етничком саставу од становништва у Горњој Пчињи. За разлику од наведеног, Горња Пчиња је претежно планинска и слабо саобраћајно доступна чије становништво и данас негује патријархат са традиционалним обичајима и навикама. Међутим, у давнини становништво Пчиње није разумело поделу према географским одликама, па су они издвојили Горњу и Доњу Пчињу према изгледу народне ношње (Филиповић & Томић, 1955).

Табела 2. Општи подаци општина Пчињског округа

Општина	Површина у km ²	Број насеља	Број становника према попису 2022. године	
			Укупно	на 1 km ² (густина насељености) ³
Врање	602	84	66.843	111
Врањска Бања	258	21	7.538	29
Босилеград	571	37	6.065	11
Бујановац	461	59	41.068	89
Владичин Хан	366	51	17.532	48
Прешево	264	35	33.449	128
Сурдулица	628	41	16.991	27
Трговиште	370	35	4.316	12
Укупно	3.520	363	193.802	55 ст/ km ²

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године, Национална припадност, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf>.

Статистички подаци (Табели 2) показују да у Врању живи највише становника и то 34,5% од укупног броја становника у Пчињском округу, иако она није територијално највећа општина у округу. Након Врања, највише становника има општина Бујановац, у којој живи

³ С обзиром да у тренутку писања и анализирања још увек нису били доступни сви статистички подаци Пописа из 2022., ауторка докторске дисертације је податке о густини насељености за проучаване општине добила на основу количника укупног броја становника и површине општина. Добијени резултати су заокружени како не би било децималног записа.

21,2% од укупног становништва округа. Општина Сурдулица је територијално највећа, али у њој према последњем попису живи само 8,8% од укупног броја становника у округу. Најмањи број становника у односу на укупан у Пчињском округу забележен је у општинама Босилеград (3,1%) и Трговиште (2,2%), а уједно су ове општине са најмањом густином насељености. Општине Прешево и Врањска Бања су територијално најмање у округу, али у општини Прешево живи чак 17,3% становника од укупног броја, са највећом густином насељености у округу од 128 становника по km².

3.2. Саобраћајно-географски положај Пчињског округа

Саобраћајно-географски положај Пчињског округа је веома повољан. Кроз Пчињски округ, дуж Моравско-вардарске удолине, пролази једна од најзначајнијих магистралних саобраћајница, затим железничка пруга и ауто-пут Е-75. Ауто-пут Е-75, као државни пут I реда (А1) је део транс-европског Коридора 10 који на правцу Београд–Ниш–Скопље–Солун спаја земље Западне и Средње Европе са Солунским заливом и источним Медитераном. Истим правцем иде и железничка пруга са једним колосеком (Родић и Павловић, 1994).

Савремена деоница ауто-пута Ниш–Прешево дужине 155 km поклапа се са старим магистралним путем 216 и железничком пругом, који прате долину Јужне Мораве. Прва деоница ауто-пута Ниш–Прешево била је Печењевце–Грабовница у дужини од 23 km, пуштена у саобраћај 2005. године. Затим је од 2013. године отворен део пута од Доњег Нерадовца до Српске Куће у дужини од 8 km. Деоница од Владичиног Хана до Доњег Нерадовца, дуга 26,3 km, завршена је 2015. године; деоница од Грабовнице до Грделице, дуга 5,6 km, отворена је 2016. године; деоница од Српске Куће до Левосоја пуштена је 2018. године и деоница дуга 29 km од Грделице, преко Грделичке клисуре – Царичине Долине до Владичиног Хана отворена је за саобраћај 2019. године. На деоници Царичина Долина – Владичин Хан изграђен је највиши мост у Србији – „Врла”, висок 62 m и дуг 644 m који се налази на 551 m надморске висине. На истој деоници изграђен је тунел „Манајле” дужине 1 808 m који представља најдужи путни тунел у Србији (<https://www.putevi-srbije.rs/index.php>, <https://koridorisrbije.rs/sr/projekat-jug>).

Врање као центар Пчињског округа гравитира према једном домаћем и два инострана аеродрома. Аеродром Константин Велики у Нишу удаљен је од Врања 116 km. Врању је најближи Међународни аеродром у Скопљу од кога је удаљено 98 km, а од Међународног аеродрома у Софији удаљено је 169 km.

3.3. Туристичко-географски положај Пчињског округа

Пчињски округ нема тако повољан туристичко-географски положај у Србији без обзира што има изузетан саобраћајни положај и њиме пролази једна од најзначајнијих саобраћајница Европе. Разлог томе је што има ужу контрактивну зону и што се највећи емитивне регије централне и северне Србије налазе у дисперзивној зони преко 200 km. Али и поред тога што поседује комплементарну туристичку вредност, Пчињски округ има скромнију туристичку привлачност у односу на Јабланички, Топлички и Нишавски округ који се налазе у његовој ужој околини, али и у односу на Источну Србију, Велико Поморавље и Копаоничку регију који су у његовој широј дисперзивној зони.

У Јабланичком округу издвајају се бројне конкурентне туристичке атракције које су биле предмет проучавања бројних домаћих аутора, а то су: Грделичка клисура, кањон реке Вучијанке, планине Кукавица и Радан, Брестовачко језеро, Сијаринска Бања (Шушић, 2000; Стаменковић, 2017), археолошки локалитети Хисар код Лесковца, Царичин град – Justiniana Prima код Лебана, некропола код села Мала Копашница, Скобаљић

град, манастир код села Јашуња, манифестација Роштиљијада у Лесковцу која представља најпосећенији фестивал меса у региону и др. (Стаменковић, 2011).

У Нишавском округу као конкурентне туристичке атракције, у односу на атракције Пчињског округа, издвајају се: Сићевачка и Јелашничка клисура као Специјални резерват природе, Преконошка пећина, пећински систем Самар (Копажкошара) који са Церјанском пећином и Крављанском јамом чине јединствени спелеолошки парк Нишавског округа (Nešić et al., 2007), Облачинско и Крајковачко језеро, Нишка Бања (Мојић, 2016), затим археолошко налазиште Медијана (Илић, 2009), Нишка тврђава у самом центру Ниша и Курвинград (Корвинград) изнад долине Јужне Мораве код Дољевца (Ћидић, 2008; Кузмановић, 2008), Чегар и Тэле Кула (Влаисављевић и Митић, 2020), су само од неких средњовековних споменика.

Топлички округ је препознатљив по следећим туристичким атракцијама: Ђавољој вароши која је проглашена за Споменик природе (Perić et al., 2012), Куршумлијској Бањи, Марининој и Јерининој кули код Куршумлије, Кале код Прокупља (Perić, 2015; Мојић, 2016).

Планина Бесна Кобила, Власинско језеро и Врањска Бања су туристички центри Пчињског округа који имају највише услова за планински, спортски, рекреациони и здравствени туризам. У непосредној близини Пчињског округа је Стара планина која представља туристички центар са развијеним целогодишњим планинским туризмом. Стара планина у односу на планински простор Бесне Кобиле има бољу туристичку инфраструктуру и већу посећеност, јер посетиоцима пружа разноврснији туристички садржај. У Пчињском округу, за сада, једино је Власинско језеро туристичка дестинација са већим туристичким прометом, јер посетиоцима нуди излетнички, викенд и спортско-рекреативни туризам, и то више у летњој него у зимској сезони. Међутим, у Пчињском округу се може развити више облика туризма ван подручја Власинског језера (ловни, риболовни, планински, рурални, итд.), који би уз правилно планирање туристичког и одрживог развоја обезбедили конкурентност у односу на остале туристичке дестинације у земљи.

За потребе израде ове дисертације, изабрана су четири најпосећенија туристичка центра у Пчињском округу и то Власинско језеро, планина Бесна Кобила, манастир Прохор Пчињски и град Врање. Избор ових дестинација, поред највеће посећености, био је условљен и жељом да се изабере по једна геоморфолошка (Бесна Кобила), хидрографска (Власинско језеро), антропогена (манастир Прохор Пчињски) туристичка атракција и један градски центар (Врање) као средиште бројних догађаја. Према овим туристичким центрима одређене су **прва дисперзивна зона друмског растојања до 100 km, друга дисперзивна зона друмског растојања од 100 до 200 km и трећа дисперзивна зона друмског растојања од 200 до 500 km.**

За **Власинско језеро** као туристички центар који пружа могућност развоја више облика туризма првенствено у летњој половини године, одређене су следеће дисперзивне зоне.

У оквиру прве дисперзивне зоне друмског растојања до 100 km од Власинског језера спадају: Власотинце (59 km), Лесковац (81 km), Ћустендил (87 km), Пирот (91 km) и Перник (95 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру друге дисперзивне зоне друмског растојања између 100 km и 200 km од Власинског језера спадају: Куманово (115 km), Софија (120 km), Ниш (125 km), Скопље (153 km), Приштина (160 km) и Крушевац (187 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру треће дисперзивне зоне друмског растојања између 200 km и 300 km од Власинског језера спадају: Зајечар (222 km), Крагујевац (265 km), Нови Пазар (265 km) и Неготин (275 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру четврте дисперзивне зоне друмског растојања између 300 km и 600 km од Власинског језера спадају: Смедерево (301 km), Београд (360 km), Нови Сад (435 km) и Суботица (527 km) (<https://www.viamichelin.com>).

Положај Власинског језера у односу на главне дисперзивне зоне дат је на Карти 3.

Планина Бесна Кобила представља најважнији планински туристички центар који има потенцијала за развој целогодишње туристичке понуде.

У оквиру прве дисперзивне зоне друмског растојања до 100 km од планине Бесне Кобиле спадају: Власотинце (79 km), Ћустендил (86 km), Лесковац (91 km) и Куманово (98 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У другој дисперзивној зони друмског растојања између 100 km и 200 km од планине Бесне Кобиле су: Софија (170 km), Ниш (135 km), Перник (135 km), Скопље (134 km) и Крушевац (196 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру треће дисперзивне зоне друмског растојања између 200 km и 300 km од планине Бесне Кобиле спадају: Пирот (205 km), Приштина (223 km), Зајечар (235 km), Крагујевац (277 km), Нови Пазар (277 km) и Неготин (286 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У четвртој дисперзивној зони друмског растојања између 300 km и 600 km од планине Бесне Кобиле налазе се: Смедерево (313 km), Београд (362 km), Нови Сад (458 km) и Суботица (544 km) (<https://www.viamichelin.com>, приступано).

Положај планине Бесне Кобиле у односу на главне дисперзивне зоне дат је на Карти 4.

Манастир Прохор Пчињски представља најзначајнији и најрепрезентативнији верски објекат у Пчињском округу, али у Србији. Смештен на граници са Републиком Северном Македонијом, у комплексу манастира налази се Конак у коме посетиоци могу да преноће.

У прву дисперзивну зону друмског растојања до 100 km од манастира Прохор Пчињски спадају: Власотинце (94 km) и Куманово (55 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру друге дисперзивне зоне друмског растојања између 100 km и 200 km од манастира Прохор Пчињски спадају: Лесковац (101 km), Скопље (105 km), Ниш (151 km), Ћустендил (173 km), Перник (180 km) и Приштина (195 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру треће дисперзивне зоне друмског растојања између 200 km и 300 km од планине Бесне Кобиле спадају: Крушевац (211 km), Софија (216 km), Пирот (220 km), Зајечар (250 km), Крагујевац (291 km) и Нови Пазар (291 km) (<https://www.viamichelin.com>).

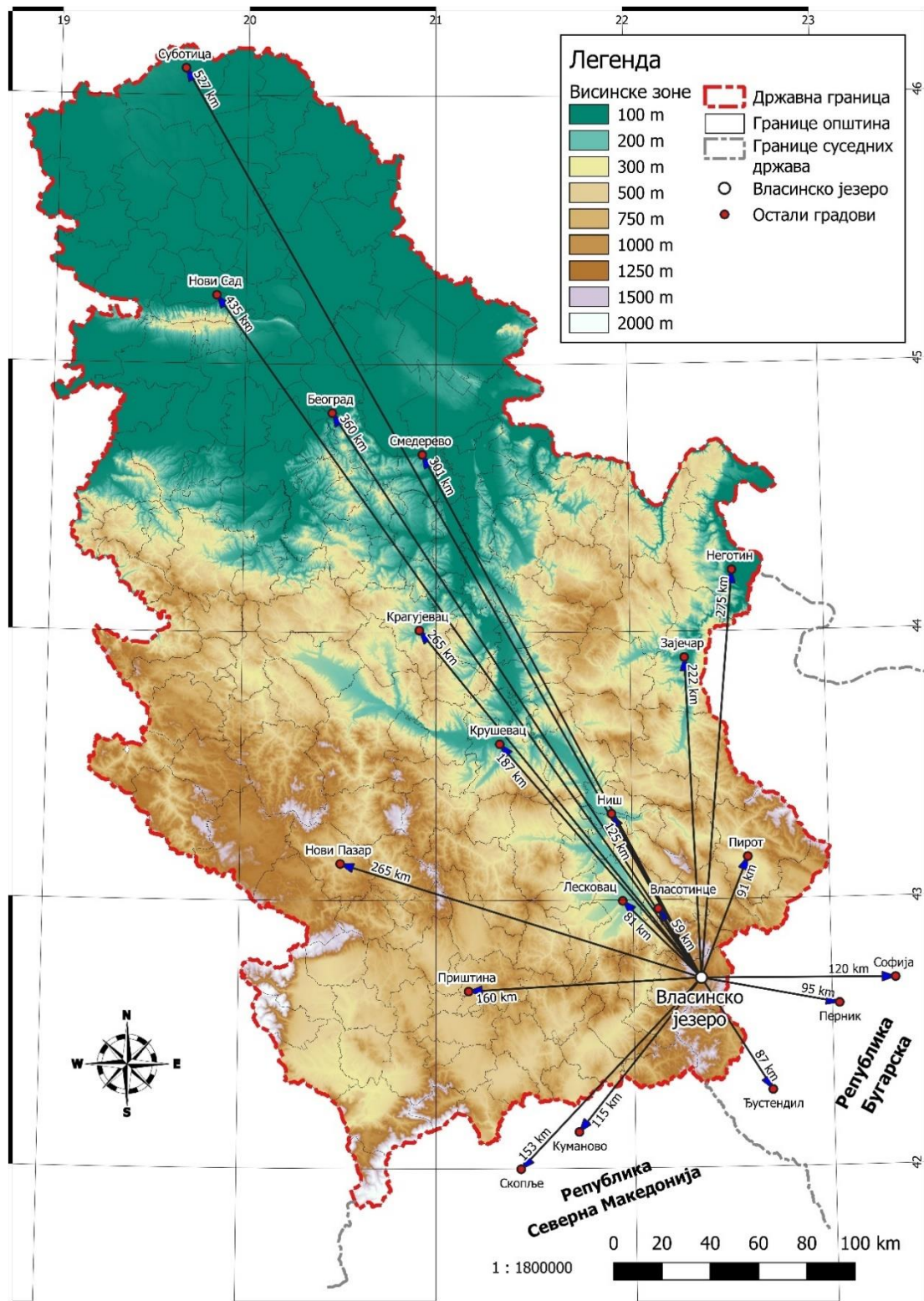
У четвртој дисперзивној зони друмског растојања између 300 km и 600 km од планине Бесне Кобиле налазе се: Неготин (302 km), Смедерево (329 km), Београд (377 km), Нови Сад (473 km) и Суботица (559 km) (<https://www.viamichelin.com>).

Положај манастира Прохор Пчињски у односу на главне дисперзивне зоне дат је на Карти 5.

Град Врање као административно средиште уједно је и највећи град Пчињског округа који представља место дешавања великог броја манифестација, али и место културно-историјских споменика (галерије, музеја, итд.), специјалне гастрономије, традиције и севдаха. Са идеалним положајем уз Коридор 10 и великим бројем смештајних капацитета, Врање пружа могућност развоја многих облика туризма током целе године.

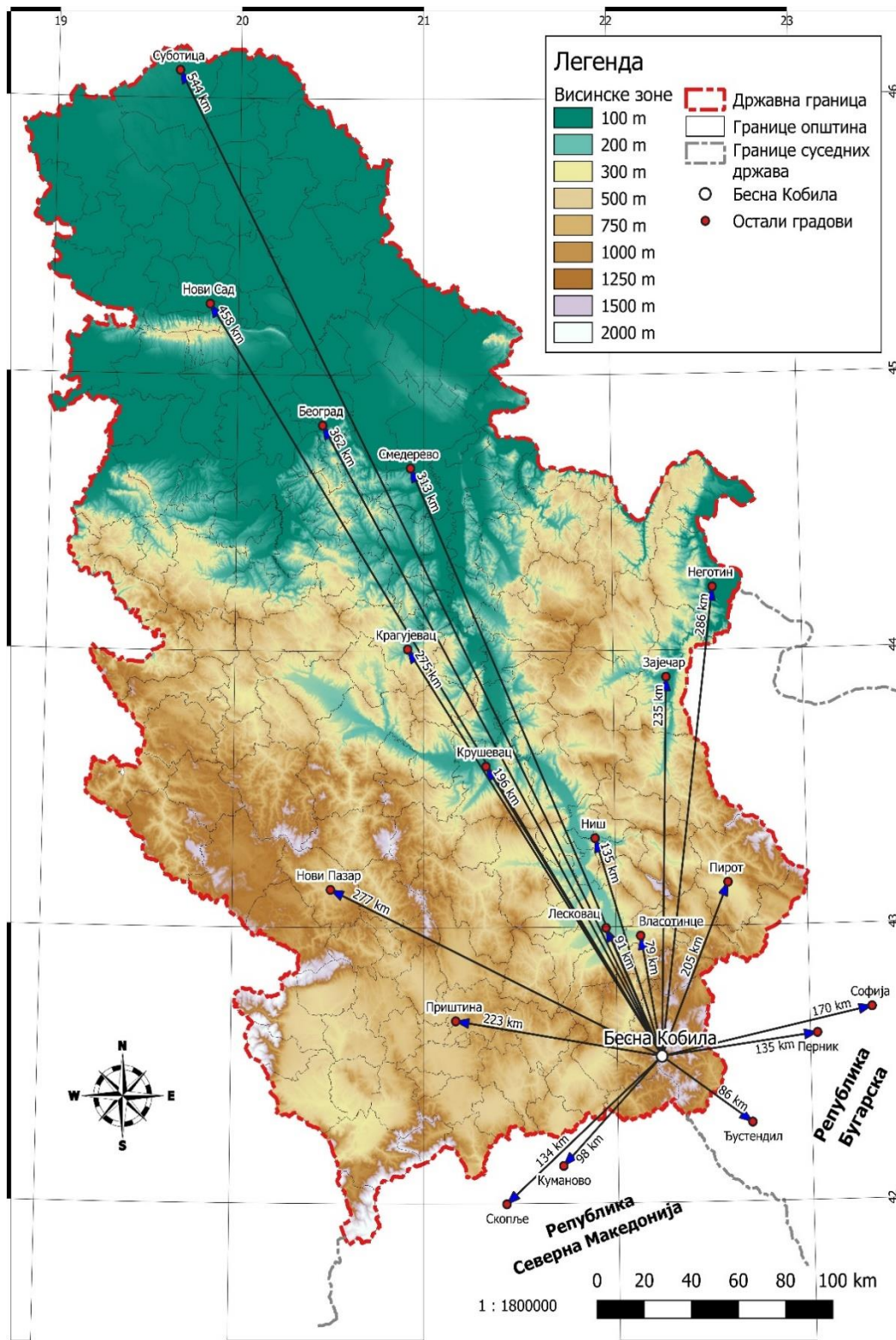
У оквиру прве дисперзивне зоне друмског растојања до 100 km од града Врања спадају: Куманово (62 km), Лесковац (68 km), Власотинце (72 km) и Скопље (98 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У оквиру друге дисперзивне зоне друмског растојања између 100 km и 200 km од града Врања спадају: Ниш (110 km), Пирот (132 km), Ћустендил (137 km), Перник (145 km), Крушевац (176 km), Софија (181 km) и Приштина (187 km) (<https://www.viamichelin.com>).

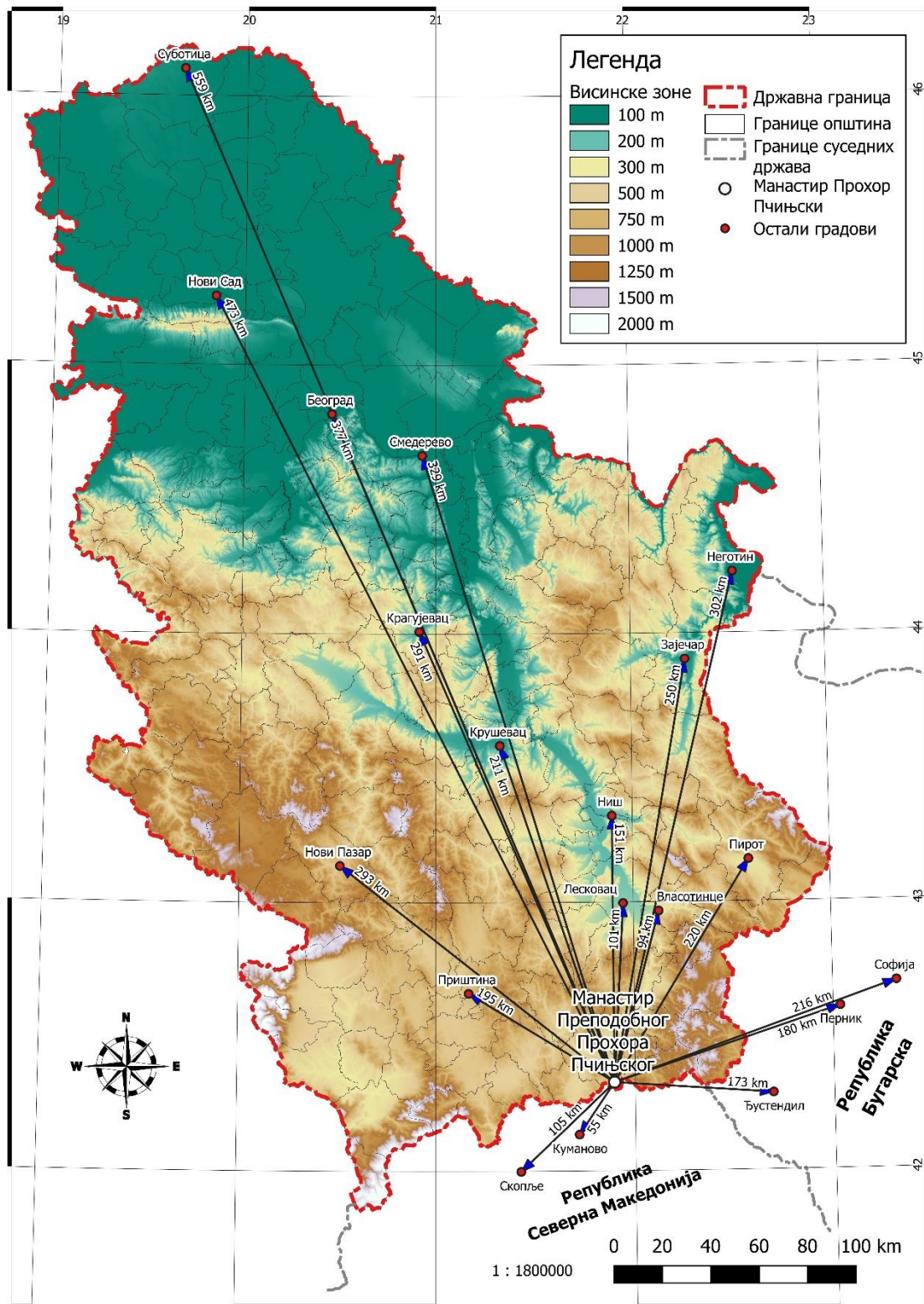
Карта 3. Положај Власинског језера према главним дисперзивним зонама
 Извор: Израдила ауторка докторске дисертације ⁴

⁴ За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>, приступано 16.01.2023.)
 Размера: 1:1.800.000

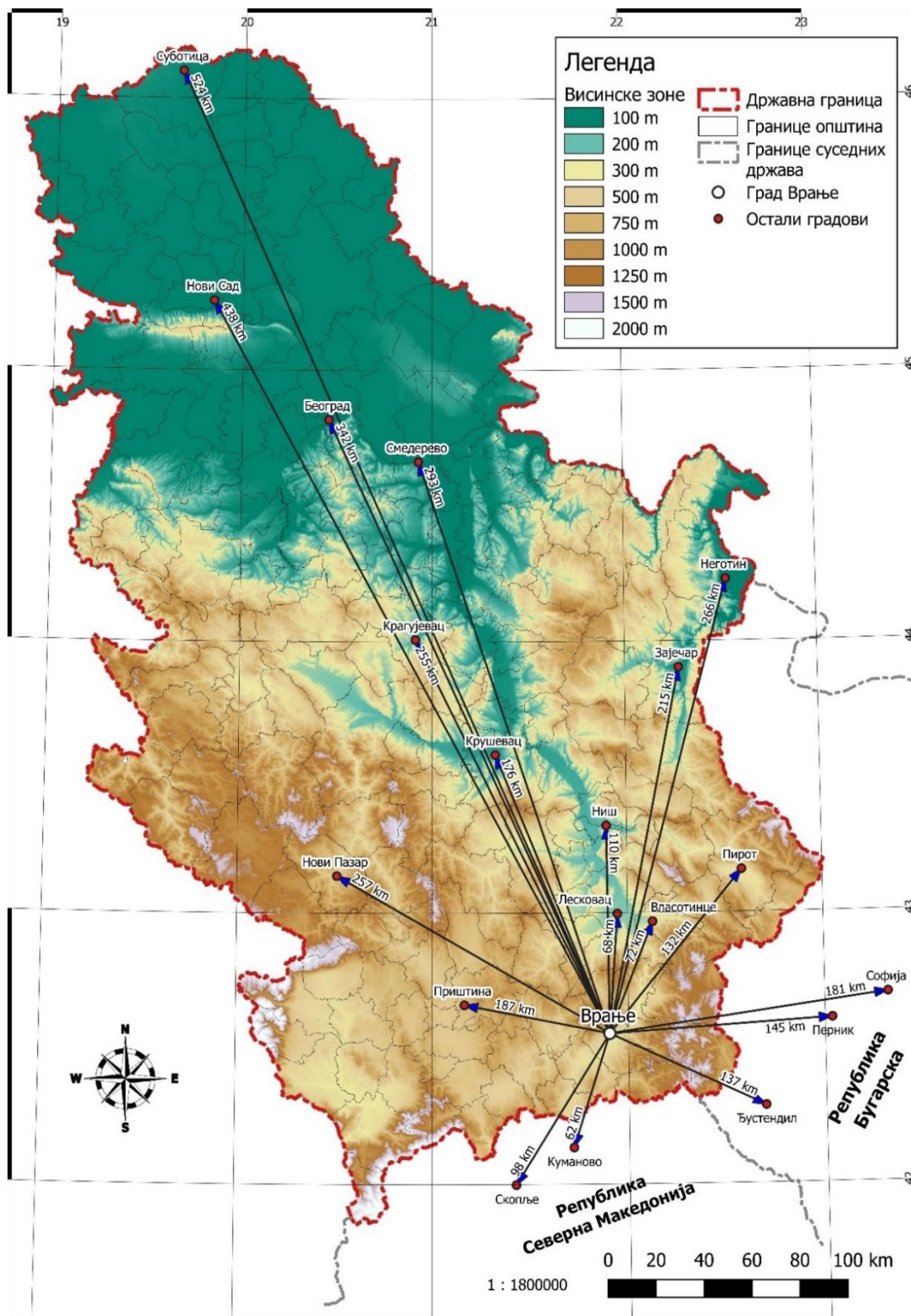
Карта 4. Положај планине Бесне Кобиле према главним дисперзивним зонама
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације ⁵

⁵ За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>, приступано 16.01.2023.)
Размера: 1:1.800.000

Карта 5. Положај манастира Прохор Пчињски према главним дисперзивним зонама
 Извор: Израдила ауторка докторске дисертације⁶

⁶ За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>, приступано 16.01.2023.)
 Размера: 1:1.800.000

Карта 6. Положај града Врање према главним дисперзивним зонама
 Извор: Израдила ауторка докторске дисертације⁷

⁷ За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>, приступано 16.01.203.)
 Размера: 1:1.800.000

У оквиру треће дисперзивне зоне друмског растојања између 200 km и 300 km од града Врања спадају: Зајечар (215 km), Крагујевац (255 km), Нови Пазар (257 km), Неготин (266 km) и Смедерево (301 km) (<https://www.viamichelin.com>).

У четвртој дисперзивној зони друмског растојања између 300 km и 600 km од града Врања налазе се: Београд (342 km), Нови Сад (438 km) и Суботица (524 km) (<https://www.viamichelin.com>).

Положај града Врања у односу на главне дисперзивне зоне дат је на Карти 6.

Посматрајући Карте 3., 4., 5. и 6. увиђа се да је за сва четири анализирана туристичка центра у Пчињском округу (Власинско језеро, планина Бесна Кобила, манастир Прохор Пчињски и град Врање) најужа дисперзивна зона Власотинце, Лесковац, Ниш, Приштина, Куманово, Скопље и Ћустендил. Преко наведених градова Пчињски округ је повезан са Поморављем, Шумадијом, Косовом, Војводином, Северном Македонијом и Бугарском, који представљају његову ширу дисперзивну зону. Ипак, и поред добре повезаности, примећује се да су сва четири туристичка центра прилично удаљена од највећих емитивних тачака у Србији (Крагујевца, Београда, Новог Сада и Суботице), што често зна бити фактор одустајања од посете ових дестинација. Али са друге стране, због њихове велике удаљености, туристи из рецептиве се не ретко задржавају у Пчињском округу при транзиту ка Грчкој.

3.4. Функционални положај Пчињског округа

Функционални положај Пчињског округа одређује се помоћу следећих критеријума: поливалентности, контактности, транзитности и спајања природних и антропогених туристичких вредности (Ромелић, 2008).

Поливалентност Пчињског округа огледа се у природним лепотама и богатству јединствених биогеографских вредности, али и у аутентичном антропогеном наслеђу. Бесна Кобила и друге планине, ПИО „Власина” са Власинским језером, ПИО „Долина Пчиње”, Строги резервати природе „Кукавица” и „Јарешник”, Јовачка језера, Врањска и Бујановачка Бања као и друга природна богатства уз правилно коришћење могу знатно допринети туристичкој валоризацији Пчињског округа. Антропогено наслеђе, у функцији туристичке валоризације, манифестује се кроз: јединствене етнографске атракције (врањски мелос, фолклорне игре уз традиционалне инструменте, старе занате, народне ношње, обичаје итд.), археолошка налазишта из неолита и касне антике дуж ауто-пута Е-75, историјског и градитељског стваралаштва (средњовековна тврђава Марково Кале, турски хамам, куће Боре Станковића, Прибојчића и Влајинца, зграда Начелства у Врању, итд.), музеје и спомен обележја (Пашин конак и Бели мост у Врању, Спомен-костурница у Сурдулици, итд.), верске објекте (православни манастири и цркве и џамије), амбијенталних атракција и манифестација које се у великом броју одржавају готово у свакој општини Пчињског округа.

Контактност Пчињског округа огледа се у његовом пограничном положају према Републикама Бугарској и Северној Македонији. Погранични положај Пчињског округа пружа могућности за развој туризма што би довело до већег броја иностраних туриста. Контактност Пчињског округа огледа се и у близини већих градова ка којима гравитира, као значајнијих рецептивних центара, а то су: Лесковац, Ниш, Пирот, Перник, Софија и Скопље.

Транзитност Пчињског округа се огледа у његовом изузетно повољном саобраћајном положају. С обзиром да Пчињским округом пролази једна од најважнијих европских саобраћајница Коридор 10, тиме се увећава његов туристички значај и чини га доступним домаћим и иностраним туристима.

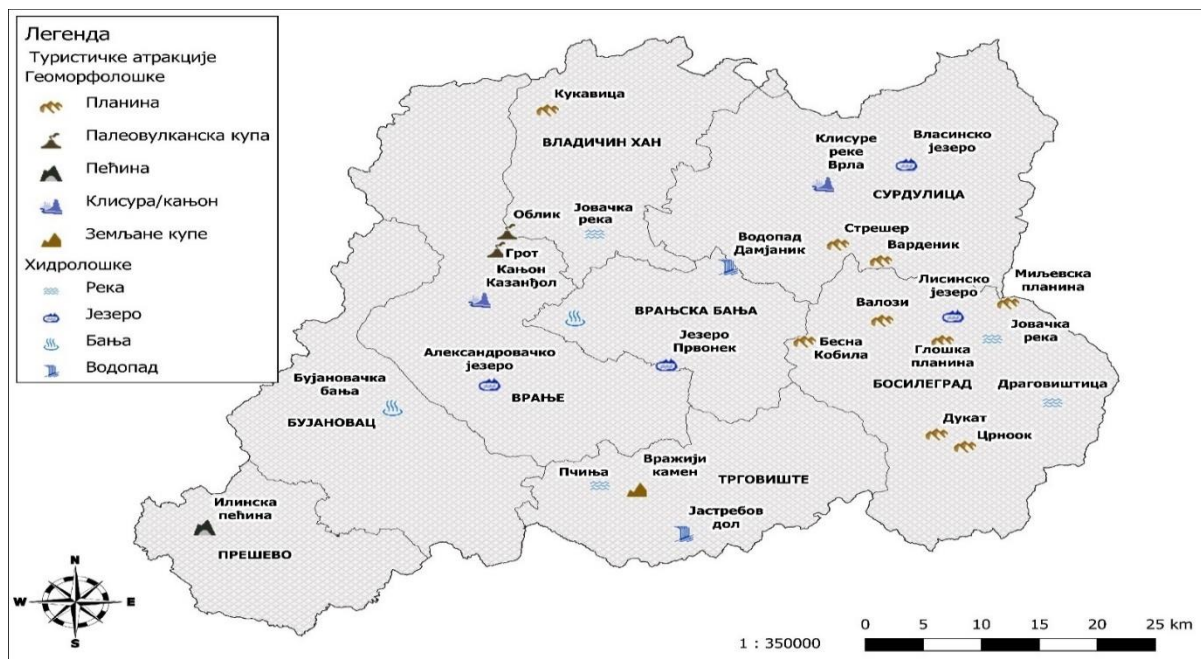
Пројимање природних и антропогених туристичких вредности увећава функционални положај Пчињског округа захваљујући богатству атракција, саобраћајној повезаности и пограничном положају.

4. ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Иако су у другом поглављу изнете бројне поделе туристичких атракција, за потребе овог рада узета је подела коју је дао професор Стеван Станковић (2008). Према цитираном аутору природне туристичке атракције су оне атракције које су настале радом спољашњих и унутрашњих сила на Земљи и као такве привлаче туристе да их посете. Сходно томе, Станковић је извршио поделу природних туристичких атракција на: *геоморфолошке, климатске, хидрографске и биогеографске*.

На простору Пчињског округа постоје више природних туристичких атракција међу којима се издвајају: планине Бесна Кобила, Варденик, Кукавица, Дукат и Миљевска планина, Илинска пећина код Прешева, клисура реке Врла, кањон Казанђол, реке Божичка, Драговиштица и Пчиња, Власинско језеро, Врањска и Бујановачка Бања, умерена клима и разноврсни ендемични биљни и животињски свет.

Геолошка грађа простора Пчињског округа је веома разноврсна. Највећим делом је овај простор изграђен од кристалних шкриљаца камбријске старости. У долини Јужне Мораве код Бујановца, Врања и Владичиног Хана постоје неогени језерски седименти, а између Врања и Владичиног Хана, са леве стране Јужне Мораве, јављају се зоне горњокредних кречњака и зоне андезита и дацита. Северно од Бујановца налази се гранитска громада, а у грађи планина врањског подручја су гнајс, филит и микашист, а понегде се јављају и интрузије мермера (Марковић, 1966; Вукановић, 1978).

Карта 7. Распоред природних (геоморфолошких и хидролошких)

туристичких атракција у Пчињском округу

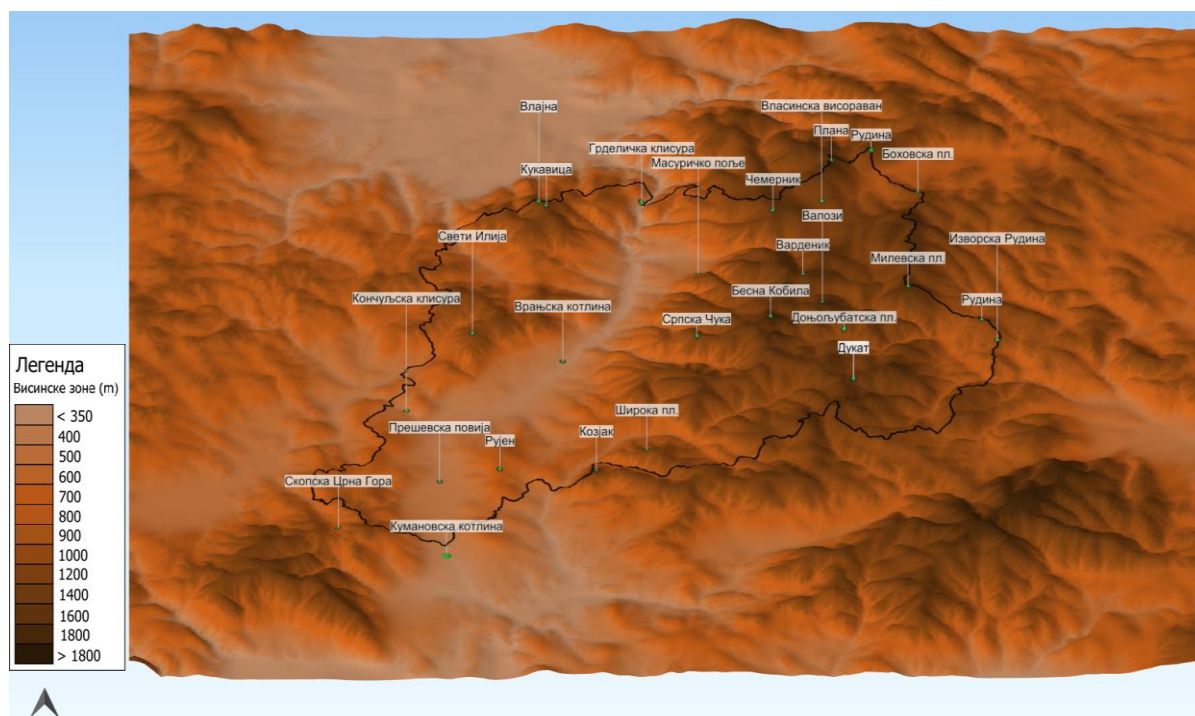
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације⁸

⁸ За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>)
Размера: 1:1.350.000

4.1. Геоморфолошке туристичке атракције Пчињског округа

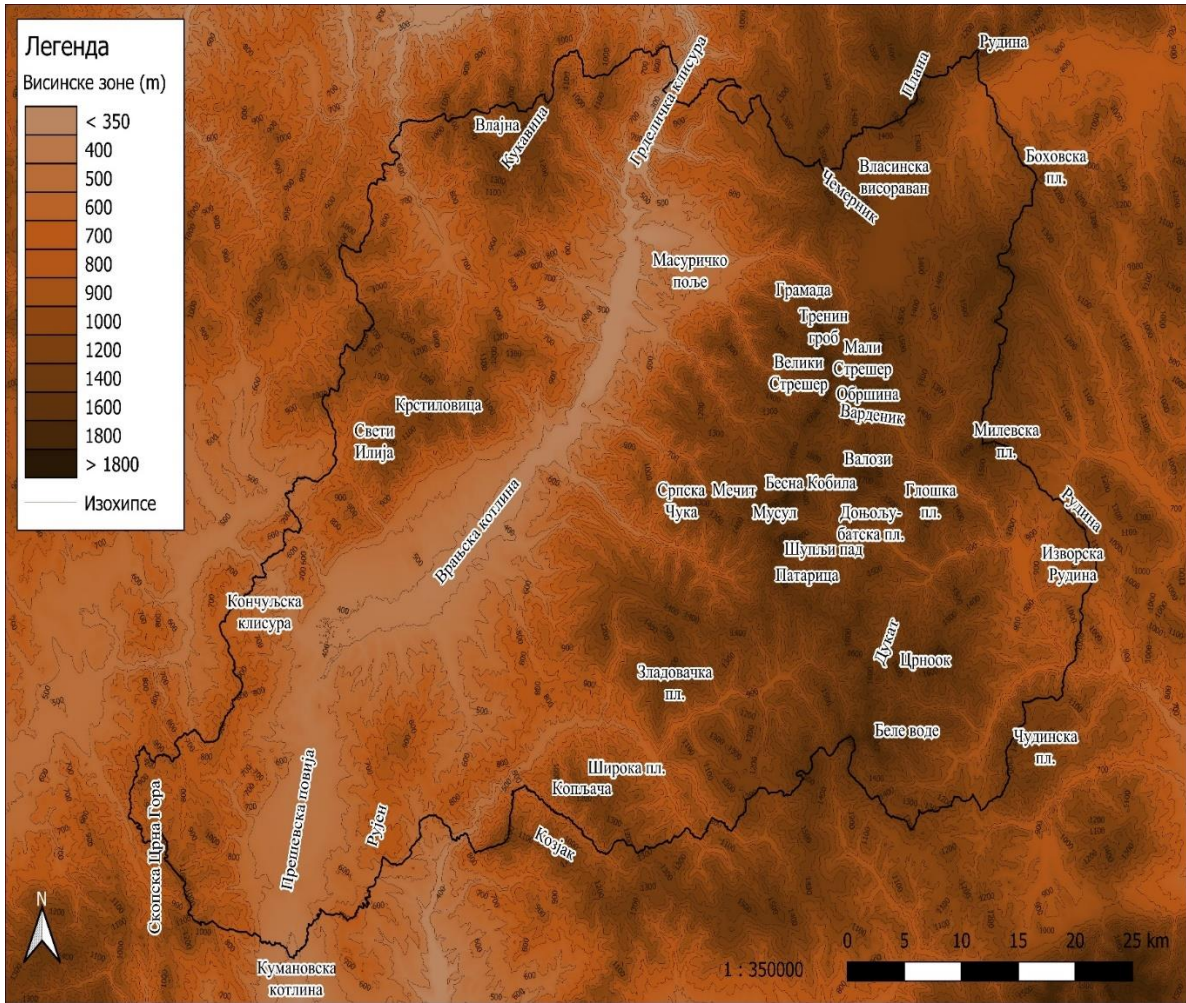
Геоморфолошке туристичке вредности представљају макро, мезо и микро облике површинских и подземних облика рељефа који су туристички привлачни, те самим тим чине основу за развој више врста туризма и обогаћују туристички садржај у месту боравка. Међутим, немају сви облици рељефа туристичку привлачност, као што су кречњачки предели, хладни и стално замрзнути крајеви који су удаљени од извора туристичке тражње (Станковић, 2008). Геоморфолошки облици рељефа као туристичке атракције, имају естетска својства са одликама уникалности и извесним контрастима (Спасојевић & Шушић, 2005). Хетерогеност геоморфолошких туристичких атракција на одређеном простору често утиче на начин живота, раст и развој локалног становништва, али и на психу посетилаца (Мартиновић & Голубовић, 2004).

Према геоморфолошкој генези, простор Пчињског округа припада Српско-македонској маси што представља најстарији део Балканског полуострва. Процесима убирања и раседања овај простор подељен је на мање блокове што је условило формирање различитих облика рељефа. На овом простору у грађи рељефа доминирају котлине, долине, клисуре, повије, средње високе планине и палеовулканске купе (Павловић и остали, 2022). Висинска диференцираност терена је велика и износи 1.594 m, а јавља се као разлика између најниже тачке од 328 m надморске висине (излаз Јужне Мораве из Врањске котлине код Владичиног Хана) и највише тачке од 1.922 m надморске висине (врх Бесна Кобила).

Карта 8. 3D рељефна карта Пчињског округа

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације⁸ (Напомена: ово је динамички модел рељефне карте, који се мења при зумирању. Из тог разлога није било могуће ставити размерник)

Карта 9. 2 D рељефна карта Пчињског округа

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације⁹

⁹ Подаци о хипсометријским карактеристикама терена добијени су употребом дигиталног модела висина (DEM – Digital Elevation Model), резолуције 25 m. Дигитални модел висина преузет је из базе Европске агенције за заштиту животне средине (European Environment Agency) (преузето са: <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/eudem>). Размера: 1:350.000.

Просторни положај геоморфолошких творевина преузет је са топографских карата, размера 1:50.000, урађених од стране Војногеографског института. Списак коришћених карата:

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Крива Паланка 2 - 683/2. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Крива Паланка 1 - 683/1. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 4 - 682/4. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 3 - 682/3. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 2 - 682/2. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Брезник 3 - 634/3. Војногеографски институт – Београд 1967. година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 2 - 682/2. Војногеографски институт – Београд 1985. година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Лесковац 4 - 632/2. Војногеографски институт – Београд 1985. година.

На простору Пчињског округа од геоморфолошких туристичких атракција издвајају се планине, висоравни и повије, палеовулканске купе, речне долине, кањони, клисуре и пећина. Туристичка вредност планина последица је њихових рекреативних, туристичких, естетских и знаменитих својстава. Да би планине биле туристички валоризоване неопходно је да саобраћајно буду добро повезане са околним градовима, да имају могућност за развој и летњег и зимског рекреативног туризма, да су угоститељски објекти и друга туристичка инфраструктура на задовољавајућем нивоу и да у свом окружењу имају комплементарне природне и антропогене туристичке вредности. Клисуре и кањони као туристичке вредности углавном су комплементарне вредности и валоризују се заједно са другим туристичким вредностима у свом окружењу, а везују се за развој излетничког и транзитног туризма. Пећине поседују туристичке, естетске и знамените елементе туристичке привлачности. То се односи на лепоту унутрашњости пећинске дворане, јединствен живи свет и археолошке трагове. Уколико су саобраћајно приступачне, уређене за посетиоце, опремљене угоститељским објектима, пећине обогаћују туристички садржај и утичу на целокупну туристичку валоризацију простора у коме се налазе (Станковић, 2008).

Простор Пчињског округа је претежно планински. Само се на територији општине Сурдулица простире седам планина. То су: Варденик, Чемерник, Грамада, Милевска планина, Боховска планина (1.078 m на територији Србије, а 1.318 m на територији Бугарске), Рудина и Бесна Кобила. У Пчињском округу, као посебне и најзначајније геоморфолошке целине издвајају се:

Планина Бесна Кобила има велики туристички потенцијал за развој планинског и спортско-рекреативног туризма. Са највишим врхом од 1.922 m, Бесна Кобила припада Српско-македонском планинском систему и највиша је планина Пчињског округа. Налази се 40 km источно од Врања. Највиши врх налази се на граници општина Врање и Босилеград, док северно подножје планине припада општини Сурдулица. Са Вардеником и Стрешером, који се налазе северно од ње, представља развође између сливова Јужне Мораве и Струме. Подножје и нижи делови планине су под утицајем умерено-континенталне климе где су заступљене листопадне и четинарске шуме, док су виши делови и врхови планине под утицајем планинске климе и прекривени су пашњацима. У геолошкој грађи планине Бесне Кобиле доминира гранит и представља планину која је богата рудама олова, цинка, кадмијума, сребра и бакра. Познати рудници су Крива Феја из које се експлоатише руда молибдена и рудник Бесна Кобила из кога се експлоатише кобалт, молибден, бизмут и волфрам (Марковић & Павловић, 1995). Изнад насеља Крива Феја налази се Планинарски дом Бесна Кобила. На Бесној Кобили, у част руским војницима који су 1923. године изградили пут Врањска Бања – Босилеград, подигнут је „Руски споменик” (Туристички водич Лесковца и околине, 1986).

У периоду од 1878. до 1919. године, планинска била Бесне Кобиле и Варденика су престављала границе између Србије и Бугарске. Северним подножјем планине иду регионалне саобраћајнице које повезују долину Јужне Мораве са Босилеградом и даље воде ка границама са Бугарском и Македонијом. У подножју планине налазе се само неколико

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Лесковац 3 - 632/3. Војногеографски институт – Београд 1985. година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Лесковац 2 - 632/2. Војногеографски институт – Београд 1985. година.

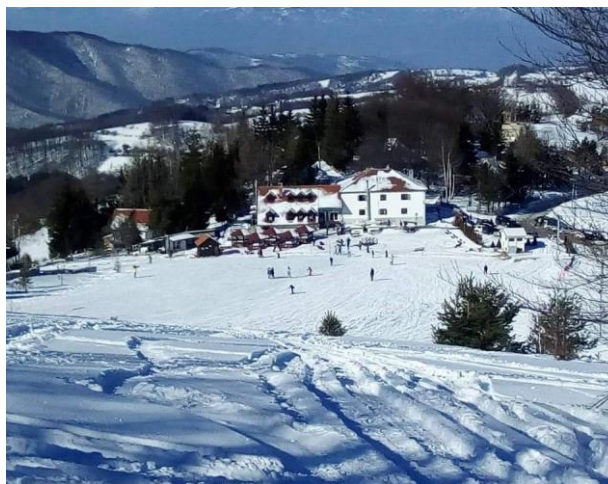
Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 4 - 633/4. Војногеографски институт – Београд 1966. година. Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 3 - 633/3. Војногеографски институт – Београд 1966. година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 2 - 633/2. Војногеографски институт – Београд 1966. година.

мањих сеоских насеља и то: Крива Феја, Плоча, Мусул и Црни врх који су насељени претежно српским старачким живљем (Master plan za turističku destinaciju Besna Kobila, 2009).

Слика 1. Поглед на врх Бесне Кобиле у пролеће
Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Слика 2. Поглед на Планинарски дом на Бесној Кобили, током зиме
Извор: Марић Станковић, фебруар, 2023.

Планина Варденик са највишим врхом Велики Стрешер (1.876 m) се у облику потковице пружа од десне долињске стране Јужне Мораве на југозападу до Власинске висоравни на североистоку. Планина је ветровита, јер се на њој образује ружа ветрова, те се зими температура снижава до -20°C . Планина Варденик је извориште трију река значајних за водоснабдевање насеља у Пчињском округу. То су: Врла, Масуричка и Романовска река. Као осунчана планина са доста површинске воде, Варденик је шумовит, где од листопадних шума, доминира букова. Четинари се простиру са северне стране изнад појаса лишћарских шума. Насеља разбијеног типа на Варденику постоје и до 1.400 m надморске висине, а током лета ову планину посећују берачи дивљих боровница, малина, купина, шумских јагода и печурака (Марковић, 1988). Варденик је планина која има велики туристички потенцијал за развој спортско-рекреативног туризма. Планинарска друштва из целе Србије често организују планинарења и успоне на врхове Варденика, тако да представља најпосећенију планину Пчињског округа.

Планина Кукавица припада Српско-македонској маси и пружа се правцем североисток-југозапад, која је на западу ограничена рекама Ветерницом и Вучјанком, а на истоку долином реке Јужне Мораве. Највиши врх планине Кукавице је Влајна (1.441 m надморске висине), а територијално припада општинама Владичин Хан, Врање (Пчињски округ), Лесковац и Вучје (Јабланички округ). На планини Кукавици је смештена важна метеоролошка станица за читаву Јужну Србију. Представља станиште многих дивљих биљака и животиња (свиње, лисице, вука, срне, јазавца, зеца) и због тога има потенцијал за развој ловног туризма. Такође се на овој планини налази преко 50 извора пијаће воде.

Планина Дукат са највишим врхом Црноок од 1.881 m, простире се између изворишних кракова реке Драговиштице и припада речној сливу Струме у Бугарској. (Мојић, 2016).

Слика 3. Планина Дукат и поглед на Црноок
Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Поред наведених планина, на простору Пчињског округа истичу се бројне средње и високе планине. Планине *Скопска Црна Гора* (1.651 m), *Рујен* (969 m) и *Козјак* (1.284 m) су граничне планине између Србије и Северне Македоније. *Козјак* се издиже изнад манастира Прохор Пчињски, а долином Пчиње одвојен је од планине *Рујен*. *Широка планина* са највишим врхом *Копљача* 1.345 m пружа се југозападно од Трговишта. У близини Варденика су *Валодзи* (1.830 m) и *Глошка* (1.756 m) планина. Поред Дукат планине, планине Босилеградског краја су још и *Изворска Рудина* (1.240 m), *Чудинска планина* (1.296 m), *Беле воде* (1.830 m) и *Доњољубатска планина* (1.532 m). Планина *Жеговац* (1.071 m) је гранична планина између Косовско-Поморавског и Пчињског округа.

Уколико изнесемо чињеницу да планински простор Пчињског округа има изузетне могућности за стварање рекреативног туризма у зимској и летњој сезони, а узевши у обзир услове који су неопходни за туристичку валоризацију планина које наводи Станковић, (2008) можемо закључити да планине Пчињског округа осим својих изузетних природних лепота и антропогених вредности у својој околини, немају услове за боље позиционирање на туристичком тржишту. Један од највећих недостатака представља одсуство материјалне базе као што су уређене стазе за пешачење, жичаре, ски стазе и лифтови, информативни центри итд.

Власинска висораван налази се делимично у Пчињском округу. Планине Варденик, Чемерник и Плана уоквирују Власинску висораван, а рашчлањена је долинама река Врле, Јерме и Божичке реке. У средишту Власинске висоравни налази се Власинско језеро (Марковић & Павловић, 1995; Павловић и остали, 2022). Услед овога, Власинско језеро има огроман потенцијал за развој многобројних облика туризма.

Прешевска повија је најзначајнији морфолошки, хидролошки и саобраћајни облик Пчињског округа. Представља најнижи део Прешевско-кумановске удолине и издиже се десетак метара изнад Прешевског поља. Прешевско-кумановска удолина одваја Врањску од Кумановске (Жеглиговске) котлине и представља хидролошко развође између слива Прешевске Моравице (слив Јужне Мораве) на северу и Кумановске реке (слива Пчиње и Вардара) на југу. Према томе, Прешевска повија чини главно хидролошко, али ниже развође између Панонског басена на северу и Егејског басена на југу. Више морфолошко развође између ова два поменута басена прелази преко Грделичке клисуре. Прешевско-кумановском удолином и Прешевском повијом води ауто-пут и пруга који повезују Београд са Солуном (Марковић, 1966).

Врањска котлина се простира на северу до Владичиног Хана и на југу до Бујановца. Смештена је између планина Плачковице (1.226 m), Крстиловице (1.154 m),

Светог Илије (1.271 m) на западу, брда Пржар (731 m), Бесне Кобиле (1.922 m) на истоку и Варденика (1.876 m) на североистоку. Врањска котлина је дуга 30 km и широка 6 km. Кончуљска клисура дуга 14 km спаја Врањску котлину са Изморником на западу тј. повезује Јужно Поморавље са Косовским Поморављем. У геолошкој грађи Врањске котлине учествују алувијални и неогени седименти. Неогени седименти су представљени лапором, пешчаром и конгломератима. У подножју планине Плачковице, 2 km северно од Врања, је брдо *Пржар*, омиљено излетиште Врањанаца. Излетиште Пржар, уоквирено боровом и багремовом шумом, поседује лепо уређену стазу за шетање. До излетишта се може стићи аутомобилом асфалтним путем. Поред Пржара, 1 km од Врања је и Борино брдо или Голич. Оба ова локалитета поседују могућност за унапређење активности у виду излета, спорта и рекреације становника Врања и околине.

Масуричко или Сурдуличко поље је проширење које формира река Врла, има правац пружања северозапад-југоисток и дугачко је 4 km, а широко 2,5 km.

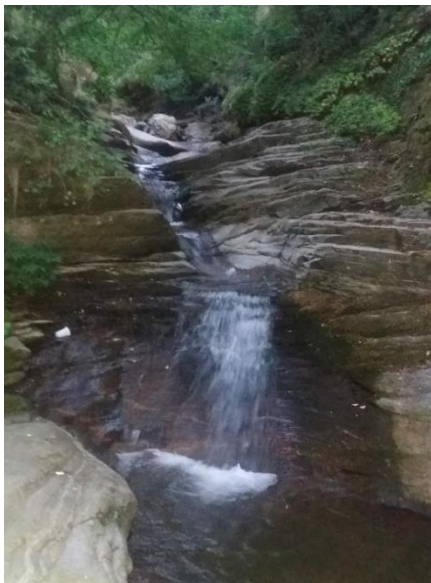
Грделичка клисура, усечена у кристаласте шкриљце, прво је сужење у композитној долини Јужне Мораве. Име носи по вароши Грделици која је смештена у самој котлини. Дуга је 30 km, дубока 550 m и спаја Врањску и Лесковачку котлину. Тиме један део Грделичке клисуре припада Јабланичком управном округу. Због великих стрмих страна и неконтролисане сеча шума на Чемернику и Варденику, Грделичка клисура је најпознатији простор у Србији по рецентној ерозији и бујичним токовима који угрожавају насеља и саобраћајнице. У Грделичкој клисури код Владичиног Хана постоји каменолом под називом Момин камен (Марковић & Павловић, 1995).

Клисура реке Врле са стрмим долинским странама дубока је 600 m и налази се у подножју планине Варденика (Павловић и остали, 2022).

Кањон Казанђол код Врања је усекла Врањска река између планина Плачковице и Крстиловице. Кањон Казанђол карактеришу казани – велики вирови и више десетина слапова и водопад. Почетак кањона је узводно од средњовековног града Марково кале (Стојадиновић, 2013). Казанђол је данас једно од омиљених излетишта Врањанаца током топлих летњих месеци.

Од наведених клисура и кањона, за сада највећи привредни и туристички значај има Грделичка клисура. На току Јужне Мораве кроз Грделичку клисуру се од 2008. године одржава регата и сплаварење. Са тим у вези, Грделичка клисура пружа могућност за развој спортско-рекреативног туризма. Како би ова регата заживела и добила интернационални значај неопходно је чишћење корита Јужне Мораве кроз Грделичку клисуру с обзиром на оштећења пловила током регате (Мојић, 2016; Стаменковић, 2017). За сада, Грделичка клисура, којом иде једна од најважнијих европских саобраћајница, има највећу могућност за развој транзитног туризма. Клисура Врле реке и кањон Казанђол још увек имају излетнички значај за локално становништво, али правилним маркетингом обогатили би туристички садржај и боравак у Пчињском округу.

Палеовулканске купе Грот (1.323 m) и **Облик** (1.310 m) у Врањском Поморављу указују на постојање вулканизма на простору Пчињског округа. Изграђени су од риолита и риолитских туфова који имају одлике кратера. Туристички значај ових палеовулканских купа је незнатан, јер својим природним својствима не привлаче посебну пажњу туриста (Марковић & Павловић, 1995).

Слика 4. Кањон Казанђол
Извор: Марић Станковић, јул, 2022.

Слика 5. Поглед на палеовулканске купе Облик и Грот из атара села Солачка Сена
Извор: Марић Станковић, април, 2023.

Илинска пећина код Прешева је једини спелеолошки облик рељефа у Пчињском округу, али због своје неуређености за посетиоце нема већи значај у туристичкој понуди Пчињског округа. Уколико би се Илинска пећина уредила за посете туриста, обезбедио сигуран приступ до ње, изградили туристички објекти у њеном окружењу, али и више јавно промовисала као специфична природна туристичка атракција, погодна би била за развој излетничког и екскурзионог туризма. На тај начин би се обогатио укупан туристички садржај Пчињског округа.

Тресетна акумулација Блато налази се на Власинској висоравни при ушћу Симоневе и Милованске реке у Власинско језеро, испод пута Округлица – Стрезимировци. Дебљина тресетних слојева износе од 1 m до 3,5 m (Belij et al., 2014; Павловић, 2019; Павловић и остали, 2022).

Туфури се јављају у виду травних хумки и заправо су периглацијални облици рељефа. Настали су у условима хладне климе са честим температурним инверзијама и то на теренима на којима се јавила деградација шумског екосистема. Туфури се јављају на Власинској висоравни, по њеним ободима, и то на следећим локалитетима: Блато (јужна обала Власинског језера), у изворишту Колуничке реке и на падинама Цветковог гроба (Павловић и остали, 2022).

Вражји камен или **Вражја стена** налази се недалеко од села Доња Трница у долини реке Пчиње, 5 km од Трговишта. Вражја стена на 800 m надморске висине представља природни феномен камених купа настао радом ерозије. Река Пчиња је просекла стене, а денудацијом су касније формиран стеновити стубови висине 60 m. Управо код Вражјег камена је природна граница између Доње и Горње Пчиње. На једној од камених купа налази се црква Пресвете Богородице (Марковић, 1988). До Вражјег камена и кањона реке Пчиње стиже се скретањем са ауто-пута Врање-Северна Македонија код Ристовца. Село Ристовце је раскрсница, где путеви лево воде ка Трговишту и Вражјем камену, а десно ка манастиру Прохор Пчињски (Bosnić, 2009).

Појава **солифлукације**, односно клизање тла преко стално замрзнутог земљишта изнад горњих шумских граница честа је на планинама Пчињског округа.

Слика 6. Вражји камен и ток реке Пчиње
Извор: Марић Станковић, октобар 2022.

4.2. Клима као туристичка атракција Пчињског округа

Клима као вишегодишњи режим времена на одређеној територији утиче на развој туризма кроз температуру ваздуха и воде и дужину трајања купалишне сезоне, снежни покривач и дужину трајања скијашке сезоне, раст и изглед вегетације, временске непогоде, саобраћај и др. Често је клима основа за развој одређеног туристичког центра као што су приморске или планинске регије (Станковић, 2008).

Подручје Пчињског округа има умерену климу, са јасно изражена четири годишња доба. Клима Пчињског подручја је умерено-континентална са знатним утицајем медитеранске климе која продире долином реке Пчиње. Температура ваздуха је за неколико степени виша у односу на температуре ваздуха севернијих крајева Србије, али је и мање падавина. Најмање падавина је у јулу и августу, када се поклапају најмањи плувиометријски коефицијент и индекс суше (Avramović et al., 2005).

Климатолошке одлике Пчињског округа анализираће се на основу података који се добијају са аутоматске синоптичке метеоролошке станице Врање и допунске метеоролошке станице Власина Рид на Власинској висоравни.

Синоптичка метеоролошка станица Врање припада државној мрежи аутоматских метеоролошких станица која региструје више климатских елемената у односу на допунске метеоролошке станице. Допунска метеоролошка станица Власина Рид не припада државној мрежи аутоматских метеоролошких станица, тако да подаци представљени за Власинску висораван су подаци са meteoblue-a (<https://www.meteoblue.com/sr/vreme/vlasina>).

Синоптичка метеоролошка станица Врање је на надморској висини од 432 m и у рад је пуштена 1894. године. Допунска метеоролошка станица Власина Рид смештена је на надморској висини од 1.254 m и пуштена је у рад 1946. године. Анализом климатских елемената ових станица, најбоље ће се сагледати климатске одлике планинског простора (Власинска висораван) и котлинског простора (Врање) и истаћи климатске разлике између њих.

4.2.1. Температура ваздуха у Пчињском округу

Температура ваздуха има велики значај за развој туризма, нарочито приликом дефинисања летње купалишне сезоне у туристичким местима. Као климатски елемент, температура ваздуха има физиолошко дејство на човеков организам. Човек лакше подноси високе и ниске температуре ако је ваздух сув са малом релативном влажношћу ваздуха и при тихом времену без ветра. Високе температуре ваздуха са високом релативном влажношћу ваздуха неповољно утичу на човеков организам, условљавајући отежано дисање и смањење испаравање са коже.

Најповољнији услови за развој купалишних и других рекреативних активности у туристичким местима су при дневној температури ваздуха вишој од 22°C, средњој вредности температуре ваздуха до 18°C и релативној влажношћу ваздуха од 60%. Са друге стране, ниске температуре одређују дужину задржавања снежног покривача на планинама, чиме се условљава трајање зимске сезоне и развој спортско-рекреативног и скијашког туризма (Ракићевић, 1986; Станковић, 1995; Дуцић, 2005; Дуцић & Радовановић, 2005; Jović et al. 2007).

Табела 3. Средње вредности температура ваздуха по месецима између 1991. и 2020. године за град Врање

Метеоролошка станица са надморском висином	Месец											
	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д
Врање 432 m н.в.	0,3	2,5	6,8	11,6	16,1	20,1	22,2	22,3	17,2	12,1	6,7	1,5

Извор: Републички хидрометеоролошки завод Србије, Метеоролошки годишњак 1, Климатолошки подаци (http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php)

Табела 3 показује да је у Врању само јануар са негативном средњом месечном температуром ваздуха. Најтоплији месеци са највишом средњом месечном температуром ваздуха у Врању су август, јул и јун, када је и најпријатније за развој спортско-рекреативних активности.

Током појединим зимским данима може доћи до температурне инверзије, односно да планински простор Бесне Кобиле и Власинске висоравни буду топлији у односу на Врањску котлину. Тада се у Врањској котлини „ујезери хладна ваздушна маса” доносећи веома хладно и магловито време.

Најнижа средња месечна температура ваздуха на Власинској висоравни у јануару када износи -12,9 °C (Табела 4). На Власинској висоравни највише средње месечне температуре ваздуха јављају се у јулу када износе у просеку 21,9°C. Најмања температурна амплитуда на Власинској висоравни је у децембру, јер нема велике разлике између дневног загревања и ноћног хлађења ваздуха, док је највиша температурна амплитуда у јулу због велике осцилације у дневном загревању и ноћном хлађењу ваздуха.

Табела 4. Средње максималне и минималне температуре ваздуха на Власинској висоравни између 2018. и 2020. године

Месец	Температура ваздуха на Власинској висоравни са допунске метеоролошке станице Власина Рид на 1.254 m надморске висине		
	Максимална (°C)	Минимална (°C)	Температурна амплитуда (°C)
Јануар	-2,8	-12,9	10,1
Фебруар	4,9	-2,0	6,9
Март	8,9	0,6	8,3
Април	11,8	0,9	10,9
Мај	15,6	6,1	9,5
Јун	20,8	10,2	10,6
Јул	21,9	11,4	10,5
Август	22,0	10,1	11,9
Септембар	17,8	7,0	10,8
Октобар	12,9	2,2	10,7
Новембар	7,0	-1,7	8,7
Децембар	2,8	-4,9	7,7

Извор: meteoblue, <https://www.meteoblue.com/sr/vreme/vlasina>, приступано, 10.06.2022.

Планински простори Бесне Кобиле, Старца и Козјака због велике надморске висине, имају хладне зиме и свежа лета, са наглашеним температурним амплитудама, што јасно потврђује континенталност климата. Средња годишња температура ваздуха на Бесној Кобили износи 4,5 °C. Најхладније је у јануару са средњом температуром ваздуха од -6,5°C, а најтоплије је у јулу са средњом вредношћу температуре од 13,6°C.

4.2.2. Инсолација у Пчињском округу

Инсолација утиче на бројне појаве које су значајне за развој туризма како лети, тако и зими. Утицај сунчеве инсолације огледа се кроз температуру ваздуха и воде, дужину трајања купалишне сезоне, трајање снежног покривача, изглед пејзажа и др. Сунчева инсолација је такође значајна и за формирање планинских зимских туристичких центара. Осунчане топлије, присојне планинске стране погодне су за изградњу смештајних објеката и саобраћајница, док су хладније, осојне планинске стране снежније и погодне за уређење скијашких стаза (Станковић, 2008).

Инсолација у основи утиче на опште психолошко стање човека, што је угодно за развој здравственог и спортско-рекреативног туризма. Из тог разлога, најпривлачнији су они простори у којима је инсолација преко 2.000 часова годишње (Karanfiloski, 1977).

Табела 5. Средње вредности месечне и годишње инсолације у h за период од 1991. до 2020. за град Врање

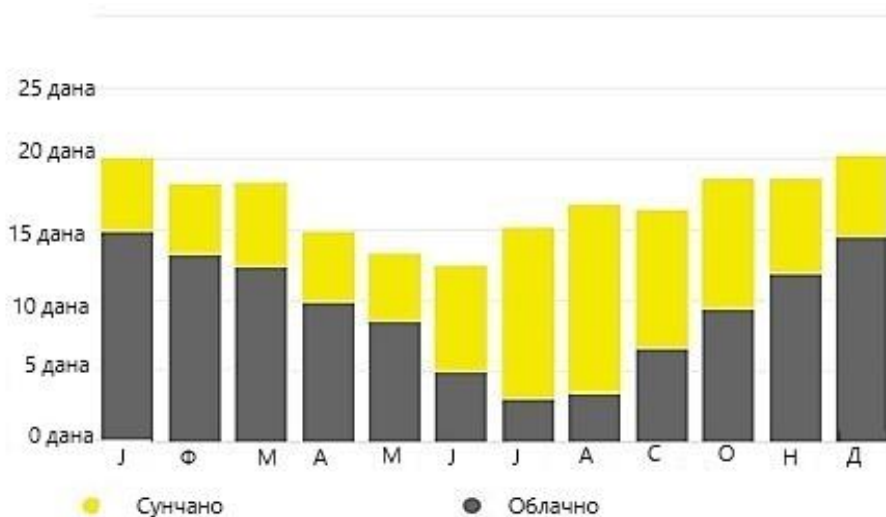
Метеоролошка станица са надморском висином	Месец												Ср.год.
	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	
Врање 432 m н.в.	74,9	103,7	154,0	181,2	225,9	278,3	320,7	302,6	209,4	158,6	91,6	59,1	2160,0

Извор: Републички хидрометеоролошки завод Србије, Метеоролошки годишњак 1, Климатолошки подаци, (http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php)

С обзиром да је инсолација директно пропорциона температури ваздуха, а према подацима из Табеле 5, види се да је највећа инсолација у Врању у летњим месецима. У Врању највећа средња вредност инсолације је у јулу када Сунце сија просечно 320,7 часа, а најмања је у децембру када Сунце сија 59,1 час. Број облачних дана у летњим месецима је од 2 до 4 дана, а у зимским месецима од 12 до 17 дана (<http://www.hidmet.gov.rs/ciril/>)

meteorologija/stanica_sr_vranje.php). Просечно, у Врању и целом низијском делу Пчињског округа Сунце сија преко 2.000 часова у току године, што погодује развоју бројних спортско-рекреативних активности.

Средња годишња облачност на Власинској висоравни је 5,4 десетине неба, највећа је током маја, новембра и децембра, док је најмања током јула, августа и септембра. Број сунчаних и облачних дана према месецима на Власинској висоравни између 2018. и 2020. године дата је на Слици 7.

Слика 7. Број сунчаних и облачних дана према месецима на Власинској висоравни између 2018. и 2020. године

Слика 7 показује да су на Власинској висоравни најсунчанији летњи месеци. Према броју најсунчајнијих дана током јула и августа на Власинској висоравни погодно је развијати више облика спортова на води Власинског језера. Највише облачних дана имају јануар, фебруар, март и децембар, а остали дани у месецу су са променљивим временом. Из тог разлога на Власинској висоравни могуће је развијати и зимску туристичку сезону са скијањем, санкањем, смучањем и другим активностима на снегу.

4.2.3. Ветар у Пчињском округу

Утицај ветра на развој туризма у туристичким местима може бити вишеструк. Ветар снижава температуру ваздуха и често лети доноси освежење. Од јачине ветра зависи реализација бројних активности на води као што су купање, пецање, једрење, кајакинг итд. Топли пролећни ветрови као што је фен или „снегождер” утичу на топлење снега на планинама, што условљава скраћење зимске скијашке сезоне (Станковић, 2008).

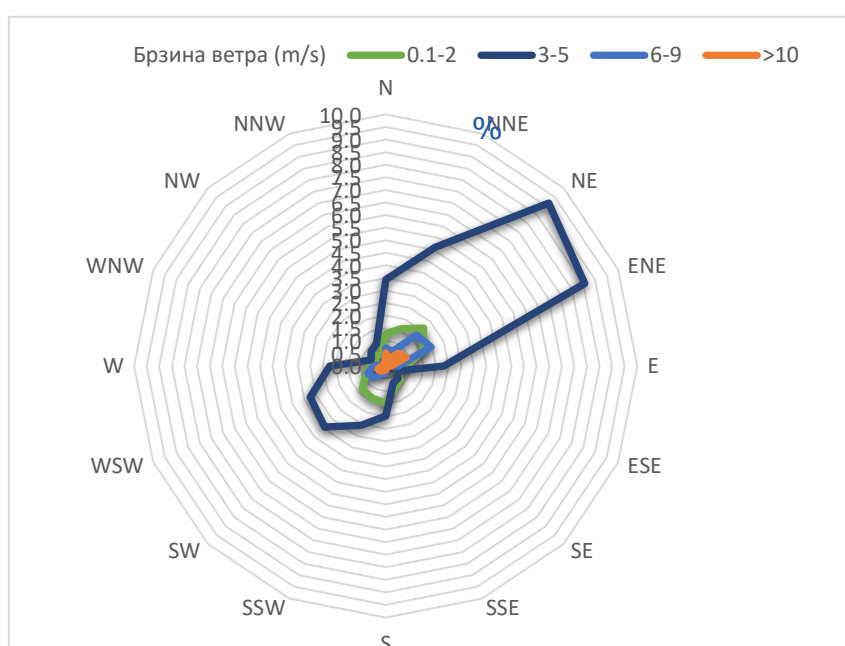
На основу података у Табели 6 и приказа руже ветрова на Слици 8 види се да су у Врањској котлини североисточни ветрови најчешћи и најбржи, дувајући до 5 m/s. Међутим, Врањска котлина се може сматрати мирнијим подручјем када се посматра тишина чија вредност износи 24,2%.

Табела 6. Средње брзине ветра (у m/s) по правцима између 1991. и 2020. за град Врање

Метеоролошка станица Врање 432 м н.в.	Правац																Тишина
	N	NNE	NE	ENE	E	ESE	SE	SSE	S	SSW	SW	WSW	W	WNW	NW	NNW	
Брзина ветра од 0,1 до 2 m/s	1,3	1,6	2,1	1,6	0,8	0,5	0,8	0,9	1,5	1,4	1,3	0,9	0,7	0,4	0,6	0,5	24,2%
Брзина ветра од 3 до 5 m/s	3,4	5,1	9,2	8,6	2,3	0,5	0,7	0,8	2,0	2,5	3,4	3,2	2,2	0,6	0,8	1,0	
Брзина ветра од 6 до 9 m/s	0,7	0,6	1,7	2,0	0,5	0,0	0,0	0,1	0,3	0,4	0,6	0,8	0,5	0,1	0,1	0,1	
Брзина ветра >10 m/s	0,5	0,3	0,7	0,9	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2	0,2	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	

Извор: Републички хидрометеоролошки завод Србије, Метеоролошки годишњак 1, Климатолошки подаци, (http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php, приступано 05.03.2023.)

Ружа ветрова града Врања приказана је на Слици 8.

Слика 8. Ружа ветрова града Врања

Извор: Приредила ауторка докторске дисертације на бази података Хидрометеоролошког завода (https://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php, приступано 05.03.2023)

На Власинској висоравни најчешће се јављају северни, западни и јужни ветрови који годишње дувају између 179 и 578 сати, брзином од 5 km/h до 12 km/h. Источни ветрови су слабо заступљени због слабог продора ваздушних маса са истока које спречава близина планинских гребена Старе планине.

У зимским месецима дувају хладни северни ветрови, брзином од 10 km/h до 15 km/h, условљавајући хладно време, без падавина, уз повећану ведрину неба и мраз. Дани без ветра најбројнији су у летњим месецима, са стабилним антициклоном који највише погодује активностима на језеру и његовом приобаљу (Павловић и остали, 2022).

4.2.4. Падавине у Пчињском округу

Утицај падавина на развој туризма је у директној вези са инсолацијом. У туристичким местима са развијеним купалишним туризмом, облачност и падавине могу бити ограничавајући фактори. У овим местима током летње туристичке сезоне најпогоднија је облачност до две десетине неба. Са друге стране снег на планинама је основа за развој

зимске туристичке сезоне и условљава дужину скијања. За квалитетну скијашку сезону важни су дебљина и квалитет снежног покривача, а то је да дебљина снежног покривача буде виша од 15 cm и да је снег прашкаст и сув (Станковић, 2008).

Табела 7. Средње вредности количине падавина у mm и број дана са снегом по месецима између 1991. и 2020. за град Врање

Метеоролошка станица са надморском висином		Месец												Средња годишња
		Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	
Врање 432 m н.в.	Средња месечна количина падавине у mm	39,9	41,0	43,5	52,9	63,1	59,3	46,2	41,8	50,2	60,2	54,3	53,6	606,0
	Број дана са снежним покривачем	11,3	7,3	2,3	0,4	0	0	0	0	0	0,1	1,6	6,4	29,4

Извор: Републички хидрометеоролошки завод Србије, Метеоролошки годишњак 1, Климатолошки подаци, (http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php)

У Врању и Врањској котлини најкишовитији су пролећни месеци и дани раног лета у јуну (Табела 7). Просечна количина падавина у најкишовитијем мају износи 63,1 mm. Средња вредност количине падавина од 606,0 mm коју прима Врање и Врањска котлина сразмерна је количини падавина коју добијају простори умереног климата. Највећа количина падавине у Врању забележена је 18. септембра 1972. године чија је вредност била 73,8 mm.

Снежни покривач није ретка појава чак ни у пролеће, али и када падне не задржава се дуго. У зависности од надморске висине појединих делова Врањске котлине и њених обода, снег се задржава од 2 до 12 дана, с тим што се најдуже задржава у јануару, фебруару и децембру. Максимална дебљина снежног покривача у Врању забележена је 11. јануара 1985. године – 58 cm.

Већу количину падавина примају Власинска висораван и планина Бесна Кобила које се налазе на вишој надморској висини. Количина падавина на Власинској висоравни у току године је око 850 mm. Најмања количина падавина је лети, у раној јесени и крајем зиме, тј. током фебруара и марта. Средња висина снежног покривача је 10–35 cm, а највећа од 132 cm забележена је на Власина Риду у јануару 2016. године. Због релативно хладних зима снежни покривач је стабилан и дуго се задржава (Павловић и остали, 2022).

Средња годишња количина падавина на Бесној Кобили је између 900 mm и 1.000 mm. Најкишовитији месец је јун када се излучи 117 mm падавина, а најсушнији октобар са 35 mm падавина. На Бесној Кобили снег и магла се дуго задржавају од касне јесени па све до средине пролећа.

4.2.5. Влажност ваздуха у Пчињском округу

Влажност ваздуха може вишеструко утицати на развој туристичких активности. Повећана влажност ваздуха изазива отежано дисање па самим тим и ограничава спортско-рекреативне активности. Код купалишног туризма повећана влажност ваздуха неповољно утиче на спорије сушење коже, или смањена влажност условљава опекотине и пуцање коже. За нормално функционисање људског организма и несметано бављење рекреативних активности, оптимална влажност ваздуха треба бити 60% при температури од 22°C (Станковић, 2008). Међутим, и поред истих температура, влажност ваздуха и ваздушни притисак условљава код људи различит осећај топлоте (Дукић, 1981).

Табела 8. Средње вредности влажности ваздуха у % по месецима између 1991. и 2020. године за град Врање

Метеоролошка станица са надморском висином	Месец											
	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д
Врање 432 m н.в.	81,8	74,8	66,6	64,0	66,2	64,5	60,0	59,1	66,3	73,4	79,0	83,4

Извор: Републички хидрометеоролошки завод Србије, Метеоролошки годишњак 1, Климатолошки подаци, (http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php)

У Врању највећа средња влажност ваздуха је у зимским месецима (Табела 8) када су најниже температуре ваздуха, а највећа количина падавина и облачност. Највећа средња влажност ваздуха од 83,4% у Врању јавља се у децембру. Најмање средње вредности влажност ваздуха су у летњим месецима када је највиша температура ваздуха, а најмања количина падавина и облачност. У Врању је најмања средња влажност ваздуха од 59,1% у августу.

Средња годишња влажност ваздуха на Власинској висоравни се креће између 87% и 90%. Највећа средња вредност влажности ваздуха је током новембра, децембра, јануара и фебруара, а најмања током марта, априла и октобра (Павловић и остали, 2022).

4.3. Хидрографске туристичке атракције Пчињског округа

Од хидрографских атракција највећу туристичку вредност имају океани, мора, језера и термоминерални извори. Могу бити самосталне, комплементарне и комплексне туристичке вредности које условљавају развој више врста туризма као што су спортско-рекреативни, купалишни, научички, здравствено-лечилишни итд. (Станковић, 2008).

Душан Дукић (1978) је издвојио шест хидрогеолошких области у Србији према количини подземне воде, саставу и специфичности стена и то: Панонска низија, Перипанонски обод, Рудне, старовлашке и подрињске планине, Динарски карст, Шарско-родопске планине и Карпатско-балканске планине са тимочким басеном. Према овој подели хидрографске одлике Пчињског округа припадају шарско-родопској хидрографској области. У овој области преовладавају најстарије стене представљене вододрживим гнајсом и глином, лапорцем, серпентином, док у речним долинама преовладава флувијални нанос.

4.3.1. Хидрогеолошка својства и подземне воде Пчињског округа

На територији Пчињског округа налазе се стене различите геолошке грађе, степена распаднутости и порозности, што условљава различита хидрогеолошка својства терена. На основу степена порозности у литолошким слојевима Пчињског округа постоји збијени и пукотински тип издани (вода која се налази између два слоја вододржљивих стена).

Збијени тип издани формиран је у алувијалним седиментима и делувијалним и плувијалним наслагама. У алувијалним седиментима, збијени тип издани развијен је у долинама водотокова Пчиње, Врле, Мурине и Симанове реке и на ушћима река у Власинско језеро. На ушћу реке Шаовице у Власинско језеро дебљина алувијалних седимената износи од 5 до 8 m, а на ушћу Мурине реке у Власинско језеро до 10 m.

Пукотински тип издани највише се налази у метаморфним стенама палеозојског комплекса и у магматским стенама на планини Варденик и Бесној Кобили.

Извори на територији Пчињског округа су углавном средње и мале издашности. Један од значајнијих извора воде налази се на Великом Стрешеру. Флаширана вода из ове издани позната је под називом „Роса”. Јавља се велики број извора који су у саставу ПИО „Власина”. То су: извор свети Никола у Манциној махали на надморској висини

од 1.416 m, са просечном температуром воде од 5 до 6°C; Вуканов вир (0,5 l/s) у Јанчиној махали, Игњатова чесма на Цвејином Сењаку (1,5 l/s), извори код Цаниног Рида, Панциног гроба, мотела Промаја итд. (Петровић, 2003; Белиј и остали, 2014; Павловић и остали, 2022).

4.3.2. Површински хидрографски објекти Пчињског округа – реке и језера

Површински хидрографски објекти омогућавају развој више облика туризма и активности (Станковић 2008).

Природне лепоте, разноликост, а уједно и туристичка атрактивност на површинским хидрографским објектима Пчињског округа везују се за слапове и каскаде Јужне Мораве, кањонске долине Врле и Пчиње, водопаде Дамјаник и Јастребов дол, тресетна острва Власинског језера и др. Језера Пчињског округа као што су Власинско, Лисинско и Првонек, поред могућности за просперитет спортско-рекреативног, риболовног и излетничког туризма, имају и привредни значај у производњи електричне енергије и водо-снабдевања насеља.

4.3.2.1. Реке Пчињског округа

Речне режими појединих река у Србији проучавало је више географа и хидролога, али само тројица су обухватили проучавање режима река у целини. Прва студија била је словеначког географа Илешича објављене 1947. године на словеначком језику под називом „Речни режими у Југославији”, друга студија је рад Павла Вујевића објављена 1951. године у зборнику „Хидротехничке мелиорације НР Србије”, а трећи аутор је Душан Дукић (1977) који је детаљно истакао особине режима река за сваки морски слив појединачно.

Реке Пчињског округа су бујичарског карактера, јер теку брдско-планинским тереном. Оваква експозиција терена утиче на већи пад корита, брже сливање падавинских вода, већи протицај и отицај воде, али и већи нанос еродираних материјала. Због тога реке Пчињског округа имају плувио-нивалну или кишно-снежну генезу са континенталним и умерено-континенталним варијететом. На рекама Пчињског округа у марту, фебруару, априлу и новембру се јављају највиши водостаји као последица отапања снежног покривача у пролеће и продора топлих ваздушних маса праћене јаким кишама у пролеће и јесен. Најнижи водостаји су у септембру и августу што се јавља као последица дугих летњих суша, када исцеђена издан није у стању да реке снабде биолошким минимумом (Гавриловић & Дукић, 2002; Павловић и остали, 2022).

Реке на територији Пчињског округа отичу у два морска слива. Сливом Јужне Мораве, површински токови припадају црноморском сливу, док сливом Пчиње и Драговиштице површински токови припадају сливу Егејског мора. Најзначајнији водни токови на територији Пчињског округа су реке Јужна Морави, Пчиња, Врла, Драговиштица, Божичка река и Бањска река.

Река Јужна Морави представља значајну хидрографску туристичку атракцију Пчињског округа, кроз који тече у правцу југ–север, од Бујановца до Владичиног Хана у дужини од 44 km. Површина слива Јужне Мораве на изласку из Врањске котлине је 3.053 km². Слив Јужне Мораве на територији Пчињског округа је обешумљен што условљава неуједначен протицај притока (мале зимске и летње воде у односу на поплавне воде током пролећа и јесени). Обешумљеност терена утиче и да је ерозија тла велика. Због тога притоке долини Јужне Морави доносе огромну количину наноса услед чега се долина издиже и често условљава поплаве (Гавриловић & Дукић, 2002).

Биначка Морави настаје код Клокота спајањем Слатинске и Кључевске или Големе реке чија су изворишта на планини Скопска Црна Гора. Долина Биначке Мораве је

усечена у флиш и кристаласте шкриљце. Слив Биначке Мораве обухвата 1.715 km², са просечном количином талога од 640 mm и средњим протицајем од 11 m³/s пре састава код Бујановца са Прешевском Моравицом. Узводно од Бујановца, Биначка Морава прима Криву реку.

Крива река је дуга 35 km и настаје од више изворишних кракова са планина Гољака и Кознице. Са површином слива од 660 km² Крива река је усекла долину у шкриљце, кречњак, серпентин, андезит и дацит (Марковић, 1966).

Прешевска Моравица или Курбалијска Моравица дуга је 15 km и тече кроз Прешево. Узводно од Прешева, река је усекла клисурасту долину са великим падом од 28%.

Река Врла настаје од више извора са планина Варденик и Чемерник, где прво тече у правцу југ–север, а када код места Ваљавица прими Којину реку као десну притоку, ток Врле скреће ка западу. Све до Сурдулице, долина реке Врле је клисураста, али је у самом насељу Сурдулица корито реке регулисано. Низводно од Сурдулице Врла тече кроз Прекодолску клисурицу где прима своје најваће притоке Романовску и Масуричку реку. Протиче кроз Владичин Хан, где се у самом насељу улива у Јужну Мораву (Гавриловић и Дукић, 2002; Павловић и остали, 2022).

Божичка река настаје на 1.095 m надморске висине спајањем Дејанове (Мутнице), Колуничке и Видне (Пусте) реке. Код села Божица на Власинској висоравни, Божичка река улази у клисурасту долину, која се нарочито сужава када са десне стране прими Топлодолску реку. Божичка река код места Две Реке прима Лисинску реку са десне стране, где је подигнута брана и формирано Лисинско језеро, а низводно од Босилеграда састаје се са Љубатском реком на 787 m надморске висине, формирајући реку *Драговиштицу*.

Слика 9. Ток Јужне Мораве уз Коридор 10 поред Бујановца
Извор: Марић Станковић, октобар, 2022.

Слика 10. Ток Врле кроз Владичин Хан са погледом на највиши мост „Врла” на Коридору 10
Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

Река Драговиштица се улива у реку Струму у Бугарској. Укупна дужина Драговиштице је 62 km, од чега 52 km тече кроз Србију. После Босилеграда, Драговиштица тече на југоисток, између Миљевоке планине и Дуката. Проласком поред села Рајчиловци, Радичевци и Ресен, Драговиштица са десне стране прима Бранковачку реку. **Љубатска река** извире на Бесној Кобили. Северним ободом планине Дукат тече поред села Горња и Доња Љубата до Босилеграда (Гавриловић и Дукић, 2002; Павловић и остали, 2022).

Река Пчиња извире на западним падинама планине Дукат испод врха Беле воде под именом Црвена река. Пчиња је дуга 135 km и улива се у Вардар у Таурској клисури у Северној Македонији. Од села Радовница тече под именом Трипушница све до Трговишта. Код Трговишта се у Пчињу улива *Лесничка река*, а код села Пелнице прима

Козједолску реку. Од ушћа Козједолске реке почиње средњи ток Пчиње одакле се она пробија кроз клисурасту долину између планина Рујен и Козјак. У клисурастој долини Пчиње смештен је манастир Прохор Пчињски. На делу тока кроз Србију, Пчиња прима 511 сталних и периодичних токова, бујичарског карактера. Због просецања стене реком Пчињом, средњовековни назив овог места је Просечник (Марковић, 1988; Гавриловић & Дукић, 2002).

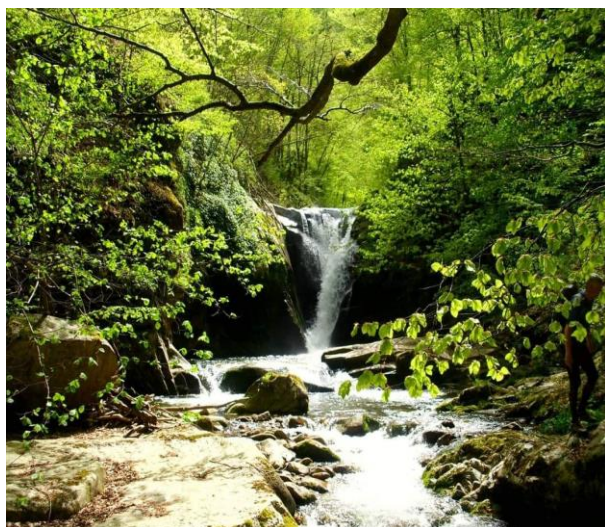
Слика 11. Ток реке Пчиње поред манастира Прохор Пчињски

Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Бањска река (Бањштица), у горњем току позната под називом Голема река, тече кроз Врањску Бању. Тече западним и југозападним огранцима планина Бесне Кобиле и Дуката и улива се у Јужну Мораву са десне стране код Врања. Средњи вишегодишњи протицајем Бањске реке је $1,068 \text{ m}^3/\text{s}$ са површином слива од $85,38 \text{ km}^2$.

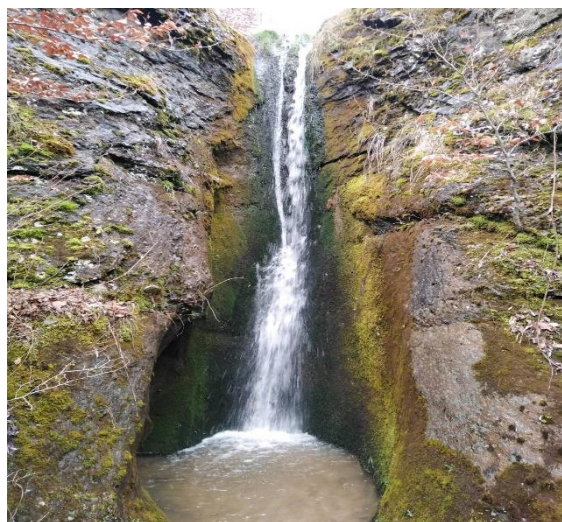
Водопад Дамјаник се налази на путу Врање – Крива Феја у селу Несврта на 1.265 m надморске висине. На 5 km пре Криве Феје скреће се ка макадамском путу где се стиже до села Несврта, одакле се пешачи још неких 2–3 km до водопада. Водопад Дамјаник је висок око 8 m и има воде током целе године. Испод водопада постоји неколико мањих слапова (Стојадиновић, 2013).

Водопад Јастребов дол налази се 500 m од Етно села „Баба Спаска” недалеко од Трговишта. Водопад је висок око 15 m и има воде током целе године. Од Етно села до водопада се стиже пешице шумском стазом.

Слика 12. Водопад Дамјаник

Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Слика 13. Водопад Јастребов дол

Извор: Марић Станковић, април, 2023.

4.3.2.2. Језера Пчињског округа

На територији Пчињског округа од великог туристичког и привредног значаја су Власинско језеро, језеро Првонек код Врања и језеро Лисине код Босилеграда. Од осталих језера у Пчињском округу су Александровачко код Врања и Јовачка језера код Владичиног Хана која због неуређености немају туристички и привредни значај. Туристички најзначајније и најпосећеније језеро у Пчињском округу је Власинско које поседује изузетне могућности за развој спортско-рекреативног, излетничког, здравственог, руралног и еко туризма.

Власинско језеро се налази у централном делу Власинске висоравни. Настало је у дубокој депресији као вештачка акумулација, потапањем једне од највећих тресава на Балкану. У административном погледу Власинско језеро припада територији општине Сурдулица. Из правца Владичин Хан – Сурдулица, Власинско језеро је удаљено 29 km од Коридора 10, док је путним правцем од Лесковца, преко Власотинца и Црне Траве удаљено 51 km. Од Стрезимировца као граничног прелаза са Бугарском, Власинско језеро је удаљено 17 km и Рибарци 42 km (Павловић и остали, 2022).

Јован Цвијић у својој књизи „*Извори, тресаве и водопади Источне Србије*” објављене 1896. године у Београду, је дао прве научне информације о Власинском језеру. Цвијић у својој књизи истиче да је Власинско језеро ретка акумулација на којој се могу пратити јединствене промене у настајању акумулација, али и њен директни утицај на локално и регионално окружење (Цвијић, 1896).

У почетку је површина Власинске тресаве износила 10,5 km², чија је вода отицала реком Власином. У периоду од 09.04.1949. године, подизањем бране „Водојажа” на реци Власини, до 1954. године до када се пунило језеро настајало је Власинско језеро. При највишем нивоу воде, надморска висина језера је 1213,8 m и захвата површину од 16,5 km² са запремином од 168·10⁶ m³. Код бране је највећа дубина језера и износи 22 m (Павловић и остали, 2018; Павловић и остали, 2022).

Власинско језеро је елипсастог облика, издужено у правцу југ - север, дужине 9 km и највеће ширине 3,5 km. Обале језера су веома разуђене, чија дужина обалске линије износи 132 km. Коefицијент разуђености обале Власинског језера је 2,166, због чега висок степен разуђености условљава постојање већег броја залива, затона, полуострва и ртова. Најпознатија полуострва су Пејчинов клад, Занога, Јовкин хрид и Братанов дел. Највећи заливи су Биљанин у северном делу језера и залив јужно од Братановог Дела, у крајњем југозападном делу језера.

Као последица подлокавања и откидања земљишне масе дуж источне обале Власинског језера (Петровић и остали, 2012), формирала су се два тресетна острва – Дуги Дел и Страторија. Од укупне површине Власинског језера, 2,2 % отпада на тресетна острва која представљају природни куриозитет и привлаче многе туристе, али научне раднике да проучавају њихов јединствен екосистем (Станковић & Лаушевић, 1997; Павловић и остали, 2022).

Власинско језеро се пуни водом из својих притока, мреже сабирних канала за воду и падавинама. Најпознатије притоке Власинског језера су: реке Шаовица (Браташница), Цветкова река, Манојловића река, Јарчева река, Стевановски поток, Симонова река, Милованска река и Мурина река (Станковић & Лаушевић, 1997; Павловић и остали, 2022).

Браташница или Шаовица, која се још у изворишном делу на Чемернику назива и Маножина река, представља највећу језерску притоку са западне стране јер у доњем току Браташница прима воде неколико мањих потока. Поред Браташнице, са западне стране у Власинско језеро се уливају још и Цветкова река код бране (а изворе испод Цвејиног Чукара) и Манојловића река код ауто-кампа (а изворе код Чавдареве махале).

Јарчева река извире испод Панциног Гроба на Варденику и представља највећу притоку Власинског језера са југа. Заједно са Симоновом и Миловановском реком, Јарчева река има тресавску вегетацију. Поред ове река, са Варденика се спуштају већи број мањих водотокова који се уливају у Врлу.

Мурина река је једна од највећих притока језера која носи воду већине извора на Буковој Глави. Део тока Мурине реке је потопљен услед изградње акумулације, али се на њеном ушћу развила веома бујна вегетација тресава у којима доминира род *Sphagnum*. Испод Букове Главе, али са јужне стране, формира се и ток *Дејанове реке* Божичке притоке, те заједно припадају сливном подручју реке Струме (Ранђеловић, 1994; Павловић и остали, 2022).

Власинско језеро се пуни водом из мреже сабирних канала чија је укупна дужина 60,3 km. Највећи доводни канали воде до Власинског језера су: „Стрвна”, „Чемерник”, „Јерма” и „Божица”. Канал „Стрвна” припада сливном подручју планине Грамаде, дугачак је 16 km и у Власинско језеро доводи 11,3 милиона m³ воде годишње. Канал „Чемерник” припада сливном подручју планине Чемерник, дугачак је 14,8 km и у Власинско језеро доводи 10 милиона m³ воде годишње. Канал „Јерма” доводи 2,5 милиона m³ воде годишње у Власинско језеро (Цветковић, 2005; Павловић и остали, 2022). Поред мреже сабирних канала, Власинско језеро се пуни и из језера Лисина помоћу пумпно-акумулационог постројења (ПАП Лисина).

Воде Власинског језера се одводе преко Улазне грађевине до тунела ка првој хидроелектрани система „Врла I-IV” те се на тај начин језеро празни, док се један део празни и преко отоке, реке Власине.

Мали део воде из Власинско језера се изгуби испаравњем, око 5.000.000 m³ воде годишње. Испаравање воде је највеће у току лета када су просечне температуре ваздуха преко 16°C. Још један вид пражњења Власинског језера је и евапотранспирацијом, односно испаравање воде условљено биљним заједницама у језеру и приобалном појасу (Васиљевић и остали, 1997).

Велика надморска висина, ретко насељен слив, одсуство индустрије и велика проточност, условљавају високу чистоћу воде Власинског језера у току целе године. Слив Власине спада у извориште за водоснабдевање првог реда у Србији. Иако се налази на великој надморској висини, Власинско језеро због чисте воде има потенцијала за развој купалишног туризма у летњим месецима. Због тога су у даљем тексту дате физичко-хемијске карактеристике и средње месечне температуре површинског слоја воде Власинског језера.

Физичко-хемијске карактеристике воде Власинског језера дате су у Табели 9.

На основу Физичко-хемијске карактеристике воде Власинског језера приказане у Табели 9, види се да је вода благо алкална, готово неутрална, по тврдоћи мека, богата кисеоником, слабо минерализована и да нема тешке метале. Али, анализа воде је показала присуство хумусне и фулво киселине, што је последица велике количине тресета на дну језера. Као и код сваког језера, и на Власинском је присутан процес мезотропности (обрастање језера вегетацијом) што условљава сварање одређене количине фосфата (Станковић, 2005; Павловић и остали, 2022). Оваква анализа воде је и те како значајна како би се увиделе могућност и здравствена сигурност за разој купалишног туризма. Поред анализе воде, за развој купалишног туризма значајно је утврдити и средње месечне температуре воде Власинског језера што је дато у Табели 10.

Купање у језеру је могуће када су температуре воде изнад 18°C. У случају Власинског језера, а на основу података у Табели 10, купање је могуће крајем јула и током августа. У зимским месецима јавља се већи топлотни капацитет воде и мања покретљивост у односу на ваздух, те су површински слојеви воде језера топлији од околног ваздуха, а у току лета је обрнуто. Најниже температуре језерске воде су у ја-

нуару и фебруару и временски се подударају са најнижим температурама ваздуха. Власинско језро је под ледом просечно 45–60 дана у периоду од друге половине децембра до средине фебруара, чија се дебљина креће око 40 cm. Тада је могуће пешачити и клизати по језеру (Павловић и остали, 2022).

Табела 9. Физичко-хемијске карактеристике воде Власинског језера

Показатељ	Вредности		
	минималне	максималне	средње
Температура воде (°C)	0,5	18,8	-
Температура ваздуха (°C)	-4,0	24,0	-
Мирис воде		без икаквог мириса	
Провидност воде (m)	1,7	3,7	2,5
Мутноћа воде (NTU)	0,5	1,0	0,2
Боја воде (број скале)	5	15	10
pH реакција воде	7,1	8,0	7,6
CO ₂ (mg/l)	2,0	7,0	4,0
O ₂ (mg/l)	4,6	12,0	9,0
Засићеност кисеоником (%)	38,3	138,0	97,0
UV abs (254 nm, 1 cm)	0,006	0,144	0,035
НРК (mg/l)	1,41	2,78	2,15
Утрошак KmnO ₄ (mg/l)	5,6	11,0	8,6
Биолошка потрошња кисеоника за пет дана (mg/l)	1,0	7,4	3,8
Електропроводљивост (µS/cm)	72,0	103,0	92,0
Укупан алкалитет (mE/l)	0,75	1,0	0,8
Укупна тврдоћа воде (°dH)	1,7	3,0	2,5
Концентрација хлора (Cl ⁻ mg/l)	1,00	10,35	5,00
SO ₄ ²⁻ (mg/l)	2,0	19,0	8,0
Ca ²⁺ (mg/l)	10,0	15,0	13,0
Mg ²⁺ (mg/l)	1,46	2,92	2,67
Na ⁺ (mg/l)	1,48	3,00	2,00
K ⁻ (mg/l)	0,32	0,95	0,65
Амонијак (mg/l)	0,010	0,026	0,016
Нитрити (mg/l)	0,001	0,001	0,001
Нитрати (mg/l)	1,17	0,67	0,41
N (mg/l)	0,2	1,0	0,4
Ортофосфати (mg/l)	0,001	0,006	0,002
Укупни фосфати (mg/l)	0,003	0,060	0,016
Fe (mg/l)	0,017	0,150	0,070
Mn (mg/l)	0,003	0,300	0,050
Zn (mg/l)	0,001	0,053	0,020
Cu (mg/l)	0,001	0,011	0,006
Pb (mg/l)	0,001	0,020	0,008
Укупни испарљиви феноли (mg/l)	0,001	0,002	0,001
Укупни органски угљоводоници (mg/l)	3,5	4,0	3,6

Извор: (Станковић, 2005)

Александровачко језеро је вештачко језеро које се налази 8 km југозападно од Враћа. У облику елипсе протеже се у дужини од 500 m, у ширини од 250 m и захвата површину од 0,12 km². Максимална дубина Александровачког језера је 2,5 m. Александровачко језеро настало је 1964. године за потребе пољопривредног комбината „Пољопродукт” чија је примарна функција била наводњавање по систему „кап-по-кап”. Некада је језеро било место са излетничким и купалишним туризмом, али је данас напуштено.

Јовачка језера као скупина од шест језера су, за разлику од предходних вештачких језера, природна урвинска језера. У разговору са локалним становништвом и представницима организација у Владичином Хану, дошло се до сазнања да су Јовачка језера настала на месту некадашњег Јовачког клизишта 1977. године. Тада се са планине

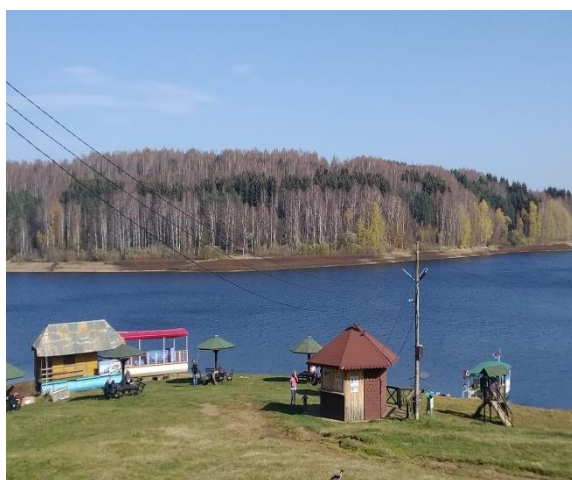
Кукавице и палеовулканских вулканских купа Грота и Облика обрушила огромна земљишна маса запремине 150 милиона m^3 . Том приликом дошло је до формирања следећих језера: Жилевја, Русимовог, Црквеног, Малог, Живковога и великог Јовачког преграђивањем Јовачке реке. Јовачка језера, осим локалног, немају шири регионални туристички значај.

Језеро Лисина настало је преграђивањем долина реке Лисине и Божичке реке каменом браном 1978. године. Вода се, помоћу црпних пумпи, диже 34 m изнад Лисинског језера, одакле се пребацује у Власинско језеро путем канала и тунела. Овим путем се из Лисинског језера годишње пребаци око 90-106 m^3 воде у Власинско језеро (Павловић и остали, 2022).

Табела 10. Средње месечне температуре површинског слоја воде Власинског језера између 1995. и 2018. године

Месец	Температура (°C)
Јануар	0,11
Фебруар	2,0
Март	2,4
Април	5,0
Мај	8,8
Јун	16,3
Јул	17,5
Август	18,9
Септембар	16,8
Октобар	12,3
Новембар	8,0
Децембар	5,1

Извор: (Павловић и остали, 2022).

Слика 14. Власинско језеро код плаже

Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Слика 15. Лисинско језеро код бране

Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Језеро Првонек настало је преграђивањем Бањске реке каменом браном код истоименог села недалеко од Врањске Бање. Брана ја подигнута на месту сужења долине Бањске реке. Језеро „Првонек” пуни се водама Бањске реке и Градашнице. Максимална дубина језера је 78 m, док је пуњење језера предвиђено до 65 m. Преко круне бране изграђен је колски пут, којим се стиже до контролне грађевине. Изградња бране почела је 1989. године према пројекту Института „Јарослав Черни”, а насипање преградне конструкције започето је 1992. године. Пробни рад бране „Првонек” пуштен је 2005.

године, а 2013. је званично пуштена у рад. Примарна функција акумулације „Првонек” је водоснабдевање града Врања и општина Бујановац и Прешево. Поред ове функције, акумулација „Првонек” пројектована је као вишенаменска, за оплемењивање малих вода Јужне Мораве, спречавања нагомилавања наноса при ушћу Бањске реке у Јужну Мораву, ублажавања поплавног таласа и заштита од поплава и производњу електричне енергије (Просторни план подручја посебне намене слива акумулације „Првонек”, 2018).

Слика 16. Језеро Првонек код бране
Извор: Марић Станковић, октобар, 2022.

Слика 17. Александровачко језеро
Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

4.3.3. Термоминерални извори и бање Пчињског округа

Србија је земља која је богата термалним и минералним водама. Разлог томе је што се на простору Србије додирују и сустичу стара тектонска Српско-македонска маса на југу, Панонско копно на северу, набране планине представљене Динаридима на западу и Карпато-балканидима на истоку. Због овакве геоморфолошке генезе, простор јужне Србије је богат термо-минералним изворима. Јужна Србија је у прошлости била поприште вулканске активности, тако да термоминерални извори на овом простору, као извори са изузетно топлом водом, представљају поствулканску тектонску активност (Родић и Павловић, 1994). Према свом положају, термоминерални извори и бање Пчињског округа се налазе у подножјима планина. Из тог разлога, како истичу Станковић и Павловић (2005), неопходан је комплементаран развој бањског и планинског туризма који би подразумевао изградњу лечилишних и смештајних објеката, обogaћивање понуде и садржаја боравка, не сезонско пословање, већ целогодишње и повећање коришћења лековите термоминералне воде, лековитог блата (пелоида) и благотворне климе.

Термоминерални извори својим лечилишним својствима условили су почетке развоја бањског туризма, који на овим просторима сежу још из Римског периода (Станковић и Павловић, 2005). Поред класичног здравствено-лечилишног туризма, термоминерални извори и бање пружају могућност за рекреацију и рехабилитацију. Бањска сезона траје током целе године што условљава максимално коришћење угоститељских објеката, чиме се обогаћује туристички садржај и остварује задовољавајући економски профит.

На основу геотектонске и палеовулканске структуре терена, Јован Марковић (1979) је издвојио десет бањских зона у Србији према којој термоминерални извори Пчињског округа припадају јужноморавској бањској зони. У овој зони се издвајају Врањска Бања, Бујановачки кисељак и Ораховачка Илица код Прешева која је још увек „дивља”, неафирмисана бања. Услед ове чињенице, у дисертацији ће се обрадити само Врањска Бања и Бујановачки кисељак.

4.3.3.1. Врањска Бања – краљевска бања Србије

Са температуром воде од 63°C до 95°C Врањска Бања је најтоплија бања Србије и Европе после исландских гејзира. Према Протићу (1995) сви геотермални извори су у зони дужине од 60 километара, следећи долину Бањске реке, што условљавају раседи и вулканске стене у овом региону. Аутор такође истиче да је центар вулкана био у самој Бањи, а данашња депресија Бање је резултат колапса вулканског кратера, са делом који се сада представља термалним изворима. На овај начин Протић објашњава високе температуре изворске воде у Врањској Бањи (Протић, 1995; Станковић, 2009; Булатовић, 2019).

Прва истраживања о температури, физичком и хемијском саставу геотермалних извора у Врањској бањи, дао је геолог Јован Жујовић 1893. године. У Врањској Бањи се налазе 4 велика хипертермална извора геотермалне воде, различите температуре и састава, са укупном издашношћу од 6 до 44 l/s. Два најтоплија извора у Врањској Бањи су „Велика чесма” чија је температура воде 92°C, и уздашношћу 35 l/s и „Врући извор” температуре воде 82°C и уздашношћу 60 l/s. Поред њих ту су још и: „Гвожђевити извор” чија је температура воде 61°C и „Извор у потоку” температуре воде 86°C. Поред извора вреле воде, јављају се и бушотине А-1, А-2, ВГ-2 и ВГ-3. Према досадашњим испитивањима, укупна издашност бушотина је до 60 l/s. Температура воде бушотине ВГ-2 је 95°C са издашношћу 27 l/s, а 1985. године је из једне бушотине евидентирана температура од 99°C. Процењује се да је укупна издашност извора хипертермалних вода Врањске бање 80 l/s. Сви извори су према хемијском саставу алкално-салинични, где доминира натријум-карбонат и готово су сви неутралне реакције. У гасном саставу доминира азот, са преко 70% (Марковић, 1966; Станковић, 2009; Stojiljković et al., 2015).

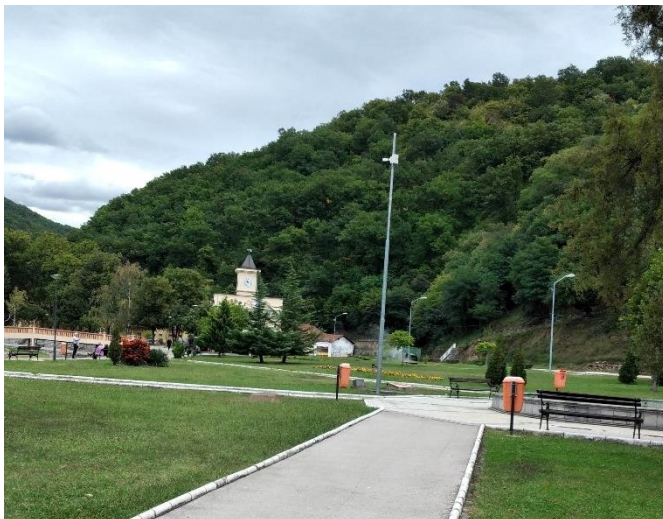
Поред хипертермалних извора, у Врањској Бањи се налазе и извори хладе воде. Лековитост вода Врањске Бање потиче од литијума, калијума, сумпора и других елемената, где се после извесног расхлађивања, вода користи у терапијске сврхе купањем и инхалирањем. Од посебног значаја за коришћење воде у терапијске сврхе је потпуно одсуство сумпор-водоника. Извори са топлем водом се користе за лечење следећих болести: ишијаса, лумбага, локомоторног апарата, реуматизма, атрофије мишића, последица након прелома костију, неуролошких и гинеколошких поремећаја. Вода хладних извора се пијењем користи при лечењу дијабетеса, анемије и болести везане за дигестивни тракт и мокраћне канале (Vujanović & Teofilović, 1983; Станковић, 2009).

4.3.3.2. Бујановачки кисељак

Бујановачки кисељак, познат и као Бујановачка Бања, налази се 3 km североисточно од Бујановца, непосредно уз ауто-пут и железничку пругу Ниш–Скопље. Од Врања је удаљена 13 km јужно. Бујановачка Бања је смештена између планина Козјак и Рујен, на 395 m надморске висине, у подножју села Раковац, због чега је била позната и као Раковачка Бања. Бујановачка Бања је млада бања Србије без озбира што постоје релевантни подаци да су се лековите воде Бујановачке Бање користиле још у доба Римљана, затим Немањића, па и Турака када се звала Караман Бања или Црно блато, касније Бивол Бања (јер су се биволи слободно шетали бањом). Проучавање лековитости њених вода са научне основе је од 1960. године, када и почиње уређење Бујановачке Бање (Станковић, 2009).

Геотермалне воде Бујановачке Бање су без боје, чија се температура воде креће између 32°C и 44°C, са издашношћу између 5 l/s и 6 l/s. По хемијском саставу воде Бујановачке Бање су сумпоровите и спадају у категорију натријум-хидрокарбонатних флуороидних, сулфатних и угљено киселих вода. У извесној мери садрже калијум, алуминијум, магнезијум и гвожђе, док је рН вредност 6,9 те спада у неутралне воде. Лековите воде Бујановачке Бање користе се купањем, орошавањем или после извесног хлађења, пијењем за лечење гинеколошких, реуматских, кардиоваскуларних обољења, обољења органа за варење и

дигестивног тракта и неуролошких обољења, стања након хируршких захвата, дерматолошких обољења (ексема и псоријаза). Поред термоминералних лековитих извора, Бујановачка Бања је позната по лековитом блату (пелоиду) вулканског порекла и природно лековитом гасу. Пелоид се у терапијске сврхе користи сиров или се после извесног „зрења” меша са парафином где се добија „парафанго”. Утрљавањем пелоида по телу лече се псоријаза и екзем. Бујановачка Бања је једина бања у Србији и Европи која располаже природним гасом велике чистоте, до 98%, којим се успешно лече обољења органа за дисање и кардиоваскуларних обољења. Такође је и прва бања у Србији и некадашњој Југославији која је увела лечење природним гасом. Од 1975. године у склопу Дома здравља у Бујановцу налазе два базена која користе термоминералну воду и пружају терапијске услуге. У Бујановачкој Бањи од 1986. године ради Завод за превенцију, лечење и рехабилитацију „Врело” са здравственим особљем и апаратима за дијагностику и лечење. Лековита вода Бујановачке Бање се флашира од 1976. године и на тржишту је позната као кисела вода Неба и Bivoda (Станковић, 2009; Stojiljković et al., 2015). И поред лековитости воде и природних вредности, Бујановачка Бања је маргинализована на туристичкој мапи Србије и региона.

Слика 18. Парк у Врањској Бањи
Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

Слика 19. Бујановачка Бања
Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

4.4. Биогеографске туристичке атракције Пчињског округа

Биогеографске туристичке атракције Пчињског округа огледају се кроз сложеност и специфичност ендемичних и реликтних врста биљака и животиња. Као резултат свог научног, естетског и куриозитетног значаја, богата флора и фауна Пчињског округа је заштићена бројним националним и међународним законима и легислативама, због чега се данас налазе у границама заштићених природних добара. Међународно значајно ботаничко подручје Власинске висоравни, европска орнитолошка станица Власинског језера, Рамсарско и EMERALD подручје ПИО „Власина”, резерват чисте букове шуме прашумског типа у Строгом резервату природе „Кукавица”, шуме кримског бора као једине локације у Србији у оквиру Строгог резервата природе „Јарешник” су само неке од међународних Конвенција и Уредби о строго заштићеним деловима територије Пчињског округа о којима ће се у даљем тексту детаљније посветити пажња.

4.4.1. Биљни свет (флора) Пчињског округа

Карактеристична клима Пчињског округа условила је развој специфичне биљне заједнице, као што су: жута имела, длакави рањеник, каменика, нишки љутић, лавља шапа, бабине власи, пречица и др. Вегетација долине Пчиње представљена је шумама сладуна и цера са грабићем и медунцем. На северним падинама Козјака у клисури Пчиње развијају се бројне полидоминантне реликтне заједнице грабића и храста на кречњаку, које представљају терцијарне реликте (Авгамовић et al., 2005).

На простору Пчињског округа издваја се велики број ендемо-реликтних врста по чему се највише издваја Власинска висораван. У Власинској висоравни доминира биљна заједница разних трава, чији је диверзитет условљен географским положајем, надморском висином, климатским и педолошким особеностима. На Власинској висоравни забележена је 91 биљна врста означена као угрожена у Србији и 75 ендемита, због чега су уврштене у *Међународно значајна ботаничка подручја* (Important Plants Areas – IPA). Поједине врсте флоре Власинске висоравни убележене су у *Црвену књигу флоре Србије 1*, која представља прву монографију о заштити биљног света Србије и даје обиље информација о статусу угрожених биљних врста. Ова монографија указује на узроке ишчезавања или угрожавања биљних врста, као и могућа решења која су еколошки најприхватљивија (Стевановић, 1999; Белиј и остали, 2014; Павловић и остали, 2022).

Најугроженије биљне врсте на Власинској висоравни су маљава бреза, медвеђе грожђе, гороцвет, међутим, до данас је ишчезло око двадесет биљних врста, од којих највише оне којима су тресетна острва била једино станиште: плава јасеновка, карниворна биљка дебелача, танки ветрогон и друге (Павловић и остали, 2022).

На простору Власинске висоравни од великог значаја су обична и пасја боровница и брусница, док је под контролом коришћена јагорчевина, а побарица и бугарска линцура су проглашене за биљке међународног и националног значаја (Ранђеловић и Златковић, 2010).

4.4.2. Животињски свет (фауна) Пчињског округа

У фаунистичком погледу Пчињски округ је богат великим бројем различитих животињских врста. Од звери на простору Пчињског округа има вука, шакала, лисице, риса, јазавца, дивље мачке, видре и шареног твора. Видра, рис и шарени твор имају статус строго заштићених врста, а остале звери статус заштићених дивљих врста. Поред ових, простор Пчињског округа карактерише знатан број ендемо-реликтних врста. Кратконог и грчког густера, степског смука, даурске ласте, јастребовог кокошара и краткопрстог кобца су међународне легислативе означиле као строго заштићене.

Од глодара на пашњацима и планинским странама Пчињског округа присутна је ретка врста глодара – слепо куче. Поред њега, ту су још и веверица, водена волухарица и сиви пух који имају статус заштићених дивљих врста. Од бубоједа има јежа, шумске и водене ровчице дуж планинских река и мочварне ровчице у мирнијим водама око Власинског језера. Водена ровчица спада у категорију строго заштићених дивљих врста, а јеж, шумска и мочварна ровчица у категорију заштићених дивљих врста (Белиј и остали, 2014).

Подручје Власинска висораван је значајно орнитолошко подручје током сеобе птица и гнезђења. До формирања Власинског језера, на овом подручју постојало је једино гнездилиште сивог ждрала на Балкану и од тада се ждралови виђају само у току сеобе. Присутан је прдавац који је под међународном заштитом, који се гнезди на влажним и мезофилним ливадама око Власинског језера и на благим падинама околних планина. Процењено је да се на Власинској висоравни налази 20–30 гнездећих парова прдавца, што ово подручје сврстава међу најзначајнија за њихову заштиту у Србији.

Посебно је значајна мешовита колонија сиве чапље и великог вранца, који се налазе на плутајућим острвима Власинског језера, док се око Божичке реке налази колонија брегуница. На планинама око Власинског језера се гнезде и планинска ушата шева и планинска трептељка. На тресетним острвима и на обалама Власинског језера ретко се гнезде ђубаста патка и црвеноноги спрудник. На високопланинским пашњацима и ливадама у околини Пчињског округа живи велика шева и сива чиопа која представља медитеранску врсту птица, чији северни обод гнездећег ареала допире до јужних делова Србије (Белиј и остали, 2014; Павловић и остали, 2022). С обзиром да је истакнут значај Власинске висоравни као важног орнитолошког подручја, наводи да је овде могуће развијати један специфичан вид туризма – авитуризам или птичији туризам. Овај вид туризма заснован је на активностима посматрања птица са едукацијом у основи и представља један од најбрже растућих хобија на свету у оквиру развоја екотуризма.

Простор Власинске висоравни је познат по присуству преко 116 врста дневних лептира, од којих су велики дукат, ластин репак и тамни ливадар према Црвеној књизи дневних лептира Србије означене као заштићене врсте, рањиве врсте и угрожене врсте.

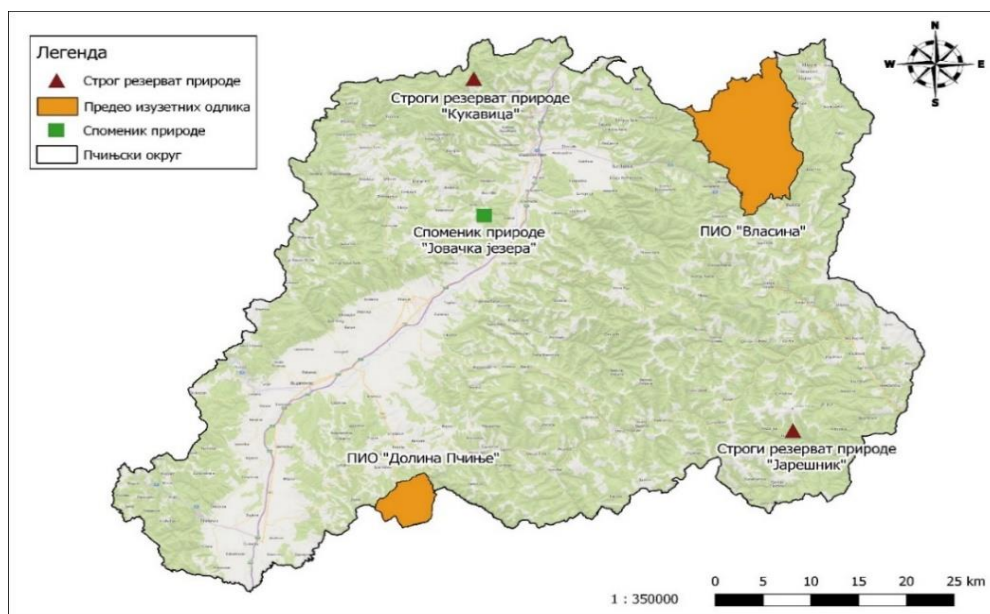
У Власинском језеру има неколико врста риба и то: караш, сом, бели амур, греч и поточна мрена. Бели амур је у Власинско језеро унет како би се успорио раст травнате вегетације (Белиј и остали, 2014). У разговору на терену са љубитељима риболова, ауторка је дошло до података да у језеру Првонек има младице смуђи и сома. У осталим језерима Пчињског округа нема значајнијег рибљег фонда, те она нису ни риболовно-туристички атрактивна.

Терени Пчињског округа под листопадним и четинарским шумама, поседују изванредне могућности за унапређење излетничког и здравственог туризма који се испољава кроз рекреативне активности планинарења и пешачења стазама здравља, брања лековитог биља за ублажавање и лечење бројних здравствених тегоба и др. Комплексност ендемо-реликтних врста биљака и животиња Пчињског округа чини одличну базу за развој едукативног и научног туризма. Са друге стране, разноврсност дивљих животиња и птица условљавају развој ловног и авитуризма уз комплементарну валоризацију екотуризма и унапређење животне средине. Хетерогеност рибљег фонда Власинског језера је одличан потенцијал за развој риболовног туризма, из кога произилазе бројне манифестације такмичарског карактера као што су „Власински котлић”, „Власинска удица” и др.

4.5. Заштићена природна добра на територији Пчињског округа

Поједине биљне и животињске заједнице које су суочене са брзим нестанком, могуће је видети само у строго заштићеним пределима. Из тог разлога, посетом ових простора, уз строго контролисане мере заштите животне средине, туризам се може развити кроз видове излета и екскурзија, па самим тим и остварити економски профит.

У складу са националним законодавством, на територији Пчињског округа налазе се следећа заштићена подручја: Предео изузетних одлика „Власина” (ПИО „Власина”), Предео изузетних одлика „Долина Пчиње” (ПИО „Долина Пчиње”), Строги резервати природе „Кукавица” и „Јарешник” и Споменик природе „Јовачка језера”.

Карта 10. Заштићена природна добра на територији Пчињског округа
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹⁰

4.5.1. Предео изузетних одлика „Власина” (ПИО „Власина”)

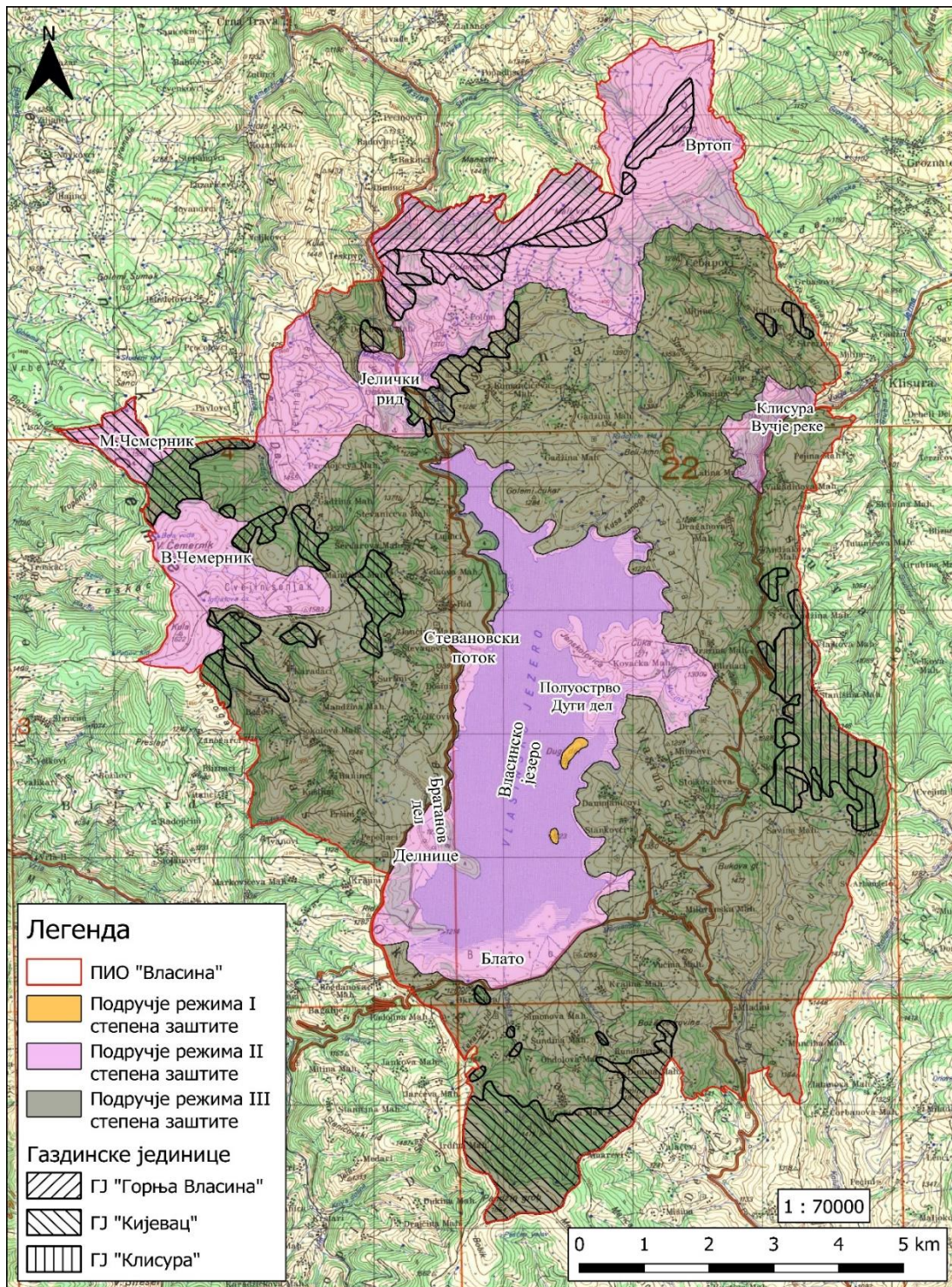
Предео изузетних одлика „Власина” (ПИО „Власина”) простире се на административним територијама Сурдулице и Црне Траве и захвата површину од 13.329,84 ха. Од укупне површине ПИО „Власина”, општини Сурдулица припада 12.848,71 ха или 96,39%, а општини Црна Трава 481,13 ха или 3,61%. Максимална надморска висина ПИО „Власина” је 1.721 m, а минимална 944 m (https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prirode.html).

Просторним планом подручја посебне намене „Власина”, који је усвојен је 2003. године ставио је под приоритет заштиту и уређење ПИО „Власина”, да би се *Законом о заштити природе* ПИО „Власина” прогласила за природно добро од националног значаја **I (Прве) категорије** 2006. године (Закон о заштити природе).

ПИО „Власина” означена је као међународно влажно подручје у регистру *Рамсарског подручја*, због чега представља значајно станиште птица мочвараца (*Important Bird Areas – IBA*) (Правилник о критеријумима за издвајање типова станишта, о типовима станишта, осетљивим, угроженим, ретким и за заштиту приоритетним типовима станишта и о мерама заштите за њихово очување, „Службени гласник РС”, бр. 35/2010; Закон о потврђивању Конвенције о биолошкој разноврсности, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, бр. 11/2001; Директива о заштити природних станишта и дивље фауне и флоре - Directive on the Conservation of Natural Habitats and Wild Fauna and Flora) (Council Directive 92/43/EEC). Council of Europe, 2011).

Територијално простирање ПИО „Власина” са I, II и III степеном заштите приказано је на Карти 11.

¹⁰ Подаци о просторном положају и типу заштићеног природног добра преузети су са сајта Завода за заштиту природе Србије (<https://www.zzps.rs/>, приступано 05.01.2023.)
Размер: 1:350.000

Карта 11. Територијално простирање ПИО „Власина“ са I, II и III степеном заштите
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹¹

¹¹ Подаци о подручјима режима заштите преузети су из Просторног плана подручја посебне намене предела изузетних одлика „Власина“, 2019. Република Србија - Београд: Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре.

Подаци о газдинским јединицама преузети су из Просторног плана подручја посебне намене предела изузетних одлика „Власина“, 2019. Република Србија - Београд: Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре.

ПАО „Власина” представља значајно међународно ботаничко подручје услед високог степена угрожености биљних врста, а као део природног добра представља део изабраног подручја дневних лептира (Закон о потврђивању Конвенције о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта (Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern, 1979) („Службени гласник РС – Међународни уговори”, бр. 102/2007).

ПАО „Власина” је део *EMERALD* мреже за еколошку заштиту од међународног значаја, због степена угрожености биљака, животиња и природних станишта (Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern, 1979; „Службени гласник РС – Међународни уговори”, бр. 102/2007; Правилник о проглашењу и заштити строго заштићених и заштићених дивљих врста биљака, животиња и гљива („Службени гласник РС”, бр. 5/2010, 47/2011 и 32/2016)).

ПАО „Власина” се састоји од повезаних природних и пејзажних целина. Ради успешнијег спровођења мера заштите, ове целине су условно подељене на више мањих функционалних локација. Површина подручја ПАО „Власина” у односу на степен заштите приказана је у Табели 11.

Табела 11. Површина ПАО „Власина” према степену заштите

Режим заштите	Површина (ha)	Површина у процентима (%)
Режим I степена	9,63	0,07
Режим II степена	4.385,01	32,90
Режим III степена	8.935,20	67,03
Површина природног добра ПАО „Власина”	13.329,84	100,00

Извор: Уредба о заштити Предела изузетних одлика „Власина”, „Службени гласник РС”, бр. 25/2018.

Као подлога коришћене су топографске карте:

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Крива Паланка 2 - 683/2. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Крива Паланка 1 - 683/1. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 4 - 682/4. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 3 - 682/3. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 2 - 682/2. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Брезник 3 - 634/3. Војногеографски институт – Београд 1967.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Куманово 2 - 682/2. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Лесковац 4 - 632/2. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Лесковац 3 - 632/3. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Лесковац 2 - 632/2. Војногеографски институт – Београд 1985.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 4 - 633/4. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 3 - 633/3. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 2 - 633/2. Војногеографски институт – Београд 1966.година.

Топографска карта – размер: 1 : 50.000, Лист: Власотинце 1 - 633/1. Војногеографски институт – Београд 1966.година

Специфичне локације које су обележене на карти, а налазе се у зони режима другог степена заштите, мапиране су на основу топографских карата.

Режим I степена заштите на подручју ПИО „Власина” обухвата простор значајан са становишта ретких и угрожених врста флоре и фауне, биогеографског и амбијенталног становишта. Режимом I степена заштите обухваћене су врсте које су уписане у Црвену књигу флоре Србије 1 и овај режим подразумева забрану употребе природних ресурса уз одсуство свих активности које би нарушиле простор. Једино су дозвољена научна истраживања, едукације и контролисано надзирање окружења (Стевановић, 1999).

Табела 12. Локалитети у режиму I степена заштите на подручју ПИО „Власина”

Локалитет	Површина (ha)
Острво Дуги Дел	7,82
Острво Страторија	1,81
Укупно	9,63

Извор: Уредба о заштити Предела изузетних одлика „Власина”, „Службени гласник РС”, бр. 25/2018.

На подручју **ПИО „Власина” II степеном заштите** уређује се употреба природних богатстава, уз активности које побољшавају стање природног добра без угрожавања његових основних вредности. Локалитети у режиму II степена заштите на подручју ПИО „Власина” дати су у Табели 13.

Табела 13. Локалитети у режиму II степена заштите на подручју ПИО „Власина”

Локалитет	Површина (ha)
Власинско језеро	2.080,44
Стевановски поток	37,16
Блато – Делнице – Братанов Дел	409,66
Велики Чемерник	361,33
Мали Чемерник	90,62
Вртоп – Јелички Рид	1.749,73
Клисура Вучје реке	102,89
Полуострво Дуги Дел	40,55
Укупно	4.385,01

Извор: Уредба о заштити Предела изузетних одлика „Власина”, „Службени гласник РС”, бр. 25/2018.

На простору **режима III степена заштите ПИО „Власина”** утврђује се ограничена употреба биолошке разноврсности уз одређене делатности на простор, а све у циљу заштите природних ресурса. Дозвољено је све оно што је у складу са наслеђеним традиционалним облицима привредне делатности и обитавања, уз контролисану туристичку валоризацију засновану на еколошкој одрживости (Просторни план подручја посебне намене Власина, „Службени гласник РС” број 100/2003; Уредба о заштити Предела изузетних одлика „Власина”, „Службени гласник РС”, бр. 25/2018).

Просторним планом подручја посебне намене „Власина” заштићени су и уређени следећи антропогени локалитети:

- црква Светог Илије у Власина Риду,
- воденица у Горњој Лисини,
- лева обала реке у махали Горња Лисина са узвишењем Градиште на коме се налазе трагови античког утврђења,
- у Преслапу (Горња Лисина) такође постоје остаци античких насеобина, на шта упућује грађевински шут из овог периода (Просторни план подручја посебне намене Власина, „Службени гласник РС” број 100/2003).

4.5.2. Предео изузетних одлика „Долина Пчиње” (ПИО „Долина Пчиње”)

Предео изузетних одлика „Долина Пчиње” (ПИО „Долина Пчиње”) налази се на граници са Републиком Северном Македонијом. ПИО „Долина Пчиње” се простире на административној територији општине Бујановац, односно на територији катастарских општина Јабланица, Старац и Воганце. Влада Републике Србије је подручје планине Козјак са делом долине реке Пчиње прогласила 1996. године за заштићено подручје регионалног значаја где је установљен режим заштите II степена, односно V категорије према IUCN категоризацији, које је у почетку обухватало површину од 2.485 ha. Управљач Природним добром је било друштвено предузеће „Врело” из Бујановца. Уредбом о изменама и допунама граница ПИО „Долина Пчиње” са површином од 2.606 ha, коју је донела Влада Републике Србије 2003. године, манастирски комплекс Прохора Пчињског представља централну зону Предела и утврдила новог управљача, а то је Православна епархија врањска (Уредба о заштити предела изузетних одлика Долина Пчиње, „Службени гласник РС”, бр. 55 од 31. децембра 1996, 2 од 15. јануара 2003; Предео изузетних одлика „Долина Пчиње”, Студија заштите, 2018).

Завод за заштиту природе Србије је 2018. године је израдио Студију заштите којом се ПИО „Долина Пчиње”, према IUCN категоризацији, предлаже за природно добро највишег нивоа значајности. Овим предлогом дато је и проширење природног добра на заштиту од 4.228 ha 22 a и 20 m².

Тренутна површина ПИО „Долина Пчиње” обухвата падине планина Старца и Козјака и меантрирајући ток реке Пчиње у дужини од 12,8 km. У оквиру ПИО „Долина Пчиње”, на 436 m надморске висине налази се комплекс манастира Св. Оца Прохора Пчињског из XII века. Једна од најкарактеристичнијих природних лепота овог предела је кањонски ток Пчиње са локалитетом Вражји камен. Овај предео има одлике континенталног и медитеранског климата, што је утицало на формирање сложеног станишта флоре и фауне.

С обзиром да се ПИО „Долине Пчиње” налази на појасу прелазне медитеранске и умерено-континенталне климе и вегетације, овај простор је склон деградацији и због тога је била неопходна његова заштита. Јединствени природни ресурси, површинске воде које према чистоћи припадају првој категорији, теснаци, брзаци, укљештени меандри реке Пчиње, незагађено земљиште, клима, сложена станишта реликтне флоре и фауне, споменичке и културне творевине, аутентичан начин живота заснован на традицији и хиљадугодишње православно средиште, утицали су да се простор сврста у баштину од великог националног значаја. У складу са свим мерама заштите важно је успоставити одрживи туризам на овом простору који би били извор финансирања ПИО „Долина Пчиње”.

4.5.3. Строги резерват природе „Кукавица”

Строги резерват природе „Кукавица” (СРП „Кукавица”) је резерват који обухвата чисту букову шуму прашумског типа на источној страни планине Кукавица. СРП „Кукавица” простире се на територији општине Владичин Хан, односно катастарских општина Рдово и Зебинце и захвата површину од 75,76 ha. Укупна површина СРП „Кукавица” је државна својина чији је Управљач Јавно предузеће „Србијашуме”.

Скупштина општине Владичин Хан је Решењем из 1980. године ставила под строгу заштиту резерват природе „Кукавица” што се сматра почетком његове заштите. Године 2014. донета је Уредба о проглашењу Строгог резервата природе „Кукавица” степена заштите I категорије, односно подручје које има велики национални и изузетни значај.

Вегетацијски појас букове шуме простире се у вертикалном распону од 670 m до 1.200 m надморске висине, што је условило појаву више различитих типова букових

шума велике еколошке вредности и биолошке стабилности (Уредба о проглашењу Строгог резервата природе „Кукавица”, „Службени гласник РС”, број 107 од 8. октобра 2014).

4.5.3. Строги резерват природе „Јарешник”

Строги резерват природе „Јарешник” (СРП „Јарешник”) захвата површину 6,21 ha и налази се на југозападним падинама планине Дукат. СРП „Јарешник” простире се на територији општине Босилеград, тачније на територији катастарске општине Јарешник по којој је овај Резерват и добио име. Ово је једино место у Србији на коме обитава шума кримског бора и представља крајњу северозападу граничну линију свог природног распрострањења, због чега је 1961. године Резерват проглашен заштићеним са површином од 3 ha. Јавно предузеће „Србијашуме” управља Резерватом (Avramović et al., 2005).

Влада Републике Србије је 24. маја 2019. године изменом и допуном закона о заштити природних станишта, донела Уредбу којом се СРП „Јарешник” сврстава у категорију највишег нивоа значајности (Уредба о проглашењу Строгог резервата природе „Јарешник”, „Службени гласник РС”, број 36/2019).

У оквиру СРП „Јарешник” заштићена су појединачна стабла црног бора (*Pinus nigra* Arn.) као споменици природе ботаничког карактера, која су сврстана у III категорију заштите од локалног значаја. Црни бор у селу Црноштици, које припада општини Босилеград, заштићено је од 2014. године. Налази се на 930 m надморске висине и у својини је цркве Свети Никола. Поред претходног, од 2015. године законом је заштићен и црни бор у Петковој махали, која припада исто селу Црноштици. Црни бор у Петковој махали је у својини Републике Србије. Стабла су стара преко 150 година и њихова заштита је проглашена ради очувања хортикултурне вредности и аутентичности („Службени гласник града Врања” 8/2015).

4.5.4. Споменик природе „Јовачка језера”

Јовачка језера су проглашена за споменик природе као објекат геонаслеђа, површине 53 ha (Централни регистар заштићених природних добара, „Службени гласник града Врања” 30/2014).

Заштићено подручје је подељено на три целине. Прву целину чине локалитети језера Жилевје и Русимово језеро, другу локалитети Црквено, Мало и Живково језеро и трећа целина је локалитет Јовачко језеро.

Јовачка језера обухваћена су у регистар српског геонаслеђа јер представљају значајан хидролошки објекат. Вредност заштићеног подручја употпуњује присуство врста које су овде пронашле своје станиште. Евидентирано је присуство 77 таксона васкуларне флоре међу којима је строго заштићена пливајућа ресина, која представља врсту од међународног значаја. Утврђено је и постојање 19 врста херпетофауне (водоземаца и гмизаваца) са строго заштићеним врстама дугоног мрмољка и барске корњаче. Због присуства 81 врсте дневних лептира, подручје Јовачких језера уврштено је у националну еколошку мрежу (<https://www.zzps.rs/>).

5. АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Са циљем детаљног селектовања свих антропогенних туристичких атракција које егзистирају на простору Пчињског округа, ауторка овог рада се одлучила за поделу коју је дао професор Станковић (2008). У свом раду Грчић & Грчић (2007) истичу да туристички развој одређене дестинације, у којој постоје антропогене туристичке атракције и културно наслеђе, не зависи само од материјално-техничке базе, већ највише од уникатности истих. Са таквог аспекта посматрања, Пчињски округ је и те како препознатљив и јединствен, чији ће детаљан преглед антропогенних туристичких атракција бити представљен даље у тексту.

5.1. Етнографске туристичке вредности и културно наслеђе Пчињског округа

У етнографске туристичке вредности спадају фолклор, народна ношња, обичаји, занати, гастрономија, етика и естетика и други елементи који представљају традиционалан начин живота једног краја и народа. Често етнографске туристичке вредности обогаћују укупну туристичку понуду одређеног краја (Станковић, 2008). Фолклорне игре и Смотре народне песме и игре последњих неколико година постали су предмет интересовања различите туристичке клијентеле (Вјелјас, 2006).

На подручју Пчињског округа од етнографских туристичких вредности, односно атракција, издвајају се врањски мелос уз фолклорне игре и традиционалне инструменте, стари занати, народне ношње, обичаји, легенде и предања. Неке од етнографских вредности су данас законом заштићене као нематеријално културно наслеђе које је препознатљиво и ван границе Србије. Током теренског истраживања, ауторка докторске дисертације се сусрела и разговала са бројним стручњацима из области културе, историје и језика, од којих је прикупила велики број чињеница које, поред цитираних аутора, преноси у даљем тексту.

*„Врањанци се уз сузе радују, а уз песму тугују”
„Не ли те је жал за младост? За моју младост и твоју лепотињу”*

(старе Врањанске изреке)

Врањски мелос или врањска градска песма је од 2012. године регистрована као нематеријална културна баштина Србије. Поред овога, Врање је први град у Србији који је постао члан UNESCO-ве мреже креативних градова на пољу музике. Врањска песма се пева у *a cappella* и у вокално-инструменталним аранжманима која говори о животу у Врању од XIX века до данас. Синоним за врањанску песму је **севдах и карасевдах**. Севдах или уздисај означава предавати се љубавном заносу, а карасевдах означава потиштеност и велику љубавну чежњу. Из овога произилази да је врањска песма пуна душевне боли, сете, јади и неузвраћене љубави. Једна од најстаријих песмопојки врањанских севдалинки је Стана Аврамовић Караминга која је и ауторка чувене песме „Димитријо, сине Митре”. Поред ње, чувени песмопојац је Станиша Стошић који је опевао „Због тебе моме убава”, „Жал за младост”, „Лела Врањанка”, „Отвори ми бело Ленче вратанца” и друге песме које су надалеко чувене. Од заборавља врањанску песму чувају Удружење грађана „Вед” и Културно-уметничко друштво „Севдах”. Поред врањске песме, становници Врањске котлине су чувени по **играма у колу или ору** познатим као **чочешке игре и врањске свите** уз обавезну трубу, гоч и даире. Када је реч о врањанској песми неизоставно је поменути чувене трубаче из ових крајева.

Бакија Бакића сматрају оцем трубе у Пчињи, коме су у част подигли и споменик. Село Загужање у општини Сурдулица је познато по трубачима који се од давнина до данас такмиче на сабору трубача у Гучи и освајају бројне награде. Углавном трубу свирају православни Цигани за које се говори да се рађају са трубом (Бабић, 2004; Витас, 2020; <https://nkns.rs/cyr>).

Фолклорне игре у Пчињском округу, нарочито у Врању и Босилеграду представљају заштитни знак овог краја. Фолклораши се обавезно прате на старим, традиционалним инструментима где је неизоставан део завршетка сваке фолклорне игре пењање девојке у шалварама са даирем на тупан. У Босилеграду је познато надигравање фолклораша према традиционалним кореографијама.

Свакако врањанску песму и игре прате **инструменти** који су карактеристични за читав Пчињски округ и који се могу срести само на овом подручју чије постојање датира још из турског времена. Поједини инструменти се активно свирају и данас, док се неки свирају само у фолклорним ансамблима. Међу инструментима истучу се: **зурле** за које се, када засвирају, често каже: „чује се турско”. Данас се свирају по фолклорним ансамблима или сеоским насељима Бујановца и Прешева; **бубањ или тупан** прати зурлаша, па се у околини Врања често говори да: „бубањ чукав да се тресу прозори и гасе кандила”; **гајде** које су подједнако биле заступљене и у сеоским, али и градским насељима. **Грнета или кларинет** је био инструмент варошког друштва који се свирао од Лесковца до Прешева. Временом је кларинет потиснуо зурле из градова; **дауре или дахире** је био, и данас остао саставни део варошке и чочешке игре; **кавале** и **дудук** су најзаступљенији били у Прешевској Моравици и на Власинској висоравни где су ове инструменте у дуету свирали номадски сточари оваца. Данас постоји такмичарска манифестација свирања дудука и фруле; **хемане-виолина** инструмент кога је Бора Станковић помињао у свим својим делима. Био је неизоставан у свирању и игрању ора на свадбама околине Врања; **шаркија** и **шупељка** су инструменти које су донели Турци и припадали варошкој музичкој култури Врања, Бујановца и Прешева (Вукановић, 1987; <https://nkns.rs/cyr>).

Стари занати. Готово читава област Пчињског округа, било градска или сеоска насеља, од давнина су позната по бројним занатима. Највећи значај занати и занатски радова имали су још за време Турске владавине на овим просторима, али њихов значај слаби после Другог светског рата. Данас се задржало тек неколико заната у неколицини сеоских насеља, који се преносе од деде на сина или унука. У градским срединама готово да су се занати у потпуности изгубили. У даљем тексту издвојени су занати који су били развијени у Пчињском округу, а данас су неки од њих и заштићени као нематеријално културно наслеђе. Њихови производи су се користили широм Србије, Косова и Метохије и извозили у суседну Бугарску и Македонију.

Терзија или абација, потиче од турске речи „terzi” (кројач чоје) и представља кројача народних ношњи који су били најбројнији у Горњој Пчињи. Разлика између терзија и абација је у томе што су терзије шиле ношњу за градско становништво, због чега је више украшавано, док су абације шиле за сеоско становништво које је било скромније. И данас се понегде у Пчињском округу могу наћи терзије који шију ношњу по поруџбини за фолклорна друштва и манифестације. Још увек се овај занат задржао у Врању и Босилеграду, који су на далеко чувени по својим фолклорним ансамблима (Филиповић & Томић, 1955; Симоновић, 2013).

Грнчара је такође највише било у Горњој Пчињи. Постоји добра основа за развој овог заната, јер крајеви око Бујановца обилују црвеном и белом земљом. Пчињски грнчари слично раде као пиротски грнчари служећи се колом са ножним погоном, само се разликују по начину украшавања предмета. Користе беле и црвене превлаке по предмету са цветовима које утискују помоћу „будучета” из кога истиче боја. Пчињски грнчари

поред мањих судова, израђују „врчве”, односно велике судове за воду, жито или туршију, а украшавају их тако што им на боковима стављају земљане траке у виду конопаца. Данас се у појединим забаченим радњама могу наћи овакви уникатни предмети. Слава грнчара је свети Спиридон који се празнује 25. децембра. Због распрострањености грнчарског заната, ова крсна слава је широко заступљена у Пчињском округу (Филиповић & Томић, 1955; Симоновић, 2013).

Мутавџија је плетилца торби, покривача, врпце за опанке и других одевних предмета од козије длаке помешане са вуном. Мутавџија је највише било у селима Доње Пчиње и Трговишта. Некада јако цењен и скуп занат по коме је овај крај био познат, данас је нестало са потпуним уништењем стада коза (Филиповић & Томић, 1955; Симоновић, 2013).

Поред наведених, на простору Пчињског округа били су присутни, а неколицина њих и данас, следећи занати: јорганџијски, самарџијски, пинтер (онај који прави бурад), казанџијски и опанчарски, који су данас заштићени као нематеријално културно наслеђе у Србији.

Ношња Пчиње. Пчињска ношња је посебан тип ношње где се у малим нијансама шара и одевних комада разликују ношње Горње и Доње Пчиње и Врањског Поморавља. Материјали за израду ношње у почетку су била платна од конопље и вуне, да би се касније користио и памук за израду кошуља. Како су Турци владали на просторима данашњег Пчињског округ, ношња поседује неке елементе оријента, али су присутни турцизми за комаде одеће ношње који се користе и данас. **Карактеристика женске ношње** је да жене носе *футу* или *вуту*, односно сукњу која се обавија око тела више пута. Уместо вуте носиле су се *шалваре*. На вути постоје попречне пруге у боји која се још украшавала на крају чипком или сатенском траком. Кошуља је била од домаћег платна, а либада је представљала комад одеће од свиле за свечане прилике. Преко либаде је ношена марама од свиле. Преко везене беле кошуље ношен је *јелек* (прслук) који се копча испод груди, а на ногама нануле са малом штиклком. Коса се плела у плетенице, а на глави се носио *ручник* који се састоји од мале капе са продужетком низ леђа, тако да заклања врат. У Босилеграду и данас старије жене носе *шамују*, односно мараму на глави и *скутаче* или кецељу. У босилеградском крају се носи ношња *саја*, која је била специфична по везу. Што је вез дебљи и богатији, то су и девојке богатије. Оне девојке које немају вез на саји сматране су сиромашним. Жене које немају бујну и дугу косу носе *накосник* од вунених влакана. Око врата жене су носиле накит или *мрежу*, а на танком појасу носиле су се *нафте* или нанизани дукати и бисери, што се у неким местима звало *манистра*. Број дуката је означавао да ли је девојка *мираџика* (богата) или не. **Мушка ношња** се састоји од врло шарених црвених чарапа до колена, *тоске* и *цубе*. Тоска је бела убрана плетена сукњица, а цубе огртач без рукава, дугачак до колена, који је био тесан изнад појаса, а наниже се ширио. Панталоне или *чакишуре* обавијале су се црвеним појасом. За време турске владавине мушкарци су носили фесове на глави са кићанкама и киткама, да би касније носили шапке обавијене чалмом. Бугарска окупација овог краја у Другом светском рату је забранила ношење шајкача, па су Пчињани почели да носе шубаре од вуне (Филиповић & Томић, 1955; Terzić & Bugarčić, 2008).

Врањански дијалекат или врањански говор спада у призренско-тимочку дијалекатску зону и представља прелаз између српског, бугарског и македонског језика. Изворни врањански дијалекат од заборава је сачувао Бора Станковић у својим књижевним делима. И данас стари у Врању и шире говоре изворним дијалектом, а млади га мешају са књижевним језиком. Готово сваки крај у Пчињском округу има свој говор или нагласак који се не разликује много од врањанског, као на пример: „Њекња кад се протиња кроз трње, ицепи си цопке на грбину”, што значи: „Јуче када сам пролазила кроз трње, поцепала сам одећу на леђима”. У Босилеграду и његовом гравитационом

подручју говори се шопским језиком са великим бројем бугарских речи (Маринковић, 2012; Златановић, 2014).

Гастрономија Пчињског округа је јако разноврсна и богата, препознатљива само за овај крај. Јела Пчињског округа су попримила рецептуре оријента која обилују зачинима и питама, служе се топла уз јака алкохолна пића, вино или ракију. Оно по чему се овај крај препознаје је *самса* или празна пита преливена домаћим киселим млеком уз додатак белог лука. Уз самсу ту су и: пита *зељаница* од домаћих кора, зеља, спанаћа и јаја; *пропећ* која представља питу од једне коре са смесом од сира и јаја; *слана баница* је пита од више увијених домаћих кора са сиром и јајима и *слатка баница* од домаћих кора са смесом од ренданих јабука и шећера; *купусарник* – пита од домаћих кора са киселим купусом; *пита са тиквом и мантије*. *Тарана* је јело од теста које се меси од јаја и цећи (прокувана вода помешана са пепелом која се потом оцеди). Тесто се суче оклагијом што тање, премазује јајетом и суши се на чаршаву у дворишту. Када се осуши, тесто се сече на танке траке. Служи се са шербетом и слатком од дуња или кајсија. Врањанци су покренули поступак како би географски заштитили овај специјалитет. Од салата ту су *трљаница* и *љутеница*, која се прави са сувим црвеним паприкама и млевеним орасима, куваним кромпиром и црним луком. Од главних јела издвајају се: *капама*, *ђувеч тарана са пилетином*, *касапски ђувеч*, *виноградарска јанија*, *паприкаш*, *мусака*, *пуњене суве паприке посне* и *блажне*, *сарме од киселог купуса*, и *гравче на тавче*. Посластице и слаткиши су: *гурабије*, *татлије*, *гемии*, *баклаве* и *старе парене торте са орасима*. У босилеградском крају традиционална је *пита зелник* од домаћих кора које се развијају сукаљком (оклагијом), а сервира се уз домаће кисело млеко. Зелник се традиционално припрема за празник Благовести. Поред зелника, у босилеградском крају специјалитет је и *рибник*.

5.2. Уметничке туристичке вредности Пчињског округа

Уметничке туристичке вредности представљају остварења материјалне културе великог историјског значаја која привлаче туристичку пажњу. Често се уметничке туристичке вредности користе за продужетак туристичке сезоне и обогаћују туристички садржај у месту у коме се налазе (Станковић, 2008).

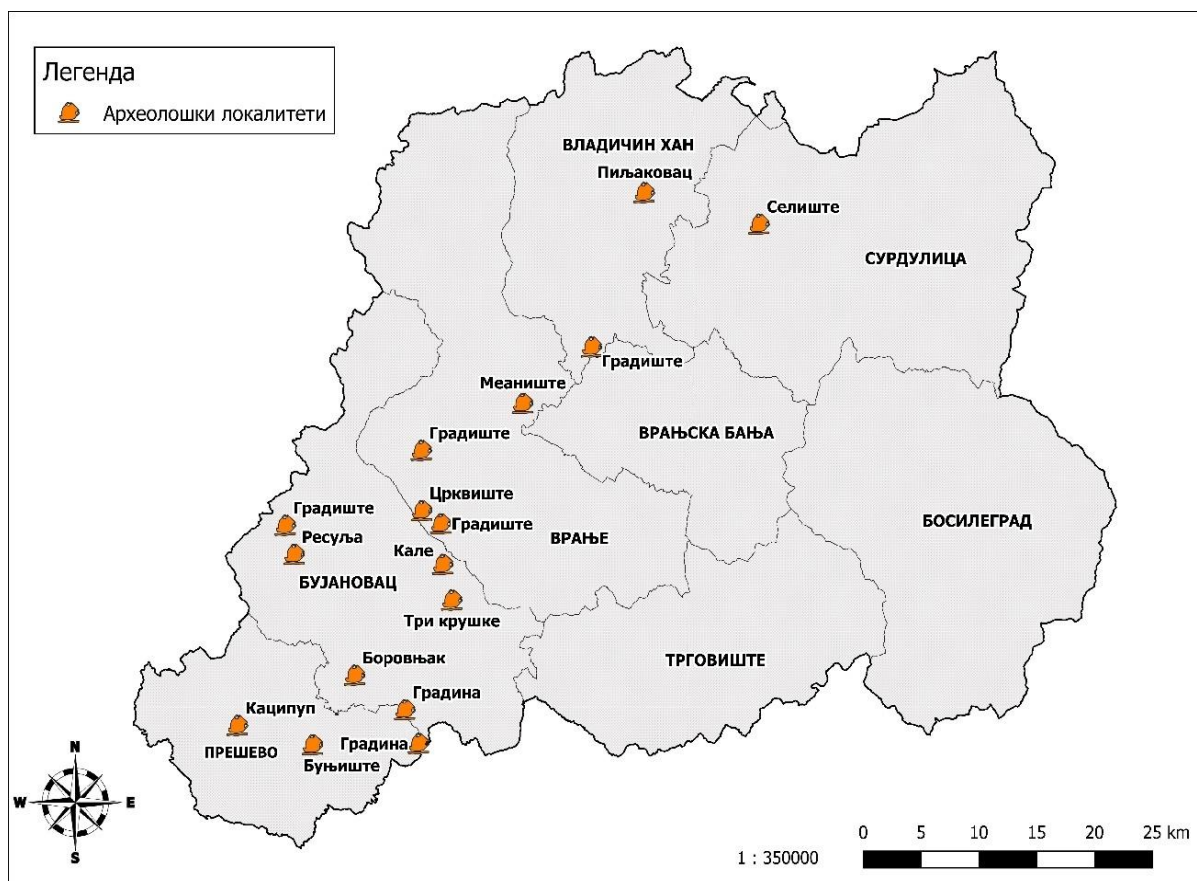
Територија Пчињског округа је у погледу духовне, нематеријалне културе богато подручје, јер на њему егзистирају различити народи, православље и ислам, прожима се модерно са оријентом. Срби, Роми, Бугари, Македонци и Албанци који живе на истој територији са собом наглашавају свој језик, обичаје, традицију и религију.

5.2.1. Археолошка налазишта у Пчињском округу

Да је долина Јужне Мораве још у време праисторије била важна друмска саобраћајница, показује чињеница да се на територији Пчињског округа налазе археолошки локалитети од великог националног значаја. Прва оскуднија археолошка истраживања започета су још 1966. године на локалитету Кале у Кршевици, али су детаљна истраживања настављена 2001. године. Највећи број археолошких локалитета у Пчињском округу откривени су и истражени у интервалу од 2011. до 2014. године, односно када је грађен нови ауто-пут Е-75, од Грабовнице до Левосоја у дужини од 75 km.

На територији Пчињског округа постоје следећи археолошки локалитети:

Локалитет Кале у селу Кршевици у подножју планине Рујен, недалеко од Бујановца. Локалитет Кале је смештен на платоу Кршевичке реке у горњем току Јужне Мораве. На овом локалитету откривени су остаци урбаног насеља из краја IV и почетка III века старе ере, а најстарија открића потичу из касне бронзане и ране гвоздене ере.

Карта 12. Положај археолошких локалитета на територији Пчињског округа
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹²

Ископавањима је утврђено да је на локалитету Кале заступљен покретни и непокретни археолошки материјал са јасним грчким ознакама, што указује на крај класичног и почетак хеленистичког периода, те да је овај локалитет био у вези са Грчком. Приликом археолошких истраживања, регистровано је неколико културних слојева, од којих је најзначајнији и најбогатији онај који припада периоду врхунца моћи македонске државе за време Филипа II и Александра III Македонског. Сви предмети пронађени на овом локалитету припадају брњичкој културној групи. Од покретних археолошких предмета на локалитету Кале пронађене су: керамички сликане посуде античког порекла, амфоре са Тасоса, преко 1.500 тегова, што указује на развијену ткачку делатност, метални накит и домаће оруђе и сребрни новчићи Филипа II и Александра III Македонског. Локалитет је од 2009. године је регистрована као непокретна културна баштина (Булатовић, 2005; Перић & Булатовић, 2016; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html?view=article&id=254:spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-bujanovac&catid=82>).

Локалитет Каципуп у селу Ораовица код Прешева је најближа паралела локалитету Кале код Кршевице. Археолошка истраживања на овом локалитету су сондажно вршена седамдесетих година XX века (Вранић, 2009).

Локалитет Црквиште у Давидовцу или Давидовац-Североисток се налази 9,5 km јужно од Врања на 400 m надморске висине и смештен је на левој долинској

¹² За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>). Приликом картирања дошло је до преклапања положаја појединих археолошких локалитета и из тог разлога нису приказани сви локалитети. Размер: 1:350.000

страни Јужне Мораве. Локалитет Црквиште заузима североисточни део села Давидовац, простор око цркве Светог Ђорђа и сеоског гробља. Трагови материјалне културе на локалитету Црквиште односе се на римски и касноантички период, на шта указују пронађени остаци зиданих насеља, гробница, римски новац, крстаста бронзана фибула са луковицама из друге половине IV века (Шпехар и остали, 2016).

Локалитет Градиште у Давидовцу или Давидовац-Југозапад простире се недалеко од локалитета Црквиште у југозападном делу села Давидовац. На овом локалитету су пронађени материјални остаци насеља која су постојала у бронзаном и гвозденом добу, а касније цивилизација у римском и касноантичком раздобљу. Од непокретних материјалних остатака на овом локалитету пронађени су остаци касноантичког насеља из IV и прве половине V века, зидане грађевине, римске гробнице и бунар, два оловна саркофага, оловни тегови и пломбе (III–IV век), рановизантијске копче и други предмети (Шпехар и остали, 2016).

Локалитет Пиљаковац у Кршинцу код Владичиног Хана и **локалитет Градина** у Свињишту код Прешева спадају у локалитете касног бронзаног и раног гвоздено доба. На овим локалитетима пронађена је керамика украшена урезаним троугловима или ромбоидних отисака (Булатовић, 2007).

Локалитет Три крушке се налази код села Клиновца, у општини Бујановац. На овом локалитету је пронађен камени калуп са две идентичне половине који је служио за израду четири типа оруђа од бронзе. Према сондажним истраживањима, сматра се да калуп потиче из периода XII–X век пре нове ере, односно позном бронзаном, и прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба (Bulatović, 2002).

Локалитети Градиште јужно од Владичиног Хана код места Прибој, **Градиште** код Дубнице недалеко од Врања, **Селиште** код Сурдулице, **Градиште** код Кончуља близу Бујановца, **Ресуља** код Лучана близу Бујановца, **Боровњак** код Биљаче, **Буњиште** код Жујинца и **Градина** код Љаника близу Прешева припадају брњичкој култури (Булатовић, 2005).

Некропола **на локалитету Меаниште** у Ранутовцу код Врања је из прелазног бронзаног у гвоздено доба. У Павловцу постоје више локалитета и то: **на локалитету Ковачке њиве** пронађени су остаци из неолита, **на локалитетима Чукар и Гумниште** пронађени су остаци праисторијског насеља. **На локалитету Доње Врање** пронађено је насеље из неолита и касне антике, **на локалитету Цепотина-Вучјак** пронађена су насеља из праисторије, **на локалитету Голо ребро** у Доњем Нерадовцу пронађени су остаци из римског периода. У Врањском региону има још локалитета и то: **Карадик, Турија, Трнава и Лучане**, као и **локалитети Ораовица и Буштрање** код Прешева.

5.2.2. Историјско и градитељско наслеђе Пчињског округа

Историјско и градитељско наслеђе Пчињског округа представљено је: средњовековном тврђавом Марково Кале, турским хамамом, кућама Боре Станковића, Прибојчића и Влајинца и зградом Начелства. Истакнуте атракције су под заштитом државе као културни споменици од великог националног значаја.

Марково Кале или Маркова тврђава је средњовековни споменик који је настао на остацима античких темеља. Налази се 4,5 km северно од Врања у клисури Градске реке. Смештена је између планина Крстиловице и Плачковице на 750 m надморске висине, и овде је некада пролазио стари пут Врање–Лесковац. Археолошким истраживањима је утврђено да тврђава датира из времена владавине византијског цара Јустинијана Првог из VI века. Ископавањима су откривени остаци стамбених објеката и црква, десни довратник улазних врата, керамика, метал и стакло из XII и XVI века. Тврђава има облик троугла, чији бедеми прате ивице гребена. Бедеми, високи и дебели 2 m, зидани су каменом везаним кречним

малтером који су се завршавали зубцима. Тврђава се састоји из горњег и доњег града са две цистерне у којима је сакупљана и чувана кишница. Према народном предању верује се да је тврђава била град Марка Краљевића, а касније и војводе Николе Скобаљића (<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=869>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-gradavranja&catid=82>).

Слика 20. Марково Кале
Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Турски хамам ('амам) у Врању саграђен је крајем XVII века у стилу балканско-оријенталне архитектуре. Грађен је од тесаног камена, као једноделни варошки хамам, због чега су мушкарци и жене морали да се купају на смену. Унутар хамама постоји свлачионица, место за купање – *Халват* и резервоар за воду – *Хазна*. Седело се или лежало на уздигнутом загрејаном каменом поду – *Тершени*, где је пробијала пара. Купање се завршавало у кабинама – *Курнама* које су биле затворене великим пешкирима – *Пиштималџима*. На крову, прекривеном ћерамидама, налази се пет стаклених купола преко којих се осветљавала унутрашњост хамама. Хамам се за време Мехмед-паше користио као тамница, у којој су осуђеници спаљивани, али пре извршења смртне пресуде су морали да се окупају (Стаменковић, 2013; <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=744>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-gradavranja&catid=82>).

Кућа Боре Станковића налази се у Доњој мали у Врању, у Баба Златиној улици. Кућу је подигла баба Злата, Борина баба по оцу 1855. године, да би се у њој родио књижевник 1875. године. Грађена је у моравском стилу као четвороделна кућа са тремом и доксом и кровом прекривеним од ћеремида. У дворишту постоје стари дуд, калдрма, бунар, винова лоза, летња кухиња и капицик који повезује кућу са кућом Прибојчића. У кући постоји велика гостињска соба и „баба Златина соба”, где су на зидовима окачене либаде баба Злате и Васке, Борине мајке. Данас симболизује „Музеј куће Боре Станковића” у коме су сачувани старински кућевни предмети, посуђе и одећа. Реконструисана је 2016. године и отворена је за посетиоце. **Кућа Прибојчића**, одмах поред Борине куће, била је дом врањског трговца Добривоја Прибојчића. Мало је раније грађена од Борине куће, у оријентално-балканском стилу. Данас представља седиште књижевне заједнице „Бора Станковић”. (<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=746>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-gradavranja&catid=82>).

Слика 21. Турски хамам у Врању
Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

Слика 22. Родна кућа Боре Станковића
Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

Кућа Влајинца налази се у центру Враћа, у Влајинском сокаку. Саграђена је 1848. године и позната је као прва кућа у Врању на два спрата. Приземље је озидано од масивног камена, а спрат набојем и ћерпичем, док је кров прекривен ћермидом (<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=870>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-grada-vranja&catid=82>).

Зграда Начелства налази се у Врању на Тргу Републике. Грађена је од 1905. до 1907. године у стилу српско-византијске архитектуре, за потребе Начелства Пчињског округа. Данас је у овој згради седиште Скупштине Града Враћа и Округа. (<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=958>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-grada-vranja&catid=82>).

Од осталих историјских објеката на територији града Враћа који имају статус споменика културе као непокретно културно добро су: Кућа народног хероја Симе Погачаревића, старе варошке Куће Милана и Вукашина Прибојчића, Чедомира и Петра Станисављевића, Стане Јанић, Зграда монопола, Зграда старог хотела „Враће”, Зграда гимназије и Зграда општинског суда.

5.2.3. Музеји и спомен-обележја Пчињског округа

Музеји и спомен-обележја Пчињског округа носе статус непокретног културног добра од великог значаја. Истичу се: Пашин конак или Зграда Народног музеја, Бели мост, чесма Ђеренка, Мачкина чесма, Споменик ослободиоцима Враћа од Турака и Спомен-костурница у Сурдулици.

Пашин конак у Врању је саградио Рауф-бег Циноли 1765. године. У згради Селамлука из комплекса Пашиних конака 1960. године основан је Народни музеј који је у почетку носио назив народног хероја Симе Погачаревића. Између 1881. и 1932. године у згради се налазила прва отворена седморазредна Гимназија коју је похађао Борисав Станковић, док му је као професор предавао књижевник Радоје Домановић (Остојић, 2004). Након тога, зграда је служила као седиште Скупштине Општине. Народни музеј у Врању грађен је у турско-балканском стилу. Конак поседује приземље и спрат који су повезани уским степеницама. Централни хол је неправилног облика око кога су радијално распоређене собе. Собе су међусобно повезане тзв. *Оцаклијама* које су служиле за грејање. На спрату се налази полукружна просторија – *Диванхана* која је некада служила за одмор.

Таванице у собама су израђене у техници дрворезбарства, а на фасади се јасно види конструктивни систем од опека и блата (<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=745>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-gradavranja&catid=82>).

Садашње стање Народног музеја у Врању представља модеран музеј комплексног типа који обухвата неколико збирки. Те збирке укључују археолошку, нумизматичку, етнолошку, историјску, као и збирку савременог сликарства.

Бели мост у Горњој Чаршији у Врању, подигнут је 1844. године на Врањској реци. Његова заштита га сврстава у споменике културе (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-gradavranja&catid=82>). Бели мост или мост љубави, према легенди, представља симбол несрећне и трагично завршене љубави. Лепа туркиња Ајше, заљубила се у Стојана, српског пастира. Тајно су се састајали поред Врањске реке. Чувши за то Селим-бег, Ајшин отац, кренуо је да их тражи са пушком у руци. Када их је нашао поред реке, уперио је пушку у Стојана, али је Ајше телом заклонила младића и метак је погодио. Након тога је и Стојан, ножем, себи одузео живот. Последња Ајшина жеља је била да се од новца, намењеног за њену удају, сагради мост који ће симболично спајати две стране – православље и ислам. На мосту и данас постоји мермерна плоча са турским и арапским натписом (Остојић, 2004; Симоновић, 2013):

*„Овај мост зваће се Бели мост,
он ће служити за олакшицу.
Вода која испод њега тече
Нека послужи људима за здравље!
Пролазници, прођите једанпут
преко моста и вратите се.
Видећете да је саграђен
за добро сваког човека.
Мухамеде Мустафо,
Посредуј за хуману власницу Ајшу...”*

Слика 23. Пашин конак у Врању
Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

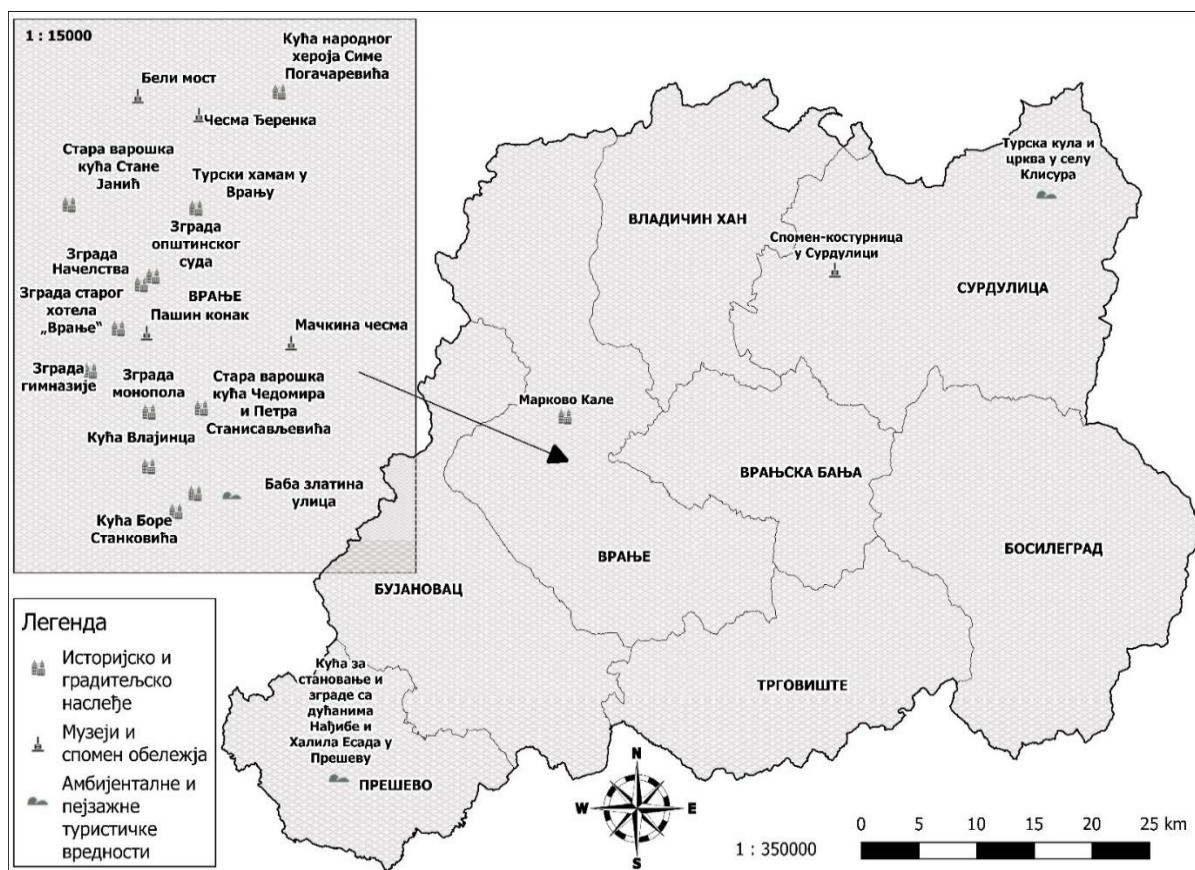

Слика 24. Бели мост у Врању
Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Чесма Ђеренка налази се недалеко од Белог моста, у Горњој Чаршији у Синђелићевој улици у Врању. Подигнута је у турско доба, да би 1946. године, због измештања извора, била померена тридесетак метара ниже. Чесма је описана у делима Боре Станковића и опевана у народним песмама. Чесма Ђеренка постоји и данас. Према легенди, чесма је такође симбол

несрећне љубави. Наиме, Турчин Ђерђелез (Ђера) је волео Врађанку која је стално пролазила поред његове куће, док је ишла на извор. Стално је говорио: „Ја сам Ђера, а она ће бити Ђеренка”. Због немогуће љубави између Турчина и Српкиње, на месту извора је Ђера подигао чесму која носи данашње име (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobrapodela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-grada-vranja&catid=82>).

Мачкина чесма се налази у долини Градске реке, испод Бујковског моста у Врању, у Немађиној улици. За Мачкину чесму постоји легенда да ју је подигао Турчин, како би окајао грехе за смрт Димане, српске мајке којој су Турци убили три сина. Димана, у црнини, живела је са својом мачком чекајући судњи дан. Једног дана је извукла везу златника које је чувала за своје снахе. Како је знала да тај дан никада неће доћи, низу златника је ставила мачки око врата. Турчин је због златника убио мачку, а Димана је умрла од туге. Камен за чесму довежен је из Стубла, а степениште за прилаз чесми саграђено је у облику потковице. На оба краја потковице подигнути су стубови на чијим се врховима налазе фењери, који су некада паљени сваке вечери (Златановић, 1970).

Карта 13. Територијални распоред историјског и градитељског наслеђа, музеја и спомен обележја и амбијенталних туристичких вредности на територији Пчинског округа
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹³

У Врању се налази Споменик ослободиоцима Врања од Турака који је такође проглашен за споменик културе као непокретно културно добро.

¹³ За потребе израде ове карте извршено је картирање објеката коришћењем топографских карата и web сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>);
Размер: 1:350.000

Спомен-костурница у Сурдулици, једна је од највећих костурница у Србији, подигнута у част српских жртава, stradale од бугарске војске у Првом светском рату. Камен темељац Спомен-костурнице постављен је 1922. године, а свечано је открио краљ Александар Карађорђевић 24. августа 1924. године. Од тада се сваке године на Видовдан, 28. јуна, испред Спомен-костурнице одаје почаст жртвама. У Спомен-костурници се чувају посмртни остаци више хиљада Срба из тадашње „Старе Србије”, односно из Централне и Јужне Србије и са Косова и Метохије. Спомен-костурница је рушена 1941. године, али је обновљена у периоду од 2004. до 2010. године (Кадијевић, 2012; Антић, 2021).

5.2.4. Верски објекти

Територија Пчињског округа је мултиетничка, на којој живе Срби, Албанци, Бугари, Македонци, Роми. Из тог разлога, овде се срећу и православни (манастири и цркве) и исламски верски објекти (џамије). Већи број џамија је у јужним деловима округа, у општина Бујановац и Прешево, и сеоским насељима где већинско становништво чине Албанци (<https://www.eparhijavranjska.org/Sematizam/>).

5.2.4.1. Православни верски објекти Пчињског округа

Сви Православни верски објекти (манастири, манастиришта, метоси манастира, цркве и црквишта) на територији Пчињског округа припадају Епархији Врањској. У граду Врању постоји 65 православних верских објеката, у општини Босилеград 36, у општини Бујановац 32, у општини Владичин Хан 29, у општини Врањска Бања 16, у општини Сурдулица 32, у општини Трговиште 24 и у општини Прешево само 7. У овом раду, првенствено ће бити писано о православним објектима који су уписани у регистар Завода за заштиту споменика културе као нематеријална културна добра и као такви имају велики значај за туристичку валоризацију. Поред њих, истаћи ће се и поједини објекти такође значајни за одржавање православног духовног живота на простору Пчињског округа. На жалост, због великог броја, није било могућности истакнути све православне објекте Пчињског округа.

Манастири у Пчињском округу

Манастир Преподобног Прохора Пчињског код Кленика, недалеко од Бујановца је један од најпознатијих православних верских објеката у Пчињском округу. Удаљен је 20 km од ауто-пута Ниш–Скопље и 30 km од Врања. Манастирски комплекс се састоји од цркве, старог, северног и новог конака, амбара, митрополије, економског дворишта, воденице, миниелектране, баште, воћњака и паркиралишта.

Светилиште је саграђено код места „Испосница” на коме је живео преподобни Прохор Пчињски. У источном делу капеле првобитног храма узидате су мошти Светог Прохора, у којој се налази мали плитки отвор из кога извире чудотворно миро. Миро представља необјашњив феномен у виду истицања уља благопријатног мириса из тела или гроба светитеља. Међутим, истицање мира се не дешава свакодневно. Свети Прохор је тренутно једини српски светитељ–мироточац у Србији.

Манастир је подигао Роман IV Диоген, византијски цар, 1070. године и у саставу Византије, је остао све до освајања Немањића, када је у XII веку припојен српској средњовековној држави. Од тада, па све до доласка краља Милутина на власт, манастир Прохор Пчињски се не помиње у историсјким списима. Манастир је од 1282. године у саставу Милутинове Србије и од тада, па све до доласка Турака просперира као снажан духовни и културни центар српске средњовековне државе. У првим деценијама турске владавине, манастир је тешко страдао. Обнова Манастира је почела 1489. године, цео

век након косовског пораза, због чега се у новој зидној декорацији осликао лик кнеза Лазара Хребељановића. Према народним предањима, кнез Лазар је, на путу за Косово Поље, овде причестио своју војску. Те исте 1489. године североисточно од главног храма подигнута је мања црква Светог Јована, од које данас постоје само археолошки остаци. У првом турском дефтеру се помиње 1570. године, док је за време владавине Турака, Манастир био важан духовни центар и уточиште за избеглице. У нову цркву, саграђену у славу Богородице улази се са запада преко дванаест полукружних степеника. Кумановском битком 1912. године, крајеви око Манастира коначно су били ослобођени од вишевековне турске владавине. После Првог светског рата, Манастиром управљају Руси до 1935. године. У току Другог светског рата, јужна Србија је била под бугарском окупацијом која је из Манастира протерала српске епископе и свештенике, а довела бугарске. У склопу манастирског комплекса налазе се два конака, Краљев конак и Врањски конак грађен између 1854. и 1862. године.

Због бурне историје и ратних разарања, Манастир је био у јако тешком стању. Године 1986. почиње реновирање манастира, 1988. године реновиран је и Врањски конак у склопу истог, а касније и Краљев конак. У процесу реновирања, изграђена је мини-хидроелектрана са акумулацијом како би се Манастир снабдевао чистом електричном енергијом. Распадом СФР Југославије и поделом државне територије, део манастирског имања са економским зградама, данас припада селу Чивлак у Северној Македонији. Током НАТО бомбардовања 1999. године, српски житељи пред прогоном Албанаца са Косава и Метохије, нашли су уточиште у Манастиру. Те исте 1999. године саграђен је нови звоник. На жалост, у великом пожару 2014. године, у потпуности је изгорео Краљев конак. Манастир Прохор Пчињски је стављен под заштиту Закона као споменик културе (Хаџи Васиљевић, 1900; <https://www.eparhijavranjska.org/Sematizam/>; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html?view=article&id=254:spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-bujanovac&catid=82>).

Слика 25. Манастир Прохор Пчињски

Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Манастир Светог Пантелејмона је у селу Лепчинцу, подно планине Мотини, 22 km југоисточно од Врања, и до њега се може доћи асфалтним путем кроз Лепчинску клисуру преко села Златокопа, Доњег Отуља, Преображења, Горњег Отуља и Копањане. Посвећен Св. Пантелејмону, светитељу из IV века, представља метох манастира Прохора Пчињског. Сматра се да је манастир саграђен у XIV веку. Писаних доказа за то нема јер су 1944. године бугарски војници запалили манастирски конак и тада је у пожару страдала целокупна архива манастира. Од 1952. до 1992. године Манастир је био напуштен, а након тога почиње интензивно реновирање и подизање конака. Од 1999. године Манастир је женски. Комплекс чине: једнобродна црква са иконостасом рађеним ручним дуборезом, звоник од дрвета који се налази јужно од цркве, конаци монашки и

гостињски, амбар-сувенирница, манастирска порта и манастирска камена ограда. (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-grad-a-vranja&catid=82>).

Манастир Светог Николе налази се у Горњем Врању. Сматра се да је сазидан између 1322. и 1331. године за време владавине краља Стефана Дечанског, који је цркву и манастир даривао кнезу Балдавину. Првобитна средњовековна Црква била је једнобродна, зидана од камена са припратом. Данашња Црква је реновирана почетком XX века, када је подигнута капела по угледу на Хиландарску. У склопу Манастира је спомен капела посвећена врањанским жртвама у Првом светском рату. Слава храма је 22. мај по новом календару или празник летњи Свети Никола.

Манастир Светог Стефана налази се код села Горње Жапско, 20 km југоисточно од Врања. Први писани извори о манастиру потичу из 1878. године у време ослобађања ових крајева од Турака. Према писаним траговима, манастирска црква обновљена је 1843. године за време Милоша Обреновића на темељима старе средњовековне цркве. Свештеници су у оквиру манастира погађали Верско-учитељску школу. Манастирски комплекс је паљен од стране бугарских окупатора и том приликом је изгорела манастирска архива. Између 1959. и 1994. године Манастир је у потпуности био напуштен. Данас је ово женски Манастир чија је слава 9. јануара и 15. августа када се слави Пренос моштију Светог првомученика и архиђакона Стефана. Манастирски комплекс чине црква, звоник, конаци, радионица и црквено двориште.

Манастир Кацапун са црквом Светог Илије је у селу Кацапун 10 km југозападно од Владичиног Хана. Потиче из XIV века и један је од скромније осликаних Манастира на овим просторима. Црква је једнобродна, зидана од грубо тесаног блока покривена каменим плочама. Улаз у цркву је мали и низак, тако да верници при уласку морају да се поклонe (Бабић, 2004; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-vladicin-han&catid=82>; <https://www.eparhijavranjska.org/Sematizam/>).

Манастир Успења Пресвете Богородице је у селу Мртвица, 14 km од Владичиног Хана. Према народном веровању изградња Манастира је започета још у VI веку. Према писаним изворима манастирска црква је осликана у XIX веку у византијском стилу. У припрати манастирске цркве доминира живопис из XVII века испод кога се називу старији слојеви, што указује на вишевековно постојање цркве. На дрвеном звонику налази се грб Краљевине Србије. Поред манастирске цркве подигнут је нови конак почетком XX века (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenicikulture-na-teritoriji-opstine-vladicin-han&catid=82>; <https://www.eparhijavranjska.org/Sematizam/>).

Манастир Ваведење Пресвете Богородице налази се у селу Паља, 50 km од Сурдулице, на левој обали реке Паљевице у близини бугарске границе. Манастир је смештен на 950 m надморске висине и потиче из XIII века. Реконструкција иконостаса и осликавање фрескама последњи пут је вршено 1893. године. Манастирска слава је 4. децембар, али је народ посећује током целе године (Павловић и остали, 2022).

Слика 26. Манастир Паља
Извор: Марић Станковић, јул, 2022.

Цркве у Пчињском округу

Саборна црква Свете Тројице у Врању саграђена је 1838. године. Изградњу првобитне цркве помогао је Хусеин-паша што је изазвало бес код Турака, због чега су на Спасовдан 1843. године подигли буну и на цркви уништили кров и запалили митрополију. Тек 1858. године је Врањанцима дозвољено да обнове цркву. Нова црква Свете Тројице грађена је у облику тробродне базилике опкољене тремовима са северне, западне и јужне стране. Данас је у саставу цркве седиште Епархије Врањске (Вукановић, 1978; <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-grad-a-vranja&catid=82>).

Црква Светог Преображења на узвишењу изнад села Стубал, налази се 9 km од Владичиног Хана. Према писаним изворима црква је саграђена 1870. године, али према народним предањима цркву је подигао Краљевић Марко у XIV веку. На западној страни налази се звоник поред кога је мања капија, а на источној страни је велики камени крст. У Цркви, која данас представља споменик културе, је сачувана само једна фреска која представља Христово Преображење. (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-vladicin-han&catid=82>; <https://www.eparhijavranjska.org/Sematizam/>).

Црква Преподобне Мати Параскеве у селу Лепенац, на 8 km од Владичиног Хана. Представља испосничку цркву чији је олтар са западне стране. Због тога је често у народу помињана као „Латинска црква”. Црква је смештена у стени са два отвора и састоји се из испоснице и извора Свете воде смештеног источно од испоснице за коју се верује да лечи вид. Нема писаних извора о настанку полупећинске цркве, али према народном предању оваквих богомоља је било и пре доласка Словена. (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-vladicin-han&catid=82>).

Црква Свете Богородице налази се у селу Доња Трница, удаљеном 3 km од Трговишта. Црква је подигнута на Вражјем камену. Једнобродна црква са очуваним фрескама, сматра се да је подигнута у периоду 1355. до 1375. године у чијој се градњи јављају извесне реткости за православне храмове. То су коса припрата и зидани иконостас, што је карактеристично за веома старе храмове. (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-po-opstinama.html?view=article&id=263:spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-trgoviste&catid=82>).

Црква Светог Илије у Врањској Бањи је почела да се гради 1928. године када је Александар Карађорђевић издао наредбу да се сагради иста као на Опленцу. На тај начин је желео да се одужи становницима Бање што су поштовали његовог оца који се у Бањи

лечио. Црква је грађена у српско-византијском стилу и богато је декорисана (Марић, 2015).

Црква Свете Петке у Врању позната је и као Крстата џамија. Налази се у близини Белог моста, на левој обали Врањске реке. Потиче из XIII века, али су је касније Турци претворили у џамију доградивши минарет, али су задржали крст.

Црква Свете Тројице из XIX века у селу Извор у општини Босилеград представља једну од највећих цркава на југу Србије са површином од 800 m² и највећим бројем фресака на овом простору. Током Бугарске окупације црква је доста страдала, када је изванредан број фрески прекречен.

Слика 27. Саборна црква Свете Тројице у Врању

Извор: Марић Станковић, јул, 2022.

Слика 28. Црква Светог Илије на Власина Риду

Извор: Марић Станковић, август, 2022.

Црква Светог Пантелејмона у селу Јовац у општини Владичин Хан, представља минијатурну црквицу саграђену у храстовом стаблу. У њој могу да стану само три верника истовремено. Црквица је саграђена 1991. године и представља праву атракцију која се ретко виђа. За српску и словенску културу и веру уопште храст представља свето дрво, тако да није случајно што је баш у њему саграђена.

На Власинској висоравни, у близини Власинског језера, поред манастира у Паљи, постоје и три цркве и то: **црква Светог Илије (Власина Рид)**, **црква Свете Тројице (у Клисурси)** и **црква Светог Николе (Божица)** која потиче из XIV века.

У селу Собину код Врања постоји стара црква **Пресвете Богородице**, али о њеном времену настанка нема писаних извора (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-rodela-po-opstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-grad-a-vranja&catid=82>).

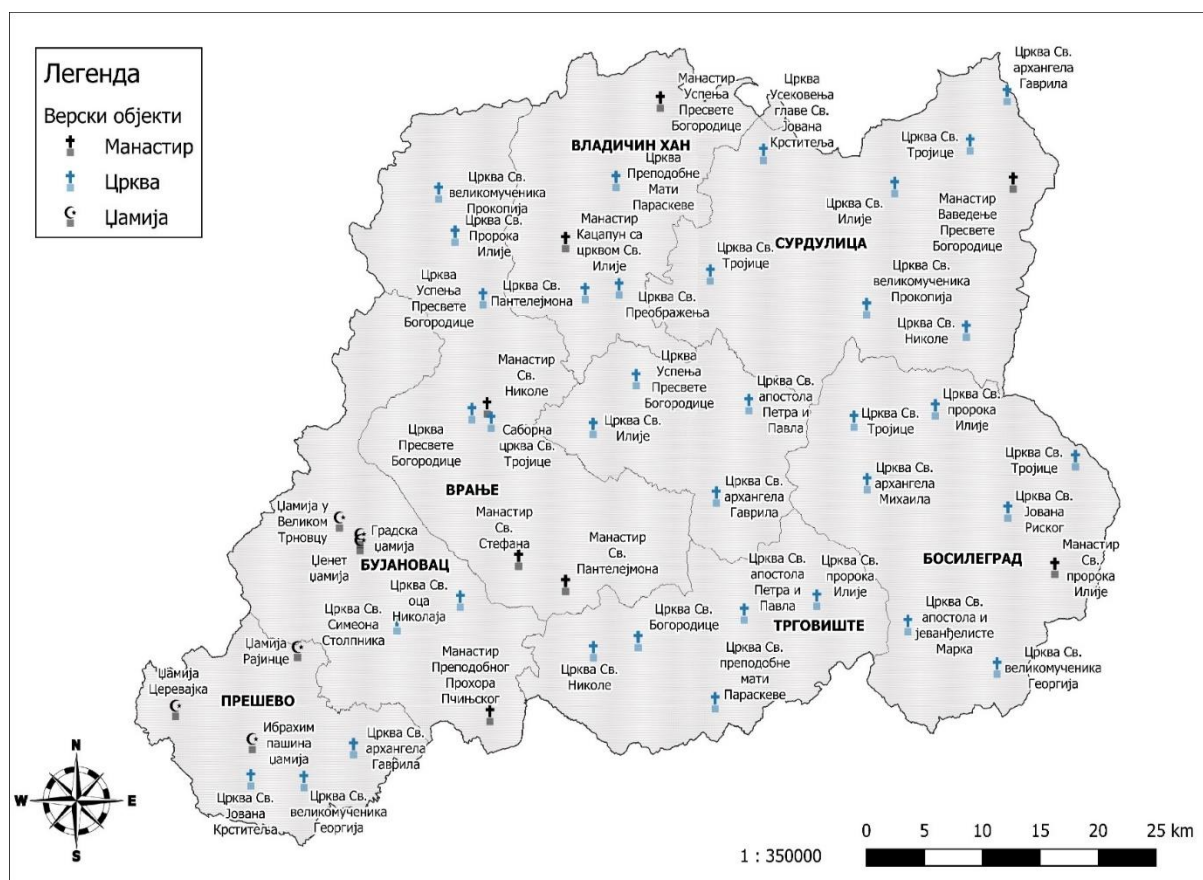
Многе цркве и манастири на простору Пчињског округа су уништене, спаљене, каменоване, првенствено у општинама Прешево и Бујановац.

5.2.4.2. Исламски верски објекти у Пчињском округу

Исламски верски објекти су на простору Пчињског округа представљени џамијама у општинама Бујановац и Прешево, где је присутан и већи број Албанаца него у другим општинама.

Ибрахим пашину џамију у Прешеву подигао је Ибрахим паша Џиноли 1805. године, пореклом из Скадра. Џамија је спратна грађевина, окренута ка Меки. Камени минарет је на западној страни џамије. У оквиру Комплекса Ибрахим пашине џамије, налазе се текија и гробље, саграђени око 1878. године. Од 2013. године представља споменик културе као непокретно културно добро (Одлука о утврђивању комплекса Ибрахим Пашине џамије у Прешеву за споменик културе „Службени гласник РС”, број 102 од 22. новембра 2013.).

У Бујановцу се налази **Градска џамија** подигнута 1969. године и **Ценет џамија**, позната и као Ромска џамија подигнута 2008. године, која представља прву ромску џамију у Србији. Џамија постоји и у центру албанског села Велики Трновац у општини Бујановац.

Карта 14. Територијални распоред верских објеката на територији Пчињског округа
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹⁴

5.3. Амбијенталне и пејзажне туристичке вредности Пчињског округа

Амбијенталне и пејзажне туристичке вредности су мање или веће просторне целине које привлаче туристе. То су поједини делови насеља, архитектонских објеката, забавних и културних центара, старе руралне и модерне урбане целине. Спој антропо-генних и пејзажних туристичких вредности обогаћују укупну туристички понуду и разноврсност садржаја туристичког боравка, уз остваривање економских ефеката и могу да утичу на продужетак туристичке сезоне (Станковић, 2008).

Амбијенталне туристичке атракције у Пчињском округу су:

Баба Златина улица, поплочана калдрмом, налази се у Доњој чаршији у Врању. Очуваним архитектонским склопом најбоље приказује градско обележје старог Врања. Улица је подељена на северни и јужни део. Северни део Баба Златине улице карактеришу дуги оградни зидови покривени ћеремидом, које смеђују зидови помоћних економских објеката. На јужној страни улице преовладавају масивни зидови. Фасаде кућа су са

¹⁴ Подаци о верским објектима преузети су са сајта Епархије Врањске: <https://www.eparhijavranjska.org/>, при чему је на основу списка верских објеката по припадајућим општинама извршено картирање објеката коришћењем топографских карата и веб сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>).
 Размера: 1:350.000

тремом окренутим ка уређеном дворишту. Најстарије куће изграђене пре ослобађања од Турака, су симетричних основа и скромније грађе. Млађе куће су се касније уклопиле у амбијент целине. Баба Златина улица данас представља је историјско–културну целину (<http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=963>).

Турска кула и црква у селу Клисуре, недалеко од Власинског језера представља предеону целину која сведочи о некадашњем важном саобраћајном положају овог краја. Кулу су за потребе одмора својих каравана изградили Турци у XVIII веку. Сматра се да је кула изграђена од кулука српског становништва, али је изгубила значај када је овај крај ослобођен. Данас је турска кула урушена, али су остали трагови једног бурног историјског раздобља. Недалеко од турске куле налази се црква Свете Тројице подигнута 1878. године.

Кућа за становање и зграде са дућанима Нађибе и Халила Есада у центру Прешева код Ибрахим пашине џамије, показују карактеристичну трговачку просторну целину оријенталног типа јединствену за јужну Србију. Као просторна целина која има значајну архитектонску, етнолошку и историјску вредност, проглашена је 22. новембра 2013. године за споменик културе као непокретно културно добро.. Кућа је у приватној својини, у којој живи једина турска породица. Грађена је у оријенталном стилу са традиционалним елементима градитељства: прозорима са решеткама у низу, амамом, профилисаном оградом са полицама (*тробозанима*), дрвеним плакарима (*иклицима*), дашчаним подовима и дашчаним таваницама са кукама за љуљке (*саланџацима*). Кров је покривен ћеремидом, а на спрату су трем и балкон. Иза куће је зграда са дућанима окренутим према улици (<http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-poopstinama.html?view=article&id=263:spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-trgoviste&catid=82>).

На Власинској висоравни за развој руралног и екотуризма велики значај имају амбијенталне туристичке атракције представљене махалама у којима доминирају елементи варошке и руралне архитектуре и као такве могу да обогате укупну туристичку понуду у Пчињском округу. Махале на Власинској висоравни, као традиционална, старинска домаћинства састоје се од стамбених и пратећих економских објеката (амбара, стаја, плевња и сл.), чијим реновирањем би се добили смештајни објекти у етно стилу. Овде се пре свега мисли на Махалу Рид, Манцину махалу, Стеванчеву махалу, Дојчинову махалу и Гацину махалу (Павловић и остали, 2022).

5.4. Манифестационе туристичке вредности Пчињског округа

На територији Пчињског округа одржава се одређен број манифестација које привлаче пажњу туриста, али још увек имају локални значај. За разлику од манифестација које се одвијају у другим деловима Србије, посећеност манифестација у Пчињском округу је мала. Један од проблема је што се једино град Врање и општина Сурдулица могу похвалити већим бројем манифестација које током године привуку неколико хиљада посетилаца. Остале општине немају изражена манифестациона дешавања, и уколико се и одвија по нека, манифестације углавном трају дан или два. То је још један ограничавајући фактор при валоризацији овог облика туризма, јер туристи више преферирају оне манифестације које се дуже одржавају. Бољом организацијом и маркетингом, манифестације у Пчињском округу би се могле презентовати ширем окружењу што би подстакло већу посећеност како домаћих тако и међународних туриста. Већина општина Пчињског округа су пограничне и уколико би биле у сталној интерактивној вези са прекограничним Туристичким организацијама, манифестациони туризам овог краја би доживео праву експанзију на међународном нивоу.

Доминантне манифестације у Пчињском округу везују се за фолклорне игре и Смотре народне музике и песме што говори о посебној етнолошкој грађи овог простора.

5.4.1. Манифестације у Врању и Врањској Бањи

У разговору са запосленима у Туристичкој организацији Града Врања дошло се до сазнања о одржавању бројних културних, спортских и уметничких манифестација, које својим садржајем имају јак утицај на формирање имиџа града. За време трајања манифестација, Врање је седиште прожимања културе, забаве, уметности и традиције. У Врању се одржавају следеће манифестације: Светосавска недеља, Борина недеља, Борини позоришни дани, Мај, месец музике, Врањска градска песма, Трубачки меморијал у част Бакију Бакићу, Дани Врања, Међународна смотра фолклора, Јустинове благовести, Врањски планинарски маратон, Етно сајам, Златна фрула југа Србије, Дани карнафила, Златни пуж, Ципијада, Ликовна колонија и Архиенале.

Светосавска недеља је културно-образовна и духовна манифестација која се одржава јануара у част српском просветитељу Светом Сави. Отварање манифестације почиње српском химном „Боже правде”, Светосавском химном, народним играма и поезијом. Ученици основних и средњих школа припремају програм манифестације чији садржај прате изложба слика и ликовних радова Свети Сави у част, скулптура, везаних православних икона, књижевне вечери посвећене деци и вечери духовне и изворне српске музике. Најбоља слика и цртеж о Светом Сави се награђује.

Борина недеља је културна манифестација која се одржава у марту од 1967. године, када Врањанци у дворишту Борине куће славе дело књижевника Борисава Станковића. Током трајања манифестације организују се промоције књига, књижевне вечери на којима учествују књижевници, научници, критичари и други. Током манифестације се проглашава најбољи роман, односно прозно дело на српском језику, а награђеном писцу се уручује повеља са Бориним ликом и новчана награда.

Борини позоришни дани представљају најстарију позоришну манифестацију на југу Србије. Одржава се од 1979. године у последњој недељи октобра и траје пет дана у организацији врањског позоришта „Бора Станковић”. Током трајања ове манифестације у Врању гостују позоришта из Београда и других градова где се изводе представе Бориних дела. Манифестација се завршава бирањем најбоље представе и глумачко остварење од стране публике и стручног жирија.

Мај, месец музике је традиционална међународна музичка манифестација која окупља учеснике из Србије и Северне Македоније. Организатор манифестације је Музичка школа „Стеван Мокрањац” из Врања са Министарством културе и информисања. Манифестацију прате бројни концерти и такмичења на клавиру, гитари, хармоници и виолини, а завршава се прославом Дана музичке школе 31. маја. Манифестација Мај, месец музике има велики регионални значај, јер има културни и едукативни карактер и нуди посетиоцима уживање у склопу традиционалне и модерне музике.

Врањска градска песма је музичка манифестација која се одржава у фебруару од 2019. године, на иницијативу Туристичке организације града Врања. Ова манифестација је настала као резултат што је UNESCO, приликом обележавања Светског дана градова, уврстио Врање међу 66. градова чланица Мреже креативних градова из области музике. Ову манифестацију прати препевавање старих традиционалних севдах песми по којима је Врање и његова околина позата.

Трубачки меморијал је музичка манифестација посвећена Бакију Бакићу, чувеном трубачу који је славу мелоса југа пренео широм света. Ова манифестација се одржава од 2007. године сваког јула и траје један дан. Манифестација се одржава на Тргу слободе у Горњој Чаршији испред споменика Бакија Бакића, који су у његову част 2006. године подигли грађани Врања. Манифестација Трубачки меморијал окупља трубачке оркестре из Врања, Грделице, Лесковца и Власотинца.

Дани Врања је манифестација која се обележава прве недеље септембра од 2005. године. Програм манифестације је конципиран на култури и забави за све узрасте, чији

садржај чини салон књига, етно базар, дегустација врањанских специјалитета, наступ фолклорних ансамбала и естрадних уметника, представљање олдтајмера у Врању и Врањској Бањи. Оно по чему је манифестација „Дани Врања” препознатљива у региону су позоришне представе на врањанском дијалекту и планинарски маратон до Бесне Кобиле. Посетиоци манифестације долазе из читавог Пчињског округ, али се последњих година бележи прилив посетилаца и из ширег региона.

Међународна смотра фолклора је манифестација која се одржава од 2007. године. Манифестација се одржава у оквиру манифестације Врањског културног лета где наступају фолклорни ансамбли из различитих земаља. Том приликом посетиоци могу видети најразличитије ношње, игре, културу и традицију. Организатор манифестације је Градско културно уметничко друштво „Севдах” из Врања.

Јустинове благовести је манифестација која се одржава на Благовести током априла, у част архимандрита манастира Ћелије Оца Јустина Поповића

Врањски планинарски маратон је међународна манифестација коју организује Планинарски клуб „Железничар 2006” из Врања у сарадњи са планинарским савезом Србије. Врање је једном годишње домаћин планинара из Србије и региона. Манифестација Врањски планинарски маратон представља успоне планинарским стазама, кроз шуму са више видиковаца. Сваке године се мења маршрута успона, а мења се и трајање маратона. Организују се мали, средњи и велики маратон у зависности од тежине успона и рекреативне спремности учесника. Овом манифестацијом се промовишу природне лепоте јужне Србије и Пчињског округа, као и културно-историјско наслеђе овог краја.

Етно сајам је сајамска манифестација која се одржава јуна месеца, чији је организатор Туристичка организација града Врања. Пчињски округ има велики потенцијал за развој руралног туризма што би га поставило на туристичку мапу Србије. Из тог разлога је циљ манифестације очување традиционалне и културне вредности Пчињског округа, промовисање здраве хране, гастрономије, занатских производа и руралног туризма, по чему је Пчињски округ и препознатљив.

Златна фрула југа Србије је међуокружна такмичарска музичка манифестација која се организује јуна од 2001. године. Некада се манифестација Златна фрула одржавала у Врању, а данас у Врањској Бањи на платоу испред Специјалне болнице за рехабилитацију. Организатори манифестације су Јавна установа Народни универзитет Врање, град Врање и општина Врањска Бања. Учесници манифестације су из Пчињског, Јабланичког, Топличког и Нишког округа који се такмиче у свирању фруле. Такмичење фрулаша је у четири категорије: изворно свирање, савремено свирање, дуети и ансамбли фрула и млади фрулаши. Такмичаре, одевене у народну ношњу оцењује стручни жири, а најбољи из сваке категорије се пласирају на Сабору фрулаша Србије „Ој, Мораво” који се традиционално одржава крајем јула у селу Прислоници код Чачка. Ова манифестација подстиче развој туризма јер се ослања на неговање традиције и културног наслеђа јужне Србије.

Дани каранфила одржављу се од августа 1963. године у Врањској Бањи. Почети манифестације су уз звукове трубе, а током њеног трајања врши се избор најлепше девојка за титулу „Каранфил девојче”. Ранијих година најлепша девојка би од публике добијала највише каранфила, међутим данас избором жирија се проглашава „Каранфил девојче”. На манифестацији Дани каранфила учествују врањанке, али и девојке из околних општинских центара, те је ова манифестација добила регионални значај.

Златни пуж је интернационална манифестација коју организује Школа анимираног филма из Врања. Одржава се сваке године септембра и окупља децу и младе да заједно раде на стварању групног анимираног филма. На тај начин се представља различита култура, традиција и језик. У оквиру манифестације се одржавају едукације којом

учесници стичу знања из области анимације, као и радионице у оквиру које ће сами учесници направити један анимиран филм у трајању од три минута.

Ципијада је међуопштинска ревијална манифестација која се одржава октобра од 2010. године и траје један дан, а организатор је Туристичка организација града Врања. Циљ Ципијаде је промоција природних туристичких мотива Врања, Врањске Бање, Бесне Кобиле и језера Првонек. Вожња теренским четвороточкашима и моторима почиње у центру Врањске Бање, иде шумским и планинским рутама и нуди разгледање кроз пределе нетакнуте природе.

Ликовна колонија је међународног карактера, одржава се у јулу од 1974. године и траје седам дана. Учесници колоније су из Врања, Лесковца, Београда, Зајечара, Скопља и Великог Трнова. За време трајања ликовне колоније, учесници сликају у просторијама Ликовне радионице Народног универзитета у Врању коме на поклон остављају своја уметничка дела.

Архиенале је научна манифестација која се одржава фебруара од 2006. године. Учесници су најистакнутије архитекте Пчињског округа и Србије, али и из суседних земаља. Циљ манифестације је да се представи архитектонско стваралаштво југа Србије широј јавности, како би се даље развијало и унапредило у складу са светским токовима. У оквиру манифестације се одржава трибина о стратешком планирању у функцији одрживог локалног развоја (Туристичка организација Врање, <https://turistickavranje.rs/>).

5.4.2. Манифестације у општини Сурдулица

Туристичка организација општине Сурдулица организује више културних, забавних и спортских манифестација и то: рок фестивал **Rock garden**, који окупуља бендове из земље и суседних држава, дечији музички фестивал **Златне ноте Сурдулице**, **Међународна смотра аматерских позоришта**, **Смотра рецитатора Пчињског округа** и **Ноћни турнир у малом фудбалу** и **Власинско лето**. Најпосећенија је манифестација **Власинско лето**, први први пут одржана 7. јула 1985. године на Власинском језеру. У оквиру Власинског језера одржава се сабор трубача који је уједно и квалификација трубачких оркестара из Сурдулице, Владичиног Хана, Грделице, Власотинца, Лесковца и Бојника за велики Сабор трубача у Гучи. Због такмичарског карактера у свирању трубе, Власинско лето посети велики број припадника ромске националности, због чега се манифестација назива још и „*Диганско лето*”. Манифестацију Власинско лето сваке године посети више хиљада посетилаца са тенденцијом раста из године у годину. Последњих година Власинско лето привлачи све већу пажњу бројних посетилаца из Бугарске, Северне Македоније, Румуније и Црне Горе, због чега манифестација добија интернационални значај (Павловић и остали, 2022).

У оквиру манифестације Власинско лето на Власинском језеру се одржавају следеће манифестације: Власински котлић, Власинска удица, Власинска сомовијада, Власинска ципијада, Златне руке, Власинска регата и Триатлон.

Манифестација Власинско лето почиње **Власинским котлићем** где такмичари пецају на Власинском језеру, а потом се такмиче у спремању рибе чорбе и рибе на тањирачи. Манифестација Власински котлић је сваке године у организацији Клуба спортских риболоваца „Власинско језеро-пастрмка” и окупуља више од 50 такмичара из Сурдулице, Власотинца, Лесковца, Ниша, Врања, Владичиног Хана, Босилеграда и Софије. Посетиоци могу да уживају у рибљим специјалитетима.

Власинска удица представља такмичење у спортском риболову на пловак чији је организатор Клуб спортских риболоваца „Власинско језеро-пастрмка”. У оквиру Власинске удице окупуља се око 20 такмичара из Сурдулице, Црне Траве, Власотинца, Лесковца, Бојника, Врања, Владичиног Хана и Софије. Победник је такмичар који улови

најтежу рибу из Власинског језера, а као награду добија пехар и признање за најбољег спортског риболовца Власине.

Власинска сомовијада представља међународну спортско-рекреативну манифестацију која се одржава од 2012. године у организацији Службе чувара Предела изузетних одлика „Власина”. Риболоваци из Србије и Бугарске се такмиче у лову на сома користећи вараличарски штап и бућку, са обале или из чамца. Као прва награда додељује се пехар и професионални рибарски штап са машиницом за бућку.

Власинска ципијада представља међународну манифестацију у виду вожње теренским возилима стазом дугој 75 km и полази од Сурдулице, преко Стрешера, Варденика и Чемерника до Власинског језера. Први пут је одржана 2013. године у организацији Клуба екстремних спортова „Власина” и ентузијаста из Сурдулице, Власотинца, Владичиног Хана, Босилеграда, Ниша и Софије.

Златне руке представљају културну и верску манифестацију која истиче богатство културне баштине кроз припрему традиционалних кулинарских рецепата, ручних радова, израду предмета од глине и фолклорне игре. Одржава се сваке године 2. августа на празник Светог Илије када се обележава сеоска слава на Власина Риду.

Власинска регата или еко-регата је манифестација од 2012. године чији је циљ промоција еко пловила. Одржава се у јулу на Власинском језеру у сарадњи Туристичке организације општине Сурдулица и Наутичког клуба „Лиман” из Земуна. У оквиру Власинске регате рекреативна и такмичарска регата. Такмичи се преко 50 учесника из Србије, Бугарске и Северне Македоније у кајакаштву, чамцима и кануима, у мушкој и женској конкуренцији. Остали посетиоци могу да учествују у играма на води које се састоје од: надвлачења кајака и обарања на дасци постављеној између два чамца (Павловић и остали, 2022; Туристичка организација Сурдулица, <http://www.tosurdulica.org/cir/>).

Власински Триатлон самопревазилажења одржава се почетком августа почевши од 2015. године. Триатлон се састоји од 5 трка које се све одржавају на Власина Риду и то: Олимпијски Триатлон који обухвата 1.500 m пливање, 40 km бицикл и 10 km трчања (штафета); Спринт Триатлон обухвата 750 m пливање, 20 km бицикл и 5 km трчања; Супер Спринт Триатлон обухвата 400 m пливање, 10 km бицикл и 2,5 km трчања; Супер Кид Триатлон обухвата 200 m пливање, 5 km бицикл и 2 km трчања. Мини Кид Триатлон обухвата 100 m пливање, 2,5 km бицикл и 1 km трчања. Старт свих трка је на плажи Власинског језера испред хотела „Власина”. Бициклистичка и тркачка стаза пролазе асфалтним путем у непосредној близини језера.

Слика 29. Мапа Власинског триатлона самопревазилажења

Извор: <https://rs.srichinmoyraces.org/vlasinski-triatlon>

5.4.3. Манифестације у осталим општинама Пчињског округа

Општина Владичин Хан организује мањи број манифестација у односу на Врање и Сурдулицу, које нису мање значајне у подстицају развоја туризма у овој општини.

Манифестације у општини Владичин Хан су: **Зимска и летња ципијада, Такмичење паса гонича на дивљу свињу, Видовдански дани, Ноћни турнир у малом фудбалу, Хајка на дивљу свињу, Балкански скаутски камп, Overload и Хански вук.** Све наведене манифестације још увек имају локални карактер и мањи значај у развоју туризма овог краја. Али појачаним маркетингом може се привући већи број посетилаца и учесника и тиме обезбедити регионали и међународни значај. Ово додатно олакшава чињеница да се општина Владичин Хан налази на најважнијој саобраћајној траси Коридора 10.

Општина Босилеград је домаћин међународне манифестације фолклора под називом **Босилеградско крајиште пева и игра** на коме учествују преко 30 фолклорних ансамбала из Србије, Бугарске, Северне Македоније, Грчке, Мађарске. Фестивал је први пут одржан 2010. године, ревијалног је карактера и у трајању од недељу дана угости преко 400 извођача. Том приликом, у Босилеграду се чују песме и виде народне ношње разних народа, култура и колорита. Поред ове манифестације, одржава се и манифестација **Ускрс на тромеђи** на којој ученици основних и средњих школа из Босилеграда са вршњацима из околине сликају, пишу песме и кратке приче на тему Христа и Ускрса. Најбоља слика и рад се награђују. Организатор ових манифестација је Центар за културу општине Босилеград.

Општина Трговиште са Туристичком организацијом истоимене општине је организатор манифестације **Ципијада-Трговиште**, која се први пут самостално одржава од јануара 2019. године. Манифестација Ципијада-Трговиште, иако је скоријег датума, окупља велики број љубитеља природе и екстремних спортова из Србије, Северне Македоније, Бугарске, Грчке, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Вожњом теренских четвороточкаша обилазе се најлепши предели Трговишта и околине. Поред ове, у Козјем Долу (Трговиште) се од 2010. године у периоду од 17. до 19. августа одржава манифестација **Дани преображења** која се састоји од традиционалног кампа поред реке Пчиње, сабора, мото скупа и музичких концерата. Организује се и превоз посетилаца из Куманова (Северна Македонија). Циљ манифестације је да се промовишу природне лепоте, традиција и гастрономија Трговишта, како би овај крај добио већи национални и регионални туристички значај.

Општина Бујановац сваког јула организује **Културно лето** у оквиру кога се изводе концерти и приредбе на српском, албанском и ромском језику.

У општини Прешево, у организацији Дома културе „Абдула Крашница” се од 1992. године током јуна месеца одржава фестивал на коме се представља албанско културно стваралаштво и у оквиру кога се промовишу фолклорне игре, поезије и драме.

6. ДЕМОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Демографске одлике Пчињског округа веома су важне приликом организације, промоције и пласирања туристичке понуде. Пчињски округ је простор који карактеришу девастирани терени (општине Трговиште, Босилеградер и Сурдулица) што представља отежавајући фактор при било ком будућем планирању стратегија туристичког развоја. Она насеља која одликује претежно старачко становништво, самим тим и одсуство младог и образованог кадра, али и економска заосталост, немају велике шансе за туристичку посећеност. Из тог разлога, приликом туристичке валоризације врло је важно сагледати демографску структуру проучаваног простора, како би се отклонили евентуални демографски недостаци. Из тог разлога, у овом поглављу ће бити представљен историјски развој Пчињског округа, становништво чије ће кретање бити анализирано између званичних пописа из 2011. и 2022. године, општинска насеља и привреда.

6.1. Историјски развој Пчињског округа

Плодна земља, обиље воде и добри природни услови били су привлачни за насељавање овог простора. Пчињски округ је богат археолошким траговима, чијим ископавањем је утврђено да су ови простори били насељени још у праисторији Дарданцима. На то нам указују ископани остаци старе грчарије, оружја, оруђа, алатки за рад, накит итд. Местимично постоје и земљане хумке из неолита. Историјски развој Врањског Поморавља и Босилеградског краја имао је сличну, а опет различиту судбину кроз векове.

Јордан Захаријев бележи у својим списима да су прва племена на простору **Босилеградског краја** познатог и као Крајиште били Поенци који су овде живели у IV веку пре нове ере. Након Поенаца, овај крај насељавају Трачани који су се бавили претежно сточарством због брдовите конфигурације терена. У Босилеградски крај у IX веку долазе Бугари када овом територијом влада бугарски цар Борис. Након њега, долази владавина Византинаца, а затим овим просторима владају Турци. Пре него што су Турци заузели Босилеградски крај, њим су владали војводе Бусила (Буса) и Бранко. Данас се сматра да су остаци старог насеља недалеко од Босилеграда утврђења Бусиног града, али до сада то није археолошки испитано. Турска власт се на простору Крајишта задржала све до Берлинског конгреса. Босилеград је био у саставу Кнежевине Бугарске од стицања њене независности 1878. године, па све до 1919. године. Бугарска је као ратну одштету морала Србији да уступи део своје територије и тако је босилеградски крај званично припојен нашој земљи.

Врањским Поморављем почетком нове ере владали су Римљани. За време њихове владавине, Врање је било значајан војно-стратегијски и трговачки центар, налазећи се на римском путу који је од запада водио од Косова, преко Кончуљске клисуре и Врањске котлине долином Врле даље на исток. И данас се могу наћи остаци некадашње римске цивилизације. У селу Јелашници код Врања налазе се остаци римске гробнице, а у околини Сурдулице земљане водоводне цеви. Од 395. године Пчињски округ се налазио у саставу Византије. Словени на ове просторе долазе тек крајем VII века. Током средњег века, територија Врањског Поморавља често је мењала господара. Налазила се у саставу бугарског Симеоновог царства, затим у саставу Самуилове државе, након чега њоме влада жупан Вукан Немањић од 1093. године. За време владавине Немањића, Врањска котлина је била позната као важно рударско подручје Рашке државе. Места где се топила руда носила су називе „самокови” где се и данас задржао овај назив за поједина села.

Немањићи су овим просторима управљали све док нису пали под турску власт 1455. године. Доласком Турака почиње нова историја Пчињског краја, под чијом влашћу

остаје све до Балканских ратова. За време турске владавине, велики број становника Пчињског округа се иселио, док они који су остали верски су и културно назадовали. Врањску котлину крајем XVIII и почетком XIX века насељавају муслимански Арнаути који праве пустош у српским селима. Нису све општине у Врањском Поморављу ослобођене од Турака у исто време. Врање је стекло независност Берлинским конгресом, да би Прешево било ослобођено тек након Балканских ратова. Арбанаси и Турци су се из Врањске котлине иселили 1878. године, али су се дуже задржали у јужним крајевима око Прешева. Ратови су Пчињском округу доносили велика страдања, јер се налазио увек уз границу непријатеља – Бугарске. Тек након Другог светског рата почиње да се привредно развија.

Нису све општине Пчињског округа сачувале материјалне трагове минулих времена. Турских грађевина има још у Врању, Бујановцу, Прешеву, док у Сурдулици, Босилеграду и Трговишту доминирају новије грађевине из социјалистичког периода (Челиковић, 2018).

6.2. Становништво – основне демографске одлике и структура

Погранични положај и бурна историјска прошлост са владавином многих господара различите вероисповести, условили су на подручју Пчињског округа хетерогену структуру становништва. Лела Милошевић је 2003. године спровела емпиријска истраживања о етничкој дистанци и стереотипима у општинама Бујановац и Прешево. Резултати истраживања су показали да постоји велика етничка дистанца и нетрпељивост према Албанцима и Ромима, нарочито када је реч о склапању међуетничких бракова (као највећег степена блискости), као и неслагање да Албанац или Ром буду предпостављени у фирми. Исто овако мисле и Албанци о Србима. Најмања дистанца је у погледу међуетничких пријатељстава, суседства и живљења у истом граду, вероватно због вишевековног заједничког живљења на овим просторима. Када је реч о стереотипима, Срби о Албанцима и обрнуто имају стереотипе који су испуњени негативним атрибутима. Једни о другима мисле да су немирољубиви, нецивилизовани, некултурни, да не воле друге народе, док о Ромима и једни и други истичу да су мирољубиви, гостољубиви и осећајни. Последица данашње етничке нетрпељивости и дистанце последица су друштвено-политичке ситуације и близине са Косовом, али и провокације становништва различитих етничких мањина, као и то да медији само продубљују дистанцу и етничку нетрпељивост (Милошевић, 2004).

Уопштено говорећи, Пчињски округ је изразито депопулацијски простор одакле се становништво због лоших етничко-социјалних односа, привредне заосталости, саобраћајне изолованости Крајишта, планинске неприступачности терена и економске немоћи масовно иселавају ка северу. Уколико се на све ове негативне демографске факторе дода и тежња младих ка школовању у северније, веће универзитетске центре, онда је јасно да ће овај простор кроз неколико деценија остати на ивици демографског одржавања. Ово се нарочито односи на општине Босилеград, Трговиште и планински простор општине Сурдулица. Општине уз долину Јужне Мораве и Коридор 10 још увек имају шансу да побољшају своје демографско стање уколико се нормализују међуетнички односи и покрене привреда.

Како би се сагледало демографско стање проучаваног простора, за потребе овог рада биће анализиран укупан број становника који живи на простору Пчињског округа и доминантне етничке групе, затим број становника према вероисповести и матерњем језику и полно-старосна структура према званичним пописима из 2011. и 2022. године. Ради детаљније анализе и сагледавања процеса демографског развоја, подаци из последња два пописа ће се упоредити са статистичким подацима пописа из 2002. године. На крају даће се приказ запослених лица према секторима делатности на основу статистичких података из 2022. године.

Упоредни приказ укупног број становника и доминантне етничке групе (са преко 200 становника) у Пчињском округу, према пописима из 2011. и 2022. године, дат је у Табели 14.

Табела 14. Упоредни приказ укупног број становника и доминантне етничке групе (са преко 200 становника) у Пчињском округу, према пописима из 2011. и 2022. године

Пчињски округ	Укупно		Срби		Албанци		Бугари		Македонци		Роми	
	2011.	2022.	2011.	2022.	2011.	2022.	2011.	2022.	2011.	2022.	2011.	2022.
	159.081	193.802	132.601	112.011	680	56.834	7.287	4.970	435	267	13.826	10.877
Врање	73.944	66.843	68.483	60.404	12	19	558	427	240	153	3.279	2.664
Врањска Бања	9.580	7.538	8.086	6.291	1	-	31	29	15	9	1.375	867
Босилеград	8.129	6.065	895	786	1	2	5.839	4.075	38	26	162	143
Бујановац	18.067	41.068	12.989	10.467	244	25.465	23	11	47	16	4.576	3.532
Владичин Хан	20.871	17.532	18.644	15.353	-	1	88	61	23	26	1.503	1.323
Прешево	3.080	33.449	2.294	1.607	416	31.340	-	2	14	6	271	219
Сурдулица	20.319	16.991	16.233	13.012	6	6	734	259	31	25	2.631	2.091
Трговиште	5.091	4.316	4.977	4.091	-	1	14	6	27	6	29	38

Извори: Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202013047.pdf>, приступано 12.10.2021. и Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, национална припадност, <https://data.stat.gov.rs//Home/Result/3104020303?languageCode=sr-Cyrl>

Иако се према подацима приказаним у Табели 14 увиђа да се између два пописна периода јавио пораст броја становника на нивоу читавог Пчињског округа, овакви резултати нису у потпуности оправдани, из разлога што су припадници албанске националне заједнице бојкотовале попис 2011. године, због чега је смањен обухват јединице пописа. Из овог разлога, немогуће је изразити потпуну сигурност колико дошло до повећања или смањења броја становника у општинама Бујановац и Прешево, и уопште на нивоу целог округа. Уколико се погледа кретање становника између етничких група, једино су у међупописном периоду „пораст” остварили Албанци готово у свим општинама округа, из разлога њиховог учешћа у попису 2022. године.

Поређења ради, у дањем тексту биће дати статистички подаци пописа из 2002. године. У читавом Пчињском округу, 2002. године је живело 22.7690 становника, што значи да се 2022. године, или за период од 20 година, јавио пад становника од 14,9%. Према попису 2002. година у Пчињском округу је било: 147.046 Срба, 54.795 Албанаца, 8.491 Бугара, 395 Македонаца и 12.073 Рома. Другим речима, **пад становништва** између 2002. и 2022. године остварен је код Срба од 23,8%, Бугара чак 41,5%, Македонаца 32,4% и Рома 9,9%. Једино је **раст становништва** између 2002. и 2022. године остварен код Албанаца од 3,7%. Између пописа 2002. и 2011. године дошло је до скока броја припадника Македонске и Ромске националне заједнице, да би између 2011. и 2022. уследио њихов пад.

На основу информација добијених из пописа 2011. и 2022. године Срби су доминантни у Врању, Врањској Бањи, Сурдулици, Владичином Хану и Трговишту, али је у свим општинама током међупописног периода дошло до пада броја становника. У обе пописне године забележено је да су у општини Босилеград доминантни Бугари. Попис из 2002. године је показао да су у општинама Прешево и Бујановац доминирали Албанци. Душан Гавриловић истиче да су у Прешеву 2011. године Срби чинили 74,5% од укупног становништва, Албанци 13,5%, а Роми 8,8%. Међутим, како немамо релевантне статистичке податке за општине Бујановац и Прешево за 2011. годину, претпоставља се да су и тада Албанци у овим општинама чинили већинско становништво (<https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G202113048.pdf>).

Поред општина Бујановца и Прешева, у међупописном периоду између 2011. и 2022. године број Албанаца се повећао и у општини Врање, док у Врањској Бањи у

последњем попису нису забележени. Број Бугара се у истом међупописном периоду смањило у свакој општини, и генерално на нивоу читавог округа. Једино у Прешеву нису регистровани током пописа 2011., али зато су се 2022. године 2 становника изјаснила да су Бугари. Чак се и број Бугара у Босилеграду смањило у 2022. години за 30,2% када упоредимо са пописом из 2011. Број Македонаца се повећао само у Владичином Хану, док је у осталим општинама забележен њихов пад.

Како је већ раније поменуто, Пчињски округ је етнички хетерогено подручје. Из тог разлога наменски су анализирани верска и језичка структура. Приказ становништва према вероисповести и матерњем језику у Пчињском округу према попису из 2022. године (Табела 15).

Табела 15. Приказ становништва према вероисповести и матерњем језику у Пчињском округу према попису из 2022. године¹⁵

Пчињски округ	Укупно	Вероисповест			Матерњи језик				
		православна вера	католичка вера	исламска вера	српски	албански	бугарски	македонски	ромски
	193.802	117.016	90	60.032	114.574	56.729	4.307	259	9.362
Врање	66.843	60.192	44	225	61.290	18	103	150	2.297
Врањска Бања	7.538	6.279	2	5	6.357	-	1	6	848
Босилеград	6.065	5.511	6	9	1.048	2	4.063	30	6
Бујановац	41.068	10.203	6	60.032	10.523	25.480	-	13	3.421
Владичин Хан	17.532	16.103	9	4	16.124	-	18	29	583
Прешево	33.449	1.495	4	31.505	1.644	31.227	-	3	206
Сурдулица	16.991	13.315	16	30	13.444	1	122	26	2.001
Трговиште	4.316	3.918	3	-	4.144	1	-	2	-

Извор: Вероисповест <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020301?languageCode=sr-Cyrl> и матерњи језик <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020302?languageCode=sr-Cyrl>

Анализом података запажа се да су православна вера и српски језик доминантни у Пчињском округу (Табела 15). Поред православне вере у Пчињском округу заступљене су католичка и исламска вера. Када је реч о матерњем језику, поред српског језика, најзаступљенији су албански, бугарски, македонски и ромски. У општини Босилеград готово све становништво је православне вероисповести, али приближно 88,1% њих изјаснило се да им је бугарски матерњи језик. Код становништва општина Бујановац и Прешево запажа се да има доста припадника исламске вероисповести. У Бујановцу 68,4% од укупног становништва припада исламској вероисповести, док је у Прешеву чак 94,1% муслимана. У истим општинама албански језик као матерњи је најзаступљенији. Поред Босилеграда, бугарски језик као матерњи је заступљен и у Сурдулици. Македонски језик је у свим општинама Пчињског округа незнатно заступљен, а што се тиче Ромског језика као матерњег, доста је заступљен у Врању, Врањској Бањи, Бујановцу и Сурдулици.

Уколико упоредимо статистичке податке пописа из 2011. године, припадника исламске вероисповести је у Бујановцу било 4.137, а у Прешеву само 593. Овако посматрајући, забележен је нагли скок муслимана у овим општинама. Међутим, како је раније наглашено, да су Албанци у овим општинама бојкотовали попис 2011. године, подаци се не могу баш са сигурношћу анализирати.

Полно-старосна структура становништва је најважнија демографска структура, јер се њеном анализом може демографски проучавати и анализирати демографски развој

¹⁵ У Табели 15 приказане су само доминантне религије и најзаступљенији матерњи језик према општинама на простору Пчињског округа.

неког подручја током дужег временског периода. Посматрано и проучавано заједно, полно-старосна структура указује на демографску судбину проучаваног простора (Кицошев и Голубовић, 2004). У наставку биће представљен упоредни приказ полне и старосне структуре Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године, датим у Табели 16.

Табела 16. Упоредни приказ полно-старосне структуре становништва Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године

Пчињски округ	Попис 2011. године		Попис 2022. године	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
укупно	79.922	79.159	97.273	96.529
0-4 година	3.809	3.594	5.157	5.157
5-9	4.432	4.280	4.949	4.738
10-14	4.633	4.338	5.084	4.621
15-19	5.426	4.949	5.734	5.468
20-24	5.630	5.215	6.144	5.763
25-29	5.316	4.889	6.634	6.238
30-34	5.313	4.895	6.590	6.160
35-39	5.605	5.232	6.521	6.059
40-44	5.761	5.380	6.339	6.044
45-49	5.799	5.421	6.760	6.832
50-54	5.916	5.650	7.296	7.256
55-59	6.243	5.905	7.184	7.168
60-64	5.155	5.339	6.789	6.905
65-69	3.388	3.685	6.195	6.358
70-74	3.153	3.985	4.624	5.193
75-79	2.608	3.610	2.700	3.274
80-84	1.277	1.924	1.703	2.258
85+ година	458	868	870	1.405
просечна старост	39,6	41,7	40,95	42,53

Извори: Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији 2019. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202013047.pdf>; Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, старост и пол, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234003.pdf>

Према Табели 16 види се да у Пчињском округу, у међупописном периоду има незнатно више мушкараца у односу на жене. Када се посматра територија целог округа мало је припадника у млађој старосној групи од 0 до 4 и од 5 до 9 година. Охрабрујуће је то да је у 2022. години забележено више припадника старосне групе до 9 година код оба пола него 2011. годину. Старосну доб између 15 и 34 година представљају године репродуктивног фертилног периода, што чине само 19,5% укупне женске популације Пчињског округа, али је у међупописном периоду дошло до повећања припадница ових старосних група. И поред тога, закључује се да нема довољан број жена у репродуктивном добу колико би требало за одржавање биолошке равнотеже. Најмногобројнији су они који су ван репродуктивног доба, а то су старосне групе преко 40 година. Неповољна полно-старосна структура указује на денденцију демографског гашења сеоских насеља. Поражавајућа је и та чињеница да је код оба пола дошло до пораста припадника старосне групе преко 60 година. Другим речима, гледано у целини, у међупописном периоду је дошло до пораста просечне године старости за оба пола.

Када говоримо о просечној старости, становништво Пчињског округа је старо. Међутим, постоје извесна одступања у просечној старости између општина. У Табели 17 дат је упоредни приказ просечне старости становништва у општинама Пчињског округа према пописима из 2011. године и 2022. године.

Табела 17. Упоредни приказ просечне старости становништва у општинама Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године

Општине у Пчињском округу	Просечна старост (у годинама) попис 2011.	Просечна старост (у годинама) попис 2022.
Врање	40,1	43,1
Врањска Бања	41,7	44,7
Босилеград	45,2	48,0
Бујановац	37,3	38,8
Владичин Хан	42,7	44,8
Прешево	38,7	37,5
Сурдулица	41,3	44,3
Трговиште	41,8	43,7

Извори: Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији 2019. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202013047.pdf>; Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, старост и пол, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234003.pdf>

Статистика показује да се просечна старост разликује од општине до општине и да је директно сразмерна депопулацијским општинама (Табела 17). У обе пописне године, највећу просечну старост има општина Босилеград са 45,2 године (2011.) и 48,0 (2022.) и Владичин Хан 42,7 (2011.) и 44,8 (2022.) што није изненађујуће, с обзиром да је реч о најдепопулацијским крајевима у Србији. Најмању просечну старост становништва за оба анализирана периода имају општине Бујановац и Прешево. Према овим подацима закључује се да су готово све општине у Пчињском округу претежно насељене становништвом старије животне доби.

Како би се боље сагледала депопулацијска слика Пчињског округа, поред просечне старосне структуре, у даљем тексту изнети су упоредни подаци о густини насељености за сваку општину према пописима 2011. и 2022. године (Табела 18).

Табела 18. Упоредни приказ густине насељености у општинама Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године

Општина у Пчињском округу	Густина насељености (становник по km ²) према попису 2011.	Густина насељености (становник по km ²) према попису 2022.
Врање	117	111
Врањска Бања	33	29
Босилеград	12	11
Бујановац	82	89
Владичин Хан	50	48
Прешево	114	128
Сурдулица	29	27
Трговиште	12	12

Извор: Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији 2019. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202013047.pdf>

Према подацима приказаним у Табели 18 види се да густина насељености у Пчињском округу није уједначена и да постоји осетна разлика између котлинских општина Врањског Поморавља и планинских општина Босилеградског краја. Али, посматрајући међупописни период, осим у Бујановцу и Прешеву, у осталим општинама је дошло до смањења густине насељености. Поред чињенице која нам говори да су Босилеград и Трговиште општине са становништвом претежно старије животне доби, њихов депопулацијски статус подстиче и то да су ове општине слабо насељене са свега 12 становника по km². Општине Врање, Прешево, Бујановац и Владичин Хан због саобраћајне приступачности, транзитне функције

Коридора 10, повољних услова за живот у котлини са плодном земљом, условили су и већу густину насељености.

Како би се лакше сагледала слика развоја туризма у Пчињском округу, за потребе овог рада ће бити приказан број запослених лица у оним делатностима које су значајне за развој и унапређење туристичке делатности.

Запослена лица према секторима одређених делатности у Пчињском округу у 2022. години дата су у Табели 19.

Табела 19. Запослена лица према секторима делатности у Пчињском округу у 2022. години

Делатности	Пчињски округ	Општине							
		Врање	Врањска Бања	Босилеград	Бујановац	Владичин Хан	Прешево	Сурдулица	Трговиште
Укупно запослена лица	47.863	19.928	1.505	1.351	5.502	4.417	4.229	4.358	1.120
Саобраћај	2.201	978	37	28	292	233	424	145	62
Услуге смештаја и исхране	1.611	710	27	43	271	171	235	139	15
Информисање и комуникације	325	201	7	12	32	18	31	23	1
Уметност, забава и рекреација	911	415	7	84	131	49	87	117	21
Остале услужне делатности	724	336	4	21	123	54	105	69	12

Извор: Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији 2021. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G202213049.pdf>

Да би туриста кренуо ка дестинацији потребна му је добра информација и саобраћај, а када стигне на дестинацију неопходан му је угодан смештај. На самој дестинацији, како би туристички доживљај био потпунији туристима је потребна забава и рекреација са употпуњавањем других услужних делатности. Овако посматране, горе наведене делатности у Табели 19 чиниле би један нераскидиви систем за развој туризма у Пчињском округу. Али, када сагледамо број запослених у овим делатностима према подацима у Табели 19 стање је врло забрињавајуће. Од укупног броја запослених у Пчињском округу, само се 3,3% бави услугама смештаја. У пружању услуга уметности, забаве и рекреације запослено је свега 1,9% од укупно запосленог становништва Пчињског округа, а најмање у услугама информисања и комуникације, свега 0,6%. Уколико анализирамо према општинама, најмање запослених у пружању услуга смештаја је у Трговишту, а затим у Врањској Бањи. У осталим приказаним делатностима Врањска Бања има најмање запослених у односу на остале општине, што је поражавајуће за један балнеолошки центар.

6.3. Насеља Пчињског округа

На развој насеља у Пчињском округу утицала је конфигурација терена. Како се у Пчињском округу смењују равничарски, брежуљкасти и брдско-планински терен, тако су се и развијала насеља. У котлинском делу и уз долине већих и важнијих водених токова и саобраћајница развила су се насеља према збијеном друмском типу насеља. То је карактеристично за насеља смештена у Врањској котлини и уз долине река Јужне Мораве и Врле: Врање, Сурдулицу и Владичин Хан. Насеља планинског подручја општина Трговишта и Босилеграда су типичног расутог махалског типа.

Град Врање

Град Врање представља административни и најважнији привредни центар Пчињског округа и седиште Врањске Епархије. Налази се у Врањској котлини и прости-

ре се правцем северозапад-југоисток, уоквирен планинама Плачковица и Крстиловица. Град Врање чине општина Врање и општина Врањска Бања. Површина града Врања је 860 km², од чега општина Врање заузима 602 km², а општина Врањска Бања 258 km².

Врање се са Лесковцем (Јабланички округ) граничи на северу, на северозападу са Косовском Каменицом, са Бујановцем на западу, са Трговиште на југу и са Владичиним Ханом, Сурдулицом и Босилеградом на истоку.

Град Врање се састоји од 105 сеоских насеља са 52 месне заједнице. Од тога општини Врање припада 84, а општини Врањска Бања 21 сеоско насеље. Према попису становништва, домаћинства и станова 2022. године, у општини Врање од 84 сеоских насеља 39 су пред потпуним демографским изумирањем и имају статус патуљастих села, односно села у којима живи испод 50 становника. Поређења ради, у попису из 2011. године у саставу општине Врање постојало је 23 патуљастих села. Село Честепин је у демографском погледу нестало, а од 39 патуљастих села, 13 имају испод 10 становника, и то: Горња Отуља (3), Гумериште (1), Доње Пуношевце (6), Дупељево (8), Клашњице (9), Марганце (5), Обличка Сена (10), Струганица (9), Сурдул (5), Трстена (8), Тумба (9), Ћурковица (1) и Урманица (8). Према истом попису у општини Врањска Бања од 20 сеоског насеља 8 има статус патуљастих села, док их је према попису из 2011. било 6. Од 8 патуљастих села 3 имају испод 10 становника и то: Бабина Пољана (6), Корбул (1) и Црни Врх (8).

Ни данас није тачно утврђено и научно доказано порекло имена Врање. Врање се, међу најранијим сазнањима, помиње у XI веку у књизи Ане Комнине „Алексијада” где она истиче да је њиме завладао жупан Вукан, те је било седиште истоимене жупе. Врање су Турци освојили у бојевима 1454. и 1455. године. За време турске владавине Врање је било јак трговачки и занатски центар, јер се налазило на царском путу између Косова и Истанбула. Почетком XIX века било је седиште пространог Врањског пашалука. Од Турака је Врање ослобођено 19. јануара 1878. године (Челиковић, 2018).

Постоји интересантна анегдота о Врањанцима. Наиме, када су француски војници пролазили Врањем, поздравили су баку која је заливала жуто цвеће у својој башти, са „бонжур” (bonne journée). Не чувши добро, бака им рече да то није божур већ жуто цвеће. Од тада је жута боја, боја Врањанаца.

Општина Врањска Бања

Врањска Бања, удаљена 10 km од Врања, смештена је у Врањској котлини, са десне стране Лужне Мораве. Уоквирена је планинама Бесном Кобилом, Великим Пештером, Патарицом и Српском Чуком. Са изузетним саобраћајно-географским положајем, јер је удаљена 2 km Коридора 10 представља једину бању у Србији до које се може доћи директно возом.

Врањска Бања од 2011. године има статус општине. Развила се у приобаљу Бањске реке. Претеча Бање био је Изом, док се у средњем веку називала Иногосте. Турци су Бању заузели и део порушили 1412. године, али их је српски властелин Никола Скобаљић поразио 1454. године. Бању су Аустријанци крајем XVII покушали да ослободе од Турака, али безуспешно. Назив Бања потиче из 1519. године, а према турским дефтерима у Бањи је било 14 хришћанских породица. Бржи развој Врањске Бање почиње након стицања независности од Османског царства 1878. године. Убрзо након тога отвара се прва школа, граде три базена, регулише корито Бањске реке, извршена је електрификација, изграђен је хан и зграда са три собе, што се сматра почетком изградње модерне Бање. У Врањској Бањи се некада налазио савремени туристички комплекс „Симолед” који је топловодом од 12 km снабдевао индустрију у Врању. Поред овога, у Бањи је постојала највећа „Фабрика цвећа” на Балкану површине преко 22.500 m² која је за производњу разноврсног цвећа користила термалне воде.

Врањска Бања носи епитет „краљевска” јер је у њој боравио и лечио се краљ Петар I Карађорђевић. Краљ је први пут у Бању дошао почетком јула 1914. године и одсео у Државном хотелу, данашњем Стационару за рехабилитацију који је саграђен 1888. године. Свој боравак у Врањској Бањи Петар I Карађорђевић је описао у Ратном дневнику. Мештани су слободно разговарали са „чика Пером”, не знајући да је то њихов краљ. Краљ је наложио да се преуреди Државно купатило са 18 када у које је одлазио ради терапија и купања. Поред „краљеве каде”, у Бањи се чува и „када краљице Драге Обреновић”. Такође, је према краљевој наредби, реновирана црква Светог Илије. За време боравка краља Петра I, Врањска Бања је доживела највећи сјај. У Бању је долазила господа високог сталежа, глумци, песници, писци. Одседали су Десанка Максимовић, Радоје Домановић и други. Бања је имала Кур-салон, место где се окупљала отмена господа, уз гарантовану дискрецију приликом склапања великих послова, али и забаве (Булатовић, 2019).

Данас центар Врањске Бање представља цветни парк са јединственом грађевином Сат кулом у којој је смештен Туристички информативни центар Туристичке организације града Врања са сувенирницом. Из парка, на другој страни Бањштице, прелази се једним од најлепших мостова у овом крају, који је назван „Девојачки мост”.

Општина Босилеград

Општина Босилеград или Босиљград је погранична брдско-планинска општина која лежи на 696 m надморске висине. Локално становништво је зове још и Бусилиград. Општину Босилеград уоквирују планине Варденик на северу, Бесна Кобила на западу и Милевска планина на истоку. На територији општине Босилеград налази се највиши врх Бесне Кобиле, док је на југоистоку општине мала босилеградска котлина дужине 4 km и ширине 1 km. Босилеградом тече река Драговиштица.

Општина Босилеград захвата површину од 571 km². Са Сурдулицом се граничи на северу, са Врањском Бањом на западу, са Трговиштем на југозападу, са Републиком Северном Македонијом на југу (дужина границе 9 km) и на истоку са Републиком Бугарском (дужина границе 54 km). Под утицајем периферног географског положаја и лоше саобраћајне повезаности, Босилеград је постао једна од привредно најнеразвијенијих општина.

У општини Босилеград постоји 37 сеоских насеља са исто толико месних заједница. Изразито је депопулацијски крај чија села полако демографски умиру. Према попису из 2022. године од 36 сеоских насеља, у општини Босилеград статус патуљастих села (села испод 50 становника) има њих 20 којима прети потпуно демографско нестајање. Поређења ради, према попису из 2011. године било је 12 патуљастих села. Другим речима, за само 11 година још 8 села су доживела потпуни демографски колапс. Према последњем попису, у општини Босилеград, испод 10 становника имају следећа 3 сеоска насеља и то: Барје (3), Буцељево (5), Назарица (9).

Општина Бујановац

Општина Бујановац се налази 16 km јужно од Врања и смештена је на излазу Кончулске клисуре, односно Косовског Поморавља у Врањско Поморавље. Због свог географског положаја, Бујановац је од давнина био центар трговине, јер спаја косовске путеве са Коридором 10. Општина Бујановац захвата површину од 461 km². Као самостална територијална јединица основана је 1913. године. Бујановац се на северу и истоку граничи са Врањем, са Трговиштем на југоистоку, Прешевом на југозападу, Гњиланом и Косовском Каменицом на западу и на југу се простире до државне границе са Републиком Северном Македонијом.

Према попису становништва, домаћинства и станова 2022. године општина Бујановац има 30 месних заједнице са 58 сеоских насеља, од којих 13 има статус патуљастих села. Од тога, до 10 становника има 6 села и то: Воганце (8), Грамада (6), Ђорђевац (3), Јастребац (9), Лукарце (5) и Узово (3), док у селу Неговац није забележен ни један становник. Због бојкотовања пописа 2011. године од стране албанског становништва, није могуће са прецизношћу упоредити податке да ли је у међупописном периоду дошло до повећања броја патуљастих сеоских насеља.

Бујановац се први пут помиње 1381. године под именом Гојановци, када га Јевдокија Дејановић са сином Константином прилаже манастиру Хиландару. Од 1455. године па све до 1912. године Бујановац је под турском влашћу, када се развија као насеље збијеног махалског типа, класично турско-источњачког изгледа. Новија времена донела су савремени начин градње, али се још увек на периферији могу видети остаци градње минулих времена (Вукановић, 1966).

Општина Владичин Хан

Општина Владичин Хан је друмског типа, јер кроз њу пролази Коридор 10, што овој општини даје изузетан геостратешки положај. Општина је смештена уз долине река Врле и Јужне Мораве, што додатно потврђује повољан положаја ове општине, јер уз долине поменутих река води саобраћајница која повезује Коридор 10 са Власинском висоравни. Западно од Владичиног Хана су обронци планине Кукавице, што је утицало да се варошица терасасто развија.

Општина Владичин Хан, површине 366 km², простире се на 386 m надморске висине. Протеже се до Лесковца на северу, Сурдулице на истоку, Врањске Бање на југу, и Врања на југозападу и западу. Општина Владичин Хан има 50 месних заједница и исто толико сеоских насеља. Од укупног броја сеоских насеља, 18 имају статус патуљастих села (према попису из 2011 било их је 10), од којих 3 имају испод 10 становника и то: Костомлатица (4), Кукавица (3) и Островица 4.

Татомир Вукановић (1968) бележи да је Владичин Хан релативно младо насеље у односу на друга насеља у Пчињском округу. Први пут се помиње у XIX веку. Етимологија имена води порекло од турске речи „хан” или усамљена кућа која се налазила на „Царском друму”. Стефан Грк, бежећи од Турака, саградио је у атару данашњег села Каламанца хан за прихват каравана и одмор који је касније продао митрополиту Пајсију. Према његовој црквеној титули – владики, хан је назван Владичин Хан. Одатле се насеље касније ширило, али без икаквог урбанистичког реда. Данас Владичин Хан има разбијен и издужен облик уз саобраћајницу, састављен од више махала што подсећа на џематски тип насеља (Вукановић, 1968).

Општина Сурдулица

Општина Сурдулица је смештена на обалама реке Врле у источном делу Масуричке котлине. Уоквирена је планинама Чемерник, Варденик и Кукавице, између сливова река Врле, Горње Јерме и Божичке реке и захвата површину од 628 km². Северни део истоимене општине захвата део Власинске висоравни. Општина Сурдулица се пружа до Црне Траве на северу, до Владичиног Хана на западу, до Врања на југу, и на истоку до Републике Бугарске. Смештена је десетак километара изван Коридора 10, па путеви у Сурдулици немају неки већи комуникациони значај. Једини важнији пут који иде преко Сурдулице је Власински пут, који повезује Коридор 10 и Власинску висораван и Власинско језеро.

Мало је сачуваних доказа који говоре када се први пут помиње име Сурдулица. Турски путописац, Евлија Челебија, пролазећи овим крајевима у XVII веку, бележи да се простор данашње Сурдулице звао Иногште. Иногште је било и средиште истоимене

жупе у атару данашњег села Доње Романовце. Сурдулица је ослобођена од турске власти 1877. године и до тада је била насеље збијеног махалског типа. Крајем XIX века, Сурдулица је била средиште масуричког среза, када се из сеоског насеља развија у варошицу пољопривредног типа. Каснијих година, нарочито после Другог светског рата, Сурдулица се полако развија у варошицу индустријског типа. Данас се трагови турско-источњачког изгледа нису задржали, за разлику од других општина Пчињског округа (Вукановић, 1967).

Према попису становништва, домаћинства и станова 2022. године, општина Сурдулица има 28 месних заједница и 40 сеоских насеља, од којих 18 имају статус патуљастих села, а 8 има до 10 становника и то: Битврђа (5), Вучаделце (2), Горње Романовце (9), Грознатовци (6), Дуги дел (10), Паља (2), Рђавица (4), Троскач (2). Село Колуница је остало без становништва. Поређења ради, према попису из 2011. године било је 14 патуљастих села, док је Колуница имала само 1 становника. Општини Сурдулица припадају и сеоска насеља на Власинској висоравни и то: Власина Рид, западно од Власинског језера, Власина Округлица јужно од језера, Власина Стојковићева и Клисуре источно и североисточно од језера, који се уједно налазе у границама заштићеног природног подручја „Власина”. Ова насеља припадају категорији руралних насеља разбијеног типа, са махалама и засеоцима (Павловић и остали, 2022). Борисав Челиковић је у својој публикацији „*Власина и Крајините*” писао о селима на Власинској висоравни. Он истиче да је Власина Рид најпре представљало сеоско насеље око данашње Црквене махале, одакле се становништво ширило и формирало данашње махале (Челиковић, 2016).

Власина Рид

Власина Рид је највеће село Власинске висоравни које се састоји од више засеока међу којима је највеће Рид. Простире се на западној страни Власинског језера и у насељу се налази црква „Светог Илије” са гробљем. Почетком XX века то је било насељено место са школом (срушена је 2005. године), задружним домом (срушен је 2004. године), месном канцеларијом, амбулантом, кафаном „Српски краљ” са собама за ноћење и механом „Солун”. Механа „Солун” је отворена 1880. године, а 1947. године је национализована и затворена. Данас су просторије кафане претворене у просторије за становање. У Власина Риду се налази новији објекат за ренцере и спасилачке јединице (Павловић и остали, 2022). У насељу Власина Рид је живело 100 становника, просечне старости 54,23 године (попис из 2022. године). Према етничком саставу највећи број становника Власине Рид су Срби.

Власина Округлица

Власина Округлица представља административно седиште ПИО „Власина” са школом, здравственом амбулантом и поштом. Простире се на јужној страни Власинског језера у чијој се близини налази насеље Промаја одакле воде путеви ка Босилеграду и Бугарској (Павловић и остали, 2022). Попис из 2022. године је показао да у Власини Округлици живи 91 становник, просечне старости 47,23. Према етничком саставу највећи број становника у Власини Округлици су Срби.

Власина Стојковићева

Власина Стојковићева је територијално најмање сеоско насеље на Власинској висоравни и простире се на источној страни Власинског језера. Налази се на путу ка сеоском насељу Клисуре и граничном прелазу Стрезимировци према Бугарској (Павловић и остали, 2022). У Власини Стојковићева је живело 104 становника, просечне старости 55,51 (попис из 2022. године). Према етничком саставу највећи број становника у Власини Стојковићева су Срби.

Клисура

Клисура се простире на североисточној страни Власинског језера и представља најнасељеније сеоско насеље, које је до Првог светског рата припадало Бугарској. Попис из 2022. године је показао да је у Клисури живело 114 становника, просечне старости 60,18. Према етничком саставу у Клисури највише има Бугара.

Од Клисуре, преко Суходолског поља, путеви воде ка селима Паља и Колуница на југоистоку, и селима Преслап и Драјинце на североистоку. Од граничног прелаза Стрезимировци и бугарске границе Клисура је удаљена 6 km. Село Клисура се за време турске владавине налазило на главном путу који је водио из долине Јужне Мораве, преко Сурдулице, тадашњег Власинског блата, даље за Трн и Софију, због чега је село Клисура имало статус дербенцијског насеља. То је значило да је становништво плаћало мањи порез и било ослобођено данка у крви, а за узврат су морали да омогуће слободан пролаз турских каравана. Са одласком Турака, цео овај крај, а самим тим и село Клисура је изгубио и геостратешки положај (Павловић и остали, 2022).

Општина Прешево

Општина Прешево (alb. *Preshevë*) као погранична, представља најјужнију тачку Врањске котлине на 463 m надморске висине. Општина Прешево захвата површину од 264 km² са 35 сеоских насеља и 28 месних заједница. Општина Прешево се на југу граничи са Републиком Северном Македонијом и смештена је поред Коридора 10. На североистоку и истоку општина Прешево се простире до општине Бујановац, а на северозападу и западу са границом АП Косовом и Метохијом, тачније са општином Гњилане. Општина Прешево смештена је на обалама Курбалијске реке, која се након излаза из насеља зове Пршевска Моравица. Прешево лежи на додиру Моравичке алувијалне равни на истоку и Карадака на западу. Управо је ту развође Пршевске Моравице и Кумановске реке, односно развође Црног и Егејског мора. До 1912. године Пршевска Моравица је текла поред главне улице насеља, да би се ток реке људском руком преместио бочно уз варошицу уз регулацију речног корита.

Царица Јевдокија Дејановић је 1381. године поклонила Хиландару цркву са имањем у Архилевници и извесним добрима у Пршеву, те се овај писани извор узима као прво помињање постојања овог насеља. (Dragičević, 2011). Постоје две верзије настанка имена Прешево; прва је да Прешево потиче од речи *preš* – празилук и *eva* – пољана, што значи поље празилука; друга верзија је да име потиче од мађарске изведене речи за дивљи дуд.

Примарни изглед Пршева је у турско-источњачком стилу што је карактеристично за овај простор Балканског полуострва. Старије куће су опкољене високим зидовима и плотовима од непечене цигле, а прекриване ћеремидама. Под турском влашћу Прешево је било од средине XV века до 1912. године. Модерно доба након ослобађања од Турака донели су да се у Пршеву гради на савремен начин, али ни до данас се примаран изглед није много променио. У центру Пршева је велики трг где се налази зграда Управе. Варошица Прешево се и данас састоји од махала, како је то било још за време турске владавине. Свака махала носи посебан назив према занатлијама или имућнијим породицама које у њима живе: Берберска, Бошњачка, Камбер, Кукљар, Спахилар, Шеховска, Џами Атик махала, Џами целит махала, Шех Алил махала и друге. Прешево је електрифицирано 1. маја 1952. година, доста касније у односу друге градове у Србији (Трифуновски, 1951; Вукановић, 1966).

Према попису становништва, домаћинства и станова 2022. године, у састав општине Прешево улази 34 сеоска насеља од чега 8 имају статус патуљастих села. Свега 2 села има испод 10 становника и то: Берчевац (5) и Љаник (4), док је село Гаре остало без и једног становника. Али због непостојања релевантних података за ову општину из 2011. године,

не може се прецизно и тачно закључити да ли се у међупописном периоду јавио раст патуљастих села и колико.

Општина Трговиште

Општина Трговиште је погранична брдско-планинска општина која се налази на 805 m надморске висине, окружена планинама Беле Воде, Дукат, Козјак, Старац, Чупино брдо, Злодовачка и Лесничка планина. Трговиште лежи на саставу трију река: Трипушнице, Козједолске и Лесничке реке, формирајући реку Пчињу и заузима површину од 370 km². На територији данашње општине била је граница са Турским царством, где се трговало. Због тога ова варошица носи назив Трговиште. Општина Трговиште се простире до Врања и Врањске Бање на северу, до Босилеграда на истоку, до Бујановца на западу, а на југу се у дужини од 47 km граничи са Републиком Северном Македонијом. Иако се налази ван главне саобраћајнице Коридора 10, Трговиште је добро повезано магистралним путевима који воде према Врању, Босилеграду и Кривој Паланци у Северној Македонији. Постоје планови да се у будућности ка Кривој Паланци изгради гранични прелаз што би довело до међународне трговине и побољшало економску ситуацију ове неразвијене општине.

У саставу општине Трговиште налази се 35 сеоских насеља и 5 месних заједница. Како је ово крај са великим демографским пражњењем, бројна села су пред гашењем. Од укупно 35 сеоских насеља, према попису из 2022. године, 19 села имају статус патуљастих села, а до 10 становника има 4 и то: Бабина Пољана (10), Мала Река (4), Петровац (9), Рајчевце (само 1 становник). Село Думбија је остало без становника. Поређења ради, 2011. године било је 15 патуљастих села, док је село Думбија имало 8 становника.

6.4. Привреда

Привредни развој Пчињског округа је у стагнацији последњих неколико деценија, са тенденцијом још наглашенијег заостајања. То је последица вишедеценијског занемаривања овог простора и удаљеност од привредно развијених региона, као и лоши политички и етнички односи са пограничним Косовом. Спора и лоша приватизација, као и дестабилизација социјалних односа утицала је да Пчињски округ буде непривлачан за инвеститоре, било домаће или стране. Без обзира на чињеницу да овим подручјем пролази једна од најзначајнијих европских саобраћајница, привреду Пчињског округа карактерише велика стопа незапослености, застарелост опреме, неквалификована и неефикасна радна снага и др. Стагнација привредног развоја Пчињског округа се најбоље може сагледати кроз анализе дате у даљем тексту.

Град Врање, према степену привредне развијености између 80% до 100% републичког друштвеног производа припада другој групи развијених општина. Остале општине Пчињског округа спадају у четврту групу, односно у групу девастираних подручја за које је карактеристично смањење броја становника више од 40% и степена привредне развијености испод 60% („Службени гласник РС”, број 104 од 1. октобра 2014.; Тошић и остали, 2005).

Упоредни приказ броја запослених у Републици Србији према броју запослених у Пчињском округу за 2021. годину дат је у Табели 20.

Табела 20. Упоредни приказ броја запослених у Републици Србији према броју запослених у Пчињском округу за 2021. годину

	укупан број запослених	број запослених на 1000 становника	учешће запослених старости 15–29 година у укупној запослености, у %	учешћа области у укупном БДП (%)
Република Србија	2.273.591	333	15,5	100
Пчињски округ	47.863 (2,1%)	248	15,6	1,3

Извор: Извор: Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији 2021, (<https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G202213049.pdf>)

Према укупном броју запослених у Републици Србији, удео запослених у Пчињском округу је свега 2,1% од радно активног становништва (Табела 20). Са овако ниским уделом запослених готово да је немогуће покренути било какав вид озбиљног привредног развоја. Привредну заосталост овог подручја показује и чињеница да је укупан БДП Пчињског округа незнатан и износи 1,3% од укупног БДП Републике Србије. Међутим, процентуални удео запослених у годишњој доби од 15 до 29 година, показује да је Пчињски округ према овом критеријуму скоро у републичком просеку.

Крајем деведесетих година у општинама Пчињског округа, структура активног становништва је била врло хетерогена. У котлинама је била заступљена индустријска и пољопривредна производња, док је у планинским деловима било интензивно сточарство. Данас са демографским гашењем села смањује се и сточни фонд, док је у општинским центрима процесом деиндустријализације и економском кризом дошло до пада броја запослених.

Некадашњи лидери привредног развоја у Врању и целом Пчињском округу који су запошљавали више хиљада радника данас су лоше приватизовани и затворени. Међу њима је фабрика текстилна „Јумко”, фабрика обуће „Коштана”, индустрија дувана „ДИВ”, фабрика кондиторских производа и чоколада „Симка” у Врању, фабрика сокова и пића „Делишес” из Владичиног Хана и друге. Данашњи носиоци привредног развоја Пчињског округа сконцентрисани су у Врању, где се одржала фабрика намештаја „Симпо”, фабрика за производњу котлова и пећи „Алфа плам”, приватизована фабрика дувана коју је преузела British American Тобасо и фабрика кондиторских производа „Аморети”. У Сурдулици осим хидроелектрана „Врла 1-4” нема већих привредних субјеката. Углавном су то средња, мала и микро предузећа лоцирана у општинама Врањског Поморавља, која запошљавају мали број радника, док општине Босилеград и Трговиште спадају међу најнеразвијеније у Републици Србији, без икакве привредне активности.

7. МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Материјална основа туристичке дестинације или рецептивни прихватни капацитети представљају један од најзначајнијих фактора туристичке понуде, која може да утиче на целокупни туристички промет. Пчињски округ на основу богатства природних и антропогених туристичких атракција има потенцијал за развој више облика туризма, али неадекватни смештајни капацитети, недовољно развијена туристичка инфра и супраструктура онемогућавају туристички развој. Степен развијености туристичке инфра и супраструктуре показује квалитет туристичке понуде и интензитет туристичке валоризације туристичке дестинације.

Пчињски округ се не може похвалити материјалном базом коју би карактерисао ни квалитет ни квантитет. То је први и основни индикатор који показује да је Пчињски округ остао у сенци већ развијених конкурентних туристичких дестинација централне и западне Србије.

Основне карактеристике материјалне основе Пчињског округа су застарелост смештајних објеката, недовољан број смештајних јединица, ретка улагања у модернизацију објеката који прате савремене трендове туристичке тражње и лоша приватизација која је проузроковала затварање великог броја хотела. Сви ови разлози су утицали да Пчињски округ постане туристички маргинализован и ван важнијих туристичких токова.

Од некадашњих хотела са великим бројем лежајева који су грађени плански, данас доминирају гарни и апарт хотели, хостели и приватна преноћишта за смештај мање групе туриста, који нуде скромнији туристички пакет услуга хране и пића.

7.1. Основни смештајни капацитети у Пчињском округу

Један од основних проблема туристичке (не)развијености Пчињског округа произилази из недовољног смештајног капацитета за пријем и смештај туриста. Некадашњи хотели на Власинском језеру, Сурдулици и Врањској Бањи који су пружали одмор и релаксацију за више десетина хиљада туриста данас су неадекватно приватизовани и у потпуности затворени. На Власинском језеру хотели „Власина” са депандансом капацитета 162 лежајева, хотел „Језеро” капацитета 40 лежајева, Одмаралиште Власинских хидроелектрана у власништву Електропривреде Србије капацитета неколико десетина лежајева, хотел „Србија” у Сурдулици капацитета 110 лежајева и хотел „Железничар” у Врањској Бањи капацитета 102 лежајева, данас су приватизовани, затворени и делимично девастирани.

У Табели 21 приказана је структура основних смештајних капацитета у Пчињском округу према којој се види да на овом простору има мало категорисаних објеката. Од укупно 6 категорисаних смештајних објеката, 3 се налазе у Врању и по један у Бујановцу, Босилеграду и Прешеви. Од основних смештајних капацитета доминирају преноћишта и пансионери који гостима нуде услуге хране и пића у ресторанима који се налазе у склопу објекта. Од укупног основног смештајног капацитета Пчињског округа, на територији града Врања налази нешто мање од половине (45,1% или 583 лежајева), а затим следи Власина Рид са учешћем 11,6% или 150 лежаја, Владичин Хан са учешћем 11,3 % или 146 лежаја и Бујановац са 10% или 129 лежаја.

Табела 21. Структура основних смештајних капацитета у Пчињском округу

Локација	Назив објекта	Врста објекта	Категорија	Укупан број лежајева
Врање	„Royal putnk”	Хотел	****	90
	„Симпо Пржар”	Хотел	***	44
	„М”	Гарни хотел	**	50
	„Adria”	Преноћиште	-	36
	„Amico”	Преноћиште	-	21
	„Good Place”	Преноћиште	-	20
	„Papilon”	Преноћиште	-	45
	„Ponte Bianco”	Преноћиште	-	50
	„Trio00”	Преноћиште	-	16
	„Park gate”	Преноћиште	-	35
	„Ковач”	Преноћиште	-	40
	„Harmony”	Преноћиште	-	21
	„Бамби”	Преноћиште	-	15
	„V&V Rose”	Пансион	-	34
	„Витез”	Преноћиште	-	20
	„Tehno Gold”	Пансион	-	14
	„Bed & breakfast park gate”	Преноћиште	-	12
Село Суви дол, Врање	„Vojan 017”	Преноћиште	-	20
Село Ранутовац, Врање	„Zormaris M”	Преноћиште	-	40
Село Крива Феја, Врање	Планинарски дом „Драган Спасић”	Планинарски дом	-	50
Босилеград	„Дукат”	Хотел	**	30
Бујановац	„Rozafa”	Хостел	-	40
	„Agimi”	Хотел	**	45
	„Bici Resort”	Преноћиште	-	44
Владичин Хан	„Фонтана”	Преноћиште	-	30
	„Базен”	Преноћиште	-	31
	„Guest house rooms tourist”	Преноћиште	-	21
Село Полом, Владичин Хан	„Хан”	Конак	-	33
Село Цеп, Владичин Хан	„Цеп”	Мотел	-	22
Село Прекодолце, Владичин Хан	„Ela ela”	Пансион	-	9
Власинско језеро, Власина Рид	„ММ Нарцис”	Пансион	-	120
	„3М”	Пансион	-	30
Село Кленике	Конак манастира Прохор Пчињски	Коначиште	-	140
Прешево	„Enylux”	Хотел	***	20
Укупно				1.290

Извор: Прилагођено на основу информација о Категоризацији објеката у Србији, (2022), <https://mtt.gov.rs/tekst/93/sektor-za-turizam.php> (приступано 30.01.2022), уз попис ауторке докторске дисертације на основу теренских истраживања

Слика 30. Хотел
Royal putnik

Извор: Марић Станковић, септембар, 2022.

Слика 31. Конак манастира
Прохора Пчињског

Извор: Марић Станковић, мај, 2023.

Са друге стране, према Табели 21 такође се види да од 8 општина у Пчињском округу, у 3 не постоји ни један регистрован и категорисан смештајни капацитет, а то су Врањска Бања, Сурдулица и Трговиште. У босилеградском крају постоји само хотел „Дукат” који са 30 лежаја учествује са само 2,3% од укупних основних смештајних капацитета Пчињског округа.

Разочаравајућа чињеница је та да на три врло важне и могуће водеће туристичке дестинације округа, а то су Власинско језеро, Врањска Бања и Бесна Кобила, нема значајнијих смештајних капацитета, ни по структури ни по квалитету. На Власинском језеру осим пансиона „ММ Нарцис” и „3М” не постоје друге врсте основних смештајних капацитета. У оквиру Планинарског дома на Бесној Кобили налази се ресторан Планинска кућа, који располаже капацитетом од 50 лежајева, односно учествује са 3,8% од укупног основног смештајног капацитета Пчињског округа, али је смештај незадовољавајућег квалитета.

Када се погледа у целини, општине које се налазе на главној саобраћајници, уз Коридор 10 (Владичин Хан, Сурдулица и Врање) имају значајнији број смештајних капацитета, што је важно за развој транзитног туризма. Туристи који су у пролазу ка Грчкој имају где да сврате и одморе се, али у Прешеву, које се такође налази на транзитном путу, постоји само један категорисан смештајни капацитет у коме одседају транзитни туристи турске и албанске националности.

7.2. Комплементарни смештајни капацитети у Пчињском округу

У комплементарне смештајне капацитете спадају сеоска домаћинства, куће, собе, виле и апартмани за издавање. Комплементарни смештај је мањих димензија у односу на основни, али је и нижег квалитета услуга и цена и често се назива приватан смештај (Братић, 2016).

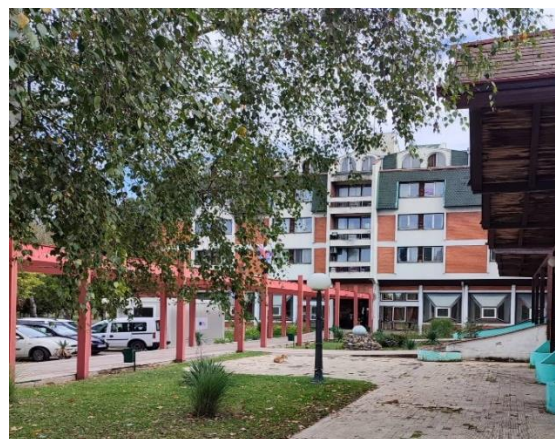
Као и код структуре основних смештајних капацитета, и комплементарни је доживео извесне промене у смеру урушавања и затварања здања по којима су неке дестинације у Пчињском округу биле препознатљиве широм Србије. Пример је Врањска Бања у којој су се одмарали и лечили чланови српских династија Карађорђевић и Обреновић, али данас није остало много трагова из њиховог времена. Једно од најлепших здања Врањске Бање била је вила „Мозер”, саграђена 1887. године, која је реконструисана 2011. године и данас представља зграду Општине. После Првог светског рата, главно место окупљања била је вила „Балкан” која је имала 40 соба, за то време модерно опремљених са електричним осветљењем, купатилом, телефоном, грамофоном и балконом. За потребе бањског лечења, 1931. године подигнуто је „Железничко одмаралиште” које је дограђивано после Другог светског

рата. Некада је у Бањи био познат хотел и ресторан „Косово”, виле „Варшава” из 1931. године и „Војводина”, али ништа од наведеног данас не ради (Станковић, 2009; Булатовић, 2019).

Према структури комплементарног смештајног капацитета у Пчињском округу (Табела 22), уочава се да је овог смештаја нешто мање у односу на капацитет основног у Пчињском округу. Највећи капацитет комплементарног смештаја Пчињског округа је у Врањској и Бујановачкој Бањи представљен бањским лечилиштима, односно Специјалним болницама које заједно учествују са 370 лежаја или 33,5% од укупног комплементарног смештаја. Као значајни центри здравствено-лечилишне функције у Врањској и Бујановачкој Бањи, осим Специјалних болница и појединих соба у приватним кућама, нема других смештајних капацитета. Али важно је нагласити да Специјална болница за рехабилитацију у Врањској Бањи, која је некада била у власништву државе, данас је под приватном управом Millenium resorta. Уколико би се приступило изградњи савремених SPA&Wellness центара у Врањској и Бујановачкој Бањи, садржај туристичке понуде Пчињског округа добио би на значају и од ње створио конкурентну туристичку дестинацију бањско-лечилишног и здравственог туризма.

Слика 32. Millenium resort (некадашња Специјална болница за рехабилитацију)
Извор: Марић Станковић, октобар, 2022.

Слика 33. Специјална болница за рехабилитацију „Бујановачка Бања”
Извор: Марић Станковић, октобар, 2022.

На Власинском језеру доминирају виле и апартмани лоцирани у насељу Власина Рид који учествују са 145 лежајева или 13,1% од укупног комплементарног смештаја Пчињског округа. Учешће комплементарног смештајног капацитета Врања је 159 лежајева или 14,4%, што представља незадовољавајући капацитет, с обзиром да је Врање највећи центар Пчињског округа.

Поред наведених података у Табели 22 у Пчињском округу постоје још и 185 лежајева распоређених у објектима домаће радиности, који нису категорисани, а припадају групи комплементарних смештајних капацитета. Међутим, сматра се да је број лежаја комплементарног смештаја већи, јер приликом теренског истраживања многи власници приватног смештаја нису желели да искажу тачност структуре смештајних јединица. Разлог томе је дивља градња, нарочито на Власинском језеру и њихово нерегистровање у пореском систему.

Табела 22. Структура комплементарних смештајних капацитета у Пчињском округу

Локација	Назив објекта	Врста објекта	Број лежаја
Врање	„Шредер”	Хостел	12
	„Бинта”	Хостел	11
	„Алегго dream”	Апартман	12
	„Лењинка”	Апартман	5
	„Врање”	Апартман	6
	„Ђорђевић”	Апартман	5
	„Тасић”	Вила	15
	„Веселиновић”	Апартман	4
	„Сентић”	Вила	18
	„S&G”	Апартман	4
	„Дуња”	Вила	5
	„Одмор и мир”	Апартман	15
„Лела”	Апартман	4	
Село Суви дол, Врање	„Моо Моо”	Сеоско туристичко домаћинство	8
Село Преображење, Врање	„Виле Јефимија”	Етно село	30
Врањска Бања	Millenium resort (некадашња Специјална болница за рехабилитацију)	Специјална болница за рехабилитацију	120
Бујановац	Royal	Вила	30
Бујановачка Бања	Специјална болница за рехабилитацију „Бујановачка Бања”	Специјална болница	250
Село Туковац, Врање	„Мишић”	Ресторан са преноћиштем	30
Владичин Хан	„Grazia”	Вила	30
	„Шајкача”	Сеоско туристичко домаћинство	24
Село Прекодолце, Владичин Хан	„Му way”	Сеоско туристичко домаћинство	5
Сурдулица	„Парк 2016”	Апартман	22
	„Власина”	Сеоско туристичко домаћинство	16
Село Загужање, Сурдулица	„Марков конак”	Етно кућа	20
Власина Рид, Власинско језеро	„Вучја долина”	Апартман	15
	„Милина”	Апартман	10
	„Сунчев брег”	Апартман	8
	„Бони”	Вила	28
	„Мими”	Вила	16
	„Best”	Вила	16
	„Власински вртови”	Вила	17
	„Панда”	Вила	8
„Ђокић”	Планинска кућа за одмор	27	
Село Добросин, Бујановац	„Добри”	Сеоско домаћинство	8
Трговиште	„Филип други”	Ресторан са коначиштем	25
	„СС промет”	Ресторан са коначиштем	9
Село Голема Падина, Трговиште	„Баба Спаска”	Етно село	8
Село Пролесје, Трговиште	„Митке”	Етно кућа	10
Босилеград	„Моника”	Ресторан са коначиштем	14
Објекти домаће радности			185
Укупно			1.104

Извор: Попис ауторке докторске дисертације на основу теренских истраживања

Уколико упоредимо Табелу 21 и Табелу 22 виде се извесна одступања у територијалној расподели смештајног капацитета. Осим у Прешеви, у свим осталим општинама је регистрован бар по један смештајни објекат. Тако на примеру Власинског језера постоји више објеката комплементарног смештаја у односу на основни, али је представљен мањим бројем смештајних јединица по објекту. Поражавајућа чињеница је та да у Врањској и Бујановачкој Бањи, као јединим центрима здравствено-лечилишне функције са балнеотерапијом, осим Специјалних болница и стационара, нема другог смештаја. Специјална болница за рехабилитацију у Бујановачкој Бањи ради од 1986. године са стручним здравственим особљем и савременим апаратима за дијагностику и лечење разних обољења. Међутим, највеће одступање у смештајним капацитетима јавља се у општини Трговиште у којој није регистрован ниједан објекат основног смештаја, а од комплементарних могу се наћи ресторани са смештајем „Филип Други” и „СС промет”, Етно село „Баба Спаска” и Етно кућа „Митке”, као једини објекти такве врсте у Пчињском округу.

Етно село „Виле Јефимија”, отворено је 2018. године у сеоском насељу Преображење, удаљено 9 km од Врања. Етно село „Виле Јефимија” се састоји од ресторана, мини зоо-врта и 4 планинске куће са по 5 лежаја за смештај гостију. Поред ових планинских кућа, етно село располаже са још 5 соба опремљених француским лежајевима и засебним купатилом. У склопу етно села производи се врло редак и традиционалан сир од млека алпских коза, виторогих жуја и аутохтоних српских крава буше.

Ресторан „Мишић” са коначиштем налази се у селу Ћуковац, удаљеном 7 km од Врања. У склопу комплекса „Мишић” налази се мали зоолошки врт површине 8 ha у коме живи 250 различитих врста животиња. Око 80% станишта зоолошког врта чине егзотичне птице. У зоолошком врту „Мишић” могу се видети фламингоси, црвени ирис, ној, зебра, тигар, лама и друге животиње којима је природно станиште Африка. У оквиру зоо-врта постоји школа јахања.

Етно село „Баба Спаска” смештено је на 2 km од општине Трговишта у долини Пчиње, у махали села Голема Падина. „Баба Спаскино” етно село је јула 2021. године категоризовано са три звездице и представља прво категоризовано етно село у Пчињском округу. Располаже са 8 лежајева и 150 места у ресторанском делу. На 500 m од етно села налази се водопад Јастребов дол висок око 15 m. Надомак етно села је манастир Преображење Пресвете Богородице и атракција Вражји камен.

Етно кућа „Митке” налази се у селу Пролесје, у махали Деда Богдановци у општини Трговиште на 1.326 m надморске висине. Од Трговишта етно кућа је удаљена 24 km. Пут је асфалтиран до места Радовнице, а остатак је макадамски пут уз долину реке Трипуснице. Државна граница са Републиком Северном Македонијом од етно куће удаљена је само 2 km. Етно кућа „Митке” је августа 2021. године добила категоризацију са две звездице и од тада је отворена за пријем гостију. Етно кућа „Митке” на 100 km² располаже са 10 лежајева распоређених у 4 собе, једним купатилом, кухињом и трпезаријом.

Туристи у транзиту радо одседају у Конаку који се налази у саставу манастира Прохор Пчињски из два разлога, одмора уз обилазак верског објекта који је сам по себи туристичка атракција, али и што се манастир налази 3 km од истоименог граничног прелаза са Северном Македонијом. Туристи често користе гранични прелаз Прохор Пчињски као алтернативни ради избегавања великих гужви на прелазу Прешево–Табановци, нарочито у летњој сезони.

Због недовољних смештајних капацитета у Босилеграду, за време трајања фестивала Босилеградско крајиште пева и игра, учесници су смештени у Дому ученика средњих школа у Босилеграду укупног капацитета 62 лежајева и у интернату Основне

школе „Георги Димитров” у селу Доња Љубата, капацитета 90 лежајева. Овај интернат се користи и за смештај планинара током међународних успона на планину Црноок.

Слика 34. Бунгалов за спавање у етно селу „Баба Спаска”
Извор: Марић Станковић, август, 2022.

Слика 35. Бунгалови за спавање у етно селу „Виле Јефимија”
Извор: Марић Станковић, август, 2022.

7.3. Самостални угоститељски објекти и ванпансионска понуда Пчињског округа

Поред основних и комплементарних смештајних капацитета, битну улогу у туристичком развоју одређене дестинације имају угоститељски простори намењени пружању конзумације исхране и пића (Закон о туризму, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/36/24/reg>).

Иако припадају ванпансионској понуди, угоститељски објекти нису безначајни у учешћу туристичке понуде дестинације. Већина угоститељских објеката се налази у склопу већ изграђених хотела, мотела, пансиона и коначишта, али постоје и они који самостално послују.

Број регистрованих самосталних угоститељских објеката у Пчињском округу (Табела 23) је пропорционалан величини и степену развијености самих општина. Са тим у вези највећи број самосталних угоститељских објеката Пчињског округа прати важну саобраћајницу Коридор 10, односно највише их је регистровано у општинама Врањског Поморавља (Врање, Сурдулица, Владичин Хан) и Прешеву, а најмање у Врањској Бањи, Босилеграду и Трговишту. Смањење броја становника и туристичка непосећеност појединих општина, утицали су на смањење потреба за угоститељским објектима, какав је случај код Трговишта и Босилеграда. У Босилеграду су до 2020. године радили кафићи и барови „Наргила”, „Пинк”, „Веза”, „Queen”, и „El Mekši”, али су затворени због наглог смањења броја становника у овој општини.

На Власинском језеру, поред смештајних капацитета који нуде услуге хране и пића, у насељу Власина Округлица налази се ресторан „Власинска ноћ” као самостални угоститељски објекат. На обалама Александровачког језера у околини Врања налази се ресторан „Сплав”.

Табела 23. Самостални угоститељски објекти у Пчињском округу

Општине Пчињског округа								
Врање		Врањска Бања	Босилеград	Бујановац	Владичин Хан	Прешево	Сурдулица	Трговиште
Ресторан „Двор“	Ресторан „Чаве“	Конгресни центар „Роса“	Ресторан „СЈГ“	Ресторан „Етно механа“	Ресторан „Ханска механа“	Ресторан „Епулук“	Ресторан „Ладовина“	Ресторан „Код Зајка“
Ресторан „Good place Palas“	Ресторан „4 годишња доба“	Ресторан „Харизма“	Ресторан „Василкови“	Ресторан „Левко-С“	Ресторан „Спорт“	Ресторан „Our house“	Ресторан „Сунце“	Ресторан „Напредак“
Ресторан „А2“	Ресторан „Марса“	Ресторан „Сви путеви воде код Бошка“	Ресторан „Јелен“	Ресторан „Exclusive 017“	Ресторан „Бумбар“	Ресторан „Еурога 3“	Ресторан „Голман“	Ресторан „СС промет“
Ресторан „Чаршија“	Ресторан „Стари дани“	Кафана „Рај“	Ресторан „Липа“	Ресторан „Besa 16“	Ресторан „Базен“	Ресторан „Adriatiku“	Ресторан „Центар“	Ресторан „Филип Другу плус“
Ресторан „Одисеј“	Кафана „Плава лагуна“	Кафић „Dionis“	Кафана „Рибарец“	Ресторан „ССАВАНА“	Ресторан „Квиско треф“	Ресторан „Срна“	Ресторан „Спарта ДВ“	Ресторан „Чеп“
Ресторан „Клуб светских путника“	Кафана „Рај“	Кафић „Кичер“	Кафић „Caffe Bar RIBAREC“	Restaurant „Düsseldorf“	Ресторан „Код Чапу“	Ресторан „Прешево“	Ресторан „Монако - Лазар“	Ресторан „Немањин конак“
Ресторан „Војске Србије“	Кафана „Код Зумбера“	Кафић „Моји slatkisi N&N“	Кафић „Лав“	Ресторан „Кече“	Ресторан „INNA 13“	Ресторан „Balkan Grill 20“	Ресторан „Di Attimo“	Кафић „Дионис“
Ресторан „Код баке на ручак“	Кафана „Два јелена“	Caffe & Club „As“	Pizzeria „ДАСС“	Ресторан „Pesë Yjet“	Ресторан „Турист“	Ресторан „Besa 11“	Ресторан „Дукато“	Кафић „Кулијана“
Ресторан „Експрес Симо“	Кафана „Ловачки кутак“			Ресторан „Призрепац“	Ресторан „Бумеранг“	Ресторан „Besa 1/2“	UGR „BIS-TUPE“	Кафић „Јужни клан“
Ресторан „Наша скадарлија“	Кафана „Паризијен“			Ресторан „L'osteria Restaurant“	Кафана „Кафанска прича“	Ресторан „Буги“	Ресторан „Мелани“	Кафић „Кастело“
Ресторан „Адриа“	Кафана „Два другара побратими“			Ресторан „A to Z“	Кафана „Меанче“	Ресторан „Елита“	Етно ресторан „Станић“	
Ресторан „Морава“	Кафана „Софка“			Етно Механа	Кафана „Кутак“	Ресторан „Липа“	Ресторан „Сајта“	
Ресторан „Сан Стефан“	Кафана „Александрија“			Етно кафана Бујановац	Кафана „Кутак Маки“	Ресторан „ESE Center“	Ресторан „Бага Босанац“	
Ресторан „Код Ковача“	Кафана „Точак“			Pizzeria „Düsseldorf“	Кафић „D Pub“	Ресторан „4 Stinet“	Ресторан „Шајкача“	
Ресторан „Тома“	Кафана „Текија“				Кафић „Swiss“	Ресторан „Gastro L“	Ресторан „Фонтана“	
Ресторан „Стари бунар“	Кафана „Рабело“				Кафић „Caffe 24“	Кафана „Заца“	Крчма „Гранд“	
Ресторан „Код деку на ручак“	Кафана „Три липе“				Кафић „Caffe Red“	Кафана „Боеми 1“	Pizzeria „Bonita S“	
Ресторан „Дукаг“	Pizzeria „Casper“				Pizzeria „Alo Alo“		Pizzeria „Caffe File-s“	
Ресторан „Код Мркелу“	Pizzeria „Santos“				Pizzeria „Cafe bumbar & madam“			
Ресторан „Под липом“	Caffe „Bard“							
Етно пивница „Baron 017“	Caffe „Ginger“							
Cafe „Nana Bistro“	Caffe „Времеполов“							

Извор: Попис ауторке докторске дисертације на основу теренских истраживања

7.4. Планирани смештајни објекти у оквиру ПИО „Власина”

У оквиру ПИО „Власина” налази се простор Власинског језера који представља најзначајнију туристичку дестинацију готово целе јужне Србије, самим тим и Пчињског округа. Основни проблем при туристичкој валоризацији ПИО „Власина” као туристичке дестинације лежи у томе што је остао без основног категорисаног смештајног капацитета, док објекти који су и остали да раде у просеку су туристичког стандарда.

Испитивањем туриста на терену током истраживања дошло се до сазнања да на њих јако одбијајуће делују следећи фактори који су присутни на простору ПИО „Власине” и то: недовољан број и неадекватна структура смештајног капацитета, минималан број ресторана, објеката рекреације и неуређеност Власинског језера. Из свих наведених разлога, туристи ову дестинацију посећују са краћим задржавањима.

Уколико би се изградили смештајни капацитети виших стандарда, уредило купалиште и ауто-камп поред Власинског језера, трим и бициклическе стазе, отворио туристички инфо центар за промоцију ширег подручја итд., условили би дужа туристичка задржавања, а самим тим и туристичку валоризацију целокупног простора. Током истраживања се такође дошло до сазнања да су туристи/испитаници, који путују организованим превозом (аутобус, воз) до Владичиног Хана дуж Коридора 10, нагласили да би и посетили Власинско језеро и његов шири простор, али су ограничени непостојањем превоза до дестинације. Са тим у вези, једна од препорука квалитетнијег и бржег туристичког развоја поменуте дестинације је успостављање минибус линије која би повезала општине уз Коридор 10 и Власинско језеро.

С обзиром да ПИО „Власина” представља једну од потенцијалних главних туристичких дестинација Пчињског округа и да сваке године расте тражња за вишедневним боравком на овој туристичкој дестинацији, неопходно је изградити нове смештајне капацитете квалитета 4*, који би задовољили савремене туристичке потребе.

На простору ПИО „Власина” дуго се градило стихијски и без икаквог планског развоја. Савремени туриста жели опуштање и квалитетан одмор, тражи изолованост и осећај кућне атмосфере. Због тога је Horwath NTL Corporate (Hotel, Tourism & Leisure Consulting) 2007. године израдио *Мастер план с пословним планом развоја туризма Власинског језера*. Планирана је изградња туристичких објеката капацитета 4.050 лежајева, у оквиру ПИО „Власина” (Павловић и остали, 2022). Према овом пословном плану у Табели 24 биће приказани планирани смештајни објекти у оквиру граница ПИО „Власина”.

Према наведеном Мастер плану највише ће се градити смештајни објекти у зони Власине Рида, јер је саобраћајно најприступачнија из правца Сурдулице и Црне Траве. Улазно подручје из правца Сурдулице би представљала зона Власина Округлице, која би требало да понуди најлуксузнији смештај и отворен поглед на Власинско језеро. Власина Стојковићева ће нудити капацитете гостима који желе потпун мир и осећај изолованости, јер поседује примарне природне вредности.

Табела 24. Планирани смештајни објекти у оквиру граница ПИО „Власина”

Планирани смештајни туристички капацитети у оквиру граница ПИО „Власина”	
Облик капацитета	Планирани број лежајева
Власина Рид	
Хотели	2.400
Депанданси	100
Одмаралишта	0
Кампови	0
Ловачки домови	50
Приватни објекти за одмор	500
Укупно Власина Рид	3.050
Власина Округлица	
Хотели	700
Мотели	0
Одмаралишта	0
Депанданси	0
Укупно Власина Округлица	700
Власина Стојковићева	
Хотели	50
Депанданси	0
Објекти за одмор	250
Укупно Власина Стојковићева	300
Укупни смештајни туристички објекти ПИО „Власина”	4.050

Извор: Мастер план с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру, 2007.

7.4.1. Планиране туристичке зоне у оквиру ПИО „Власина”

На основу истакнутог Мастер плана предвиђено је 16 туристичких зона у оквиру ПИО „Власина”.

Преглед предвиђених туристичких зона у оквиру ПИО „Власина” дат је у Табели 25.

Према истом Мастер плану простор Власинске висоравни је подељен на „искуствене зоне”, које би биле међусобно повезане са циљем интензивног развоја комплементарног туризма. Према туристичким потенцијалима, свака „искуствена зона” има дефинисане туристичке активности, и то:

1. Зона Власина Округлица која би била улазно подручје са инфо центром, породичним хотелима, услугама SPA&Wellness, приватним вилама и ски пунктом;
2. Зона Власина Рид на коме би се изградио Lake Resort у чијем саставу би се нашли event центар, језерска marina и угоститељски објекти;
3. Зона Власина Голф у чијем саставу би био терен са голф клубом и смештајем љубитеља овог спорта;
4. Зона Власина Стојковићева са хотелима и осталим угоститељским објектима за клијентелу која жели мир и пасиван одмор јер се налази на источној страни језера које је изван буке и гужви (Marić et al. 2015; Павловић и остали, 2022).

Табела 25. Преглед предвиђених туристичких зона у оквиру ПИО „Власина”

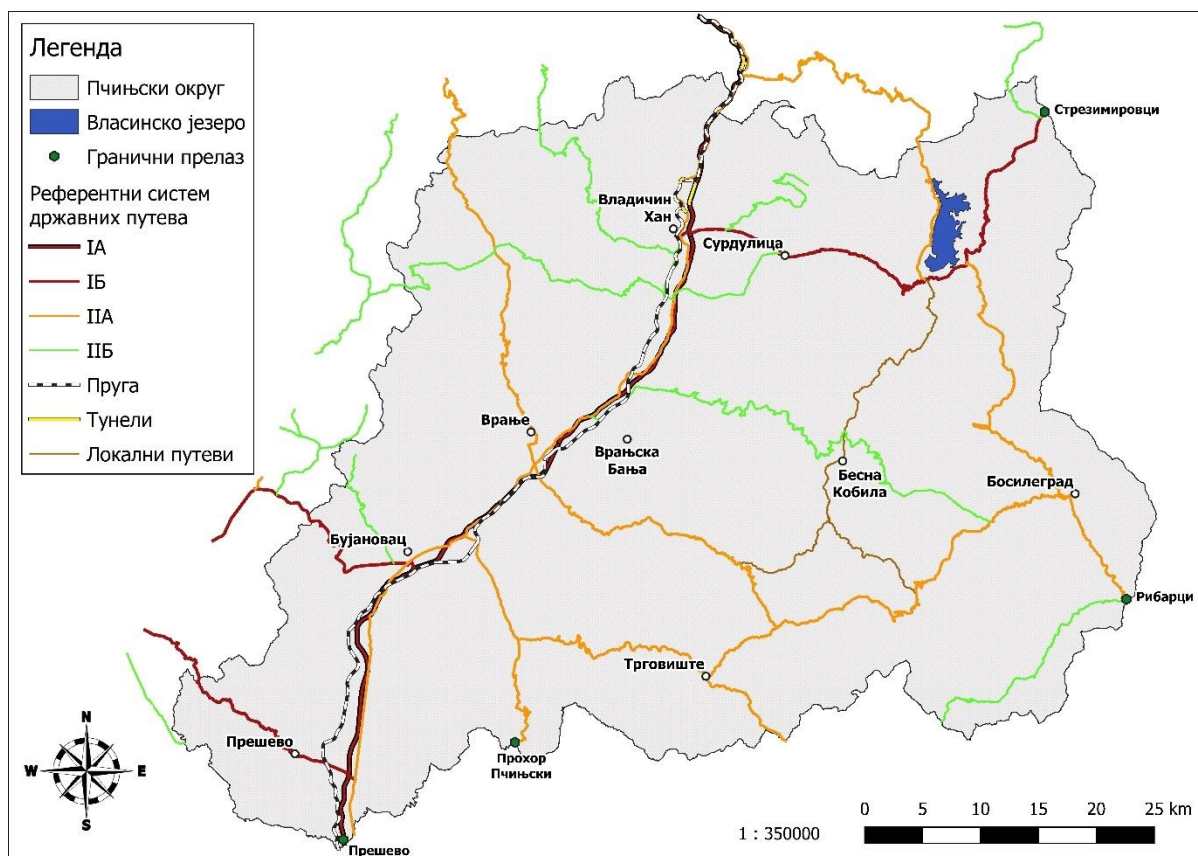
ЗОНА ВЛАСИНА РИД		
1.	Зона Рид	Део старог Рида обухватиће обухватиће ревитализацију постојећег сеоског насеља. Део новог Рида обухватиће објекте ниже спратности са хотелима, спортским клубовима, информативним центром и видиковцем.
2.	Зона Крстинци	Наглашена је изградња спортског садржаја и модерне здравствене станице.
3.	Зона хотел Власина	Мирна и тиха зона за клијентелу трећег доба.
4.	Зона Водојажа	Изградња висококатегоризованих хотела.
5.	Т-5 зона	Северни језерски простор и област за рекреацију.
6.	Зона Џукелице	Изградња малог пристаништа са одвојеном плажом, које ће у потпуности садржати рекреативне објекте.
7.	Зона Брана	Планирани спортови на води са објектима за опрему и камп.
8.	Зона Чемерник	Предвиђени планинарски путеви и ски-стазе са пратећим угоститељским објектима
ЗОНА ВЛАСИНА СТОЈКОВИЋЕВА		
9.	Зона Големи Чукар	Планирана изградња етно комплекса са конгресним и спортско-рекреативним центром и хотелом.
10.	Резиденцијална зона	Предвиђени објекти за релаксацију и краћи боравак.
11.	Regency зона	Велике парцеле за изградњу хотелских комплекса.
12.	Зона 12	Нови објекти за смештај и депандансе уз етнолошки и еколошки центар.
ЗОНА ВЛАСИНА ОКРУГЛИЦА		
13.	Зона 13а Насеља	Центар привредно, транзитног и образовног значаја.
14.	Зона 13б	Ски центар
ПОСЕБНЕ ЛОКАЦИЈЕ ИЗВАН ПОМЕНУТИХ НАСЕЉА		
15.	Зона 14	Локација за камповање
16.	Зона 15	Локација за ловачки дом

Извор: Мастер план с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру, 2007.

7.5. Саобраћајна инфраструктура Пчињског округа

Поред магистралног пута Коридора 10, као државног пута I реда који прати долину Јужне Мораве правцем север–југ, на територији Пчињског округа може се издвојити још неколико регионалних путева доброг квалитета и значаја. То су:

- Према истоку регионални пут М 1.13 води од Владичиног Хана преко Сурдулице до Власина Округлице (Власинско језеро) у дужини од 30 km. Код Власине Округлице пут се рачва према североистоку и води до Стрезимировца у дужини од 23 km (граница са Републиком Бугарском) и према југоистоку који представља регионални пут Р 122 који преко Лисинског језера води до Босилеграда и Рибарца у дужини од 51 km (такође граница са Републиком Бугарском).
- Од Врања према истоку води пут до Доњег Стајевца и Трговишта у дужини од 46,5 km.
- Од Бујановца на југоистоку води пут до манастира Прохор Пчињски у дужини од 29 km (гранични прелаз са Републиком Северном Македонијом).
- Од Бујановца према западу пут води до Гњилана преко кога је Пчињски округ повезан са Косовским Поморављем (<https://www.putevi-srbije.rs/>).

Карта 15. Саобраћајна карта Пчиньског округа

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације¹⁶

7.6. Објекти спортске рекреације у Пчиньском округу

Објекти спортске рекреације веома су важан фактор у формирању целокупне туристичке понуде и обогаћивања туристичког садржаја одређене туристичке дестинације. Спортске хале, терени за фудбал са природном или вештачком травом, терени за тенис, кошарку, базени и сл. могу туристима употпунити доживљај у дестинацији и тиме задовоље туристичке потребе. Зато је за туристичку валоризацију дестинација веома важно поседовати различите објекте спортске рекреације који би били намењени различитим циљним групама.

Пчиньски округ као планинско подручје Српско-македонске масе нема ни један квалитетно изграђен ски центар. Планина Бесна Кобила је препозната као планинска туристичка дестинација узетног потенцијала, али у пракси није се озбиљније приступило њеном уређењу. Због експозиције терена и дужине трајања снежног покривача, планина Бесна Кобила поседује изузетан потенцијал за развој зимског и спортско-рекреативног туризма. Међутим, неизграђена туристичка инфра и супраструктура на Бесној Кобили, као што су ски лифтови и жичаре, неуређене ски стазе и недовољан смештајни капа-

¹⁶ Подаци о положају мреже државних путева (друмски саобраћај) преузети су од ЈП „Путеви Србије“ са сајта: <https://www.putevi-srbije.rs/>. Путеви су подељени на четири категорије: IA, IB, IIА, IIБ. Референтни систем усвојен је у складу са Одлуком о усвајању Референтног система мреже државних путева Републике Србије од 29.06.2022.године. Одређен број локалних путева од значаја дигитализован је на основу веб сервиса Google Maps (<https://www.google.com/maps>). Подаци о положају пруга (железнички саобраћај) преузети из Open Street Map базе са сајта: <https://www.openstreetmap.org/>. приступано 15.01.2023.

Размера: 1:350.000

цитет, условили су да она остане у сенци планина које посетиоцима нуде разноврсније туристичке садржаје.

Ипак на Бесној Кобили постоје две мање ски стазе дужине 480 m и 250 m, од којих је једна опремљена и за ноћно скијање. Поред ски стаза постоји ски лифт који пропушта 500 скијаша на сат (<https://www.skijanje.rs/ski-centri/srbija/besna-kobila/>).

Поред наведених стаза на Бесној Кобили, на Власинском језеру у насељу Власина Округлица постоји и мања стаза „Пејине воденице”. Ски стаза је оформљена 2012. године, дуга је 450 метара и налази се 3 km од локације Промаја и пута који води ка Босилеграду. Ски лифт чини конопац који кружи и скијаше извлачи на врх ски станице, а скијаша сами импровизују хваталку за конопац. Овакав вид уређења скијалишта на Власини и читавом планинском простору Пчињског округа није ни приближан стварним могућностима (Marić Stanković, 2022; <https://www.skijanje.rs/vesti/vlasina-ski-staza-pejine-vodeniце/>).

Од осталих објеката спортске рекреације у Пчињском округу издвајају се спортске хале и центри у оквиру којих се налазе терени за фудбал, кошарку, рукомет итд. У Владичином Хану постоји Спортски центар „Куњак” површине 5 ha, у оквиру кога се налазе: градски стадион са помоћним тереном ФК „Морава” капацитета 8.000 седећих места, базенски комплекс који се састоји од олимпијског базена димензије 25x50 m са великим тобоганом, дечијим базеном са малим тобоганом и рестораном „Базен”, мини пич терен, терен за кошарку са трибинама од 500 седећих места, терен за рукомет и мали фудбал са трибинама до 1.500 седећих места и трим стаза поред Јужне Мораве у дужини од 1.200 метара.

У оквиру Спортске хале у Врању постоји: велика хала капацитета до 3.000 седећих места, мала хала капацитета до 300 седећих места, мала сала за стони тенис, теретана, градски стадион, терен за фудбал са вештачком травом, тениски терен са подлогом од шљаке и отворени базен. Врањска Бања располаже балон салом и затвореним базеном са температуром воде од 25°C до 30°C који се снабдева водом из термалних извора Бање.

Поред наведених објеката спортске рекреације у Пчињском округу који су већи и значајнији, постоје још и Спортска хала „Змај” у Сурдулици, Спортски центар „Младост” у Бујановцу, Спортски центар „Пескара” у Босилеграду, који су локалног значаја.

7.7. Туристичке организације и туристичке агенције Пчињског округа

Организациони фактори на простору Пчињског округа делују преко туристичких организација и туристичких агенција.

Туристичке организације, као центри туристичког маркетинга под чијим се покровитељством реализују бројне манифестације, као самостални центри постоје у граду Врању и општинама Сурдулици, Бујановцу и Трговишту. С обзиром да је Врањска Бања у саставу града Врања у њој је смештен туристички инфо центар као испостава туристичке организације града Врања. Општине Владичин Хан, Босилеград и Прешево немају своје самосталне туристичке организације. Општина Владичин Хан послове из области туризма одвија у склопу општинске управе под називом Установа за културне делатности, туризам и библиотекарство, док се у општини Босилеград активности везане за туризам одвијају у оквиру Центра за културу.

Структура туристичких агенција на простору Пчињског округа се променила од почетка Covid пандемије која је утицала на смањење, и у појединим временским интервалима потпуно укидање туристичких путовања. Из овог разлога многе туристичке агенције данас раде са минималним обимом посла, а поједине су затворене. Данас у Врању послује неколико туристичких агенција које се баве субагентуром, две испоставе већих београдских туристичких организатора и само једна туристичка агенција као

организатор путовања са ОТП лиценцом од 2020. године са сопственим возним парком. Поред Врања, у Владичином Хану, Бујановцу и Сурдулици постоји по једна туристичка агенција које се баве субагентуром. У општинама Босилеград, Трговиште и Прешево нема туристичких агенција које би вршиле маркетинг туристичких атракција и тиме пласирале туристичку понуду свог краја.

Оваква структура организационих фактора упућује да је и она један од битних проблема туристичке неразвијености Пчињског округа. Од осам општина Пчињског округа три немају Туристичке организације као центре маркетинга и промоције овог краја. Одсуство маркетинга ускраћује широј јавности упознавање са Пчињским округом из чега произилази невалоризованост и неискоришћеност туристичких атракција. За будући развој овог подручја неопходно је да свака општина поседује свој сектор за туризам или туристичку организацију које би међусобно сарађивале и промовисале Пчињски округ као целину. Као погранични округ, важно је успоставити и прекограничну сарадњу са туристичким организацијама у Бугарској и Северној Македонији што би повећало међурегионална туристичка кретања и прилив иностраних туриста. Такође за будући туристички развој Пчињског округа неопходно је више стручног туристичког особља, али и подстицај и едукација мештана. Тиме би се створила већа, боља и квалитетнија матријална база (Marić Stanković, 2022).

8. ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ У ПЧИЊСКОМ ОКРУГУ

Обим туристичког промета у одређеној туристичкој дестинацији један је од основних показатеља њеног степена туристичке валоризације. Интензитетом туристичког промета указује се на степен афирмације туристичких атракција, на квалитет и квантитет рецептивних фактора у дестинацији и на маркетинг дестинације. Уколико је дестинација богата атракцијама, добро маркетиншки промовисана, опремљена разноврсним рецептивним капацитетима са изграђеном туристичком инфра и супраструктуром, утолико ће дестинација бити привлачна туристима, што ће се одразити и на обим туристичког промета.

8.1. Фазе у развоју туристичког промета у Пчињском округу

Уопштено посматрано, Врањска и Бујановачка Бања као два изузетна балнеолошка центра и Власинско језеро су до 90-тих година XX века представљали главне туристичке дестинације са највећим туристичким прометом у Пчињском округу. Бујановачка Бања и Власинско језеро почињу да се туристички афирмишу тек 60-тих година XX века. У даљем тексту биће приказани подаци о фазама развоја туризма у овим дестинацијама, јер остала места у округу нису бележила значајне туристичке посете.

Туристички развој у Пчињском округу, а самим тим и интензитет туристичког промета може се посматрати кроз следећа три периода.

Период до Првог светског рата

Овај период карактерише интензиван успон Врањске Бање након ослобађања ових крајева од турске владавине 1878. године и развојем друмске и железничке саобраћајнице. У овом периоду почињу прва озбиљна научна истраживања лековитих вода Бање. У Врањској Бањи су све чешћи гости били чланови српских династија Карађорђевића и Обреновића, али и други утицајни гости попут истакнутих српских књижевника, писаца, научника и лекара. Прво је изграђено Државно купатило са 18 када које је користило термалну бањску воду, а гостионице су примале туристе на коначиште, чиме су се створили први услови за организовано коришћење лечилишног потенцијала. У почетку најбројнији гости Бање били су гости средњег staleжа, да би касније долазили и отменији гости ради одмора и забаве. Тадашњи хотел „Босна”, виле „Балкан”, „Зора”, ресторан „Србија” и Кујасова механа били су на гласу широм јужне Србије. У бањи је тада певала Малика Јеминовић, лепа Циганка, која је била симбол јужњачког мелоса и врањског севдаха. Краљ Петар I Карађорђевић је последњи пут посетио Врањску Бању у пролеће ратне 1915. године, али је сачувана упомена на боравак краљевске породице (Станковић, 2009; Марић, 2015; Булатовић, 2019).

Период између два светска рата

Прво савремено лечилиште у Врањској Бањи подигнуто је 1929. године са купатилом, електричним осветљењем и новом каптажом извора. Посећеност Бање је расла, где су од иностраних туриста најбројнији били из Грчке и Аустрије, који су у Бању долазили директно возом. У Врањској Бањи је од 1924. до 1940. године број посетилаца порастао четири пута, а број ноћења дванаест пута, те је Бања имала највећи број ноћења од свих бањских места у Србији (Станковић, 2009).

Период након Другог светског рата

Овај период, бележи поновни пораст туриста. У овом периоду осим Врањске Бање, у туристичком промету почињу да учествују и остале дестинације Пчињског округа, као што су Бујановачка Бања, Власинско језеро и Бесна Кобила.

У Врањској Бањи од 1959. до 1979. године већи прилив туриста везује се за организоване туристичке манифестације и нагли индустријски развој Врања. Од 1970-тих Врањска Бања је била једна од најпосећенијих у Србији. У Врању није било могућности за пријем свих посетилаца и стручњака из иностранства, тако да су многи одседали у Врањској Бањи. У том периоду забележене су посете из Италије, Западне Немачке, Велике Британије, Аустрије и Француске. Међутим, од 80-тих година XX века, туризам у Врањској Бањи је у потпуности запостављен (Станковић, 2009; Savezna Republika Jugoslavija savezni zavod za statistiku, „Demografska statistika 1990“).

Бујановачка Бања, као једна од најмлађих бања у Србији, почиње да се афирмише тек 60-тих година XX века када су извршене детаљне анализе воде. Након тога изградњом два затворена базена у склопу Дома здравља и изградњом Завода за превенцију, лечење и рехабилитацију „Врело” 1986. године (данашња Специјална болница за рехабилитацију „Бујановачка Бања”), бележи раст туристичких долазака и остварених ноћења.

Након завршетка рата, као туристичка дестинација креће да се афирмише и Власинско језеро по завршетку изградње бране и формирања језера. Реконструкцијом асфалтних путева до Власинског језера из правца Сурдулице и Црне Траве, љубитељи нетакнуте природе су све више посећивали Власинско језеро ради одмора, рекреације, али и здравља због чистог планинског ваздуха. Велико интересовање за ову дестинацију условило је и потребу за смештајним капацитетима. Тада долази до изградње хотела „Власина” 1953. године, а неколико година касније и изградња депанданса у склопу истоименог хотела и хотел „Језеро” на локацији Промаја. Поред изградње ових планских објеката, простор око Власинског језера се суочио са великим обимом непланске градње викендица, вила и пансиона.

Период после деведесетих година XX века

Деведесете године XX века носиле су бreme тешких политичких и економских криза које су условиле, између осталог, и стагнацију у туризму. За разлику од осталих туристичких дестинација у Србији које са почетком XXI века почињу да се модернизују и бележе поновни туристички промет, туризам у Пчињском округу и даље остаје маргинализован и ван масовних туристичких токова. Међутим, у последњих неколико година, туристичка индустрија Пчињског округа полако почиње да се буди и развија захваљујући повећању комплементарног смештајног капацитета. Скромна понуда основних смештајних капацитета, непостојање значајнијих туристичких центара који би били потенцијална конкуренција на ширем подручју, удаљеност од великих емитивних полова, лоша приватизација смештајних објеката, утицали су да Пчињски округ заостане у туристичком погледу.

После рата на Косову и Метохији и етничких немира на југу Србије, туристички промет у Бујановачкој Бањи се драстично смањио. Године 2000. Бујановачку Бању је посетило само 3.723 туриста који су остварили 38.844 ноћења. Међутим, како се етничка ситуација на југу Србије смиривала након 2000. године, тако је опет почео да расте туристички промет у Бањи. (Станковић, 2009).

Данашњи промет у Врањској Бањи није ни приближан оном какав је био средином XX века. Искоришћеност термоминералних вода у балнеотерапији и привреди је минимална према реалним могућностима коришћења. Из тог разлога су још крајем XX века покренуте стратегије за њену ревитализацију и модернизацију. План ревитализације

обухватао би и планину Бесну Кобилу како би се комбиновао бањски, планински и спортско-рекреативни туризам. Како би се постигли позитивни резултати у туристичкој привреди овог краја, предлагана је обнова постојећих и изградња нових смештајних објеката, објеката забаве и разоноде, уређење шеталишта, формирање туристичко-информативних служби и усавршавање туристичког особља.

Последњих година XXI века долази до велике осцилације у туристичком промету Пчињског округа, али не и масовне посете у односу на укупан промет у Србији, чија ће анализа бити приказана у даљем тексту.

8.2. Анализа туристичког промета у Пчињском округу

На основу анализе у Поглављу 7 закључак је да недовољна материјална база утиче да туристичку валоризацију Пчињског округа, што условљава ни приближну туристичку искоришћеност према могућностима, што утиче и на слабији прилив туриста у дестинацији. На жалост, за поједине значајне дестинације у Пчињском округу, као што су Власинско језеро, Бесна Кобила и Бујановачка Бања, не постоје појединачни званични статистички подаци о туристичком промету, већ се промет на њима бележи у оквиру општина којима припадају.

Туристички промет Пчињског округа анализиран је према бази релевантних статистичких информација Републичког завода за статистику, а биће праћен тридесетогодишњи период, почев од 1991. године до 2020. године. Анализом статистичких података обухваћен је укупан туристички промет у Пчињском округу праћен туристичким доласцима и оствареним ноћењима према структури домаћих и страних туриста, затим укупно учешће туристичког промета Пчињског округа у укупном туристичком промету Републике Србије и укупан број туристичких долазака и остварених ноћења у општинама у Пчињском округу. Туристички промет у Републици Србији и Пчињском округу између 1991. и 2020. године дат је у Табели 26.

Анализирањем приказаних статистичких података у Табели 26 током целокупног посматраног периода запажа се да је највећи туристички промет у Пчињском округу остварен 1991. године са 56.285 туристичких долазака, а најмањи 2020. године са 13.843 туристичких долазака, што је смањење за чак 75,4%. Највише остварених ноћења од 181.787 забележено је 1992. године, а најмање остварених ноћења од 52.767 било је 2020. године, што је пад од 70,9%. У погледу туристичких долазака најдрастичнији пад од 46,8% забележен је између две узастопне године 2019. и 2020. Такође је између исте узастопне године забележено највеће опадање у оствареним туристичким ноћењима од 40,9%.

Највише и најмање остварених туристичких долазака и ноћења у укупном броју туриста (домаћи и страни) стоје у пропорционалној вези за посматране године, што се у даљем тексту може и видети. Највише домаћих туриста, њих 49.899 је посетило Пчињски округ 1992. године, уједно и са највишим бројем остварених домаћих туристичких ноћења – 175.999. Најмање домаћих туриста – 11.803 посетило је Пчињски округ 2020. године, када је исте године остварено и најмање домаћих туристичких ноћења, 45.527. Највише страних туриста, њих 9.495 посетило је Пчињски округ 2019. године, када је остварено и највише страних туристичких ноћења, 20.797. Најмање страних туриста, њих 1.047, је посетило Пчињски округ 1995. године, а исте године је и остварено најмање страних туристичких ноћења од 1.614.

Табела 26. Туристички промет у Републици Србији и Пчињском округу између 1991. и 2020. године

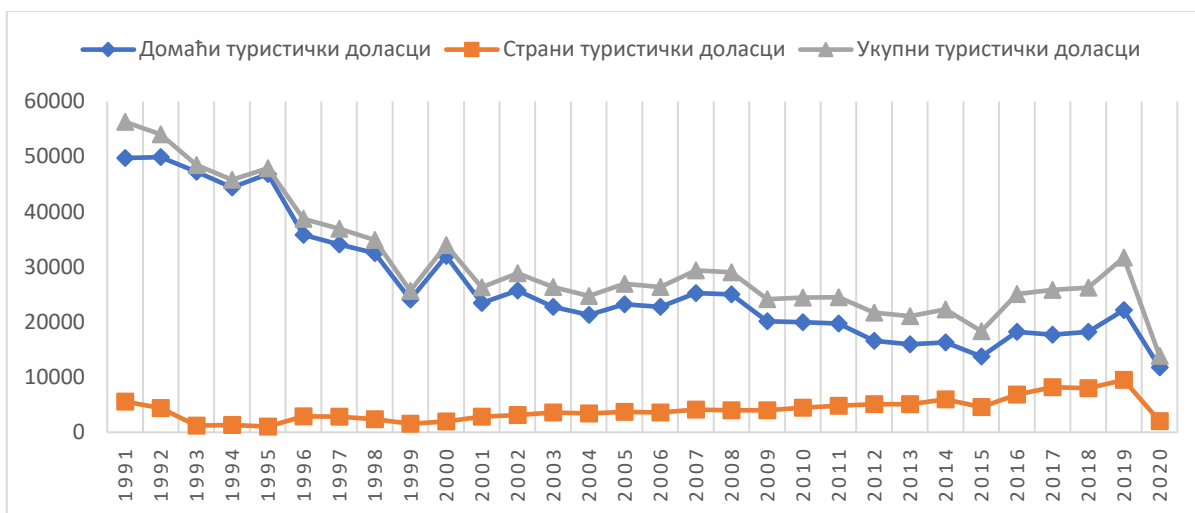
Година	Република Србија						Пчињски округ					
	Туристички доласци			Туристичка ноћења			Туристички доласци			Туристичка ноћења		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
1991.	2.478.512	346.637	2.823.149	8.760.340	706.224	9.456.584	49.717	5.568	56.285	169.769	8.525	178.294
1992.	2.522.549	148.713	2.671.172	9.118.892	348.191	9.467.083	49.899	4.383	54.062	175.999	5.788	181.787
1993.	2.014.393	70.143	2.084.536	6.685.201	182941	6.868.142	47.255	1.229	48.484	165.434	2.494	167.928
1994.	2.118.979	82.040	2.201.019	6.548.072	202.239	6.750.311	44.430	1.342	45.772	152.030	2.574	154.604
1995.	2.341.078	91.029	2.432.107	7.870.220	254.240	8.124.460	46.856	1.047	47.903	145.277	1.614	146.891
1996.	1.950.184	247.211	2.197.395	6.920.997	725.815	7.646.812	35.830	2.897	38.727	150.366	7.548	157.914
1997.	1.904.506	239.066	2.143.572	6.660.378	615.062	7.275.440	34.051	2.841	36.892	149.023	6.634	155.657
1998.	2.073.385	227.455	2.300.840	7.338.895	607.833	7.946.728	32.502	2.387	34.889	142.777	6.241	149.018
1999.	1.319.948	123.764	1.443.712	5.124.753	342.535	5.467.288	24.087	1.547	25.634	105.075	2.968	108.043
2000.	2.003.549	165.676	2.169.225	7.265.197	431.093	7.696.290	31.996	1.972	33.968	142.087	5.062	147.149
2001.	1.886.603	242.525	2.129.128	6.602.672	592.600	7.195.272	23.467	2.830	26.297	119.415	5.895	125.310
2002.	1.897.612	312.063	2.209.675	6.468.473	738.261	7.206.734	25.724	3.132	28.856	119.144	6.775	125.919
2003.	1.658.864	339.283	1.997.947	5.892.890	791.702	6.684.592	22.755	3.564	26.319	109.313	9.605	118.918
2004.	1.579.857	391.826	1.971.683	5.791.564	851.059	6.642.623	21.298	3.423	24.721	109.645	9.752	119.397
2005.	1.535.790	452.679	1.988.469	5.507.604	991.748	6.499.352	23.200	3.721	26.921	115.218	10.866	126.084
2006.	1.537.646	468.842	2.006.488	5.577.310	101.5312	6.592.622	22.755	3.564	26.319	109.313	9.605	118.918
2007.	1.610.513	696.045	2.306.558	5.853.017	147.5675	7.328.692	25.234	4.109	29.343	129.929	9.586	139.515
2008.	1.619.673	646.494	2.266.167	5.935.219	139.8887	7.334.106	25.005	4.018	29.023	121.940	9.206	131.146
2009.	1.373.444	645.022	2.018.466	5.292.613	146.9102	6.761.715	20.128	4.004	24.132	108.236	7.931	116.167
2010.	1.317.916	682.681	2.000.597	4.961.359	145.2156	6.413.515	19.974	4.468	24.442	107.008	9.129	116.137
2011.	1.304.443	764.167	2.068.610	5.001.684	164.3054	6.644.738	19.704	4.807	24.511	99.311	9.799	109.110
2012.	1.269.676	809.967	2.079.643	4.688.485	1.796.217	6.484.702	16.596	5.093	21.689	79.130	8.975	88.105
2013.	1.270.662	921.768	2.192.435	4.579.067	1.988.393	6.567.460	15.948	5.107	21.055	71.838	9.140	80.978
2014.	1.163.536	102.8732	2.192.268	3.925.221	2.161.054	6.086.275	16.319	5.963	22.282	55.838	8.965	64.803
2015.	1.304.944	113.2221	2.437.165	4.242.172	2.409.680	6.651.852	13.746	4.587	18.333	54.613	7.923	62.536
2016.	1.472.165	1.281.426	2.753.591	4.794.741	2.738.998	7.533.739	18.206	6.841	25.047	64.438	12.844	77.282
2017.	1.588.693	1.497.173	3.085.866	5.150.017	3.175.127	8.325.144	17.697	8.151	25.848	63.460	14.904	78.364
2018.	1.720.008	1.710.514	3.430.522	5.678.235	3.657.868	9.336.103	18.213	7.994	26.207	67.533	14.486	82.019
2019.	1.843.432	1.846.551	3.689.983	6.062.921	4.010.378	1.073.299	22.183	9.495	31.678	68.589	20.797	89.386
2020.	1.374.310	445.711	1.820.021	4.936.732	1.264.558	6.201.290	11.803	2.040	13.843	45.527	7.240	52.767

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији, између 1992. и 2021. године

Графикон 1 приказује да се у Пчињском округу током целокупног посматраног перода бележи континуиран пад у укупним туристичким доласцима, праћен извесним осцилацијама.

Уколико сагледамо по годинама између 1991. и 2000. године увиђа се непрекидан пад укупних туристичких долазака у Пчињском округу, да би се у 2000. години јавио нагли скок, а након тога, у 2001. године опет евидентирао осетни пад у укупним туристичким доласцима, чији се тренд смањења наставља до 2016. године. Период од 2006. до 2015. године прати уједначен ток туристичких кретања до благог пада, да би од 2016. до 2020. године поново почео да расте број туристичких долазака у Пчињском округу. Овакав ток прати промет и домаћих и страних туриста.

Међутим, код страних туриста запажа се извесно одступање, односно између 2001. и 2020. године у Пчињском округу страни туристи бележе благи, али континуиран раст. Разлог благог повећања туристичких долазака након 2015. године везује се за изградњу новог ауто-пута Ниш–Прешево, преко кога бројни туристи из Европе иду ка Грчкој, али и за изградњу већег броја објеката приватног смештаја, вила и преноћишта, чија је детаљна структура дата у Поглављу 7.

Графикон 1. Кретање остварених туристичких долазака у Пчињском округу између 1991. и 2020. године

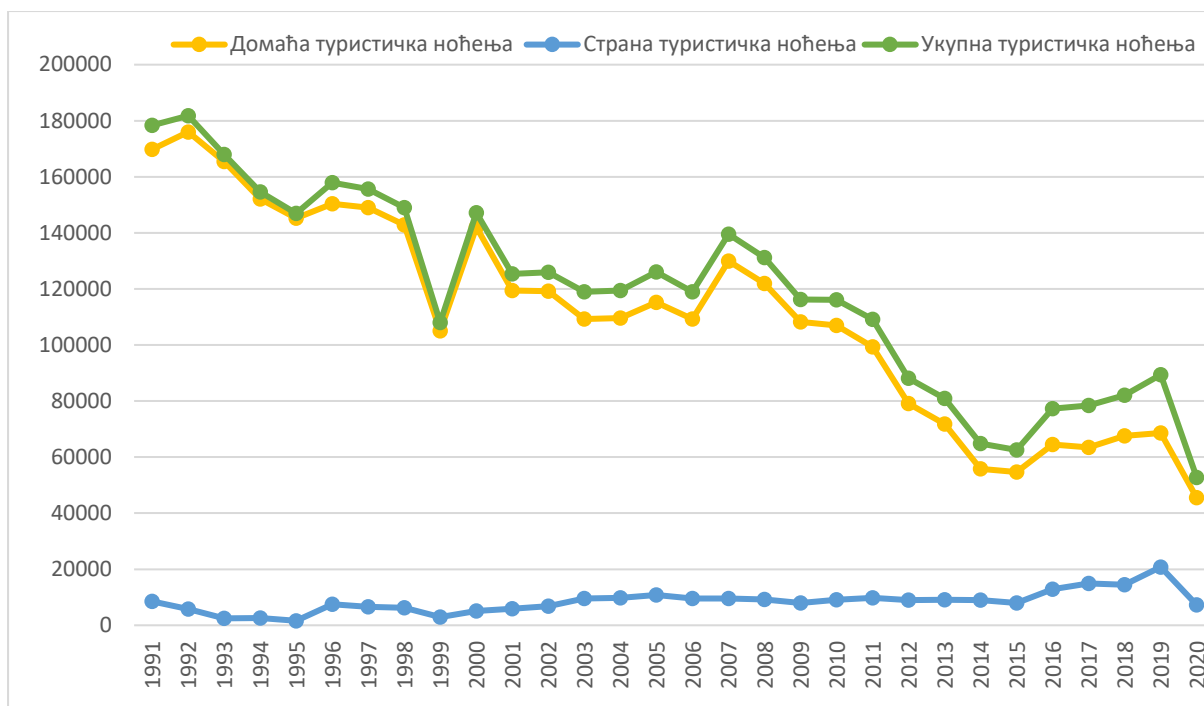
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази статистичких података из Табеле 26 у MS Excel 2007.

Упоређујући податке, између 1991. и 2020. године промет туриста у Пчињском округу смањило се за 129.883 туристичких долазака или 51,4% (Табела 26, Графикон 1). Током истог посматраног периода број домаћих туриста се смањило за 148.055 или за 62,7%, али се број страних туриста повећао за 20.952 или за 40,1%. Разлог томе је што су се држављани бивших југословенских република, нарочито Македонци због близине дестинације, евидентирали као страни посетиоци.

Узрок оваквог туристичког кретања лежи у политичкој и економској нестабилности и затварању државних граница 90-тих година, затим бомбардовању 1999. године, након чега је уследио период етничке нестабилности у јужним општинама округа (Бујановцу и Прешеву), што је потенцијалним туристима уливало осећај несикурности, те су Пчињски округ занемаривали као туристичку дестинацију.

Док је скоро 15 година Пчињски округ остао у сенци туристичког тржишта као последица незаинтересованости државе за туристичко улагање на југу Србије, што је повукло и одсуство маркетинга дестинације, планински и бањски центри централне и западне Србије (Копаоник, Врњачка Бања, Златибор, Тара, Дивчибаре) су јачали и постали конкурентски центри који су привлачили све већи број туриста.

Према Графикону 2 запажа се исти ток кретања остварених туристичких ноћења као код кретања остварених туристичких долазака у Пчињском округу (Графикон 1). Према анализи података (Табела 26, Графикон 2) произилази да се између 1991. и 2020. године смањило укупан број остварених туристичких ноћења од 450.786 или 54,4%. У истом периоду се бележи пад остварених ноћења домаћих туриста од 500.062 или 61,8%, али расте број остварених ноћења страних туриста од 49.275 или 57,4%.

Графикон 2. Кретање остварених туристичких ноћења у Пчињском округу између 1991. и 2020. године

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази статистичких података из Табеле 26 у МС Ехел 2007.

Такође се, као и код претходног (Графикона 1), запажа извесно одступање само од 2006. до 2010. године, када благо расте број укупних туристичких ноћења за 6.255 или 1,02% и број ноћења домаћих туриста за 3.691 или 0,6%, што је последица тежње ка лечилишним центрима Врањске и Бујановачке Бање. Касније се наставља континуирано опадање укупно остварених ноћења, нарочито домаћих туриста, што се јавило као резултат лоше приватизације и затварања државних хотела – хотел „Железничар” у Врањској Бањи, хотели „Власина” и „Језеро” на Власинском језеру, хотел „Србија” у Сурдулици, запуштања старих, а заостајању у изградњи нових и савремених смештајних капацитета.

Период од 2015.-2019. бележи повећање укупног броја остварених туристичких долазака и ноћења, што је одраз подстицаја Министарства туризма и омладине кроз „Ваучере за одмор у Србији”. На овај начин, већи број туриста је користио услуге лечилишних и рехабилитационих центара Врањске и Бујановачке Бање, и тиме остварили и већи број ноћења.

Помоћу података у Табели 26 може се израчунати учешће туристичког промета Пчињског округа у укупном туристичком промету Србије између 1991. и 2020. године и однос укупног броја долазака и ноћења туриста (домаћих и страних) у Пчињском округу за исти посматрани период (Табела 27).

Уопштено посматрано, увиђа се да је учешће туристичког промета Пчињског округа незнатан према укупном туристичком промету Србије (Табела 27). У прве три године посматраног периода, учешће туристичких долазака у Пчињском округу расте, од 1,97% на 2,34%, а затим да између 1994. и 1998. године опада од 2,02% на 1,54%, а затим поново да расте, да би 1999. године Пчињски округ остварио 2,53% учешћа у укупним туристичким доласцима Србије. Након 1999. године бележи се осцилација у учешћу туристичких долазака Пчињског округа, али не прелази учешће од 1,4% републичких долазака. Године 2015. и 2016. бележе најмање учешће од 0,75%.

Табела 27. Учешће туристичког промета Пчињског округа у укупном туристичком промету Републике Србије између 1991. и 2020. године (%)

Учешће Пчињског округа у туристичком промету Републике Србије			
Година	Туристички доласци (%)	Туристичка ноћења (%)	Однос домаћих и страних туриста
1991.	1,97	1,89	88 : 12
1992.	2,08	1,92	92 : 8
1993.	2,34	2,45	97 : 3
1994.	2,02	2,29	96 : 4
1995.	1,89	1,81	98 : 2
1996.	1,85	2,07	93 : 7
1997.	1,71	2,14	92 : 8
1998.	1,54	1,88	93 : 7
1999.	2,53	1,98	94 : 6
2000.	1,67	1,91	95 : 5
2001.	1,24	1,74	89 : 11
2002.	1,31	1,75	90 : 10
2003.	1,32	1,78	86 : 14
2004.	1,25	1,80	86 : 14
2005.	1,35	1,94	87 : 13
2006.	1,31	1,80	86 : 14
2007.	1,27	1,90	86 : 14
2008.	1,28	1,79	86 : 14
2009.	1,20	1,72	83 : 13
2010.	1,22	1,81	81 : 19
2011.	1,18	1,64	80 : 20
2012.	1,04	1,36	76 : 24
2013.	0,96	1,23	75 : 25
2014.	1,02	1,06	73 : 27
2015.	0,75	0,94	74 : 26
2016.	0,91	1,03	72 : 28
2017.	0,84	0,94	68 : 32
2018.	0,76	0,88	69 : 31
2019.	0,86	0,89	70 : 30
2020.	0,75	0,85	85 : 15

Извор: Израчунала ауторка докторске дисертације на основу статистичких података приказаних у Табели 26.

Када је реч о учешћу остварених туристичких ноћења, осцилира између 1991. и 1997. године у распону 1,89% и 2,14%. Највеће учешће у оствареним туристичким ноћењима забележено је 1993. године, 2,45%. Након 1997. године, учешће у оствареним туристичким ноћењима осцилира између 1% и 2%, да би од 2017. године забележио континуиран пад, а 2020. године најмање учешће од 0,85%.

У односу домаћих и страних туриста, закључује се да доминирају домаћи туристи у туристичком промету Пчињског округа. Од 1991. до 2000. године преовладавају домаћи туристи, са slabим учешћем страних туриста. Најдрастичнији однос од 98:2 у корист домаћих туриста је био 1995. године, односно године када је у Пчињском округу забележено најмање страних туриста. Од 2011. године се однос између домаћих и страних туриста полако стабилизује, да би 2019. године био забележен најмање осетан однос од 70:30 у корист домаћих туриста, односно усклађено је са годином у којима је остварено највише страних туристичких долазака и ноћења.

Ради детаљнијег сагледавања туристичког промета у Пчињском округу, у наредном тексту биће приказани статистички подаци укупног броја туристичких долазака и остварених ноћења према свакој јединици локалне самоуправе појединачно (Табела 28).

Табела 28. Укупан број остварених туристичких долазака у општинама Пчињског округа између 1991. до 2020. године

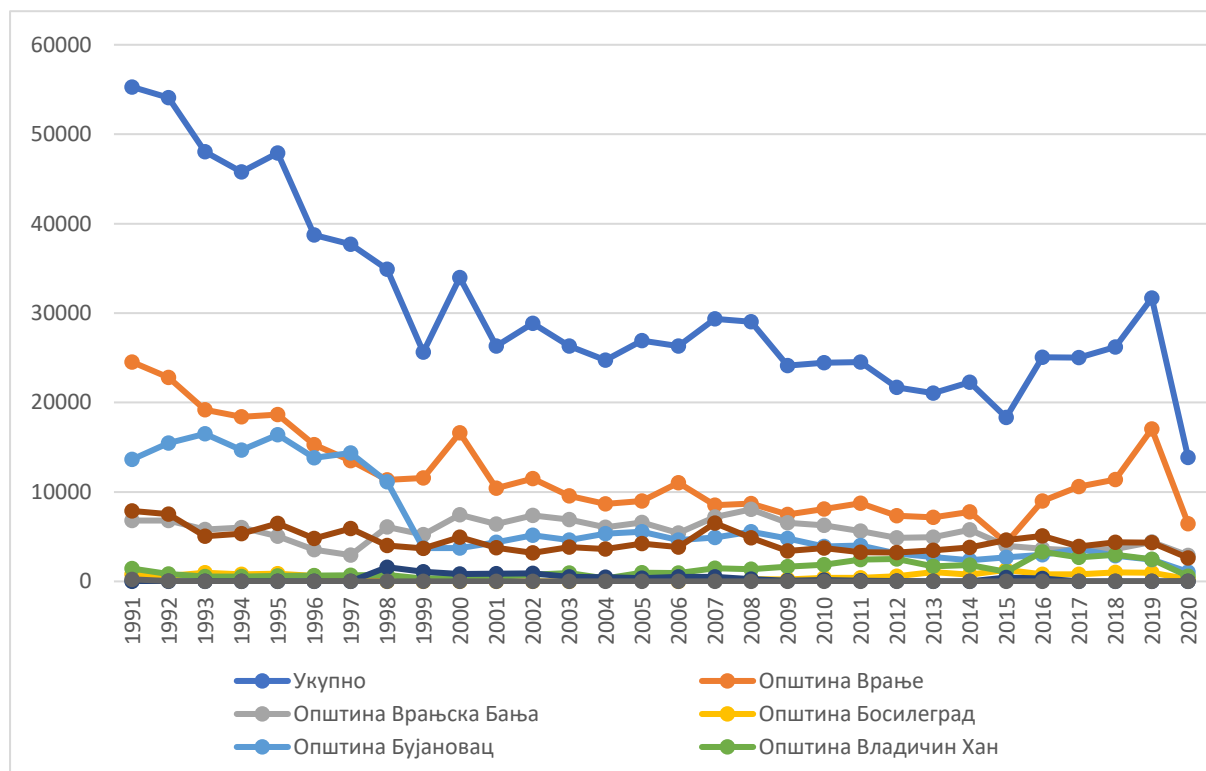
Година	Укупно	Град Врање		Општина Босилеград	Општина Бујановац	Општина Владичин Хан	Општина Прешево	Општина Сурдулица	Општина Трговиште
		Општина Врање	Општина Врањска Бања						
1991.	55.285	24.531	6.801	779	13.650	1.418	-	7.876	230
1992.	54.082	22.792	6.788	626	15.482	833	-	7.529	32
1993.	48.034	19.180	5.801	957	16.496	542	-	5.058	-
1994.	45.772	18.393	6.025	796	14.690	525	-	5.343	-
1995.	47.903	18.638	5.058	851	16.238	624	-	6.494	-
1996.	38.727	15.302	3.561	613	13.805	646	-	4.800	-
1997.	37.702	13.486	2.920	340	14.371	683	-	5.902	-
1998.	34.889	11.347	6.094	-	11.132	713	1.588	4.015	-
1999.	25.634	11.573	5.240	-	3.736	320	1.069	3.696	-
2000.	33.968	16.602	7.464	-	3.723	395	825	4.959	-
2001.	26.297	10.407	6.426	-	4.336	498	858	3.772	-
2002.	28.856	11.502	7.368	-	5.165	750	887	3.184	-
2003.	26.319	9.544	6.896	10	4.619	944	492	3.814	-
2004.	24.721	8.672	6.060	228	5.350	330	470	3.611	-
2005.	26.921	9.004	6.577	237	5.554	954	357	4.238	-
2006.	26.319	11.040	5.400	10	4.619	944	492	3.814	-
2007.	29.343	8.529	7.188	228	4.902	1.476	510	6.510	-
2008.	29.023	8.701	8.049	267	5.544	1.350	239	4.873	-
2009.	24.132	7.465	6.542	223	4.787	1.637	77	3.401	-
2010.	24.442	8.101	6.262	408	3.903	1.875	157	3.736	-
2011.	24.511	8.731	5.628	411	3.997	2.434	68	3.242	-
2012.	21.699	7.349	4.874	565	3.112	2.507	53	3.229	-
2013.	21.055	7.158	4.943	1.027	2.739	1.696	12	3.480	-
2014.	22.282	7.766	5.769	745	2.369	1.824	3	3.806	-
2015.	18.333	4.301	3.962	1.285	2.676	1.065	433	4.611	-
2016.	25.047	8.977	3.637	783	2.959	3.304	317	5.070	-
2017.	25.018	10.597	3.422	798	3.625	2.674	-	3.902	-
2018.	26.207	11.391	3.628	990	2.870	2.972	-	4.356	-
2019.	31.678	17.046	4.416	986	2.442	2.464	-	4.324	-
2020.	13.843	6.455	2.907	235	1.057	565	-	2.624	-

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони између 1992. и 2021. године

Према подацима у Табели 28 за посматрани период од 30 година запажају се велике разлике када су у питању туристички доласци према општинама Пчињског округа. Општине Врање, Врањска Бања, Бујановац, Владичин Хан и Сурдулица бележиле су континуиран туристички промет, али са извесним осцилацијама. Са друге стране, у појединим општинама постоје периоди са потпуном стагнацијом у туристичком промету. Тако у општини Босилеград од 1998. до 2002. године није забележен ниједан туристички долазак, у општина Прешево се бележе стагнациони периоди, између 1991. и 1997. године и између 2017. и 2020. године, док је у општини Трговиште туристички промет забележен само 1991. године и 1992. године. Од 1993. до 2020. године у Трговишту није регистрован ниједан туристички долазак, те не учествује у било ком погледу у укупном туристичком промету Пчињског округа, а ни Србије.

У општини Врање, највећи број туристичких долазака је забележен 1991. године (24.531), а најмање 2020. године (6.455) што је пад од 73,7%. У општини Врањска Бања највише туристичких долазака је забележено 2008. године (8.049), а најмање 2020. (2.907), што је пад од 63,9%. Општине Босилеград и Прешево имају врло неуједначен

ток туристичког промета са изузетно великим разликама између највишег и најнижег броја остварених туристичких долазака. Наиме, у општини Босилеград најмање туристичких долазака је забележено 2003. и 2006. године (само 10), а највише је забележено 2015. године (1.285) што је повећање од 99,2%. Овакав скок туристичких долазака у Босилеграду условило је велико интересовање за учешће и такмичење на III Међународном фолклорном фестивалу „Босилеградско крајиште игра и пева”. У општини Прешево највише туристичких долазака је остварено 1996. године (1.588), а најмање 2014. године (само 3) што је пад од 99,8%. Општине Бујановац, Владичин Хан и Сурдулица имају врло неуједначен туристички промет за посматрани период, што се најбоље може видети на Графикону 3.

Графикон 3. Однос кретања броја туристичких долазака у општинама Пчињског округа између 1991. и 2020. године

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази статистичких података из Табеле 28 у MS Excel 2007.

На основу Графикона 3 и Табеле 28 запажа се да су све општине у Пчињском округу, осим општине Трговиште, имале велике осцилације у оствареним туристичким долазцима. Највеће осцилације јављају се код општина Врање и Бујановац код којих је нагли пад долазака туриста забележен између 1991. и 2001. године, од 52,5% за општину Врање и 67,3% за општину Бујановац. У овим општинама се наставља тренд опадања све до 2015. године, али са нешто блажим током. Између 2016. и 2020. године општина Бујановац наставља да бележи благо опадање туристичких долазака, док се у општини Врање у истом периоду бележи повећање туристичких долазака за 64,8% него у временском интервалу између 2011. и 2015. године. Разлог повећања туристичких долазака у Врању везује се за излетничко-екскурзиона кретања и посета културним и рекреативним садржајима као што су Борина кућа, Пашин конак, зоо врт „Мишић” и манастире Жапско и Пантелејмон. Врањска Бања је између 1991. и 2000. године забележила смањење туристичких долазака за 20,5%, да би се између 2001. и 2010. године остварио благи раст, а онда нагли пад од 85,7% туристичких долазака између 2011. и 2020.

године. Општина Сурдулица показује више-мање уједначен ток туристичких долазака у посматраном периоду, без великих осцилација. Међутим, код општина Босилеград и Владичин Хан јавља се другачији ток, благо повећање туристичких долазака у односу на предходно анализирани општине. У Босилеграду се између 1991. и 2005. године јавља тенденција опадања долазака туриста, а затим од 2006. до 2020. године благи, али континуиран раст. Са друге стране, општина Владичин Хан у току целог проучаваног периода бележи континуиран раст туристичких долазака. Разлог овоме је изградња ауто-пута Е-75 који пролази поред Владичиног Хана у коме транзитни туристи свраћају, задрже се у просеку 1–2 дана ради одмора, како би даље наставили пут.

Поред анализе туристичких долазака, вршена је и анализа укупно остварених ноћења према свакој општини појединачно у Пчињском округу, где су подаци приказани у Табели 29.

Табела 29. Укупан број остварених туристичких ноћења у општинама у Пчињском округу између 1991. и 2020. године

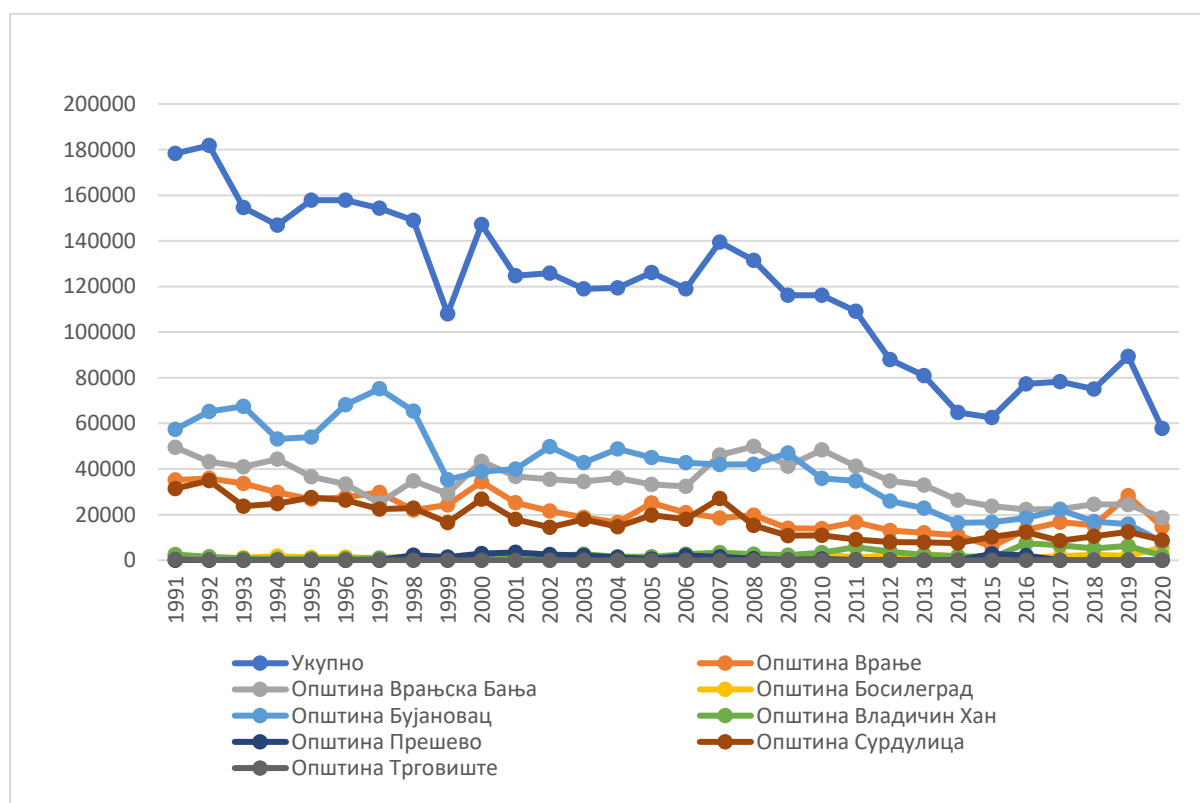
Године	Укупно	Град Врање		Општина Босилеград	Општина Бујановац	Општина Владичин Хан	Општина Прешево	Општина Сурдулица	Општина Трговиште
		Општина Врање	Општина Врањска Бања						
1991.	178.294	35.179	49.528	1.787	57.438	2.508	-	31.433	421
1992.	181.788	35.876	43.182	974	65.189	1.499	-	34.945	123
1993.	167.928	33.700	40.957	1.113	67.557	884	-	23.717	-
1994.	154.604	29.699	44.336	1.885	53.203	637	-	24.844	-
1995.	146.891	26.756	36.627	1.231	54.023	755	-	27.499	-
1996.	157.914	27.721	33.417	1.422	68.254	741	-	26.359	-
1997.	154.342	29.818	25.157	807	75.158	986	-	22.416	-
1998.	149.018	22.064	34.867	-	65.380	1.667	2.208	22.832	-
1999.	108.043	24.338	29.178	-	35.381	1.247	1.357	16.542	-
2000.	147.149	34.448	43.298	-	38.844	860	2.918	26.781	-
2001.	124.669	25.284	36.804	-	39.935	1.217	3.467	17.962	-
2002.	125.919	21.641	35.495	-	49.803	1.903	2.545	14.532	-
2003.	118.918	18.827	34.512	14	42.813	2.632	2.115	18.005	-
2004.	119.397	16.567	36.053	480	48.823	1.512	1.269	14.693	-
2005.	126.084	25.149	33.336	631	45.082	1.529	541	19.816	-
2006.	118.918	20.917	32.422	14	42.813	2.632	2.115	18.005	-
2007.	139.515	18.472	46.192	897	41.948	3.414	1.505	27.087	-
2008.	131.146	19.856	49.907	646	42.146	2.639	691	15.261	-
2009.	116.167	13.996	41.259	642	47.016	2.280	119	10.855	-
2010.	116.137	13.934	48.386	2.901	35.953	3.397	550	11.016	-
2011.	109.110	16.753	41.311	1.129	34.835	5.825	169	9.088	-
2012.	88.045	13.094	34.856	2.237	25.914	3.808	117	8.019	-
2013.	80.978	12.104	33.000	2.679	22.826	2.426	19	7.924	-
2014.	64.781	10.900	26.393	1.634	16.435	1.845	3	7.571	-
2015.	62.536	6.194	23.666	1.812	16.652	1.068	2.834	10.310	-
2016.	77.282	13.321	22.307	1.065	18.502	7.481	2.175	12.431	-
2017.	78.364	16.684	22.494	1.839	22.145	6.594	-	8.608	-
2018.	75.071	15.449	24.561	2.346	16.978	5.188	-	10.549	-
2019.	89.386	28.307	24.377	1.956	15.928	6.371	-	12.447	-
2020.	57.861	14.546	18.743	566	8.085	1.970	-	8.857	-

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региону између 1992. и 2021. године

Према подацима у Табели 29 увиђа се да укупан број остварених туристичких ноћења у општинама у Пчињском округу стоји у директној вези са туристичким доласцима, односно оне општине које су забележиле периоде стагнације у туристичким доласцима, забележиле су и периоде стагнације у оствареним туристичким ноћењима. Међутим, код оних општина које су бележиле континуиран туристички промет, број остварених туристичких ноћења у општинама показују другачији ток у односу на остварене

туристичке доласке. То се најбоље може видети на примеру Бујановца, јер се остварена ноћења у Бујановачкој Бањи у оквиру Специјалне болнице за рехабилитацију и у приватним смештајима приписују укупном броју остварених ноћења општине Бујановац. У посматраном периоду, највише ноћења у Пчињском округу је остварено у Бујановцу 1997. године (75.158), или 60,3% више од ноћења у Врању за исту годину. За исти период најмање туристичких ноћења у Пчињском округу забележено је у Прешевоу 2014. године (3). Врањска Бања, као значајан здравствени центар на југу Србије, највише остварених ноћења 49.907 је забележила 2008. године, а најмање 2020. године са укупно 18.743 ноћења, што је драстичан пад од 62,9%.

Посматрано у целини, ток кретања остварених туристичких ноћења у Пчињском округу за посматрани период доста се разликује од тока остварених туристичких долазака што ће се најбоље уочити на Графикону 4.

Графикон 4. Однос кретања броја туристичких ноћења у општинама Пчињског округа између 1991. и 2020. године

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази статистичких података из Табеле 29 у МС Ехел 2007.

На основу Графикана 4 види се да све општине Пчињског округа, осим Трговишта, имају велике осцилације у оствареним туристичким доласцима. Једино је општина Бујановац забележила континуиран пад туристичких ноћења за цео посматрани период од тридесет година. У Бујановцу за цео посматран период јавио се пад од 215.772 ноћења или 72,5%. Прво је забележен блажи пад са извесним осцилацијама од 1991. до 2010. године, а између 2011. и 2020. године нагло је опао број остварених туристичких ноћења. За разлику од Бујановца, општине Врање, Сурдулица и Владичин Хан су имале готово исти ток кретања остварених туристичких ноћења код којих се јавио период драстичног пада од 1991. до 2015. године, а затим период полаког раста. У Врању се до 2015. године бележи пад туристичких ноћења од 102.165 или 63,4%, а затим благо повећање од 29.262 или 33,1%. У овом случају, повећање раста остварених туристичких ноћења у Врању након 2015. године, доста се везује

за одседање научних радника и истраживача на археолошким локалитетима поред новоизграђеног ауто-пута Ниш–Прешево и иностраних инжењера током изградње тунела на овој саобраћајној деоници.

Међутим, у директном разговору са представницима Туристичке организације Града Врања, сазнало се да је од 2015. године у овом граду уследило повећање укупних туристичких и долазака и ноћења као резултат интензивног маркетинга и улагања у реализацију више међународних манифестација, које сваке године бележе знатно већу посећеност. У вези са овим, упоредо је кренула изградња веше нових објеката приватног смештајног капацитета за раднике, транзитне туристе и посетиоце манифестација. Највећа осцилација у оствареним туристичким ноћењима јавља се у Врањској Бањи што је у складу и са оствареним туристичким доласцима (Графикон 3). Период пада броја ноћења у Бањи се јавља од 1991. до 2000. године од 49.713 ноћења или 29,3%, да би се од 2001. до 2015. године јавио период континуираног раста од 10,6%, а затим од 2016. до 2020. године нагли пад остварених туристичких ноћења од 48,4%. Узрок оваквог пада последњих година у Врањској Бањи условила је приватизација хотела „Железничар” и некадашњег Стационара за рехабилитацију који чекају реновирање од стране Millenium resort-а. Данас Стационар послује са доста смањеним смештајним капацитетом, док је „Железничар” потпуно затворен. Сурдулица је забележила пад између 1991. и 2015. године од 99.526 ноћења (69,8%), а затим повећање од 9.980 ноћења или 23,2%. Основа повећања укупног броја остварених ноћења у Сурдулици лежи у све већем интересовању туриста за одседање у приватном смештају на Власинском језеру, али и сезонских иностраних радника фирми Соса-Сола и Клаиф који се евидентирају у склопу туристичких долазака и ноћења.

Као и Врање, последњих година Туристичка организација општине Сурдулица доста улаже у промоцију и организацију манифестације „Власинско лето”, коју посећују бројни туристи из земље, али и оближње Бугарске и Северне Македоније. У Владичином Хану је од 1991. до 2005. године био период опадања туристичких ноћења, а затим од 2006. године ова општина полако бележи раст целокупног туристичког промета (упоредни приказ Графикона 3 и 4). Општине Босилеград и Прешево су такође имале осцилације са неколико хиљада остварених туристичких ноћења, али без већег значаја за целокупан остварен туристички промет у Пчињском округу.

9. АНАЛИЗЕ СТРАТЕШКОГ УПРАВЉАЊА У ЦИЉУ ПЛАНИРАЊА ТУРИСТИЧКОГ РАЗВОЈА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

Да би се једна туристичка дестинација развијала у смеру максималне искоришћености природних и антропогених туристичких атракција, а минимизирали негативни утицаји на животну средину, врло је важно приступити стратешком управљању у процесу планирања развоја туризма. У том случају планирање је први, основни и најважнији корак у процесу управљања туристичком дестинацијом. У основи, стратегијско управљање туристичком дестинацијом означава начин којим би се одстранили сви недостаци и осетљивости окружења, и дугорочно осигурала конкурентност на туристичком тржишту (Бакић, 2002; Morrison, 2002; Черовић, 2002; Dwyer et al., 2003; Lovelock & Wirtz, 2004; Varra et al., 2012; Ковачевић, 2014).

За стратегијски развој и правилно планирање и управљање простором у циљу туристичког развоја, за две дестинације у Пчињском округу, Horwath HTL Corporate (Hotel, Tourism & Leisure Consulting) је израдио Мастер планове и то: *Мастер план с пословним планом развоја туризма Власинског језера* и *Мастер план за туристичку дестинацију Бесна Кобила*. Поред ових Мастер планова, у оквиру Регионалне развојне стратегије Јабланичког и Пчињског округа (*Regional Development Strategy for the Jablanica and Pčinja Districts*) проучавани простор је идентификован као простор изузетно високог туристичког потенцијала. Мастер планови и Регионална стратегија детаљно приказују све природне и антропогене туристичке атракције, али и указују на оне слабе тачке у дестинацијама које треба туристички покренути и отклонити. Ово значи да је Србија препознала простор Пчињског округа као изузетну туристичку дестинацију која би стратегијским развојем постала конкурентна на туристичком тржишту. Али, нажалост, још увек је све остало само на папиру, док се у пракси мало шта урадило по питању туристичког развоја ове дестинације.

Поред бројних анализа стратешког управљања, ауторка ове докторске дисертације је, према истраживањима и увида стања на терену, израдила SWOT, PEST, квантитативну анализу стратешког управљања и геоеколошко вредновање туристичких атракција простора Пчињског округа. Комбиновањем и практичном применом ових анализа засигурно ће бити приказана комплексна слика окружења, што ће олакшати и спровести брже и ефикасније управљање простором.

9.1. SWOT анализа Пчињског округа као туристичке дестинације

У научним и стручним изворима, SWOT анализу истичу као значајан метод за анализу пословног окружења која даје основу за израду маркетиншких планова. SWOT анализа је опште прихваћен метод, због своје једноставности и идентификације оних кључних фактора који би утицали на раст, развој и успех пословања (Pickton & Wright, 1998). Улога SWOT анализе је да преузме информације из животне средине и разврста их на унутрашње факторе (снаге и слабости) и спољашње факторе (могућности и претње). Након SWOT анализе и идентификације, могућ је увид да ли окружење може да савлада претње (Threats) уз максимизирање могућности и снага (Opportunities and Strengths), а минимизирање слабости (Weaknesses) са циљем успостављања успешне валоризације. Израдом SWOT анализе, окружење треба слабости да претвори у снаге, а претње у могућности (Danca, 2005).

У Табели 30 дата је SWOT анализа Пчињског округа као туристичке дестинације.

Табела 30. SWOT анализа Пчињског округа као туристичке дестинације

Снаге (Strengths)	Слабости (Weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> –Изузетан саобраћајно-географски положај због близине ауто-пута Е-75, –Транзитни положај, –Богатство природне разноврсности и нетакнута природа, –Климатске и временске погодности, –Низак степен загађености воде, ваздуха и земљишта, –Планински центар Бесна Кобила, –Атрактивност Власинског језера и река Пчиње, Врле, Божичке и Драговишнице, –Балнеотерапијски центри Врањска и Бујановачка Бања, –Заштићена природна добра, ПИО „Власина” и ПИО „Пчиња”, –Строги резервати природе „Кукавица” и „Јарешник”, –Споменик природе „Јовачка језера”, –Ловни и риболовни терени, –Аутентично културно-историјско наслеђе, –Очуваност традиције и обичаја мултиетничке средине, –Богата гастрономска понуда, –Манифестације међународног карактера, –Велики хидроенергетски и геотермални потенцијал, –Пчињски округ као туристичка дестинација је јефтина. 	<ul style="list-style-type: none"> –Углавном локална и регионална контрактивна туристичка зона, –Велика удаљеност дестинације у односу на веће емитивне центре (Ниш, Крагујевац, Београд, Нови Сад, Суботица), –Неинформисаност шире јавности о природним и антропогеним атракцијама ове туристичке дестинације, одсуство маркетинга, –Наглашена сезоналност, –Застарелост и недовољан број смештајних капацитета, –Оронуле грађевине, –Неуређеност пешачких и бициклистичких стаза, плажа на рекама и језерима, прилаза излетиштима итд. –Недостатак објеката за спортско-рекреативне активности, –Недостатак пројеката за развој регионалне саобраћајне мреже, –Удаљеност аеродрома што ствара немогућност већег прилива иностраних туриста, –Поједине општине Пчињског округа немају туристичку организацију као институционално тело за подстицај развоја туризма, –Промоција Пчињског округа као туристичке дестинације ради се на нивоу локалног тржишта, –Необавештеност шире јавности о догађајима у дестинацији, –Ван главног државног пута Е-75 је лоша саобраћајна и туристичка сигнализација, недовољан број паркиралишта и неуређеност стајалишта и видиковаца.
Шансе (Opportunities)	Претње (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> –Преко туристичких организација успоставити прекограничну интерактивну сарадњу, –Подизање свести локалног становништва да би њихово укључивање у бављењем туризмом донело већи економски просперитет у читавој регији, –Примена технолошких иновација у туристичкој инфра и супраструктури, –Изградња савремених жичара и скијалишта на Бесној Кобили чиме би се створио конкурентан планински центар, –Реконструкција већ постојећих смештајних капацитета уместо непланске градње нових, –Погодан терен за изградњу спортско-рекреативне инфраструктуре, тематских и забавних паркова, –Едукативне туре чиме би се формирала понуда ужој циљној групи нпр. посматрање птица, инсеката, дневних лептира, гљива, итд., –Формирати такву туристичку понуду која би донела промет током целе године као што су спортске припреме, излетничко-екскурзионе туре, промоција манифестација широј јавности, –Едукација туристичког особља, –Израђени Мастер планови за простор Власине и Бесне Кобиле, –Подстицај органске пољопривредне производње где би туристи конзумирали здраву храну, –Заштита географског порекла гастрономских специјалитета, –Облици туризма који представљају тренд на туристичком тржишту: МИСЕ, наутички, цикло, авантуристички, активан одмор, кружна путовања, винске туре, авитуризам итд. –Подстицај коришћења ваучера у овом делу Србије. 	<ul style="list-style-type: none"> –Уништавање природних атракција услед неконтролисаног коришћења воде, земљишта и крчење шума, –Конкуретски центри из окружења који су већ валоризовани: Стара планина, Копаоник, Сокобања, Сијаринска Бања, Ниш, –Неповезивање природних и антропогених туристичких атракција у јединствену туристичку понуду, –Приватизација постојећих смештајних капацитета од стране страних инвеститора, а затим њихова незаинтересованост за даља реновирања и улагања –Недостатак модерних смештајних капацитета чиме се губи позиција међу конкурентима, –Нестабилно политичко окружење и етничка хетерогеност због близине са Косовом, –Непостојање регионалне туристичке организације, –Недостатак прекограничне сарадње и међународних развојних пројеката, –Вишедеценијско неулагање и занемаривање државе у Пчињски округ, али и у остале делове јужне и југоисточне Србије, што је умањило могућност регионалног развоја и јачања конкурентног тржишта, –Домаћи туристи и земље у окружењу тренутно не сматрају Пчињски округ као привлачну дестинацију, односно користе је за краће одморе и транзит.

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације

У овом раду, говорећи о Пчињском округу као о туристичкој дестинацији, SWOT анализа има за циљ да препозна све оне природне и антропогене туристичке атракције које егзистирају на овом простору, ради отклањања слабости и недостатака дестинације, употребе шанси и превазилажења претњи како би се овај простор могао туристички валоризовати. Дакле, ова анализа представља једну од основних стратегија за будућа планирања туристичког развоја дестинације. Снаге и могућности Пчињског округа треба ставити у интеракцијску везу, што би могло да створи једну од препознатљивих дестинација на туристичком тржишту. Како истичу Evans и сарадници (2003) приликом анализе фокус треба ставити на аспекте који издвајају дестинацију и чине је привлачнијом у односу на конкурентне.

На основу SWOT анализе (Табела 30) слабости Пчињског округа као туристичке дестинације су веће од њених снага, али су шансе за туристичку валоризацију простора веће у односу на њене претње. Тачније, од свих компонената SWOT анализе највише је шанси Пчињског округа за развој туризма. Отклањањем појединих недостатака, шансе би се претвориле у снаге чиме би била створена препознатљива и конкурентна туристичка дестинација. Када говоримо о шансама, Пчињски округ поседује изузетне природне атракције. Са тим у вези треба оформити едукативне туре, као понуду ужој циљној групи, за краћи, али активан одмор. У пограничним и мултиетничким дестинацијама, врло је важно оспособити и унапредити туристичко особље да познаје и говори оне језике којима говоре њихови суседи из околних земаља, али и развити такве туристичке програме који би привукли туристе из земаља у окружењу. Такође једна од изузетних шанси промоције и препознавања Пчињског округа као туристичке дестинације лежи у ваучерима које издаје Министарство туризма и омладине Републике Србије. На овај начин би се подстакло туризам у овом делу Србије, уместо одласка на већ познате и атрактивне дестинације као што су Златибор, Копаоник, Врњачка Бања, Сребрно језеро, итд. Са друге стране, у озбиљне претње у Пчињском округу као туристичкој дестинацији, убрајају се неефикасна приватизација и неозбиљност страних инвеститора. То се најбоље може видети на примеру хотела „Језеро” и „Власина” са депандансом на Власинском језеру и хотелу „Србија” у Сурдулици, који су продати страним улагачима, али су они и даље затворени, у лошем стању, без скоријег плана реновирања.

9.2. PEST анализа Пчињског округа као туристичке дестинације

Урађеном SWOT анализом на примеру Пчињског округа као туристичке дестинације увидело се да постоје изузетне могућности за развој туризма. Следећи корак је урадити и представити детаљну PEST анализу Пчињског округа као туристичке дестинације.

PEST је акроним од речи Политички (political), Економски (economic), Социјални (social) и Технолошки (technological), који чине основне компоненте ове аналитичке методе. Као и SWOT, PEST анализа је широко прихваћена метода за анализирање окружења у циљу стратешког планирања успешног развоја. Ове две анализе су уско повезане, а једина разлика између њих је што PEST поседује више варијатета, код којих се поред основних компоненти, током стратешког планирања прикључују и анализе: еколошког и етничког фактора, правне регулативе, Портерови елементи вредновања (потражња потрошача, добављача, конкурентско ривалство) итд. (Sammut-Bonnici & Galea, 2014).

У Табели 31 дата је PEST анализа Пчињског округа као туристичке дестинације.

Табела 31. PEST анализа Пчињског округа као туристичке дестинације

Политички	Економски
<ul style="list-style-type: none"> –Повољан геополитички положај према европским правцима, –Неповољни политичко-економски односи због близине са Косовом, –Осећај опште несигурности у јужним општинама Пчињског округа (Бујановцу и Прешеву), –Оптерећење таксама и прописима, –Велика бирократија и лоша администрација, –Политичка стабилност је услов за развој туризма. 	<ul style="list-style-type: none"> –Иzolован и привредно најнеразвијенији део Србије, –Најнижи БДП по глави становника, –Одсуство урбанистичких планова и проблем дивље градње, нарочито на простору ПИО „Власина” и Бесне Кобиле, –Недовољно интересовање и улагање државе за овај простор, –Неспровођење планова и Стратегија о дугорочном развоју туризма, –„Сива” економија.
Социјални	Технолошки
<ul style="list-style-type: none"> –Неискуство у угоститељству и ресторлантерству, –Недовољна обученост и стручност туристичких радника, –Недовољан број туристичког особља (рецепционара, локалних туристичких водича, куvara, спремачица и др.), –Мали број ученика у туристичким школама, –Незапосленост, –Етничка хетерогеност у јужним општинама (Бујановцу и Прешеву), –Религијске разлике у јужним општинама, –Недостатак предузетничког духа становништва за бављење туризмом, –Напуштена сеоска насеља и немогућност развоја руралног туризма, –Ниски природни прираштај и одлазак младих, –Неповољна старосна структура. 	<ul style="list-style-type: none"> –Неадекватна статистичка база података о туристичком промету, што је од значаја за планирање туристичког развоја, –Електронско описмењавање, –Израда web презентација дестинације и промоција путем интернета, –Опремање конференцијских сала иновацијама (видео бимови, 3D пројектори итд.), –Слаба примена електронског bookinga и сајта tripadvisor.

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације

На основу PEST анализе (Табела 31) увиђа се да је један од најважнијих проблема туристичке неразвијености Пчињског округа недовољно интересовања државе за успостављање политичко-економске стабилизације на овом простору. Општа несигурност и етничка хетерогеност која је наглашена у јужним општинама округа (Бујановцу и Прешеву) делују као фактор оклевања при избору ове дестинације. Са друге стране неповољна социо-демографска структура не погодује дугорочном туристичком развоју. Неопходно је да држава створи позитивно окружење које ће зауставити одлив младих и унапреди кадровску структуру, као носиоца туристичке понуде дестинације. Домаћи туристи треба да препознају Пчињски округ као интересантну туристичку дестинацију у којој ће се задржати више од једног дана, а не као територију коју сматрају искључиво транзитним подручјем.

9.3. Квантитативна анализа Пчињског округа као туристичке дестинације

По угледу на предходна и слична истраживања, одређени критеријуми и дефинисано бодовно оцењивање који су примењени квантитативном анализом преузети су из Мастер плана с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру (2007). Елементи који су вредновани у Мастер плану односе се само на једну од туристичких дестинација Пчињског округа у којој доминирају природне туристичке атракције. Међутим, ова докторска дисертација бави се целокупном валоризацијом природних и атропогених туристичких атракција, туристичком инфра и супраструктуром, обученошћу туристичког кадра, маркетиншким позиционирањем целокупног Пчињског округа. Ови елементима су

већ вредновани од стране испитаника током теренског истраживања, те је ауторка докторске дисертације исте елементе прилагодила квантитативној анализи. Ауторка докторске дисертације је, током теренског истраживања, увидела поједине недостатке приликом анкетирања и закључног става током разговора са туристима, локалним становништвом и интерним стејкхолдерима. Из тог разлога, ауторка је тежила квалитативном побољшању личних опсервација на терену, те је приступила сопственој евалуацији туристичког потенцијала Пчињског округа, а све у циљу његовог стратешког управљања, као једног од задатака ове докторске дисертације. У разговору на терену са туристима, локалним становништвом, бројним представницима туристичких организација и културних организација, пружаоца услуга смештаја, ауторка је увидела да се у њиховим ставовима и мишљењима налази огорченост због немара државних институција о улагању и унапређењу развоја Пчињског округа у свим сферама живота. Са једне стране природне туристичке атракције због свог јединственог постојања и лепоте подижу вредности средњих оцена (пример Мастер плана), али их са друге стране став локалног становништва, туриста и интерних стејкхолдера о немару у заштити истих и спровођењу закона о очувању антропогених атракција доста снижавају. Из тог разлога ауторка је увидела да није могуће користити већ дефинисану скалу погодности локације дату у Мастер плану, те је за потребе ове докторске дисертације осмислила и представила нешто другачију скалу оцењивања погодности простора за туристичку валоризацију целокупног Пчињског округа (Табела 33).

Према наведеном Мастер плану, под квантитативном анализом туристичке дестинације подразумева се оцена стања туристичких вредности дате дестинације са аспеката следећих интересних група: *тржишта и госта, инвеститора и оператера и локалних заједница* које се налазе у туристичкој дестинацији. У зависности од интересних група одређују се вредносни критеријуми, а сваки критеријум прописује различите оцене у односу на степен туристичке развијености датог подручја.

Интересне групе за квантитативну анализу Пчињског округа као туристичке дестинације дате су на Слици 36.

Слика 36. Интересне групе за квантитативну анализу Пчињског округа као туристичке дестинације (прилагодила ауторка докторске дисертације)

Интересна група са аспекта тржишта/госта Пчињског округа

За туристичку посећеност Пчињског округа од изузетног значаја је доступност туристичким атракцијама, развој туристичке инфраструктуре и супраструктуре, близина и доступност већих градских центара и аеродрома. Међутим, и поред природних и антропогених туристичких атракција, за избор туристичке дестинације је некада за госте од пресудног значаја стање датог окружења (бука, загађеност земље, воде и ваздуха, еколошко одлагање смећа, уређеност видиковаца, паркинга и стајалишта итд.)

Интересна група са аспекта инвеститора/оператера Пчињског округа

Како госта у туристичку дестинацију привлаче природне и антропогене туристичке атракције, тако и сама туристичка дестинација мора да испуни одређене критеријуме како би привукла инвеститоре који би у њој градили. Када је реч о Пчињском округу као туристичкој дестинацији важни критеријуми за улагање су: погодност локације за изградњу смештајних и осталих капацитета, квалитетна и лако доступна путна мрежа, достава свеже хране, доступност грађевинским парцелама уз прикључак за воду, канализацију и електричну мрежу, а које нису склоне ерозији итд.

Интересна група са аспекта локалне заједнице/дестинације Пчињског округа

За туристичку валоризацију и уопште привредни раст и развој Пчињског округа веома је важно створити програме који би стимулисали локално становништво да се бави овом привредном граном. Добрим маркетингом дестинације и бројним субвенцијама локално становништво би уређивало већ постојеће објекте према стандардима и условима туристичке тражње. Са друге стране, у циљу туристичког развоја, локална власт мора скратити време добијања дозвола за градњу без нарушавања животне средине, али и обезбедити погодне парцеле за градњу туристичких објеката свим заинтересованим инвеститорима

Применом квантитативне анализе за утврђивање атрактивности и погодности локације за туристичку валоризацију дестинације користи се већ дефинисани пондери за вредносне критеријуме атрактивности и бодовно оцењивање погодности локације што је приказано у Табели 32.

Табела 32. Бодовно оцењивање критеријума атрактивности локације и процене погодности локације

Пондери	Критеријуми атрактивности локације су...	Процена погодности локације	
3	... веома важни	5	Изванредно
		4	Добро
2	... важни	3	Средње
		2	Лоше
1	... мање важни	1	Врло лоше

Извор: (Мастер план с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру, 2007).

Множењем пондера (1-3) са вредностима погодности локације (бодови од 1-5) добијају се минимални бодови од 1 и до максималних 15 за сваки појединачни критеријум. Њиховим збиром добиће се укупан број поена на основу којих ће се одредити погодност локације Пчињског округа за сваку интересну групу (тржиште, инвеститори и локалне заједнице). Погодност локације Пчињског округа за сваку интересну групу према укупном броју поена дата је у Табели 33.

Табела 33. Погодност локације Пчињског округа за сваку интересну групу (тржиште, инвеститори и локалне заједнице)

Укупан број поена	Пгодност
85–100	Извандредна
55–85	Добра
25–55	Делимично ограничена
мање 25	Ограничена и непогодна

Извор: Скала вредновања од стране ауторке докторске дисертације

Примена квантитативне анализе на примеру туристичке дестинације Пчињског округа биће приказана у Табели 34.

Према подацима квантитативне анализе приказане у Табели 34 може се закључити да Пчињски округ са укупном атрактивношћу и погодношћу као туристичке дестинације са просечним бројем поена од 39 спада у делимично ограничене просторе који иде ка добрим могућностима за туристички развој. Саобраћајно доступна дестинација (оцењена са 4 што је добро) са очуваном природном средином, богата културно-историјским и верским објектима (оцењеним са 5 што је одлично) и теренима погодним за развој више облика туризма (оцењено са 4 што је добро), условиле су најбоље оцене погодности за туристички развој Пчињског округа са аспекта **интересне групе тржиште/госта**, те је ова интересна група добила највећи број поена, **укупно 61**. Међутим, код ове интересне групе, ниске оцене су дате код елемената маркетинга дестинације Пчињског округа због непостојања туристичких организација и инфо центара у свим општинама округа, али и скромнијој обучености туристичког кадра (оцењено са 2 што је лоше). Такође је оценом 2 оцењено уређење хидрографских објеката, што се негативно одражава на степен развоја више облика туризма. Уз бољу маркетиншку организацију, Пчињски округ би била високо рангирана и конкурентна туристичка дестинација. Са друге стране, са аспекта интересне групе тржиште/госта, најбоље су оцењени културно-историјски и верски објекти (оценом 5 што је одлично), који представљају национално благо законом заштићено.

Са аспекта **интересне групе инвеститора/оператера** Пчињски округ је са **36 поена** простор са делимично ограниченим могућностима за инвестирање у изградњу туристичке инфра и супраструктуре. Иако се ради о неизграђеном подручју што би повећало просечну оцену погодности простора, могућност за инвестирање доста умањује непостојање Урбанистичких и Просторних планова, али и присуство више власника на једној парцели (оцењени са оценом 2 што је лоше). Код ове интересне групе, најбоља оцена је дата елементу „Фактори избора локације на локалном нивоу” (оцена 5 што је одлично) и поклапа се са такође високо оцењеним елементом „Туристичке инфра и супрструктуре” са аспекта тржишта/госта јер Пчињским округом пролази једна од најважнијих европских саобраћајница, што позитивно утиче на избор локације приликом градње.

Најниже је оцењена погодност Пчињског округа са аспекта **интересне групе локалне заједнице/дестинације**, свега **24 поена**, што указује да овај простор спада у ограничену подручја за туристички развој. У овом аспекту највећи проблеми се јављају код урбанистичког уређења простора (само 1 поен што је врло лоше), поштовања мера заштите који су законом донети и економске моћи локалног становништва (такође оцењених са 2 што је лоше).

Табела 34. Резултати квантитативне анализе Пчињског округа као туристичке дестинације

Критеријуми за оцену атрактивности и погодности локације Пчињског округа	Важност	Оцена	Основна обележја и карактеристике Пчињског округа и његовог непосредног окружења
	3 – врло важно 2 – важно 1 – мање важно	5 – одлично 4 – добро 3 – просечно 2 – лоше 1 – врло лоше	
Интересна група са аспекта тржишта/госта Пчињског округа	Укупан број посна 61		
Туристичка инфраструктура и супраструктура	3	4	Ауто-пут Е-75 Ниш–Прешево је завршен и пролази целом дужином кроз Пчињски округ. Према авио саобраћају Пчињски округ има релативно добар положај због удаљености од око 100 km од три аеродрома (Ниш, Скопље и Софија). Железничка пруга прати ауто-пут, али је у лошем стању. Доступност и повезаност туристичких атракција је доброг квалитета, али је потребна модернизација регионалних и локалних путева. Веома неповољна смештајна структура, као и слабо развијена туристичка супраструктура (спортско-рекреативни и ски центри, уређени бањски центри, итд).
Експозиција терена за развој спортско-рекреативног туризма	3	4	Пчињски округ као планинско-котлинско-долински простор има добру експозицију терена за бројне спортско-рекреативне облике туризма. Северна страна планине Бесне Кобиле и западна и јужна страна Власинске висоравни поседују најповољније услове за изградњу туристичких објеката.
Маркетиншка организација дестинације (туристичка понуда, инфо-центри, туристичке организације, промоција дестинације широј јавности, обученост туристичког особља итд.)	3	2	Пчињски округ као туристичка дестинација није довољно маркетиншки промовисан од стране интерних стејкхолдера (туристичких радника, организација, агенција) што се негативно одражава на туристичку непосећеност овог краја. Туристичке организације и инфо центре не поседују све општине у округу. Обученост и љубазност туристичког особља је на задовољавајућем нивоу, али је потребно њихово свакодневно усавршавање и ангажовање око промоције дестинације.
Одлике хидрографских објеката за развој одређених облика туризма и активности на води	2	2	На хидрографским објектима Пчињског округа (Власинском језеру, језеру Првонек, Александровачком језеру, Јовачким језерима) услед неуређености обала и дна басена није могуће, за сада, развијати купалишни туризам, али локално становништво често на њима ужива у риболову. И поред лошег прилаза обали на Власинском језеру су у периоду јул–август развијени купалишни туризам и спортови на води, док је у осталим месецима вода хладна.

Културно-историјски и верски објекти	3	5	На простору Пчињског округа постоје бројни културно-историјски и верски објекти од националног значаја који су законом заштићени. Монументалношћу и вредношћу истичу се средњовековне цркве и манастири, грађевине турско-источњачке културе (хамами и цамије), али и остаци моравског начина градње.
Општа сигурност дестинацијом	3	4	У основи, Пчињски округ је дестинација у којој се ствара осећај сигурности и безбедности.
Интересна група са аспекта локалне заједнице/дестинације Пчињског округа	Укупан број поена 24		
Утицај на економску моћ локалног становништва	3	2	Туристички развој Пчињског округа утицао би на изградњу смештајних, угоститељских и спортско-рекреативних објеката, туристичких инфо-центра, потражњу за туристичким водичима и инструкторима у бројним спортовима, чиме би се створила могућност за нова радна места, а самим тим и повећање економске и платежне моћи локалног становништва.
Урбанистичко уређење дестинације	3	1	У Пчињском округу је неопходно урбанистичко уређење на појединим локацијама (Власинском језеру, Врањској и Бујановачкој Бањи, Бесној Кобили, Вражјем камену) у виду увођења пешачких зона намењених туристима, али и обуздава дивље градње која нарушава примарни изглед дестинације. Потребна су улагања у реконструкцији канализационе мреже и одводних канала (Власинско језеро, Врањска Бања).
Утврђивање законских прописа о заштити животне средине и поштовање законске регулативе	3	2	Неопходно је успоставити одрживи туристички развој у Пчињском округу због постојања више заштићених предела. Приликом градње инфраструктуре, туристичких објеката и пружања осталих услужних делатности туристима, неопходно је поштовање свих законских прописа и регулатива како се не би нарушила аутохтона станишта биљака и животиња. Поред већ заштићених предела, врло је важно законом заштитити и рестаурирати културно-историјске и верске објекте.
Утицај на природно окружење	3	3	Коришћењем земљишта за изградњу туристичких објеката мења се педолошка и хидрографска основа подлоге. Зато је важно плански градити на оним местима која ће претрпети најмање штетне последице на природно окружење. Такође је врло важно да се приликом градње савременим архитектонским стилем не наруши историјска аутентичност простора.
Интересна група са аспекта инвеститора/оператера Пчињског округа	Укупан број поена 36		
Расположивост земљишта за изградњу туристичке инфра и супраструктуре	3	2	Пчињски округ се одликује великом површином која је неискоришћена у циљу изградње савремене туристичке инфра и супраструктуре. Модернизацијом смештајних објеката подстакао би се и туристички развој.

Имовинско-правни проблеми приликом изградње	3	2	Инвеститорима су од велике важности урбанистички планови на целој територији Пчињског округа, као и то да ови планови увек буду доступни јавности на увид. Будући урбанистички планови не предвиђају значајније промене у односу на садашње стање. Такође, инвеститор често одбија изградњу на појединим локацијама уколико постоји више власника једне парцеле, што је чест случај код локација Власинско језеро, Врањска Бања, Бесна Кобила.
Фактори избора локације на међународном нивоу	3	3	С обзиром да је Пчињски округ погранично подручје, инвеститорима је од велике важности политичка стабилност на регионалном нивоу, међуетнички односи, као и узајамни утицај околних туристичких тржишта.
Фактори избора локације на локалном нивоу	3	5	Саобраћајна инфраструктура и квалитет путне мреже је инвеститорима од пресудног значаја при избору локације за улагање. У том смислу, Пчињски округ има могућности за изградњу туристичке инфра и супраструктуре. Као један од најнеразвијенијих простора у Србији, цене откупа земљишта у Пчињском округу могу бити повољније инвеститорима у односу на цене земљишта код већ развијених, конкурентних туристичких дестинација (Копаника, Златибора, итд.)
Укупна атрактивност и погодност Пчињског округа као туристичке дестинације (просечан број поена)	Просечан број поена 39		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације

За разлику од Пчињског округа који је највећи број поена добио са аспекта интересне групе тржиште/госта, примењеном квантитативном анализом на примеру дестинације Власинског језера (наведен Мастер план) најбоље оцењен је аспект интересне групе инвеститора /оператера. Разлог томе лежи у још увек грађевински неизграђеном простору кога одликују изузетно вредни еколошки предели (јер се налази у склопу ПИО „Власина”), због чега се на самој локацији могу постићи виши нивои културе градње уз поштовање свих регулатива о спречавању штетног утицаја на еколошку средину. То би додатно условило отварање нових радних места, па самим тим дошло би и до јачања привредног развоја. Како су на простору Власинског језера већ донети просторни планови са дефинисаним највишим нивоима одрживог туризма, инвеститори не морају да финансирају трошкове еколошке процене утицаја градње, што свакако може убрзати позитиван ток будућег развоја туризма на овој дестинацији.

9.4. Геоколошко вредновање туристичких атракција Пчињског округа

Геоколошко вредновање је једна од метода вредновања одређеног подручја и управљања истим чији је циљ правилна расподела природних богатстава на макро и микро нивоу. Циљеви геоколошког вредновања и планирања зависе од намене подручја за развој пољопривреде, туризма, изградњу, експлоатацију минералних сировина итд. (Пецељ и остали, 2015).

Приликом геоеколошког вредновања предела у Србији најчешће се користи метода *Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације* (ИРПБ) (Пецељ и остали, 2015). Срж овог метода лежи у томе да се свако подручје који се оцењује истиче почетном вредношћу од 100 бодова, којој се касније додељује или одузимају бодови који изражавају корективне особине тог подручја. Овај приступ служи за ублажавање субјективности при оцењивању. Категоризација делова подручја, од највреднијих до изразито неповољних, извршена је на основу додељених бодова у опсегу између 1 и 100 и оцена између 1 и 10. На основу збира бодова, подручје се сврстава у једну од десет категорија (Табела 35) (Lepetica, 2006).

Табела 35. Категоризација подручја према методи Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације (ИРПБ)

Бодови	Категорије подручја	Оцене
91–100	Подручја са највреднијим деловима	10
81–90	Подручја са веома вредним деловима	9
71–80	Подручја са претежно вредним деловима	8
61–70	Подручја са релативно вредним деловима	7
51–60	Подручја претежно мање вредних делова	6
41–50	Подручја са релативно непогодним деловима	5
31–40	Подручја са претежно непогодним деловима	4
21–30	Подручја са непогодним деловима	3
11–20	Подручја са веома непогодним деловима	2
1–10	Подручја са изразито неповољним деловима	1

Извор: Milenković (2018).

Показатељи вредновања простора Пчињског округа методом Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације у циљу туристичке валоризације су: положај Пчињског округа, центри туристичке тражње, квалитет путне мреже, научно-едукативна вредност, природне и антропогене атракције, услужне делатности, уређеност туристичке супраструктуре и активности.

Положај Пчињског округа може се посматрати као погранични, саобраћајни и туристички. Као погранични простор, Пчињски округ има изузетно повољан положај према суседним републикама, Бугарској и Северној Македонији и АП Косово и Метохија. Такође је и саобраћајни положај Пчињског округа добар, с обзиром да Коридор 10 представља једну од најважнијих саобраћајних веза Средње Европе и Медитерана. Међутим, туристички положај Пчињског округа је доста неповољан, јер његова дисперзивна зона до 100 km обухвата градске центре чија је туристичка тражња окренута ка конкурентним туристичким дестинацијама у средњој и западној Србији.

Центри туристичке тражње Пчињског округа се надовезују на неповољан туристички положај истог, с обзиром да је Пчињски округ доста удаљен од већих емитивних центара у Србији. Нешто повољнији положај Пчињски округ има у односу на емитивне центре у региону, али ни то није довољно за интензивнију туристичку валоризацију.

У **квалитет путне мреже** Пчињског округа се у последњих неколико година доста улагало што олакшава доступност овом простору. Завршетком ауто-пута Е-75 Ниш–Прешево и реконструкцијом локалних путева који спајају Пчињски округ са северном и средњом Србијом, Косовом преко Гњилана, Скопљем, Ћустендилом и Перником омогућена је високо квалитетна и развијена саобраћајна мрежа на овом простору. Локални путеви су асфалтирани, али у лошијем стању.

Научно-едукативна вредност Пчињског округа огледа се првенствено кроз режиме заштите ПИО „Власине”, ПИО „Долине Пчиње” као подручја од међународног

значаја дивље флоре и фауне, али и других Специјалних резервата природе, чиме је Пчињски округ погодан за научно-истраживачко вредновање.

Природне атракције у Пчињском округу огледају се кроз изузетне геоморфолошке, хидролошке, климатолошке и биогеографске вредности. Вертикална рашчлањеност Бесне Кобиле, Варденика, Стрешера, Дуката, термоминералних извора Врањске и Бујановачке Бање, повољни климатолошки елементи и у појединим деловима очуван вегетациони покривач са шумским екосистемом борове шуме, пружа повољне услове за развој више облика туризма. Међутим, урбанизација је условила прекомерно крчење шума што је резултирало интензивну ерозију појединих предела.

Антропогене атракције Пчињског округа огледају се кроз већи број верских објеката, културно-историјских споменика, објеката народног градитељства, етнографске и гастрономске аутентичности и манифестација. Као етнички хетерогено подручје, у Пчињском округу се налазе православни и исламски верски објекти који могу да привуку пажњу посетилаца. Међу посећенијим православним објектима издвајају се манастир Прохор Пчињски, манастир Ваведење Пресвете Богородице у Паљи, цркве Светог Илије, Светог Николе и Света Петке у околини Власинског језера и Врања. Манифестације могу да имају велики значај у туристичкој понуди Пчињског округа по свом садржају и програму одржавања. Међутим, оне заједно са археолошким налазиштима, одликују се ниским корективним бодовима из разлога што су мање познати широј јавности услед недостатка маркетинга, те и не привлаче велики број посетилаца. Поред недостатка маркетинга, археолошка налазишта одликује непостојање адекватне туристичке сигнализације и сигуран приступ до њих, тако да нису уређена за посете.

Услугне делатности Пчињског округа нису на одговарајућем нивоу, с обзиром на потенцијале за развој више облика туризма и стварање конкурентне туристичке дестинације. Одсуство основних смештајних капацитета, недовољан број комплементарног смештаја и угоститељских објеката, одсуство туристичких информационих центара и туристичких водича, бацају сенку на Пчињски округ као дестинацију. Од скромније материјалне базе у Пчињском округу постоје неколико спортских центара и хала у којима се одвијају спортске рекреације.

Уређеност туристичке супраструктуре Пчињског округа се базира на (не)уређености пешачких и бициклистичких стаза, купалишта, бањских и планинских центара. С обзиром да је Пчињски округ простор на коме се налазе бројне атракције погодне за развој више облика туризма, неопходно је њихово опремање према савременим потребама туристичке тражње.

Активности на простору Пчињског округа су врло интензивне, без обзира на неразвијеност услужних делатности и неадекватну туристичку супраструктуру. И поред кратких посета Пчињском округу, од неколико дана или у транзиту, ипак се на овом простору бележе бројне активности, нарочито у летњој сезони.

Табела 36. показује резултате вредновања Пчињског округа методом Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације у циљу туристичке валоризације.

Табела 36. Резултати вредновања Пчињског округа методом Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације у циљу туристичке валоризације

Вредности подручја		Почетни број бодова 100		Бонитетна оцена
		Корективни бодови	Укупно	
Положај	Погранични положај	+10	115	10
	Саобраћајни положај	+10		
	Туристички положај	-5		
Центри туристичке тражње	Од већих емитивних центара у Републици Србији	-10	85	9
	Од већих центара у суседним државама	-5		
Квалитет путне мреже	Ауто-пут и остали магистрални путеви	+10	125	10
	Регионални путеви	+10		
	Локални путеви	0		
	Сигнализација и путокази	+5		
Научно-едукативна вредност	Режим заштите I, II и III степен	+5	110	10
	Научно-едукативна вредност	+5		
Природне атракције	Вертикална рашчлањеност рељефа	+10	115	10
	Ерозивно подручје	-5		
	Термоминерални извори	+10		
	Годишња температура ваздуха, падавине и влажност ваздуха до 75%	+5		
	Вегетациони покривач	+5		
Антропогене атракције	Верски објекти	+10	130	10
	Етнографска и гастрономска обележја	+10		
	Народно градитељство	+5		
	Археолошка налазишта	0		
	Манифестације	+5		
Услугне делатности	Смештајни објекти	-10	65	7
	Угоститељски објекти	-5		
	Туристички инфо центри	-10		
	Туристички водичи и инструктори спортских активности	-10		
	Изнајмљивање возила	-10		
	Објекти рекреације	+5		
	Изнајмљивање спортске опреме	-10		
	Сувенирнице	+5		
	Паркинг простори	+5		
Телекомуникација	+5			
Уређеност туристичке супраструктуре	Пешачке и бицикличке стазе	-5	70	7
	Уређеност купалишта	-10		
	Уређеност центара Врањске и Бујановачке Бање	-10		
	Уређеност планинских центара	-5		
Активности	Планинарење	+10	130	10
	Посета верским објектима	+5		
	Камповање	+5		
	Купање	+5		
	Бициклизам	-5		
	Спортови на води	-5		
	Лов	+10		
Риболов	+5			

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације

На основу вредновања методом Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације у циљу туристичке валоризације Пчињског округа, закључује се да већину вредности предела одликују високи корективни бодови и бонитетске оцене. Од укупно 9 вреднованих карактеристика предела, 6 имају корективне бодове преко 100 и бонитетске оцене 10, зато што представљају **највредније делове подручја** и носиоце туристичке валоризације Пчињског округа, а то су: положај, квалитет путне мреже, научно-едукативне одлике, природне и антропогене атракције и активности. Центри туристичке тражње са 85 корективних бодова и бонитетском оценом 9 представљају **веома вредан део подручја**. Услужне делатности са 65 корективних бодова и уређеност туристичке супраструктуре са 70 корективних бодова имају бонитетску оцену 7 и представљају **релативно вредне делове подручја**. Најнижи корективни бодови додељени су смештајним капацитетима, туристичком особљу, уређености купалишта, бањских и планинских центара и непостојању објеката за изнајмљивање возила и спортске опреме са обученим водичима и инструкторима, што у великој мери успорава туристичку валоризацију овог простора. Уз добар маркетинг и велика улагања у туристичку инфраструктуру и супраструктуру, туристички недостаци Пчињског округа се могу умањити и (или) отклонити.

10. МЕТОДОЛОГИЈА И ФАЗЕ ЕМПИРИЈСКОГ ИСТРАЖИВАЊА

У овом поглављу биће представљена методологија и фазе током емпиријског истраживања Пчињског округа, у оквиру кога ће се приказати и размотрити: место и временски оквир истраживања, ток истраживања, одређивање узорака и инструмената истраживања, статистичке методе и тестови који су коришћени при обради прикупљених података на терену.

10.1. Место и временски оквир емпиријског истраживања

Спроведено *емпиријско истраживање* за потребе израде докторске дисертације „*Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа*” спроведено је у граду Врању и осам општина на територији Пчињског округа и то у: Врањској Бањи, Владичином Хану, Сурдулици, Босилеграду, Бујановцу, Прешеву и Трговишту. Временски оквир емпиријског истраживања обухватао је два периода: *први период* од 01. јула до 31. децембра 2021. године приликом испитивања става туриста о комплементарности туристичке понуде и туристичке тражње дестинације Пчињског округа и њихово задовољство услугама интерних стејкхолдера на дестинацији (Упитник 1); и *други период* од 01. августа до 31. октобра 2022. приликом испитивања перцепција интерних стејкхолдера о позиционирању Пчињског округа као туристичке дестинације и могућности развоја одређених облика туризма на овом простору (Упитник 2). У оквиру шестомесечног истраживања, најинтензивније испитивање туриста вршено је у летњим и јесењим месецима 2021. године када је у Пчињском округу била највећа фреквенција туристичких долазака. Испитивање интерних стејкхолдера вршено је на крају летње сезоне 2022. године како би се најбоље сагледала перцепција о туристичкој тражњи на проучаваном простору.

Утицај Covid-19 пандемије представљао је главни и једини разлог због чега се јавила временска разлика приликом спровођења емпиријског испитивања туриста и интерних стејкхолдера. Са једне стране, током пандемије 2021. порастао је број туристичких посета у Пчињском округу где се као разлог истицао бег у чисту и нетакнуту природу, али са друге стране многи интерни стејкхолдери који пружају услуге исхране и пренићишта нису радили због бројних санитарних ограничења и нерентабилности. Из тог разлога је испитивање интерних стејкхолдера спроведено 2022. године када се ситуација са пандемијом мало смирила, а њихово пословање вратило у нормалу.

10.2. Одређивање узорака емпиријског истраживања

Пре почетка емпиријског истраживања на простору Пчињског округа јасно су дефинисане две циљне групе испитаника у складу са циљевима и задацима израде ове докторске дисертације.

Прву циљну узорачку групу испитаника чинили су анкетирани туристи који су посетили Пчињски округ, одговарајући на питања из Упитника 1. (Прилог 1). Том приликом је анкетирано укупно 526 туриста, међу којима је било 33 иностраних. Овакав узорак је случајан, али није изненађујући, јер се ради о пограничном истраживачком подручју. Такође је и одабир испитаника био случајан, што указује да није било утицаја на њихову социо-демографску структуру.

Анкетно испитивање је спроведено и на терену уз помоћ запослених у туристичким агенцијама, организацијама и објектима културе на простору Пчињског округа, којима

је детаљно објашњена структура анкетног обрасца и мерних скала. Због трајања COVID пандемије поједини туристи нису желели да одговарају „face to face”, односно директно на терену, већ је анкетни упитник овим туристима слат линком са google drive-a путем e-mail-a или messenger-a.

Друга група испитаника односила се на интерне стејхолдере (запослене у туризму) простору Пчињског округа, који су одговарали на питања из Упитника 2 (Прилог 2). У основи, сви анкетирани интерни стејхолдери су регистровани привредни субјекти који формирају туристичку привредну структуру Пчињског округа. Током тромесечног испитивања, прикупљено је 136 валидно попуњених анкетних упитника. Од укупног броја анкетираних интерних стејхолдера, 31 је запослен у туристичким организацијама или туристичким агенцијама, 87 у сектору пружања услуга хране и смештаја и 18 запослених у објектима културе. Анкетно испитивање је спроведено на терену.

Оба анкетна упитника су била анонимна и сви испитаници, било туристи или интерни стејхолдери су на упитнике одговарали добровољно, полазећи од претпоставке да су питања у потпуности разумели. Током испитивања обе циљне узорачке групе испитаника, водило се рачуна да се обухвати више различитих друштвених и социо-демографских структура како би резултати били репрезентативнији. То значи да се резултати истраживања и закључци изведени из истих, могу представити као поуздани. У даљем тексту резултати емпиријског истраживања приказани су табеларно и графички.

10.3. Инструмент емпиријског истраживања

За основне инструменте емпиријског истраживања у циљу израде ове докторске дисертације формирана су два анкетна упитника. Иако је у основи анкетни упитник постављен на основу релативно сличних истраживања (Стаменковић, 2017; Dalimunthe et al., 2020), испитивање је прилагођено специфичностима Пчињског округа. Туристички садржаји, посебно они који чине инфраструктуру и супраструктуру, одређени су на основу правне регулативе (Закон о туризму, 2019). Упитници 1 и 2 нису претходно тестирани, што представља ограничење у истраживању.

Први анкетни упитник, састављен из пет тематских делова (Прилог 1), односи се на прву циљну узорачку групу испитаника, односно на испитивање става туриста о комплементарности туристичке понуде и туристичке тражње приликом посете Пчињском округу, али и утврђивања степена њиховог задовољства услугама на дестинацији. Из *првог анкетног дела* тежило се ка сазнању о социо-демографским одликама туриста (Табела 37), како би се сазнало о њиховој полној и старосној структури, степену образовања, радног и резиденцијалног статуса (земља порекла, место сталног боравка и национална припадност). *Други део анкетног Упитника 1* сачињен је од питања везаних за општу информисаност, мотивацију и организацију путовања приликом доношења одлуке о избору посете Пчињског округа. У овом тематском делу упитника од туриста/испитаника добијене су информације о интензитету њихових путовања, врсти превоза, посећеним локалитетима у Пчињском округу, дужини задржавања у дестинацији, врсти смештаја, висини трошкова путовања, доминантних активности приликом боравка, намере да ли ће је поново посетити и да ли ће им то бити главна (крајња дестинација) или само транзитна. На крају овог дела упитника од туриста/испитаника се тражило да истакну основне недостатке туристичког развоја на проучаваном простору (Табела 38 и Графикон 8). У *трећем делу анкетног Упитника 1* од туриста/испитаника се тражило да кроз оцена 24 елемента истакну став о важности оних елемената круцијалних за туристички развој у Пчињском округу помоћу Ликертове скале оценама од 1 („изразито неважно”) до 5 („изразито важно”), (Табела 39). *Четврти део анкетног Упитника 1* састојао се од оцењивања 31 елемента којим се истицало субјективно задовољство ту-

риста/испитаника општом туристичком инфра и супраструктуром приликом посете Пчињском округу као туристичке дестинације. Као и у трећем тематском делу оцењивање задовољства вршено је преко Ликертове скале од 1 („потпуно незадовољство”) до 5 („потпуно задовољство”) (Табела 40). И на крају, у *петом делу анкетног Упитника 1* туристи/испитаници су оцењивали степен задовољства услугама интерних стејкхолдера током њихове посете Пчињском округу кроз 9 елемената вреднованих Ликертовом скалом оценама од 1 („потпуно незадовољство”) до 5 („потпуно задовољство”) чија је анализа приказана у Табели 41.

Оцењивањем елемената туристичког задовољства путем Упитника 1, било је од суштинског значаја при извођењу закључака о томе каква су очекивања туристи имали пре доласка, у односу на то каква их је туристичка понуда и услуга сачекала у самој дестинацији.

Други анкетни упитник (Прилог 2), састављен из три тематска дела, односи се на другу циљну узорачку групу испитаника, односно на испитивање перцепција интерних стејкхолдера Пчињског округа о могућностима структурирања туристичке понуде на проучаваном простору. И код овог упитника се из *првог анкетног дела* тежило ка сазнању о социо-демографским одликама интерних стејкхолдера (Табела 44). Из *првог дела анкетног Упитника 2* добијене су информације о полној и старосној структури интерних стејкхолдера, степену образовања и стручне спреме, познавању страних језика, месту запослења и функцији коју обављају. Одлука да се у анкетно испитивање уврсте питања везана за образовну структуру и радно место, била је намерна, са циљем утврђивања стручности, компетентности и нивоа едукованости туристичког особља на проучаваном терену. У *другом делу анкетног Упитника 2*, интерни стејкхолдери су истицали ставове о начину организације и маркетинга туристичке понуде у Пчињском округу, што је приказано у Табели 45. Прецизније, у овом делу, интерни стејкхолдери су одговарали на отворена питања о помоћи локалних самоуправа, туристичких организација, агенција или ресорног Министарства Републике Србије у промоцији, унапређењу и пласирању туристичке понуде и информација о садржају туристичких атракција Пчињског округа. Поред ових, питања отвореног типа односила су се још и на сазнања: о будућим плановима интерних стејкхолдера за бољи развој домаћег туризма у Пчињском округу, ка којим туристичким атракцијама и активностима су највише била усмерена туристичка интересовања приликом посете проучаваној дестинацији, врсти коришћења смештајних капацитета, начину плаћања услуга туристичких ноћења (самостално или ваучерима за одмор у Србији) и потреби за *gent a saг*-ом или туристичким водичем. Циљ овог дела Упитника био је установи постоји ли корелациона веза са анкетним Упитником 1, односно да ли се перцепције туриста и интерних стејкхолдера поклапају према мотивацијама посете, примарним активностима, туристичким атракцијама и врсти смештаја при избору Пчињског округа као дестинације. Код *трећег дела анкетног Упитника 2*, интерни стејкхолдери су оцењивали могућност развоја одређених облика туризма у Пчињском округу према тренутном стању туристичке валоризације, чије је вредновање засновано оценама од 1 („изразито мала могућност”) до 5 („изразито велика могућност”) (Табеле 46–52). Трећи део анкетног Упитника 2 имао је за циљ да се, према мишљењу интерних стејкхолдера и на основу просечних оцена, процени тренутно стање развијености потенцијалних облика туризма на проучаваном простору, односно степен развијености туристичке инфра и супраструктуре. Тиме је створен добар предуслов за истицање перспективе и смерница будућег развоја ради унапређења целокупне туристичке понуде Пчињског округа, што је темељно дато у Поглављу 12.

С обзиром на истакнуту чињеницу да су током анкетног истраживања регистровани инострани туристи, углавном се ради о испитаницима чије је пребивалиште у земљама бивше Југославије, Северној Македонији и Бугарској, који добро познају срп-

ски језик. Испитивањем на терену, утврђено је да су сви туристи/испитаници врло јасно разумели питања из Упитника 1 формирана на српском језику, и из тог разлога није било потребе за стварање упитника на енглеском, бугарском или македонском језику. И код испитивања интерних стејкхолдера, од којих су неки били албанске или македонске националности, јасно је да су разумели и попуњавали Упитник 2 на српском језику.

10.4.Примењене статистичке методе при обради и анализи емпиријских података

Након прикупљених података анкетним упитником, приступило се њиховој статистичкој обради помоћу софтверског пакета SPSS 20.0. Примена овог програма имала је за циљ проверавање и доказивање хипотеза и подхипотеза, односно утврђивање комплементарности туристичке понуде и тражње на примеру туристичке дестинације Пчињског округа, као и туристичко задовољство боравком на проучаваној дестинацији. Кодирањем и уносом података у базу, приступило се анализирању применом више статистичких тестова и метода и то:

- Дескриптивном статистиком кроз приказ фреквенција, средње вредности и стандардне девијације;
- Кронбаховог коефицијента поузданости мерног инструмента;
- Крушкар-Волисовим тестом за утврђивање два или више независних узорака;
- Хи-квадрат теста (χ^2);
- Ман-Витнијевог теста за утврђивање независних узорака;
- Спирмановог коефицијента корелационог ранга;
- Вилкоксоновог теста повезаних узорака;
- Т-теста за независне узорке;
- Једнофакторске анализе варијансе (*ANOVA*);
- Експлоративне факторске анализе (*EFA*).

Применом статистичких тестова за доказивање хипотеза говори се о границама статистичке значајности који је први дефинисао Petz (1981) и том приликом се користи термин „ниво значајности”. Гранична вредност нивоа значајности (узета у овом раду) је $p=0,05$ (или 5%), што заправо значи да „постоји” 5% вероватноће да погрешимо приликом тврдњи, односно са 95% „сигурности” можемо потврдити истинитост тврдњи (Турјачанин & Чекрлија, 2006).

Дескриптивна статистика користи се за изражавање основних мера којима се описује узорак према добијеним подацима емпиријским истраживањем. Основни индикатори дескриптивне статистике, који представљају елементарне показатеље приликом анализе добијених резултата су: валидни и кумулативни проценат (%), фреквенција (F), стандардна девијација (*Std. Dev.* – σ) и аритметичка средина (*Mean* – M) (Турјачанин & Чекрлија, 2006). Емпиријским истраживањем на терену, дескриптивна статистика је нашла примену за варијабле из првог и другог дела Упитника 1 (социо-демографски профил испитаника, општа информисаност и организација путовања у Пчињском округу) и код варијабле из првог и другог дела Упитника 2 (социо-демографски профил интерних стејкхолдера и њихови ставови о организацији и маркетингу туристичке понуде у Пчињском округу). За истакнуте варијабле утврђени су валидни и кумулативни проценат (%) и фреквенција (F). За варијабле из трећег, четвртог и петог дела Упитника 1 (важност елемената при формирању туристичке понуде Пчињског округа, задовољство туриста туристичком инфра и супраструктуром и њихово опште задовољство услугама интерним стејкхолдерима приликом боравка у дестинацији) и за варијабле из трећег дела Упитника 2 (перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања туристичке

понуде према одређеним облицима туризма у Пчињском округу), дескриптивном статистиком израчунате су аритметичка средина (*Mean* – *M*) и стандардна девијација (*Std. Dev.* – σ) (Табеле од 37 до 52).

Приликом обраде добијених емпиријских података коришћен је метод поузданости теста (интерне конзистенције) за све варијабле код оба Упитника (Табеле 53 и 54). Најпримењиванији вид поузданости теста је **Кронбахов (Cronbach) коефицијент алфа**, чији се распон вредности креће од 0 до 1. Износ ближи 1 показује вишу корелацију, тј. већу поузданост теста (Pallant, 2011). Према DeVellis (2003), да би поузданост теста била потврђена, односно валидност мерног инструмента коришћена приликом истраживања, Кронбахов коефицијент би требало бити за $\alpha > 0,7$. Уколико се Кронбахов коефицијент алфа интерне конзистенције креће у распону $0,9 > \alpha \geq 0,8$ и $\alpha \geq 0,9$, то значи добар и одличан ниво прихватљивости. Међутим, ако се Кронбахов коефицијент алфа интерне конзистенције креће између $0,6 > \alpha \geq 0,5$ и $\alpha < 0,5$, онда се ради о неприхватљивом и слабо поузданом мерном инструменту (George & Mallery, 2020).

Крушкар-Волисов (Kruskal-Wallisov) тест представља непараметарску једно-факторске анализу варијанси неколико различитих променљива (Pallant, 2011) и то у случајевима када добијени подаци не задовољавају услове примене анализе варијанси (Турјачанин & Чекрлија, 2006). Након обављања поступка Крушкар-Волисовог теста, главне вредности које треба гледати у излазном делу резултата су: вредности показатеља Ни-квадрат теста χ^2 (Chi Square), ниво значајности (Asymp. Sig) за $p \leq 0,05$ и број степена слободе (df). Уколико вредност $p \leq 0,05$ на задатом нивоу значајности, у том случају изводи се закључак да је присутна значајна статистичка разлика између променљивих група. Приликом употребе Крушкар-Волисовог теста врло је важно сагледати вредност ранга за све анализиране групе (Mean Rank), како би се утврдило која група има највећи ранг, што одговара највећој вредности непрекидне променљиве (Pallant, 2011). За потребе израде ове дисертације, Крушкар-Волисов тест је коришћен за доказивање или оповргавање Хипотезе 1, прецизније код подхипотеза X_{1a} и X_{1b} (Табеле 55 и 56).

Ни-Chi Square (χ^2) – Хи-квадрат тест спада у непараметријске статистичке тестове и користи се приликом истраживања података чији распоред дистрибуција није познат или код кога подаци нису нормално дистрибуирани. Предност овог теста је непостојање претпоставке о величини узорака. Важно је напоменути да се Хи-квадрат тест рачуна само с фреквенцијама, због чега се не уносе мерне јединице (Horvat & Милош, 2019). Да би резултат био значајан величина Sig. у колони (Asymp. Sig 2-sided) треба да је $p \leq 0,05$ (Pallant, 2011). У овом раду Хи-квадрат тест (χ^2) је коришћен за доказивање или оповргавање подхипотезе X_{1c} и главне хипотезе X_4 (Табеле 57 и 58).

Ман-Витнијев (Mann-Whitney) тест се користи када постоје два независна узорка на којима се не може применити параметријски т-тест (Турјачанин & Чекрлија, 2006). Овим тестом се добијене вредности непрекидне променљиве претварају у рангове за обе групе, а затим се израчунава да ли се рангови тих група статистички значајно разликују. При добијању резултата применом Ман-Витнијевог теста главне вредности у табели Test statistics су *Z* где (предзнак + или – није битан) и ниво значајности (Asymp. Sig 2-tailed) за $p \leq 0,05$. Поред одређивања ових двеју вредности, важно је утврдити у којој групи је непрекидна променљива просечно већа што се види из колоне Mean Rank (Pallant, 2011). Ман-Витнијев тест је у овој дисертацији нашао примену током доказивања или оповргавања подхипотезе X_{1d} и главне хипотезе X_5 (Табеле 60 и 61).

Приликом статистичке анализе врло је важно утврдити корелациону везу између података. Корелацијом се изводи закључак о смеру (+/-) и јачини корелационе везе, односно уколико је позитивна корелација показује се заједнички раст или пад две променљиве, а у случају негативне корелације једна променљива показује раст, док друга променљива показује истовремени пад (Pallant, 2011). Током обраде емпиријских података стати-

стичким тестовима у дисертацији је коришћена линеарна корелација, тачније **Спирманова корелација** за доказивање или оповргавање подхипотезе H_{1d} (Табела 62). Спирманова корелација се примењује код одређивања релације две ординалне варијабле, чија вредност може да се креће за $r = -1$ до $r = 1$. Вредност коефицијента одређује снагу релације, а предзнак смер релације. Добијена корелација применом Спирмановог коефицијента може бити врло слаба $r=0-0,19$, слаба $r=0,20-0,39$, средња $r=0,40-0,59$, снажна $r=0,60-0,79$ и веома снажна $r=0,80-1$ (Horvat & Милош, 2019).

Вилкоксонов (Wilcoxon) тест ранга или тест еквивалентних парова намењен је при мерењу варијабле: у два наврата; под два различита услова; када су варијабле упарене по специфичним критеријумима. Основне вредности при добијању резултата Вилкоксоновог теста ранга су Z (предзнак + или - није битан) и ниво значајности Sig (2-tailed) за $p \leq 0,05$, како би се доказала статистички значајна разлика при анализирању варијабле (Pallant, 2011). Вилкоксонов тест ранга је у дисертацији нашао примену код доказивања или оповргавања главних хипотеза H_2 и H_3 (Табеле 63 и 64).

T-test за независне узорке примењује се при утврђивању аритметичке средине код двеју различитих група испитаника и утврђивању да ли је присутна значајна статистичка разлика између њих. Из табеле *Group statistic SPSS* узимају се средње вредности (engl. *Mean*) и стандардно одступање (engl. *Standard deviation*), а из табеле *Independent Samples Test* узимају се вредности Лавеновог теста (engl. *Levene's Test for Equality of Variances*). Уколико је резултат за Sig. у табели Лавеновог теста за $p > 0,05$, онда се користи први ред табеле (*Equal variance assumed*) у случају једнаких варијанси. Међутим, ако је вредност Sig. у табели Лавеновог теста за $p \leq 0,05$ онда се користи други ред из табеле Лавеновог теста без једнакости варијанси (*Equal variances not assumed*) (Pallant, 2011). Током статистичке обраде емпиријских података за потребе дисертације, т-тест је коришћен при анализи две различите групе испитаника – према полу, при доказивању или оповргавању подхипотеза H_{6a} и H_{6b} (Табеле 65 и 66).

Код **једнофакторске анализе варијансе (ANOVA)** основне вредности при добијању резултата који доказују да ли је присутна статистички значајна разлика унутар група је количник ($F \geq 2,37$) и вредност за $p \leq 0,05$ у колони Sig. 2-tailed у табели (*Descriptive*) (Pallant, J. 2011). Једнофакторска анализа варијансе ANOVA у овом раду је нашла примену при доказивању или оповргавању подхипотезе H_{6c} , односно да ли постоји значајна статистичка разлика код задовољства туриста услугама запослених у Пчињском округу **према старосној структури** (зависна варијабла) и 9 обележја запослених у туризму на простору Пчињског округа (независна варијабла). Испитаници су подељени у шест старосних група: до 18 година, између 19–29, 30–39, 40–49, 50–59 и 60–69 година (Табела 67). Применом Post-hoc теста, као додатног статистичког теста у SPSS-у, чије се вредности гледају у табели *Multiple Comparisons*, утврдиће се међу којим старосним групама је најзначајнија статистичка разлика.

Ради сажетије обраде добијених емпиријских података, врши се расподела истраживачких елемената на мањи број дисперзија, односно приступа се **Експлоративној факторској анализи (EFA)** (Pallant, 2011). EFA анализа у нашем раду рађена је за елементе Упитника 1 (Табела 69) како би се утврдили основни *pull* елементи за структурирање туристичке понуде у Пчињском округу. Коришћењем EFA анализе, а све са циљем добијања једноставније форме ради лакшег тумачења података, приступило се техником *Varimax ротације*. Врло је важно испитати факторизацију, односно подобност корелационе матрице за факторску анализу, помоћу Бартлетовог теста сферичности и Кајзер-Мејер-Олкиновог показатеља (*KMO*) са распоном вредности од 0 до 1. Прихватљива и добра факторска анализа, мора да задовољи следеће критеријуме и то: да бар један део износи $r=3$ или више, да је Бартлетов ниво значајности за p буде једнак 0,05 или мање, а показатељ *KMO* једнако или веше од 0,6 (Hair et al., 2010; Pallant, 2011, Весић, 2021).

11. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

У овој тематској целини детаљно ће се обрадити емпиријски подаци добијени на терену помоћу два упитника, применом одговарајућих статистичких тестова описаних у методологији емпиријског истраживања. Тумачење добијених статистичких резултата текстуално, табеларно и графички имаће за циљ потврђивања или оповргавања раније дефинисаних хипотеза.

11.1. Дескриптивна статистичка анализа података добијених из Упитника 1. Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа на основу става туриста/испитаника

Приликом емпиријског истраживања ставова туриста/испитаника о туристичким атракцијама у функцији структурирања понуде Пчињског округа, попуњено је и прикупљено укупно 526 анкетних упитника, који су касније статистички обрађени и коришћени у анализи података (Упитник 1). Међу првом обрадом прикупљених података из Упитника 1. вршена је анализа социо-демографског профила туриста/испитаника у Пчињском округу (Табела 37).

Табела 37. Анализа социо-демографског профила туриста/испитаника у Пчињском округу

Варијабла	Фреквенција	Валидни (%)	Кумулативни (%)
Пол туриста/испитаника			
Мушки	149	28,3	28,3
Женски	377	71,7	100,0
Старост туриста/испитаника			
Млађи од 18 година	4	0,8	0,8
19–29	118	22,4	23,2
30–39	289	54,9	78,1
40–49	85	16,2	94,3
50–59	22	4,2	98,5
60–69	8	1,5	100,0
преко 70 година	/	/	/
Степен образовања туриста/испитаника			
Основна школа	1	0,2	0,2
Средња школа	93	17,7	17,9
Виша школа/Струковне студије	108	20,5	38,4
Факултет	235	44,7	83,1
Мастер/Магистратура	56	10,6	93,7
Докторат	33	6,3	100,0
Земља у којој живе туристи/испитаници			
Србија	502	95,4	95,4
Босна и Херцеговина	3	0,5	95,9
Северна Македонија	6	1,2	97,1
Бугарска	7	1,4	98,5
Словенија	1	0,2	98,7
Хрватска	2	0,4	99,1
Немачка	1	0,2	99,3
Француска	1	0,2	99,5
Аустрија	3	0,5	100,0

Национална припадност туриста/испитаника			
српска	493	93,7	94,6
бугарска	8	1,5	95,7
македонска	9	1,7	97,2
босанска	2	0,4	97,6
ромска	5	0,9	98,4
бошњачка	2	0,4	98,7
хрватска	3	0,6	99,2
мађарска	3	0,6	99,8
словачка	1	0,2	100,0
Место сталног боравка туриста/испитаника			
Алексинац	2	0,4	0,4
Аранђеловац	1	0,2	0,6
Беч	3	0,6	1,2
Бабушница	1	0,2	1,8
Бања Лука	3	0,6	2,4
Баточина	1	0,2	2,6
Бела Црква	1	0,2	2,8
Београд	30	5,7	8,5
Бојник	2	0,4	8,9
Брус	1	0,2	9,1
Ваљево	2	0,4	9,5
Власотинце	261	49,5	59,0
Грашевци	1	0,2	59,2
Грделица	6	1,1	60,3
Загреб	2	0,4	60,7
Зајечар	6	1,1	61,8
Кикинда	1	0,2	62,0
Књажевац	2	0,4	62,4
Крагујевац	3	0,6	63,0
Краљево	2	0,4	63,4
Крушевац	4	0,8	64,2
Куманово	4	0,8	65,0
Куршумлија	2	0,4	65,4
Лебане	1	0,2	65,6
Лесковац	59	11,2	76,8
Љубљана	1	0,2	77,0
Минхен	1	0,2	77,2
Ниш	86	16,1	93,3
Нови Пазар	2	0,4	93,7
Нови Сад	7	1,3	95,0
Панчево	2	0,4	95,4
Параћин	1	0,2	95,6
Пирот	2	0,4	96,0
Прокупље	5	0,9	96,9
Скопље	2	0,4	97,3
Смедерево	1	0,2	97,5
Смедеревска Паланка	1	0,2	97,7
Софија	2	0,4	98,1
Сремска Митровица	1	0,2	98,3
Стара Пазова	1	0,2	98,5
Суботица	1	0,2	98,7
Ћустендил	5	0,9	99,2
Црна Трава	4	0,8	100,0
Радни статус туриста/испитаника			
Незапослен	62	11,7	11,7
Пензионер	3	0,6	12,3
Радно неактиван (инвалид, домаћица, издржавано лице)	3	0,6	12,9
Ученик/студент	35	6,6	19,5
Запослен/самозапослен	423	80,5	100,0

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Од укупног броја туриста/испитаника 71,7% је женског, а 28,3% је мушког пола. (Табела 37). У периоду емпиријског истраживања, највећи проценат туриста/испитаника је био између 19 и 49 година старости, односно 93,5%. То су углавном туристи који су долазили породично, у пратњи партнера, са децом што указује да се према њима треба прилагођавати туристичка понуда и услуга у туристичкој дестинацији. Удео туриста у старосној доби преко 50 и више година у посматраном периоду је свега 5,7%, што наводи на закључак да би било пожељно да се овој старосној групи прилагоди туристичка понуда и услуга у затвореним комплексима током зимских месеци чиме би се релативно уједначио туристички промет током целе године (Marić Stanković, 2023).

Када је реч о образовној структури туриста, већина испитаника има завршено високо образовање, вишу школу/струковне студије и факултет (65,2%). Што се тиче националне структуре, највећи проценат испитаника су домаћи туристи, српске националности (93,7%) и 0,9% оних који су се изјаснили као Роми са сталним пребивалиштем у Власотинцу (49,5%), Нишу (16,1%) и Лесковцу (11,2%). Ово значи да су Пчињски округ посетили они туристи који живе у дисперзивној зони до 100 km.

Од страних туриста присутни су Македонци (1,7%) и Бугари (1,5%), а од осталих страних туриста, Пчињски округ су посетили Босанци, Хрвати, Мађари и Словаци који су заједно остварили 2,2% удела. Пчињски округ су највише посетили туристи из Србије, (95,4%) , затим Бугарска (1,4 %) и Северна Македонија (1,2%), а остале земље учествују појединачно са мање од 1% удела. У поређењу са суседним окрузима, према истраживању конкурентности Јабланичког округа, Стаменковић (2017) истиче да су у овој дестинацији доминантни туристи такође из Србије, а поред њих најприсутнији су Бугари и Македонци. Мојић (2016) наводи да у туристичком промету страних туриста гледано за територију целе Јужне Србије, поред Бугара и Македонаца, присутни су још и Црногорци и мањи проценат Босанаца. Ово нас упућује на закључак да су Пчињски, Јабланички, Нишки и Топлички окрузи још увек најпосећенији од стране домаћих туриста са ближим емитивним центрима и уже дисперзивне зоне, као и страни туристи уз суседних, Србији граничних земаља. Разлог је што су наведени окрузи са slabим маркетингом и скромнијом туристичком понудом, те не буде велико интересовање иностране клијентеле.

Уколико анализирамо варијаблу радног статуса туриста/испитаника на основу Табеле 37 закључује се да је највећи проценат посетилаца Пчињског округа запослено (80,5%), али је и регистровано 11,7% незапослених.

У даљем тексту приказана је дескриптивна анализа туриста/испитаника везана за њихову општу информисаност и организацију путовања у Пчињском округу (Табела 38). На основу ње детаљно се могу сагледати навике путовања туриста/испитаника, али и постојање туристичке жеље да поново посете и детаљније упознају Пчињски округ као туристичку дестинацију.

Већина туриста/испитаника (66,7%) који су већ посетили Пчињски округ планирају да у скорије време поново бораве у овој дестинацији (Табела 38). Међутим, и поред тога што је Пчињски округ њихова примарна дестинација на путовању (51,7%), ипак задржавање испитаника је било кратко, свега 1–2 дана (46,7%) или кратка пауза у транзиту (32,7%) ка Северној Македонији или Грчкој. Само се 7,4% испитаника задржало 7 и више дана у Пчињском округу. Ово упућује и на изјаве испитаника да су током боравка у Пчињском округу користили приватан смештај (34,6%) или да су посетили ову дестинацију кроз излет без смештаја (29,9%). Приликом посете Пчињском округу, туристи/испитаници су првенствено користили сопствени превоз (87,4%) и на путовању потрошили до 5.000 динара (45%). Ова информација нам говори да Пчињски округ спада у јефтине и сваком приступачне туристичке дестинације.

Табела 38. Анализа туриста/испитаника према општој информисаности и организацији путовања у Пчињском округу

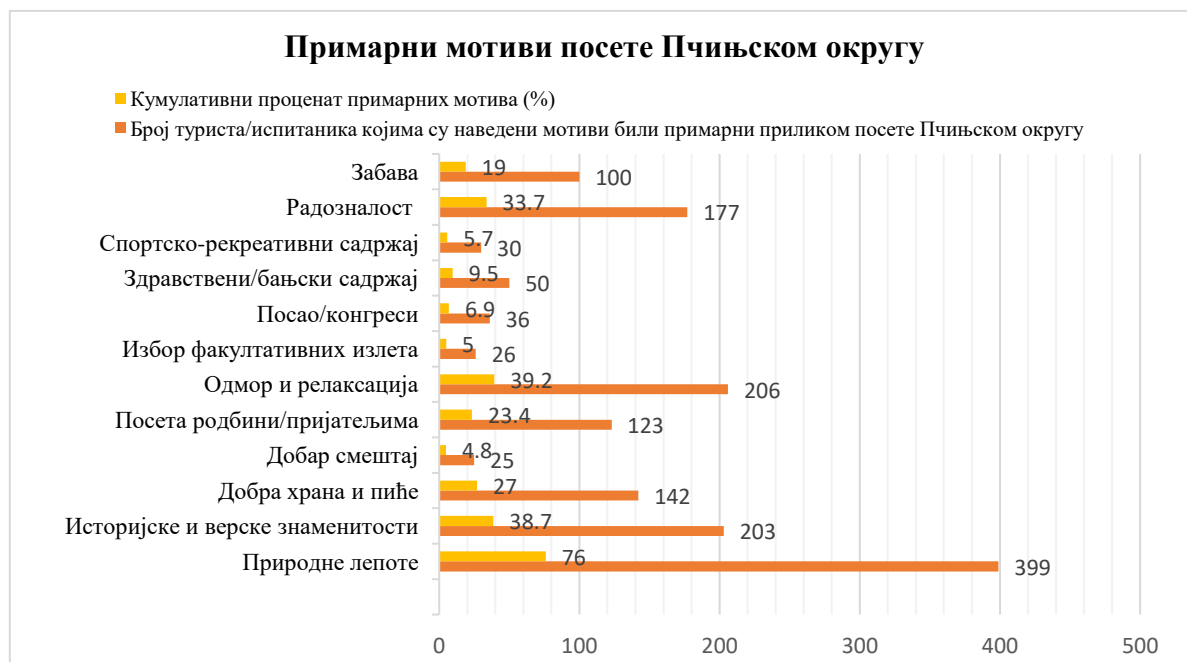
Варијабла	Фреквенција	Валидни (%)	Кумулативни (%)
Најчешће путујем			
по Србији	371	70,7	70,7
ван Србије	155	29,3	100,0
Интензитет Ваших путовања			
Путујем једном годишње	107	20,8	20,8
Путујем веома ретко	56	10,6	31,4
Путујем више пута у току године	363	68,6	100,0
Да ли у скорије време планирате да поново посетите Пчињски округ?			
Да	351	66,7	66,7
Не	156	30,0	96,7
Можда	19	3,3	100,0
Пчињски округ је Ваша примарна дестинација приликом путовања?			
Да	272	51,7	51,7
Не	254	48,3	100,0
Колико дуго ћете се задржати у Пчињском округу?			
1-2 дана	244	46,7	46,7
3-5 дана	70	13,2	59,9
6-7 дана	16	3,0	62,9
Кратка пауза/транзит	173	32,7	95,7
Више од недељу дана	23	4,4	100,0
Начин информисања туриста пре њиховог доласка у Пчињски округ			
Боравио/ла сам овде и раније	265	50,4	50,4
Од пријатеља/рођака	148	28,1	78,5
Преко организоване групе (планинарски клуб, факултет или туристичка агенција)	19	3,6	82,1
На сајму туризма	4	0,8	82,9
Путем медија (реклама, магазина, друштвених мрежа, брошура)	90	17,1	100,0
Организација Вашег доласка у Пчињски округ			
Јавним превозом (аутобус, воз)	35	6,6	6,6
Организација туристичке агенције	15	2,8	9,4
Планинарска друштва	4	0,8	10,8
Сопственим превозом	461	87,4	97,6
Пословно	11	2,4	100,0
Смештај током боравка у Пчињском округу			
Хотел	55	10,5	10,5
Хостел	6	1,1	11,6
Код рођака/пријатеља	104	19,8	31,4
Приватни смештај	182	34,6	66,1
Излет без смештаја	157	29,9	95,9
Камповање	22	4,1	100,0
Трошкови путовања, смештаја и исхране			
до 1.000 динара	22	4,2	4,2
не могу да одредим	136	25,7	30,4
од 1.001 до 5.000 динара	238	45,0	75,4
од 5.001 до 10.000 динара	114	21,6	97,0
преко 10.001 динара	16	3,5	100,0

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Преовладавајући начин сазнања о Пчињском округу као дестинацији, туристи/испитаници су изјавили да су то „боравак од раније” на овој дестинацији

(50,4%) и „преорука” пријатеља или рођака (28,1%). Незнатан проценат информисања о Пчињском округу је преко туристичких агенција и сајмова туризма, што нам указује да је неопходно јавно појачати маркетинг како би ова дестинација била позната широј јавности. У основи, према сличним предходним истраживањима (Golob et al., 2014; Мојић, 2016; Стаменковић, 2017) једно је заједничко, а то је да туристи бирају дестинацију према „преоруци” оних који су у њој већ боравили, што значи да је жива реч још увек доминантан вид маркетинга и повод за туристичку посећеност. Јер, Томка (2006) савременог туристу дефинише као „паметног туристу” који се пре доласка у дестинацију жели информисати о свим атрактивностима, како би његов боравак био много садржајнији. Многи туристи се пре одласка на дестинацију добро информишу о врсти смештаја, трошкова истих, обученог и едукованог туристичког кадра (Попеску 2011; Vujić et al., 2012; Štetić et al., 2014), датим on line рецензијама и оценама квалитета смештаја на booking-у, што је према Панцић (2017) врло значајно за интерне стејкхолдере, како би се прилагодили потребама савременог туристе и на тај начин једноставно приступили информацијама о смештају.

Током емпиријског истраживања, од туриста/испитаника се тражило да истакну који су то примарни мотиви и активности, најпосећенији локалитети, али и главни недостаци током њихове посете Пчињском округу. Туристи/испитаници су бирали више од једног понуђеног одговора, што нам говори да постоји више разлога њихове посете. Због тога су дати укупни одговори за одређене мотиве и кумулативни проценат. Ради прегледности и лакшег анализирања, одговори туриста/испитаника за наведене мотиве представљени су на Графиконима од 5 до 8.

Графикон 5. Примарни мотиви посете туриста/испитаника Пчињском округу

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

На основу Графикона 5 јасно се види да је највећи број туриста/испитаника као примаран мотив посете Пчињском округу истакао његове „природне лепоте”. Поред овог мотива, велики број туриста/испитаника је Пчињски округ посећивао због „историјских и верских знаменитости” и „одмора и релаксације”. Интересантно је напоменути да је поприличан број испитаника за примаран мотив нагласио „радозналост”, што указује да све већи број туриста тежи да упозна ову дестинацију и да се полако буди свест о њеном

туристичком потенцијалу. Како је већ и раније поменуто гастрономско богатство овог краја, не изненађује значајан број одговора при атрибуту „добра храна и пиће” као примарног мотива посете. Најслабији мотиви посете Пчињском округу су „добар смештај”, „избор факултативних излета”, „здравствено-бањски садржај” и „спортско-рекреативни садржај”. Овако малобројни одговори за наведене мотиве су и очекивани, с обзиром на врло слабу и неадекватну материјалну базу Пчињског округа која је детаљно образложена у седмом поглављу ове дисертације.

У овом случају се може направити кратко поређење са сличним истраживањем на примеру Јабланичког округа, као суседног округа Пчињском. За разлику од туриста који су за примаран мотив посете Пчињском округу изабрали „природне лепоте”, туристи су Јабланички округ посећивали највише због „одмора и релаксације” и „посете пријатељима/рођацима” (Стаменковић, 2017). У приморским дестинацијама са знатним туристичким прометом (Golob et al., 2014), туристи су такође за примарне мотиве доласка наводили природне факторе и то: „уживање на Сунцу поред мора”, и „климу”. Сходно овим чињеницама, Пчињски округ је у далеко бољој позицији планирања интензивније туристичке валоризације, јер се у основи понуда заснива на чистој, нетакнутој и јединственој природи која може да послужи као основа за више различитих облика туризма, од дестинација чији се туристички промет заснива на посети породици и краћег одмора до урбаних средина као што је случај са Јабланичким округом.

Графикон 6. Примарне активности посете туриста/испитаника Пчињском округу

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Графикон 6 указује да су туристи/испитаници за примарне активности посете Пчињском округу истицали „обилазак манастира, црква и културно-историјских споменика” и манифестација „Власинско лето” у оквиру које се одржава музички фестивал у Сурдулици. Према добијеним резултатима, а на основу издвајања културе, историје и уметности као одлучујућих фактора при развоју имица туристичке дестинације (Beerli & Martin, 2004; Bui & Perez, 2010; Tomić, et al., 2020), наводи на закључак да се развој туристичке понуде Пчињског округа у будућности може базирати на развоју културног туризма. До сличних закључака долазе и аутори Damjanović & Ristić (2017), приликом дефи-

нусања савремених трендова који утичу на избор туристичке дестинације, наглашавајући да културни туризам има потенцијала да постане мега-тренд.

Такође је важно напоменути да су туристи/испитаници истицали активности „планинарење”, „камповање” и „кајакинг на Власинском језеру”, што указује да се полако Пчињски округ препознаје као интересантна дестинација са разноврсним планинским садржајима током целе године. Најмање изабране примарне активности као разлог посете Пчињском округу су „балнеотерапија”, „брдски бициклизам” и „спорт” што се и поклапа са предходно наведеном тврдњом (Графикон 5) о неадекватној материјалној бази у овој дестинацији.

Међутим, са мање од 3% одговора при одабиру активности за посету Пчињском округу, а који нису представљени на Графикону 6, издвајају се: „прстеновање птица у оквиру ПИО „Власина”, „истраживање инсеката и дневних лептира у оквиру ПИО Власина”, „брање гљива и лековитог биља” и „лов и риболов”.

Графикон 7. Најпосећенији локалитети у Пчињском округу од стране туриста/испитаника
Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Према предходним анализама о примарним мотивима и активностима посете Пчињском округу, на Графикону 7 се виде очекивани резултати о најпосећенијим локалитетима на овој дестинацији, а то су: Власинско језеро са околним верским објектима, град Врање са својим културно-историјским знаменитостима и бројним манифестацијама и православни манастир Прохор Пчињски. Туристи/испитаници су истицали да су Врањску Бању посећивали једнодневно у склопу излета при обиласку Врања, а не због услуга балнеотерапије. Бујановачка Бања и планина Бесна Кобила су неинтересантне за посету управо из раније наведених разлога – непостојање туристичке инфра и супраструктуре. Са око 5% одговора, најпосећенији локалитети у Пчињском округу су још и Врајји камен, планина Дукат, језера Јовачка, Александровачко и Првонек, манастир Жапско, зоо-врт „Мишић” и етно села „Виле Јефимија” и „Баба Спаска”.

Графикон 8. Истакнути примарни недостаци у Пчињском округу од стране туриста/испитаника

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Приликом посете Пчињском округу највећи број туриста/испитаника је истакао да су примарни недостаци ове дестинације „маркетинг” и „недовољно атрактивна туристичка понуда”. Поред њих наведени су и „неадекватно туристичко особље” и „неадекватни смештајни капацитет”. Уколико би се недостаци отклонили, а понуда унапредила, онда би било могуће реализовати маркетиншку промоцију према потребама савременог туристе, што би на крају створило квалитетну туристичку понуду на овој дестинацији. На тај начин „велика удаљеност од већих градских центара” не би представљала недостатак, јер због квалитетног туристичког садржаја вредело би прећи и велике удаљености. Код недостатка „неадекватна саобраћајна повезаност” туристи су искључиво мислили на локације које су изван Коридора 10, односно у пределу Крајишта, ка Босилеграду и Трговишту. Поред истакнутих недостатака Пчињског округа приказаних на Графикону 8, одређени број туриста/испитаника је истакао да су недостаци ове дестинације неуређеност обала и прилаз језерима и рекама, првенствено на Власинском језеру, лоша туристичко-саобраћајна сигнализација и допуштање екстремног урбанизма, зарад изградње нових смештајних капацитета уместо реновирања већ постојећих. Одређени број испитаника ентузијаста и еколога су скренула пажњу да је простор Пчињског округа веома значајно подручје птица селица, инсеката, дневних лептира и лековитог биља. Истакли су да ова дестинација мора да формира понуду ужој циљној групи која жели да борави и бави се едукативним турама о природним вредностима на овом простору.

Субјективни став туриста/испитаника о важним елементима за туристички развој у Пчињском округу сагледан је преко оцена од 1 („изразито неважно”) до 5 („изразито важно”) (Табела 39).

Табела 39. Ставови туриста/испитаника о важним елементима за туристички развој у Пчињском округу као туристичке дестинације

Елементи туристичке дестинације	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Климатске и временске прилике	526	3,61	1,33
Лепоте природе	526	4,07	1,43
Чист ваздух, вода и земљиште	526	4,02	1,42
Еколошко одлагање смећа	526	3,53	1,51
Општа сигурност	526	3,90	1,43
Квалитет смештаја (чистоћа, удобност, цена)	526	3,89	1,43
Квалитет хране, пића и услуге у ресторанима	526	3,85	1,35
Цене смештаја	526	3,73	1,41
Цене у ресторанима	526	3,60	1,32
Цене у маркетима и трговинама	526	3,52	1,31
Цене сувенира и домаће радиности	526	3,29	1,32
Однос цене и квалитета у месту боравка	526	3,80	1,42
Понуда хране и пића у трговинама	526	3,61	1,33
Могућност избора излета	526	3,69	1,37
Богатство културних манифестација	526	3,66	1,40
Културно богатство (археолошка налазишта, цркве, манастири, музеји и др.)	526	3,81	1,38
Гостопримство локалног становништва	526	3,82	1,34
Љубазност локалних продаваца	526	3,71	1,35
Маркетинг туристичке дестинације на туристичком тржишту	526	3,60	1,40
Информисаност туриста пре њиховог доласка	526	3,59	1,39
Могућност за on line booking	526	3,55	1,36
Љубазност туристичког особља	526	3,85	1,39
Едукованост туристичког особља	526	3,71	1,38
Уредност туристичког особља	526	3,78	1,37

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Туристи/испитаници су **делимично задовољни** елементима важним за туристички развој у Пчињском округу, с обзиром да средње вредности гравитирају између $M \geq 3,29$ и $M < 4,07$ на 24 тестирана елемента (Табела 39). Међутим, за сва 24 тестирана елемента вредност стандардне девијације је већа од 1 ($\sigma > 1$) што указује на велику осцилацију у структури одговора при анкетирању. Од 24 тестирана елемента, туристи/испитаници су највише просечне оцене (љубичаста боја) дали елементима „лепота природе” ($M=4,07$) и „чист ваздух, вода и земљиште” ($M=4,02$). За туристе од не великог значаја за туристички развој у дестинацији су елементи који су добили релативно ниске просечне оцене (плава боја), а то су: „цене сувенира и домаће радиности” ($M=3,29$), „цене у маркетима и трговинама” ($M=3,52$) и „могућност за on line booking” ($M=3,55$). Тестирани елементи „општа сигурност”, „квалитет смештаја”, „квалитет хране, пића и услуге у ресторанима”, „однос цене и квалитета у месту боравка”, „културно богатство (археолошка налазишта, цркве, манастири, музеји и др.)”, „гостопримство локалног становништва” и „љубазност туристичког особља” имају просечне оцене $M \approx 4$ што указује на то да би боља туристичка организација и маркетинг ову дестинацију високо пласирали на тржишту. Према добијеним резултатима сматра се да би у будућности Пчињски округ могао да се туристички снажно позиционира чија би се конкурентност базирала на очуваној и нетакнутој природи у корелацији са историјско-културним садржајем, првенствено верским објектима. Високо оцењен елемент „општа сигурност”, који је често услов избора посете дестинацији, у овом случају буди оптимистичност с обзиром да се Пчињски округ годинама заобилазио и занемаривао услед етничке нестабилности

у јужним општинама округа. Богату традиционалну кухињу и пријатну локалну атмосферу потврђује задовољство квалитетом хране и гостољубивост домаћина.

Субјективно задовољство туриста/испитаника туристичком инфра и супраструктуром приликом посете Пчињском округу, сагледано је преко оцена од 1 („потпуно незадовољство”) до 5 („потпуно задовољство”) (Табела 40).

Табела 40. Задовољство туриста/испитаника туристичком инфра и супраструктуром у Пчињском округу као туристичкој дестинацији

Елементи туристичке инфра и супраструктуре	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Квалитет путне мреже	526	3,36	1,29
Саобраћајна сигнализација на путу	526	3,48	1,21
Туристичка сигнализација	526	3,34	1,27
Шлеп служба	526	3,18	1,15
Број паркинг места	526	3,29	1,22
Уређеност паркинга, стајалишта и видиковаца	526	3,23	1,28
Пумпе и јавни тоалети	526	3,06	1,29
Железничке и аутобуске станице	526	2,98	1,26
Туристичко-информативни центри	526	3,06	1,28
Скијалишта	526	3,06	1,21
Купалишта и уређеност плажа поред река и језера	526	3,09	1,35
SPA & Wellness центри	526	3,02	1,31
Тематски и забавни паркови	526	3,01	1,32
Рекреативне стазе (трим стазе, стазе здравља, бицикличке стазе и слично)	526	3,34	1,26
Објекти за посматрање природних вредности	526	3,31	1,33
Интернет и телефонска доступност	526	3,45	1,30
Угоститељски објекти	526	3,56	1,23
Смештајни објекти	526	3,59	1,19
Уређеност заједничких просторија смештаја	526	3,38	1,21
Конгресни објекти	526	3,15	1,18
Галеријски и изложбени простори	526	3,10	1,19
Садржај за ноћни провод	526	3,11	1,28
Објекти за рекреацију	526	3,32	1,21
Садржај за рекреацију деце	526	3,24	1,27
Терени за тенис, мали фудбал, кошарку и др.	526	3,21	1,22
Објекти спортске опреме	526	3,10	1,23
Објекти за продају сувенира и домаће радиности	526	3,36	1,21
Радно време услужних делатности (банке, трговине...)	526	3,36	1,24

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Туристи/испитаници су **делимично незадовољни** општом туристичком инфра и супраструктуром приликом посете Пчињском округу (Табела 40). Овакав закључак су навеле ниске средње вредности 28 тестираних елемената туристичке инфра и супраструктуре које се крећу између $M \geq 2,98$ и $M \leq 3,59$. Као и код предходне анализе, сви елементи су показали вредност стандардне девијације веће од 1 ($\sigma > 1$), што указује на велику осцилацију у структури одговора приликом анкетирања.

Са и не тако високим задовољством, највишу оцену (љубичаста боја) туристи/испитаници су дали елементима „смештајни објекти” $M=3,59$ и „угоститељски објекти” $M=3,56$. Најнижи степен задовољства (плава боја) туристи/испитаници су показали код оцењивања елемената „железничке и аутобуске станице” $M=2,98$, „тематски и забавни паркови” $M=3,01$ и „SPA&Wellness центри” $M=3,02$. Три елемента: „пумпе и јавни тоалети”, „туристичко-информативни центри” и „скијалишта” имају исте просечне

оцене $M=3,06$, с обзиром да постоје само 2 пумпе на дужини од 111 km од Лесковца до Прешева, као и одсуство Туристичких организација и инфо центара што је и детаљно образложено у Поглављу 7 ове дисертације. Туристи/испитаници су испољили велико незадовољство елементом „скијалишта”, јер у Пчињском округу, као планинском простору, не постоје развијени ски центри, иако еспозиција терена и дужина снежно покривача током зимске сезоне погодују за развој зимских спортова (детаљније о могућностима развоја планинског туризма у Поглављу 12). Додатно незадовољство туристи/испитаници су истакли код елемента „купалишта и уређеност плажа поред река и језера” чија је средња оцена $M=3,09$, наводећи на врло лош прилаз Власинском језеру, где при улазу доминирају трава и тресетни муљ, што уништава ужитак купања у њему и шетњу поред обале. Тестирани елементи „квалитет путне мреже”, „саобраћајна сигнализација на путу” и „туристичка сигнализација” са просечном оценом $M\approx 3,39$ не охрабрују, јер је реч о транзитном и пограничном простору. У овом случају, туристи су првенствено мислили на магистрале изван главне саобраћајнице Коридора 10, односно на путевима који воде од Сурдулице ка Власинском језеру и Босилеграду, затим од Врања ка Трговишту, од Бујановца ка Бујановачкој Бањи. У случају неадекватне „туристичке сигнализације” увиђа се недостатак туристичких организација и центара чији би рад побољшао овај сегмент. Недостатком туристичке сигнализације на путевима нарочито су погођени новоизграђени смештајни и рекреативни објекти, до којих туристи и да желе, не знају како доћи. Примера ради је зоо-врт „Мишић” чију сигнализацију су постављали сами власници.

Целокупан простор Пчињског округа има изузетне погодности за одмор, рекреацију и релаксацију породица са децом. Међутим, просечне оцене елемената „садржај за рекреацију деце” ($M=3,24$) и „објекти за рекреацију” ($M=3,32$) показују да су туристи **делимично задовољни** овим садржајем. Ово не изненађује, с обзиром да је већ у Поглављу 7 напоменуто да осим Спортских центара у Врању, Сурдулици и Владичином Хану не постоје већи и уређенији центри рекреације, као ни развијен ски-центар Бесне Кобиле. Могућност за рекреацију смањује и чињеница о неуређености купалишних и излетничких локација као што је случај код Јовачких језера, Власинског и Александровачког језера. Савременим опремањем објеката, терена и садржаја за деље активности, и мали недостаци били би отклоњени, чиме би се подстакло развој рекреативног туризма.

Према истраживању степена задовољства туристичким атракцијама у Јабланичком округу (Стаменковић, 2017) и Бенчмаркинг анализе Јужне Србије (Мојић, 2016), туристи су такође високе оцене дали вредностима „културно-историјских споменика”, али су исто као и туристи који су посетили Пчињски округ доста ниско оцењивали квалитет саобраћајница и туристичку инфра и супраструктуру. На основу оваквих резултата, закључује се да се није само Пчињски округ привредно-туристички заборавио, већ је генерално занемарена скоро цела Јужна Србија, осим града Ниша. Из тог разлога неопходно је у будућности покренути иницијативу о интензивнијој туристичког промоцији читаве Јужне Србије (Топличког, Нишког, Јабланичког и Пчињског округа), њеним унапређењем туристичке инфра и супраструктуре и стварања комплементарне туристичке понуде која ће се базирати на јединственим садржајима планинско-бањског туризма. Уколико би се успоставила интерактивна међурегионална сарадња, могуће је формирати јаку и препознатљиву регионалну туристичку понуду, где ће развој једног округа имплицирати туристички развој другог. Овом приликом може се навести пример могућег туристичког кружног путовања од неколико дана: посета Ниша, Лесковца и Врања уз посету културно-историјским споменицима, затим обилазак манастира Прохор Пчињски и Вражјег камена и повратак преко Власинског језера до Лесковца и Ниша.

Током емпиријског истраживања од туриста/испитаника се тражило и да оцене задовољство услугама интерних стејкхолдера током њихове посете Пчињском округу. Оцењивање је вршено од 1 („потпуно незадовољство”) до 5 („потпуно задовољство”), чија је анализа приказана у Табели 41.

Табела 41. Задовољство туриста/испитаника услугама интерних стејкхолдера у Пчињском округу

Елементи услуга интерних стејкхолдера	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
За време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом, интернет презентацијом и слично	526	3,39	1,20
Пружање информација у Туристичким организацијама на дестинацији	526	3,44	1,19
Љубазност запослених у туризму (туристички водичи, кустоси, рецепционари и др.)	526	3,71	1,22
Туристичко особље је едуковано за обављање свог посла (туристички водичи, кустоси, рецепционари и др.)	526	3,55	1,19
Познавање више страних језика запослених у туризму	526	3,35	1,18
Туристичко особље је уредно	526	3,72	1,17
Туристичко особље је спремно да помогне госту	526	3,81	1,15
На пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало	526	3,73	1,15
Радно време угоститељских објеката	526	3,75	1,17

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Као и код предходне анализе, сви анализирани елементи у Табели 41 су показали велику осцилацију у структури одговора приликом анкетања, на шта указује $\sigma > 1$. Туристи/испитаници су **делимично задовољни** услугама запослених у туризму на простору Пчињског округа. На то нам указују средње вредности 9 тестираних елемената чије се средње вредности крећу између $M \geq 3,44$ и $M \leq 3,81$. Највиши степен задовољства (љубичаста боја) туристи су показали код елемента „запослени су спремни да помогну госту” ($M=3,81$). Најнижи степен задовољства туриста (плава боја) види се код елемента „познавање више страних језика запослених у туризму” ($M=3,35$) и „пружање информација у Туристичким организацијама у дестинацији” ($M=3,44$) што је и у складу са горе истакнутом чињеницом о непостојању Туристичких организација у свакој од општина Пчињског округа.

Ипак, и поред овако релативно високих оцена задовољства услугама туристичког особља, оваква анализа наводи на закључак да је неопходно константно улагање у едукацију туристичког кадра на простору Пчињског округа. То би можда и подстакло боље пословање Туристичких организација и инфо центара, или било којих огранака туристичке делатности који се налазе у склопу локалне самоуправе. Многи аутори који су се бавили проучавањем мотивације запослених у туристичкој делатности, као и задовољством туриста њиховим пословањем (Smith, 1994; Kozak & Rimmington, 2000; Pirija, 2003; Pearce, 2005; Hill & Alexander, 2003; Golob et al., 2014), слажу се око једног, а то је да љубазност запослених, гостољубивост према туристима и високо образован и обучен туристички кадар су један од предуслова позитивног и успешног развоја туристичке дестинације.

Међутим, са друге стране, квалитет пружања услуга и пословања запослених у туризму зависи и од њиховог задовољства радним окружењем у коме се налазе. Продуктивност је неостварива ако запослени не налазе задовољство у свом раду и не осећају се пријатно у својој организацији (Перић, 2014; Pryce-Jones & Lindsay, 2014; Перић и остали, 2015). Из тог разлога, запосленима у туристичкој делатности Пчињског

округа неопходно је створити пријатне и подстицајне радне услове, где ће им рад са туристима представљати прави ужитак. Овде се првенствено мисли на запослене у рехабилитационим центрима Врањске и Бујановачке Бање код којих је потребно под хитно унапредити сву могућу опрему и смештај како рад са пацијетима не би представљао додатно оптерећење.

У наредној Табели 42 приказано је опште задовољство посетом туриста/испитаника и намере о њиховој поновној посети и препоруци Пчињског округа.

Табела 42. Опште задовољство посетом туриста/испитаника и намере о поновној посети и препоруци Пчињског округа као туристичкој дестинацији

Опште задовољство туриста/испитаника о Пчињском округу	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Уопштено задовољан/на сам туристичком понудом и услугама у дестинацији	526	3,42	1,20
Препоручио/ла бих посету Пчињском округу	526	3,85	1,27
Планирам да поново посетим Пчињски округ	526	3,94	1,28

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Тестирањем 3 елемента приказаних у Табели 42 види се да су туристи/испитаници **делимично задовољни** посетом Пчињском округу, с обзиром да је средња оцена елемента „уопштено задовољан/на сам туристичком понудом и услугама у дестинацији” $M=3,42$. Међутим, ово није узнемиравајуће, јер су испитаници високо оцењивали елементе „планирам да поново посетим Пчињски округ” ($M=3,94$) и „препоручио/ла бих посету Пчињском округу” ($M=3,85$). Ово наводи на закључак да су туристи ипак препознали Пчињски округ као атрактивну туристичку дестинацију у коју би се радо враћали. Сходно томе, туристи су истицали да би се најрадије враћали због нетакнуте природе Власинске висоравни и боравка на Власинском језеру, због шетњи планинским стазама здравља, обиласка верских објеката, али и све већег интересовања за манифестацијама у Врању, Overloud у Владичином Хану и „Власинског лета” у Сурдулици. Туристи су такође наводили да би Пчињски округ препоручили као дестинацију првенствено авантуристима који уживају у камповању и кајакаштву на Власинском језеру, брдском бициклизму и вожњи квадова.

И на крају анкетног Упитника 1. на основу целокупног доживљаја и задовољства Пчињским округом као туристичком дестинацијом, туристи/испитаници су оцењивали компарацију 4 атрибута што је приказано у Табели 43.

Табела 43. Компаративни ставови туриста/испитаника о Пчињском округу као туристичкој дестинацији

Компарација атрибута о Пчињском округу као туристичкој дестинацији	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Јефтина /Скупа	4,54	1,78
Туристички атрактивна/ Туристички неатрактивна	4,62	1,54
Саобраћајно доступна/ Саобраћајно недоступна	3,98	1,43
Маркетиншки добро промовисана/ Маркетиншки лоше промовисана	2,88	1,15

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Из Табеле 43 видљиво је да туристи Пчињски округ виде као примамљиву туристичку дестинацију, с обзиром да су средње оцене компарације 4 анализирана атрибута између $M \geq 2,88$ и $M \leq 4,62$. За њих је Пчињски округ туристички атрактивна,

јефтина и саобраћајно доступна туристичка дестинација. И поред великих осцилација у одговорима приликом анкетирања, на шта упућује вредност стандардне девијације већа од 1 ($\sigma > 1$), туристи/испитаници сматрају да је Пчињски округ туристички атрактивна, саобраћајно доступна, и што је најважније јефтина туристичка дестинација. Али, како су и раније анализе показале, Пчињски округ је и овде показао маркетиншку непромовисаност. Генерално посматрано, 3 од 4 кључна атрибута за туристички развој дестинације у овом случају су високо оцењена, што може бити показатељ позитивних тенденција будућег туристичког развоја.

На основу проучавање литературе, дошло се до сазнања да поједина истраживања указују да цене и приступачност дестинације могу утицати или на одвраћање туриста за посетом (Taylor and Knudson, 1976, цитирано у Весић, 2021:171), или да ниске цене, приступачност дестинације, атрактивност и квалитет услуга делују мотивационо на посету (Goossens, 2000; Nicolau & Más, 2006; Kruger & Saayman, 2016).

11.2. Дескриптивна статистичка анализа података добијених из Упитника 2. Туристичка понуда и туристичка тражња у Пчињском округу на основу става интерних стејкхолдера (менаџера и запослених у туристичко-угоститељској делатности)

Емпиријским испитивањем перцепција интерних стејкхолдера о туристичкој понуди и туристичкој тражњи у Пчињском округу прикупљено је 136 валидно попуњених анкетних упитника (Упитник 2). Као и код Упитника 1, и овде се прво приступило обради и анализи података о социо-демографском профилу интерних стејкхолдера у Пчињском округу, што је приказано у Табели 44, на основу које се види да у полној структури интерних стејкхолдера учествује 56,6 % испитаника мушког и 43,4% испитаника женског пола.

Анализом старосне структуре интерних стејкхолдера увиђа се уједначено присуство у старосним групама 40–49 и 50–59 година, са заједничким учешћем од 48,6%. Од укупног добијеног узорка, најмање учешће имају интерни стејкхолдери у старосној групи преко 70 година.

И код степена образовања, уочава се релативно уједначено учешће, код интерних стејкхолдера који имају завршену средњу школу (33,1%) и факултет (34,6%). Међутим, занимање највећег броја интерних стејкхолдера је из области „друго” (44,1%), са познавањем основног нивоа енглеског језика, што указује на велики недостатак едукованих менаџера и осталих запослених у туристичкој делатности из области туризма и угоститељства.

Познавање два или више страних језика присутно је код 15,9% интерних стејкхолдера, где, поред енглеског, доминира и познавање бугарског (6,5%), македонског (5,7%) и српског језика (3,7%). Познавање српског као страног језика, истакли су они интерни стејкхолдери који су се изјаснили да им је албански језик матерњи. Овакви резултати нису изненађујући, јер се ради о граничном и етнички хетерогеном простору. Са мање од 1% учешћа је познавање немачког, руског или турског језика.

Анализа је показала 75,7% запослених у туризму и угоститељству и 24,3% менаџера, односно, према месту запослења интерних стејкхолдера, највећи број је оних који раде у комплементарним смештајним објектима (39,7%) и туристичким организацијама/агенцијама (22,7%).

Табела 44. Анализа социо-демографског профила интерних стејкхолдера у Пчињском округу

Варијабла	Фреквенција	Валидни (%)	Кумулативни (%)
Пол			
Мушки	77	56,6	56,6
Женски	59	43,4	100,0
Старост			
19–29	13	9,6	9,6
30–39	39	28,7	38,3
40–49	33	24,3	62,6
50–59	33	24,3	86,9
60–69	16	11,8	98,5
Преко 70 година старости	2	1,5	100,0
Степен образовања			
Средња школа	45	33,1	33,1
Виша школа/Струковне студије	30	22,1	55,2
Факултет/Основне студије	47	34,6	89,8
Мастер студије/Магистратура	13	9,6	99,3
Докторат	1	0,7	100,0
Познавање страних језика			
Енглески основни ниво	84	61,8	61,8
Енглески напредни ниво	31	22,3	84,1
Два и више страних језика	21	15,9	100,0
Занимање интерних стејкхолдера			
Туризам	18	13,1	13,2
Угоститељство	13	9,6	22,8
Менаџмент	11	8,1	30,9
Географија	2	1,5	32,4
Економија	30	22,1	54,5
Историја уметности	2	1,5	55,9
Друго	60	44,1	100,0
Место запослења интерних стејкхолдера			
Туристичка организација или туристичка агенција	31	22,7	22,7
Основни смештајни објекти	25	18,3	41,3
Комплементарни смештајни објекти	54	39,7	81
Ресторан	8	5,8	86,8
Објекти културе (музеји, галерије и сл.)	18	13,2	100,0
Функција на месту запослења интерних стејкхолдера			
Запослен у туризму	43	32,4	32,4
Запослен у угоститељству	60	43,3	75,7
Менаџер	33	24,3	100,0

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Током емпиријског истраживања путем анкетања, интерни стејкхолдери су истичали ставове о начину организације и маркетинга у Пчињском округу (Табела 45).

Подаци из Табеле 45 показују да се 60,3% интерних стејкхолдера/испитаника слаже да је маркетинг позитивно утицао на развој домаћег туризма, што је и условило повећање туристичких долазака и препознавање Пчињског округа као туристичке дестинације.

Табела 45. Перцепције интерних стејкхолдера о организацији и маркетингу у Пчињском округу

Варијабла	Фреквенција	Валидни (%)	Кумулативни (%)
Утицај маркетинга на развој домаћег туризма			
Да	82	60,3	60,3
Не	51	37,5	97,8
Делимично	3	2,2	100,0
Помоћ локалне самоуправе или Министарства туризма и омладине Републике Србије у развоју домаћег туризма			
Да	32	23,5	23,5
Не	99	72,8	96,3
Делимично	5	3,7	100,0
Помоћ локалних туристичких организација или туристичких агенција у пласирању информација и маркетинга о туристичким атракцијама			
Да	31	22,8	22,79
Не	101	74,5	97,3
Делимично	4	2,7	100,0
Мењање цене смештаја у односу на предходне туристичке сезоне			
Мењала се	Раст цена	63	46,3
	Смањење цена	6	4,4
Није се мењала		56	41,1
Нисам упознат		11	8,2
Начин плаћања туристичких услуга			
Самостално плаћање	112	82,3	82,3
Коришћење ваучера за одмор Министарства туризма и омладине	24	17,7	100,0
Постојање жалби од стране туриста на пружаоце услуга смештаја и хране			
Било је жалби	77	56,6	56,6
Није било жалби	55	40,4	97,0
Нисам упознат	4	3,0	100,0
Потражња туриста за специјалним услугама			
Rent a car	30	22,1	22,1
Туристички водич	10	7,3	29,4
Ништа од наведеног	96	70,6	100,0

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Интерни стејкхолдери чије је запослење у смештајним објектима, су нагласили да им се, у последњих неколико година, повећала туристичка посећеност захваљујући препорукама туриста који су већ посећивали ову дестинацију, позитивним оценама на booking-у и друштвеним мрежама, али и то да им локалне туристичке организације и агенције нису пружиле подршку при рекламирању смештајног капацитета. Такође су истакли, да је повећање туристичке посете резултат бега у чистој и нетакнутој природи, услед здравствене кризе проузроковане пандемијом Covidom-19. Када је реч о интерним стејкхолдерима који су запослени у Туристичкој организацији Града Враћа и општина Сурдулица и Трговиште, истакли су да је позитиван туристички развој у њиховим општинама резултат доброг маркетинга посредством сајта, посета домаћих сајмова туризма и добре туристичке сигнализације, путем којих су се туристи упознали са Пчињским округом као атрактивном дестинацијом. Међутим, 72,8% интерних стејкхолдера/испитаника је указало да општине Пчињског округа нису добиле никакву

помоћ за развој домаћег туризма од стране локалних самоуправа или Министарства туризма и омладине Републике Србије, односно њих 74,5% је истакло да локалне туристичке организације и агенције нису пружиле подршку и олакшале пласирање туристичке понуде на тржишту. Ипак 23,5% интерних стејкхолдера/испитаника је навело да су добили неку врсту помоћи од локалних самоуправа, и то углавном кроз стимулансе при категоризацији смештајних објеката. У овом контексту се најпре односи на локалну самоуправу општине Сурдулица, која је приватним власницима вила и апартмана на Власинском језеру помогла при регулисању смештаја, канализационе мреже и асфалтирању путева на мање приступачним теренима Власинске висоравни. Поред њих, интерни стејкхолдери/испитаници из Прешева су истакли да је њихова локална самоуправа помогла при идентификацији туристичких атракција ове општине, а град Врање при реновирању Планинарског дома на Бесној Кобили.

Услед пандемије Covid-19, туристичко тржиште је у последњих неколико година било нестабилно. То се највише осетило у туристички мање развијеним дестинацијама као што је Пчињски округ, где је и дошло до осцилација цена смештаја. Код испитивања интерних стејкхолдера о ценама смештаја у односу на протекле туристичке сезоне у Пчињском округу, 50,7% је истакло да је дошло до мењања цена смештаја. Тачније, 43,6% је нагласило да је дошло до раста цена услед повећања цена боравишних такси, али да то није утицало на смањење броја туристичких посета и дужину боравка туриста. Са друге стране, 4,4% пружалаца услуга смештаја је објаснило да су морали смањити цену смештаја услед повећања конкуренције.

Од укупног броја испитаних интерних стејкхолдера, 82,3% је истакло да су туристи самостално плаћали туристичке услуге приликом боравка на простору Пчињског округа. Поред самосталног плаћања, 17,7% је нагласило да су туристи користили и ваучере за одмор у Србији додељене од стране Министарства туризма и омладине. Шанса за коришћење ваучера за одмор је омогућена у Специјалној болници за рехабилитацију у Бујановачкој Бањи, неколико преноћишта и приватних кућа у Врању и Врањској Бањи и неколико приватних вила и апартмана на Власинском језеру.

Током емпиријског истраживања 56,6% интерних стејкхолдера се изјаснило да је дошло до приговора током посета у Пчињском округу од стране туриста. Посматрано у целини, туристи су се највише жалили на непостојање туристичке сигнализације, туристичких инфо центара, недостатка маркетинга, стручног туристичког кадра и културног садржаја, лошу телефонску и интернет конекцију, али и на неадекватан однос цене и квалитета смештаја. Анализирано према појединим локацијама, туристи који су посетили Пчињски округ су се највише жалили на лош прилаз и неуређеност обале Власинског језера, неадекватно одлагање смећа и канализациону мрежу. Интересантно је напоменути да су се туристи жалили и на опадање нивоа језерске воде услед рада хидроелектране „Врла 1”, што није у вези са интерним стејкхолдерима, али има велики значај за одвијање појединих туристичких активности. У Врањској и Бујановачкој Бањи, примедбе од стране туриста биле су на рачун неуређености бања и лоше саобраћајне повезаности са осталим насељима у околини.

Према одговорима интерних стејкхолдера, 22,1% је истакло да су туристи током посете Пчињском округу тражили Rent a car услуге, и то искључиво за теренским возилима, диповима и квадовима на Власини и Бесној Кобили. Удео потражње за туристичким водичем је мали, свега 7,3%, али је његова услуга важна приликом доласка већих туристичких група које желе да обиђу културно-историјске садржаје Врања и околних верских објеката.

Током емпиријског испитивања од интерних стејкхолдера се тражило да истакну коју врсту смештаја су туристи преферирали током боравка у Пчињском округу, на које туристичке атракције и активности је била усмерена њихова посета, али и то који су

њихови будући планови за бољи развој туризма. С обзиром да су разлози посета туриста биле разноврсне активности и атракције, да су туристи одседали у различите смештајне објекте, интерни стејкхолдери су наводили више одговора. Из тог разлога, у даљем тексту дат је укупан број одговора за одређене атракције, активности и врсту смештаја, уз приказ кумулативног процента. Ради прегледности и лакшег анализирања, одговори интерних стејкхолдера за наведене варијабле представљене су на Графиконима од 9 до 11.

На основу анализираних одговора испитаних интерних стејкхолдера о врсти смештаја који су туристи преферирали током посете Пчињском округу формиран је Графикон 9.

Графикон 9. Префериран смештај туриста током посете Пчињском округу према ставовима интерних стејкхолдера

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Према Графикону 9 а на основу одговора интерних стејкхолдера, види се да су туристи током посете Пчињском округу преферирали преноћишта (36,1%), приватне куће (22,8%), приватне виле и апартмане на Власинском језеру (21,3%), што је у директној вези са резултатима добијеним од туриста/испитаника по питању њиховог смештаја током боравака на проучаваном простору (Табела 38). Интерни стејкхолдери су истакли да је одседање у хотелима/хостелима било углавном везано за краћи одмор транзитних туриста и то у хотелима „Royal” у Врању, „Agimi” у Бујановцу и „Enylux” у Прешеву и хостелу „Rozafa” у Бујановцу. Боравак у Стационарима Врањске и Бујановачке Бање односи се на посетиоце који су дошли због здравственог третмана и којима је примарни разлог посете рехабилитација. Планинарски дом на Бесној Кобили се не може похвалити већим смештајним капацитетом, и због тога је одседање у њему мањег обима, али како је наглашено, туристи ову планину посећују са краћим задржавањем. Интерни стејкхолдери су констатовали да је у последњих неколико туристичких сезона све веће интересовање за дужи боравак туриста у сеоским домаћинствима и етно кућама (Јефимија, Баба Спаска, Митке), али и то да очекују у наредним годинама већи прилив туриста и максималну искоришћеност ове врсте смештајног капацитета. Међутим, у будућности није

довољно само изградити етно куће и сеоска домаћинства и чекати на пријем туриста. Како истичу бројни истраживачи који изучавали проблематиком развоја руралног туризма (Štetić, 2007; Albu & Nicolau, 2011; Fagioli, et al., 2014; Garau, 2015), да би постали део туристичке понуде, сеоска рурална подручја поред опремљености објеката за пријем и смештај туриста морају садржати и тежњу локалног становништва и домаћина за константим улагањем и унапређењем јединствене понуде.

Добијени резултати о преферираној структури смештаја је логичан, јер су основни капацитети (хотели и хостели), који могу примити већи број посетилаца одједном са краћим задржавањем, изграђени дуж ауто-пута Коридора 10, те је њихово одседање везано искључиво за транзит ка Грчкој. Са друге стране, већа посећеност и дужа задржавања у сеским домаћинствима је тренд последњих неколико година, који се јавио као последица пандемије Covid-19 због које су туристи масовно тежили ка боравку у чистој природи. По овоме је Пчињски округ препознат као „еколошка дестинација”, те је у предности у односу на своје окружење.

На основу анализираних одговора испитаних интерних стејколдера о примарним активностима током боравка туриста у Пчињском округу формиран је Графикон 10.

Графикон 10. Примарне активности током боравка (посете) туриста у Пчињском округу према ставовима интерних стејкхолдера

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Према Графикону 10 а на основу мишљења испитаних интерних стејкхолдера, туристи су Пчињски округ посетили искључиво због транзита (54,5%) и спорта и рекреације (39,7%) где су истакли следеће активности: планинарење, кајакинг на Власинском језеру, камповање, брдски бициклизам, лов, риболов и јахање коња у коњичком клубу „Сокол” на Власини. Код одмора и релаксације, интерни стејкхолдери су истакли да су туристи долазили због шетњи по природи и стазама здравља, породичног одмор са децом и браћа лековитог биља, печурака и шумског воћа (боровница, малина, купина). Поред рехабилитационих разлога у Врањској и Бујановачкој Бањи, многи туристи су боравили на Власинском језеру у боровој шуми ради лечења бронхитиса и астме (више о овоме у поглављу о перспективама развоја здравственог туризма у Пчињском округу у Поглављу 12). Интересантно је напоменути да је Пчињски округ посетио одређен број туриста чији је разлог „посао”. Према интерним стејкхолдерима овде се првенствено мисли на посете научних радника и истраживача Власинске висоравни, археолошких локалитета пронађених током изградње ауто-пута Ниш–Прешево и иностраних инжењера на одржавању тунела

којих има доста на поменутој саобраћајној деоници. Поред њих, ту су и сезонски инострани радници фирми Соса-Сола (која је купила фабрику флаширане воде „Роса“) и Кнауф у Сурдулици.

На основу анализираних одговора испитаних интерних стејкхолдера о најпосећенијим туристичким атракцијама у Пчињском округу, формиран је Графикон 11.

Графикон 11. Најпосећеније туристичке атракције у Пчињском округу према ставовима интерних стејкхолдера

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Према анализи испитаних интерних стејкхолдера, на Графикону 11 виде се очекивани резултати најпосећенијих туристичких атракција, јер се поклапају са резултатима анализе туриста/испитаника о најпосећенијим локалитетима (Графикон 7). Као и код претходне анализе, и овде су најпосећеније атракције Власинско језеро и атракције у његовој непосредној околини и то: верски објекти (црква Светог Илије, манастири Паља и Свети Никола), коњички клуб „Сокол“ и вожња квадовима на Стрешеру. Значајнија посећеност Пчињском округу, према речима интерних стејкхолдера, је из разлога посете верским објектима и то првенствено манастира Прохора Пчињског, затим манастира Преображење и Пантелејмона код Врања, манастира Кацапун и цркве Свете Петке у стени код Владичиног Хана, културних садржаја Врања (Музеј кућа Боре Станковића, Баба Спаскина улица, Пашин конак и др.), манифестација у Врању и Сурдулици (Власинско лето, првенствено Власинског Триатлона самопревазилажења). Посећеност пла-

нине Бесне Кобиле, Врањске и Бујановачке Бање везује се за краћа задржавања и једнодневне излете, из разлога непостојања адекватне туристичке инфра и супраструктуре.

Код анализе интерних стејкхолдера/испитаника, за разлику од туриста, јавили су се интересантни одговори о посети различитих туристичких атракција. Према њима, све већу посећеност и значај на маркетингу добијају атракције Вражји Камен са црквом Пресвете Богородице код Трговишта, винарије „Алексић” и „Стари дани”, тврђава Марково кале код Врања и манифестација „Босилеградско крајиште игра и пева”. Све је већа посећеност археолошког налазишта „Кале Кршевица” код Прешева, а у организацији бројних планинарских друштава све је више успона на планинама Дукат и Црноок. За многе туристе ово су јединствене туристичке атракције, још увек неоткривене и ван масовних посета што им даје још већу привлачност.

Туристичке атракције Казанђол, Спомен костурница у Сурдулици, манифестација Overloud у Владичином Хану, тврђава Марково Кале, Јовачка језера, водопад Бучало код Трговишта и пећина Мечија рупа код Прешева имају мању туристичку посећеност из разлога слабије маркетиншке промоције. Уколико би се то променило, наведене туристичке атракције које имају велику културну вредност, и те како би обогатиле целокупну туристичку понуду Пчињског округа.

Током емпиријског истраживања, интерни стејкхолдери су истицали своје планове за будући развој и унапређење појединих сегмената у циљу побољшања целокупне туристичке понуде Пчињског округа, што је приказано на Графикону 12.

Графикон 12. Будући планови интерних стејкхолдера о туристичком развоју у Пчињском округу

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на бази добијених емпиријских података у MS Excel 2007.

Према Графикону 12 закључује се да већи део испитаних стејкхолдера има планове за будући развој и унапређење туристичке делатности према свом сегменту пословања. С обзиром да је током емпиријског истраживања било највише испитаних стејкхолдера који се баве услугама пружања смештаја, тако је и највећи број навео да у ближој будућности планира реновирање и повећање смештајног капацитета, уз изградњу одвојених играоница за децу. Разлог томе је повећано интересовања туристичких долазака у овом крају, како домаћих тако и страних туриста, највише Бугара.

Упркос чињеници да је Стационар за рехабилитацију и хотел Железничар у Врањској Бањи у власништву Millennium Resort-а, планира се њихово целокупно реновирање са изградњом савремених SPA&Wellness центара. Један од нацрта будућих планова је нови, луксузни хотел Millennium, чији је процес изградње у току, са ваздушним тунелом који ће повезивати унутрашњост хотела са базеном испуњен топлотом бањском водом на отвореном, чиме ће се омогућити његово целогодишње коришћење.

Интерни стејкхолдери који пружају услуге смештаја на Власинском језеру су истакли да имају тежњу за категоризацијом објеката и уређењем дивљег кампа на обали језера. Коњички клуб „Сокол” недалеко од Власинског језера, уз изградњу бунгалова као смештајног капацитета, планира да региструје школу индивидуалног и групног јахања у медицинске сврхе, у циљу помоћи оболелима од аутизма. Готово исти циљ има и Зоолошки врт „Мишић” код Врања, који уз школу јахања планира и повећање јединки егзотичних животиња и птица.

Како се савремени туристи све више окрећу чистој и нетакнутој природи, тако рурални, еко и здравствени туризам добија на све већем значају. Могућности за ове облике туризма интерни стејкхолдери су препознали у Пчињском округу, и већ су почели да формирају озбиљне стратегије њиховог будућег развоја у виду изградње бунгалова од природних материјала (дрвета, камена) за смештај, уз коришћење соларних колектора за производњу електричне енергије. Поред овога, план им је да укључују госте у припремању традиционалне хране од плодова који се налазе у њиховој непосредној околини, уз реализацију едукативних радионица о препознавању лековитог биља и јестивих гљива.

Манифестације које су кључни сегмент развоја туризма у Пчињском округу, треба да трају дуже, минимум 7 дана, како би привукле већи број туриста, са чиме се слажу интерни стејкхолдери свих Туристичких организација на овом простору и установа које се баве пословима организације туристичких дешавања. Одређен број туриста на основу социо-демографских обележја (старости и трошковима путовања, смештаја и исхране приказани у Табели 38), могу представљати туристе који припадају омладинском туризму (Весић, 2021). У том случају, туристи који посећују манифестације, нарочито они који долазе из удаљенијих средина, често желе да свој боравак продуже на већи број дана како би га употпунили и другим туристичким атракцијама (Zakić, 2006). Управо је ово шанса Пчињског округа да понуду манифестационог туризма обогати и посетама културно-историјским и верским објектима. Примера ради – током трајања манифестације „Власински Триатлон самопревазилажења” учесници могу посетити манастир у Пали и цркву Светог Илије на Власина Риду. Или током трајања ципијаде у Трговишту, посетиоци и учесници манифестације би употпунили ужитак посетом манастиру Прохору Пчињском, цркви Пресевете Богоридице на Вражјем Камену, а услугу хране добили у етно-селу „Баба Спаска”.

У циљу унапређења планинског туризма, градска управа Врања је у процесу израде Стратегије о изградњи жичаре на Бесној Кобили, док општина Сурдулица тежи ка уређењу Власинске висоравни и планине Стрешер за зимске спортове. Општина Прешево, у међународној сарадњи, започела је израду Стратегије о изградњи гондоле која ће повезивати Прешево, Гњилане и Куманово. У општини Босилеград постоје планови за оснивање Међународног ловачког савеза између Србије и Бугарске у циљу развоја ловног туризма.

Велики број планова за туристички развој Пчињског округа везан је за унапређење саобраћајне и туристичке инфра и супраструктуре. Овде су интерни стејкхолдери првенствено мислили на изградњу објеката за активан одмор на Власини, мапирање бициклических и квад стаза на планинама Стрешер и Дукат, изградњи Aqua парка у Врањској Бањи и олимпијског базена на отвореном који ће користити топлу воду из

бањских извора, асфалтирање путева до етно села „Баба Спаска” и планинске куће „Митке” у општини Трговиште, регулисање канализационе мреже на Власинском језеру и др. Како је раније истакнуто, приликом посете Пчињском округу велико је интересовање туриста за теренским возилима и квадовима због специфичног планинског терена са изванредном природом. Због тога се готово у свим општинама планира формирање Rent-a-car-a теренских возила.

Интерни стејкхолдери Туристичке организације Града Враћа су истакли да им многи туристи долазе у организованим групама аутобусом, што им је дало идеју за отварање бициклистичког центра. Ту би туристи могли да изнајмљују бицикле и електричне тротинете са пуном опремом, чиме би био бржи и лакши обилазак свих културно-историјских здања у ужој и широј зони Враћа. Управа Специјалне болнице за рехабилитацију у Бујановачкој Бањи планира да, отворени базен који је у њеном склопу, буде реновиран до 2025. године.

Винарије „Алексић” у Врању и „Стари дани” у Бујановцу, поред изградње дегустационих сала за вино, теже ка подизању нових виноградарских засада на шпалиру чиме би повећали производњу вина, а самим тим и туристичку посећеност. Како би их туристи брже и лакше пронашли у простору, винарије су приступиле изради винских путева и мапа.

И поред свих планова о изградњи објеката, не сме се занемарити да се само добрим маркетингом туристичка дестинација може препознати на тржишту. Са тим се слаже већина испитаних интерних стејкхолдера, који истичу да је за њихово препознавање неопходно изградити сајтове и посећивати сајмове туризма. Интерни стејкхолдери у Туристичкој општини Бујановац теже ка промовисању ове општине као сигурне туристичке дестинације, како би се разбиле предрасуде о етнички хетерогеном подручју. Пружаоци услуга смештаја желе да се повежу са туристичким агенцијама које продају аранжмане у Грчкој током летње сезоне, како би обезбедили смештај туриста који су у транзиту.

С обзиром да већина интерних стејкхолдера тежи ка повећању смештајног капацитета услед раста туристичких долазака домаћих и страних туриста, можемо закључити да будући туризам у Пчињском округу има оптимистичан развој.

Поред анализираних и детаљно представљених одговора о туристичкој понуди и тражњи, и уопште о развоју туризма у Пчињском округу, током емпиријског истраживања од интерних стејкхолдера се тражило да оцене могућности за развој одређених облика туризма на проучаваном простору. У прилогу овоме, бројни аутори су се бавили проблематиком дефинисања шта представљају и где спадају одређени и посебни облици туризма (Scheuyens, 2002; Trauer, 2006; Štetić, 2007; Todorović & Štetić, 2009), али и прецизирањем да су основни параметри одређивања посебних облика туризма жеље, односно мотив појединаца, туристичко тржиште и начин провођења времена током посета одређеним атракцијама (Spilanis & Vayanni, 2003; McKercher & Chan, 2005; Kosar, 2007; Štetić et al., 2014).

Водећи се овим, ауторка докторске дисертације је имала за циљ да открије какве су могућности развоја одређених облика туризма из угла интерних стејкхолдера према активностима туриста који су посећивали Пчињски округ. Вредновање је засновано на тренутном стању природних и антропогених туристичких атракција, оценама од 1 („изразито мала могућност”) до 5 („изразито велика могућност”) чија је анализа приказана у Табелама од 46 до 52.

Табела 46. Перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања понуде према облицима здравственог и бањског туризма у Пчињском округу

Облици здравственог и бањског туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
SPA&Wellness центри	136	3,07	1,69
Медицинско лечење	136	3,45	1,50
Климатско лечилиште	136	4,01	1,32
Пешачке стазе здравља	136	4,24	1,23
Укупна средња оцена		3,77	

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Укупна средња оцена о могућностима развоја здравственог и бањског туризма ($M=3,77$) у Табели 46 интерни стејкхолдери су тиме истакли свој став о „великој могућности” за развојем овог облика туризма на проучаваној дестинацији. Појединачно су оценили да највећа могућност постоји за развој здравственог туризма кроз инфраструктурно опремање „пешачких стаза здравља” ($M=4,24$) и „климатских лечилишта” на планинама и у бањским центрима ($M=4,01$).

Овако виђење ствари у Пчињском округу воде позитивном развоју здравственог туризма, с обзиром да су новија истраживања (Han et al., 2018; Lee et al., 2020; Pessot, et al., 2021) показала да су најзначајнији фактори развоја здравственог туризма базирани на здравој органској храни припремљеној на традиционалан начин, физичким активностима које су повезане са пешачењем шумским стазама, маршрутама и планинарењем (детаљније о овоме у Поглављу 12).

Важно је напоменути да су интерни стејкхолдери могућност медицинског лечења бањским водама, гасом и пелоидима оценили као „делимично велика могућност” чија је средња оцена $M=3,45$ образлажући да, и поред огромног балнеолошког потенцијала у Пчињском округу, неуређеност Врањске и Бујановачке Бање умањује значај и шансу овог облика туризма, и да не виде у ближој будућности њихову већу валоризацију.

Развој „SPA&Wellness” центара су најслабије оцењени из разлога што само неколико смештајних објеката пружа њихове услуге (хотел Royal putnik и Зоо-врт „Мишић” у Врању), али и то што нема велике туристичке потражње за њима. Интерни стејкхолдери у Пчињском округу су оправдано дали најниже оцене овом облику здравственог туризма, водећи се чињеницом да су аутори Mueller & Kaufmann (2001) истакли да SPA&Wellnes туризам захтева садржајан склоп професионалног знања, фитнеса, козметичке неге, здраве исхране, релаксације или медитације, физичку и менталну активност и едукацију запослених, чиме се Пчињски округ у овом сегменту још увек не може похвалити.

Раније анализе проучаваног простора истакле су разноврсност манифестација у Пчињском округу, као и чињенице да су оне многим туристима примарни мотиви посете. Међутим, анализом оцена приказаних у Табели 47 закључује се да интерни стејкхолдери сматрају да за развој манифестационог туризма постоји „делимично велика могућност”, с обзиром на укупну средњу оцену ($M=3,31$). Оваква контрадикторност произилази из чињенице да су само Врање и Сурдулица општине које се одликују богатијим манифестационим програмима, те да су оне туристички посећеније јер су прашене солидним маркетингом.

У осталим општинама проучаваног простора, манифестације се одржавају веома кратко, са изостављеном промоцијом у широј јавности, што резултира неинформисаност туриста о времену њиховог одржавања. То је условило и ниско оцењивање од стране интерних стејкхолдера Владичиног Хана, Босилеграда, Бујановца, Прешева и Трговишта, чиме се смањила и укупна средња оцена могућности развоја манифестационог туризма.

Највећу могућност интерни стејкхолдери су дали „фестивалима” ($M=3,71$), а најмања је могућност за развој и реализацију „приредби и карневала” ($M=2,81\%$). Током анкетирања јавила се осцилација у структури одговора на шта указује вредност стандардне девијације већа од 1 ($\sigma > 1$).

Табела 47. Перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања понуде према облицима манифестационог туризма у Пчињском округу

Облици манифестационог туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Фестивали	136	3,71	1,35
Сабори	136	3,44	1,41
Фолклорне игре	136	3,70	1,30
Изложбе	136	3,37	1,44
Сајмови	136	3,18	1,42
Приредбе и карневали	136	2,81	1,35
Значајни дани/Меморијали	136	2,95	1,57
Укупна средња оцена		3,31	

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

На основу већ истакнутих чињеница у Поглављу 5 о етнографској грађи и културном наслеђу, што је условљено националном хетерогеношћу кроз векове, Пчињски округ има велики потенцијал за развој **етнографских манифестација**. Јер етнографске манифестације су приказ народних ритуала, традиције, обичаја и фолклора (Вјелјас, 2006; Вјелјас & Ћурчић, 2010), а садрже све сегменте са жељом за путовањем, упознавањем нових култура и др. (Вјелјас & Ћурчић, 2007, 2010). Водећи се овом констатацијом, увиђа се да свака општина Пчињског округа има неке од елемената валоризације етнографских манифестација, па тако Босилеград кроз фолклорне игре, Враће кроз мелос својих песама уз културно-књижевне садржаје, Сурдулица кроз припрему гастрономских специјалитета у оквиру „Власинске сомовијаде” и „Власинског котлића”, Бујановац и Прешево кроз промоцију оријенталне хране и песме праћене зурлама и бубњем и сл.

Како су према највишој средњој оцени интерних стејкхолдера „фестивали” у Пчињском округу добили највећу могућност валоризације у оквиру манифестационог туризма, а на основу већ датог прегледа у Поглављу 5 да се у већини случајева ради о фестивалима културног карактера, ови резултати су блиско повезани са истраживањем мотивације туриста на музичким фестивалима аутора Li & Wood (2016). Наиме, цитирани аутори истичу да постоје културни фактори који утичу на мотивацију туриста да посећују одређени фестивал. То су пре свега духовни бег и потрага за нечим новим, јединственим и нераспрострањеним. Ово се може показати на примеру Бујановца, Прешева и Босилеграда, где се многи туристи, кроз фестивале, могу упознати са културом Бугара, Македонаца и Албанаца, што је јединствено за овај део Србије.

Иако је присутна већа осцилација у структури одговора ($\sigma > 1$), према укупној средњој оцени из Табеле 48, закључује се да су интерни стејкхолдери оценили постојање „**делимично мале могућности**” за развој градског туризма на простору Пчињског округа. Оваква перцепција интерних стејкхолдера је очекивана и оправдана, с обзиром на чињеницу да се општине Пчињског округа не могу похвалити богатством садржаја за развој овог облика туризма. Најбоље су оцењене могућности за „посете културно-историјским целинама” ($M=3,70$), чиме Пчињски округ обилује и који су бројним туристима представљали примарни мотив посете овог краја што се може видети на Графикону 5. Најслабије је оцењена могућност „посета забавним парковима” ($M=2,27$),

јер осим Зоолошког врта „Мишић” на простору Пчињског округа не постоји адекватно опремљен забавни парк за децу.

Табела 48. Перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања понуде према облицима градског туризма у Пчињском округу

Облици градског туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Посета музејима, галеријама, позориштима и слично	136	2,38	1,50
Посета тржним центрима	136	2,41	1,64
Посета забавним парковима	136	2,27	1,51
Посета културно-историјским целинама	136	3,70	1,38
Посета спортским догађајима	136	3,32	1,49
Ноћна забава	136	2,75	1,55
Укупна средња оцена		2,81	

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

С обзиром да градски туризам представља комплексан процес удружен са разноврсним културним атракцијама које немају изразиту сезоничност (Dojčinović, 2005; Galdini, 2007; Petrić & Mikulić, 2009; Milošević, 2011), ноћни провод, посете тржним центрима, позориштима, музејима и галеријама, конгресима и пословним састанцима, добијене ниске оцене од стране интерних стејкхолдера током теренског истраживања о могућности „посета музејима, галеријама, позориштима и слично” у Пчињском округу ($M=2,38$), није изненађујуће, јер осим Враћа, остале општине немају туризам заснован на културним садржајима. Како истиче Holloway (2006) места морају да имају неку своју „фокалну тачку” која ће временом прерасти у „културну икону” што ће створити имиџ дестинације и као магнет привући велики број посетилаца. На његову тврдњу се касније надовезује и Radošević (2013) који износи да градови морају поседовати „јединственост” у атракцијама, активностима и доживљајима. Уколико се водимо њиховим одредницама услова градског туризма, места у Пчињском округу се не могу баш похвалити оваквим „тачкама” туристичке привлачности. Са друге стране, како је у даљем тексту и Табели 51 истакнут степен (не)развијености МІСЕ туризма у Пчињском округу, закључује се да је потребно много улагања и осмишљавања стратегија развоја уколико би се интерни стејкхолдери и одлучили за развој градског туризма на овом простору.

Табела 49. Перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања понуде према облицима спортско-рекреативног туризма у Пчињском округу

Облици спортско-рекреативног туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Спортске игре, такмичења, турнири	136	3,71	1,48
Школа спортских вештина	136	3,53	1,51
Спортови на води	136	2,78	1,64
Риболовни туризам	136	3,38	1,66
Ловни туризам	136	3,87	1,48
Падобранство и параглајдинг	136	2,70	1,61
Јахање	136	3,02	1,70
Брдски бициклизам	136	3,68	1,60
Аутомобилизам, мотоциклизам	136	3,85	1,45
Укупна средња оцена		3,41	

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

За разлику од градског туризма, средња оцена развоја спортско-рекреативног туризма показује за нијансу већу могућност, што се види из Табеле 49. Према природним атракцијама и експозицији терена, интерни стејкхолдери су најбоље оценили могућности за „ловни туризам” ($M=3,87$) и „аутомобилизам и мотоциклизам” ($M=3,85$). У Поглављу 12, детаљно је истакнуто да би ловни туризам у Пчињском округу имао велике шансе као примарни облик спортско-рекреативног туризма укључивањем ловних удружења и шумских газдинстава у туристичку понуду Пчињског округа.

Интензиван развој „аутомобилизма и мотоциклизма” као специфичног облика туризма је врло могућ и изванредан, с обзиром на велико интересовање туриста за теренским возилима, диповима и квадовима. Могућност развоја „спортских игара, такмичења и турнира”, интерни стејкхолдери су релативно високо оценили ($M=3,78$), будући да у Пчињском округу постоје манифестације спортско-такмичарског карактера у разним дисциплинама. Реално је очекивати и јачање „брдског бициклизма” чија је могућност развоја просечно оцењена ($M=3,68$), с обзиром на планинске особености проучаваног терена и планиране руте бициклистичког коридора EuroVelo 11 која иде од Врања дуж Коридора 10 преко Бујановца и све до граничног прелаза Прохор Пчињски (како је приказано на Слици 37).

Најслабије је оцењена могућност развоја „падобранства и параглајдинга” ($M=2,70$) из разлога одсуства туристичке инфраструктуре и стручног кадра за овај спорт, и код развоја „спортова на води” ($M=2,78$), због неуређености језерских обала.

Како истичу аутори Weed & Bull (2009) и Markus et al. (2019) спортско-рекреативни туризам има велики утицај на формирање економског, друштвеног, политичког и културног живота локалног становништва дестинације, јер савремени туризам карактеришу честа путовања на разним спортским догађајима, па се спој спорта и туризма данас сматра посебном привредом (Јајић et al., 2015). Водећи се овим констатацијама, Пчињски округ би на овај начин могао доста да побољша свој привредни статус на републичком нивоу, чиме би се повећало и целокупно задовољство домицилног становништва. Другим речима, уколико би Пчињски округ почео да искоришћава своје могућности спортско-рекреативног туризма, дошло би до веће мотивације локалног становништва и локалних самоуправа за његову валоризацију. У студији случаја Cheng & Tsai (2016) наглашавају да је задовољство туриста спортско-рекреативним активностима у дестинацији условљено интеракцијском везом између туриста, интензитетом опуштања, ослобађања од стреса, смештаја и сл. Према њима и „tim building” је активан боравак са умереном физичком активношћу. Имајући ово на уму, Пчињски округ би, развијајући ове индикаторе понуде, подстакao и развој пословног и МЦЕ туризма, с обзиром на његове не тако лоше оцењене могућности приказане у Табели 51.

Табела 50. Перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања понуде према условима за развој планинског туризма у Пчињском округу

Могућности за напредак планинског туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Жичаре	136	2,65	1,40
Ски-лифтови	136	2,82	1,44
Гондоле	136	2,36	1,30
Ски-стазе	136	3,01	1,49
Школа скијања	136	2,97	1,51
Спасилачке јединице	136	3,04	1,48
Измајмљивање опреме	136	2,97	1,49
Укупна средња оцена		2,83	

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Укупна средња оцена могућности развоја планинског туризма у Пчињском округу ($M=2,83$) приказана у Табели 50 наводи на закључак да према перцепцији интерних стејкхолдера постоји „**делимично мала могућност**” за развој овог облика туризма. Овде се јавља озбиљна контрадикторност, будући да је раније у тексту истакнут планински карактер овог краја, првенствено огроман потенцијал Бесне Кобиле, Варденика, Стрешера и Дуката за интензиван развој планинског туризма као примарног облика у комбинацији са зимским спортско-рекреативним активностима. Такође је и у Поглављу 12, у делу о могућностима развоја планинског туризма, кроз Мастер план за туристичку дестинацију Бесна Кобила објављен 2009. године и Планом регулације централних зона скијалишта Бесна Кобила из 2014. године, наглашена могућност о издвајању две зоне скијалишта – високе Горње зоне и ниске Доње зоне скијалишта. Разлози оваквог стања су одсуство туристичке инфра и супраструктуре, нереализација пројеката и Стратегија развоја који су усвојени за унапређење овог простора, незаинтересованост ресорног министарства и локалних самоуправа за подизање квалитета планинске туристичке понуде овог краја. Из свих наведених разлога, испитани интерни стејкхолдери ни у ближој будућности не виде да ће развој планинског туризма доживети позитиван ток. Уопште посматрано, они су ниским оценама вредновали пратеће објекте за планински туризам, од којих су највишу оцену дали могућностима „спасилачких јединица” ($M=3,04$) и „ски стазама” ($M=3,01$), док су најниже оценили могућност за „гондолама” ($M=2,36$). Ivković, & Brezo (2021) испитујући перцепције локалног становништва о атрактивностима Јахорине као туристичке дестинације у летњем периоду, су истакли да се планине као дестинације морају прилагођавати потребама тражње што је основни предуслов како би изашле из сенке развијене целогодишње туристичке сезоне на Златибору и Копаонику. Новија истраживања аутора Bratić et al., (2022) су показала да и код Копаоника као већ валоризованог планинског центра постоји изразита сезоничност. Њихов предлог је комплементарни развој руралног, еко, бањског, конгресног и манифестационог туризма са планинским који би чинили јединствен производ, што се постиже брзом и лакоом реализацијом, због близине бањских и урбаних емитивних центара.

Уколико туристи не преферирају одређену планину током зимских месеци, та иста планина може бити врло атрактивна током летње половине године. С тим у вези, такве планине морају формирати понуду и унапредити туристичку инфра и супраструктуру за туристе који желе да шетају, одмарају на чистом ваздуху, јашу коње и сл. У случају Бесне Кобиле, не сме се чекати са изградњом ски центра по угледу на већ валоризоване планине уколико за то тренутно не постоје материјална средства. Потребно је покренути уређење планина, од маркетинга до формирања услова за активности које су везане за летње месеце, што не изискује превише материјалних средстава (као што су пешачење планинским стазама, крос-кантри бициклизам, параглајдинг и др.) чиме су се бавиле многе студије (Faulhaber et al., 2007; Chamarro & Fernández-Castro, 2009; Dumas et al., 2012; Fedosov et al., 2016; Elsensohn, 2017). Јер променљивост туристичке тражње изискује стално прилагођавање туристима, чија флексибилност и резултира добром тржишном позиционирању. Са тим у вези, прилагођавање купцу на чијим се жељама и потребама заснивају услуге, ставља купца у жижу сваког аспекта организације и унапређења дестинације (Moutinho, 2000). Међутим, значајно је поменути да се поједини простори Пчињског округа у којима постоје услови за развој планинског туризма налазе у зонама заштићених предела због чега се одрживост планинског туризма може довести у питање. Из тог разлога врло је важно водити се смерницама које су дали Luthe et al., (2012) и Seraphin & Dosquet (2020) који истичу да је неопходно правилно управљати туристичким развојем ради очувања екосистема у планински заштићеним подручјима и обезбедити потребан опстанак туристичке делатности за просперитет руралних заједница због њихове релативно мале густине насељености и недостатка интеграције са широм економском мрежом.

Табела 51. Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према пословном и МІСЕ туризму у Пчињском округу

Облици пословног и МІСЕ туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Пословни састанци	136	3,34	1,49
Конгреси	136	3,33	1,40
Укупна средња оцена		3,34	

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Могућност за развој пословног и МІСЕ туризма у Пчињском округу, према мишљењу испитаних интерних стејхолдера последњих година добија на све већем значају. Из укупне средње оцене приказане у Табели 51 ($M=3,34$) може се извести закључак да овај облик туризма иде у правцу развоја са „**делимично великом могућношћу**”. Одређен број интерних стејхолдера, који се бави пружањем услуга хране и смештаја, је током испитивања нагласио да у склопу својих објеката већ имају мање конгресне сале, капацитета до 100 места, али да се често користе за краћа предавања, едукације, презентације, курсеве и саветовалишта. Ова чињеница доказује да су интерни стејхолдери Пчињског округа препознали овај специфичан облик туризма као озбиљну шансу за будућу туристичку валоризацију овог краја, што делује мотивационо и на остале интерне стејхолдере. Од изузетног је значаја да интерни стејхолдери Пчињског округа схвате да ће им развој пословног и МІСЕ туризма донети значајно повећање економске стабилности, јер учесници конгреса троше 5-6 пута више од просечног туристе, али и то да пословни туризам нема сезоничност, тј. МІСЕ сезона траје током целе године (Шушић & Мојић, 2014). Развој овог облика туризма у Пчињском округу, подстакло би и амбиције осталих запослених у туристичкој делатности (туристичке водиче, запослене у туристичким организацијама, музејима и галеријама) за сталним усавршавањем и обучавањем за рад. Под тим Ficarelli et al. (2013) првенствено мисле на учење страних језика, рада са аудиовизуелном и компјутерском опремом, обучавања куvara за спремање хране прилагођене међународној структури учесника, туристичко вођење излета у склопу протокола слободних активности, јер учесници конгреса често желе да се упознају са самим местом у које долазе (Geić, 2011).

Табела 52. Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према осталим облицима туризма у Пчињском округу

Остали облици туризма	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)
Еко-туризам	136	3,12	1,66
Рурални туризам	136	3,90	1,66
Транзитни туризам	136	4,35	1,25
Екскурзиони и излетнички туризам	136	3,57	1,58
Викенд туризам	136	3,94	1,51
Кружна путовања	136	3,63	1,63
Авантуристички туризам	136	3,58	1,66
Вински туризам	136	2,61	1,73

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Код структурирања туристичке понуде према осталим облицима туризма у Пчињском округу (Табела 52) изводи се закључак да су интерни стејхолдери најбоље оценили да „транзитни туризам” ($M=4,35$) поседује „**изразито велику могућност**” за

развој. Овакав резултат није изненађујући, с обзиром на повољан саобраћајно-географски положај проучаваног простора, али и истицање његовог значаја од стране туриста приказаног кроз анализу у ранијем тексту (Табела 38, Графикон 10) и наглашавања његовог значаја у Поглављу 12. Јер како истиче Јовићић, (2002) транзит је једна од кључних одлика туристичког промета у урбаним насељима која имају изузетно повољан саобраћајно-географски положај. У складу са радом аутора Tureas & Turtureanu (2010) у ком се образлаже да, уколико је задржавање у транзиту дуже, у том случају се транзитни туризам може интегрисати са другим туристичким облицима (спортско-рекреативним, руралним, градским, манифестационим), што зависи од сезонске расподеле транзитног кретања, али да у основи транзитни туризам функционише током целе године. У овоме лежи примарна шанса Пчињског округа за привредним просперитетом. Како је већ у ранијем тексту истакнуто, готово код свих облика туризма неопходна су одређена улагања туристичке инфра и супраструктуре, али је предност транзитног туризма у томе што је најважнији сегмент овог облика већ изграђен, а то је нова и савремена саобраћајница Коридора 10 која иде до границе са Северном Македонијом. Овде је могуће успоставити интеракцијску везу транзита и манифестација у Врању, Владичином Хану и Сурдулици са руралним туризмом (одмором у сеоским домаћинствима Моо Моо, Баба Спаска, Јефимија).

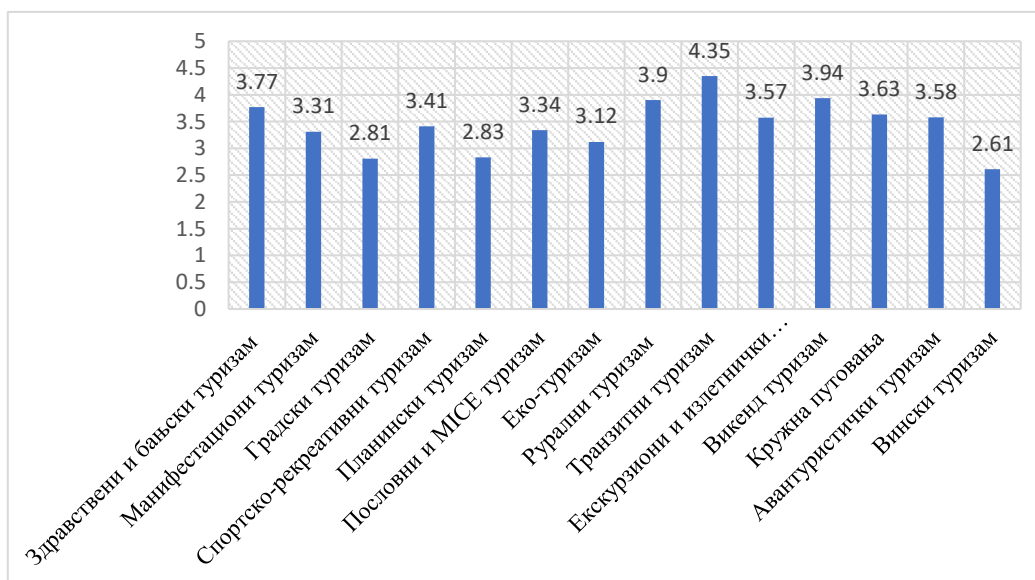
Како је у савременом туризму све заступљенији избор краћих, а чешћих путовања, тако су и интерни стејкхолдери препознали да према туристичким атракцијама Пчињског округа постоји могућност за развој „викенд туризма” (M=3,94), „руралног туризма” (M=3,90) и „екскурзионог и излетничког туризма” (M=3,57). Уз подсећање на већ истакнуте планове интерних стејкхолдера о тежњи ка развоју еко-туризма у Пчињском округу (Графикон 12) и преласку на одрживост очувања животне средине, реално је очекивати јачање наведеног облика туризма који је у овом случају добио задовољавајућу оцену (M=3,12). Јер како појашњавају Fesenmaier et al. (1995) и Wilson (2001) улагање у развој руралног туризма је доста јефтиније у односу на инвестирање у друге туристичке облике, јер се може унапредити уз учешће локалних заједница и предузећа и не зависи од спољних и државних компанија. Оно што такође олакшава јачање руралног туризма на одређеном простору је његов развој уз брзу обуку људских ресурса и мање улагање почетничког капитала. Смернице студија о очувању животне средине и улоге локалних заједница у формирању понуде руралних простора (Breidenhann & Wickens, 2004; Byrd et al., 2009; Kovačević & Plavša, 2011), би могле да се примене на простору Пчињског округа у циљу јачања овог вида туризма. Како би се успешно развијао и унапређивао, рурални туризам захтева испуњење неколико компоненти и то: постојање природних и антропогених атракција унутар локалних руралних заједница, маркетинг руралне средине и потенцијала за туристички развој унутар ње, туристичка инфраструктура и супраструктура и гостопримство локалног становништва од чега зависи осећај пријатности код туриста (Gunn, 1988). Према свим пређашњим опсервацијама и детаљним анализама у претходним поглављима, може се закључити да Пчињски округ испуњава услове свих компоненти које је предложио Gunn за успешан и одржив развој руралног туризма.

Међутим, важно је напоменути да је током истраживања примећено да већина испитаника не познаје разлику између руралног и еко-туризма, односно јавља се поистовећивање ова два облика. Комбинацијом посета геоморфолошких, хидролошких и биогеографских туристичких атракција са културно-историјским наслеђем проучаваног простора, извесно је очекивати јачање развоја „кружних путовања” и „авантуристичког туризма”, на шта нам указује не тако лоше вредновање ових облика туризма од стране интерних стејкхолдера.

Интерни стејкхолдери су најслабије оценили могућност развоја „винског туризма” (M=2,61), додуше оправдано, с обзиром на занемаривање виноградарства као пољопривредне гране у овом крају. Међутим, тек у последњих неколико година вински

туризам добија на значају промоцијом винарија „Алексић” и „Стари дани”, што може подстакнути и остале на ову делатност, а самим тим и на допуну садржаја туристичке понуде Пчињског округа. Ово указује да винске туре могу представљати главне мотиваторе туристичке тражње везане за посете винаријама и манифестацијама посвећеним грождју и вину (Павловић и остали, 2022). Осцилације које су се догађале у туристичкој привреди последњих година услед пандемије COVID-19, условиле су формирање нових туристичких понуда и туристичких производа који привлаче посебан сегмент туриста, као што су гастрономске руте (Assaf & Scuderi, 2020; Bakar & Rosbi, 2020; Chang, et al., 2020; Lew et al., 2020; Sharma et al., 2021; Škare et al., 2021; Dancausa Millán et al., 2021), и вински као пратећи део гастрономских рута (Getz & Brown, 2006). Како недавне студије о винском туризму сугеришу да су храна и вино примарни разлог путовања у одређену дестинацију, а не нужна и секундарна активност (Santeramo et al., 2017; Cava Jimenez et al., 2022), постоје реалне шансе да Пчињски округ формира препознатљиву туристичку понуду која ће се базирати на дегустацији и куповини вина директно у винаријама „Алексић” и „Стари дани”.

Ради лакшег уочавања перцепција интерних стејкхолдера о могућности структурирања туристичке понуде према одређеним облицима туризма у Пчињском округу, на Графикону 13 су представљене укупне средње оцене анализираних облика туризма.

Графикон 13. Укупне средње оцене анализираних облика туризма

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Интерни стејкхолдери су највећу развојну могућност дали транзитном, викенд и руралном туризму, док је најслабије вреднована могућност за развој винског, градског и планинског туризма (Графикон 13). Међутим, уколико се узме у обзир идентификација свих природних и антропогених туристичких атракција на простору Пчињског округа, реално је да постоји „изузетно велика могућност” за развој готово свих наведених туристичких облика. Али према речима испитаних интерних стејкхолдера планови, пројекти и стратегије туристичке валоризације Пчињског округа још увек само стоје теоретски на папиру, док праксу карактерише потпуна незаинтересованост државних органа за било какву помоћ и подстицај јачања туристичке конкурентности овог краја.

11.3. Кронбахов коефицијент поузданости мерног инструмента (eng. Cronbach's Alpha Reliability Coefficient)

Након теренског истраживања 2021. и 2022. године, извршена је провера поузданости мерног инструмента за Упитник 1 и Упитник 2 применом Кронбаховог коефицијента (α). Његова примена је имала за циљ да утврди да ли је истраживање ставова туриста/испитаника и интерних стејкхолдера релевантно за даљу анализу различитим статистичким тестовима.

Табела 53. Кронбахов коефицијент поузданости за Упитник 1
(Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа
на основу ставова туриста/испитаника)

Case Processing Summary			Reliability Statistics		
		N	%	Cronbach's Alpha	N of Items
Cases	Valid	526	99,2	,984	64
	Excluded ^a	4	,8		
	Total	530	100,0		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Добијене вредности Кронбаховог коефицијента приказаног у Табели 53 за Упитник 1 мерен кроз 64 елемента показује да је $\alpha=0,984$. У даљем тексту приказана је Табела 54, на којој је представљено мерења Кронбаховог коефицијента поузданости за Упитник 2.

Табела 54. Кронбахов коефицијент поузданости за Упитник 2 (Туристичка понуда и туристичка тражња у Пчињском округу као туристичке дестинације на основу ставова интерних стејкхолдера)

Case Processing Summary			Reliability Statistics		
		N	%	Cronbach's Alpha	N of Items
Cases	Valid	136	96,4	,947	42
	Excluded ^a	5	3,6		
	Total	141	100,0		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Табела 54 показује вредност Кронбаховог коефицијента од $\alpha=0,947$ за Упитник 2 мерен кроз 42 елемента.

Према вредностима приказаним у Табелама 53 и 54, а како су у ранијем тексту истакнуте граничне вредности Кронбаховог коефицијента (George & Mallery, 2020), закључује се да су вредности за оба Упитника $\alpha>0,7$. Тачније, поузданост мерног инструмента за Упитник 1 и Упитник 2 показује вредности $\alpha>0,9$ што представља одличан ниво прихватљивости, те се слободно може закључити да је целокупно истраживање меродавно и релевантно за даљу статистичку анализу и обраду података, чиме ће се дефинисане хипотезе и подхипотезе доказати или оповргнути.

11.4. Крушкар-Волисов (Kruskal-Wallisov) тест за утврђивање независних узорака

Крушкар-Волисов (Kruskal-Wallisov) тест за утврђивање два или више независних узорака у изради ове дисертације нашао је примену код доказивања или оповргавања подхипотеза X_{1a} и X_{1b} . Приликом добијања резултата статистичком анализом Крушкар-Волисовог теста излазне вредности које су најважније су вредности показатеља Хи-квадрат теста χ^2 (Chi Square), ниво значајности (Asymp. Sig) за $p\leq 0,05$ и вредност ранга

за све анализиране групе (Mean Rank), тачније да се утврди која група има највећу вредност променљиве. Оно што је најважније при доказивању или оповргавању подхипотеза је утврђивање да ли је ниво значајности једнак или мањи за вредност $p \leq 0,05$. Уколико јесте, у том случају постоји статистички значајна разлика између анализираних променљивих група.

За доказивање подхипотезе H_{1a} која гласи „Квалитет услуга у смештајно-угоститељским капацитетима дестинације Пчињски округ се статистички значајно разликује у односу на врсту смештаја током посете ове дестинације”, Крушкар-Волисовим тестом (Табела 55) извршено је укрштање (кростабулација) два независна узорака (елемента) и то: „квалитет услуга у смештајно-угоститељским капацитетима дестинације Пчињског округа”, мерен је на лествици Ликертове скале и елемент „смештаја током посете Пчињског округа” који је представљао отворено питање за избор туриста. Елемент „смештај током посете Пчињског округа” је подељен на шест објеката (*хотел, хостел, смештај код пријатеља/рођака, приватни смештај, излет без смештаја и камповање*).

Табела 55. Резултати Крушкар-Волисовог теста за испитивање подхипотезе H_{1a}

Врста смештаја током посете туриста у Пчињском округу	N	Mean Ranks (M)	Std. Deviation (σ)	χ^2	Asymp. Sig
Хотел	55	3,58	1,595	2,984	,702
Хостел	6	3,83	1,835		
Смештај код рођака или пријатеља	104	3,91	1,462		
Приватни смештај	182	3,98	1,388		
Излет без смештаја	157	3,85	1,402		
Камповање	22	4,10	1,370		
Укупно	526	3,89	1,432		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Статистичка анализа Крушкар-Волисовог теста (Табела 55) показала је да **нема статистички значајне разлике** на задатом нивоу значајности ($p > 0,05$) у оцени квалитета смештаја у односу на врсте смештаја где су туристи/испитаници били смештени током посете Пчињском округу, јер је добијена вредност **Asymp. Sig за $p=0,702$** . Овим је подхипотеза H_{1a} оповргнута (-). Другим речима, задовољство туриста и њихова оцена погодности квалитета смештаја није зависила нужно од врсте смештаја током боравка у Пчињском округу. Током теренског истраживања, у појединим случајевима туристи су вишим оценама оцењивали приватни смештај од смештаја у хотелу, што је и очекивано, јер се Пчињски округ не може похвалити овим видом смештајног капацитета (преглед Табеле 21).

Ради детаљније анализе, посматрана је излазна вредност из колоне Mean Ranks (M), како би се утврдило која врста смештаја током боравка туриста у Пчињском округу је показала највећу променљивост. На основу Табеле 55 види се да је „камповање” показало највећу променљивост чије су вредности Mean Ranks за $M=4,10$. Највећи број кампера боравио је на обалама Власинског језера, где су климатски услови за то погодни само месец дана у летњој сезони, односно од друге половине јула до прве половине августа месеца. Оваква чињеница условљава и горе добијен резултат, односно највећу вредност променљиве, јер су кампери боравили у Пчињском округу само месец дана од укупног шестомесечног теренског истраживања. Поред „камповања”, велику променљивост је показао „приватни смештај” чија је вредност Mean Ranks за $M=3,98$, што се повезује са констатацијом из Табела 38 да је највећи проценат (34,6%) туриста/испитаника користио управо ову врсту смештаја током боравка у Пчињском округу. За разлику од

„камповања” које је условљено климатским приликама, коришћење приватног смештаја од стране туриста/испитаника је било у свих осам општина Пчињског округа на чијем је терену истраживање и спроведено. Најмању променљивост су показали смештајни објекти „хотел” чија је вредност Mean Ranks за $M=3,58$ и „хостел” вредност Mean Ranks за $M=3,83$. Ово не изненађује, јер ових врста смештаја је најмање на целој територији Пчињског округа и да су их туристи најмање користили у периоду шестомесечног истраживања.

При испитивању истинитости подхипотезе H_{1b} која гласи: „Информисаност туриста пре њиховог доласка у Пчињски округ статистички се значајно разликује у односу на планирања да поново посети ову дестинацију, Крушкар-Волисовим тестом (Табела 56) је извршено укрштање два независна елемента и то: „Начин информисања туриста пре њиховог доласка у Пчињски округ” који је представљао отворено питање за избор туриста и елемента „Планирам да поново посетим Пчињски округ” мерен на лествици Ликертове скале. Елемент „Начин информисања туриста пре њиховог доласка у Пчињски округ” подељен је у пет група (*боравио/ла сам овде и раније, од пријатеља или рођака, преко организоване групе (планинарски клуб, факултет или туристичка агенција), сајам туризма, путем медија (реклама, магазина, друштвених мрежа, брошура*).

Табела 56. Резултати Крушкар-Волисовог теста за испитивање подхипотезе H_{1b}

Начин информисања туриста пре њиховог доласка у Пчињски округ	N	Mean	Std. Deviation	χ^2	Asymp. sig
Боравио/ла сам овде и раније	265	4,05	1,274	7,680	,104
Од пријатеља или рођака	148	3,88	1,292		
Преко организоване групе (планинарски клуб, факултет или туристичка агенција)	19	3,78	1,437		
Сајам туризма	4	3,67	2,309		
Путем медија (реклама, магазина, друштвених мрежа, брошура)	90	3,74	1,222		
Укупно	526	3,94	1,283		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Добијени резултати применом статистичке анализе Крушкар-Волисовим тестом (Табела 56) показали су да **нема статистички значајне разлике** на задатом нивоу значајности ($p>0,05$) у начину информисања туриста о Пчињском округу као туристичкој дестинацији у зависности од планирања посетилаца за поновни повратак, јер је добијена вредност за $p=0,104$. Овим је подхипотеза H_{1b} **оповргнута (-)**. Заправо, начин информисања туристе пре њиховог доласка није утицао на одлуку да ли планира да поново посети Пчињски округ.

Као и код претходне анализе, посматрањем излазних вредности из колоне Mean Ranks (M) увиђа се да највећа променљивост постоји код групе информисања „боравио/ла сам овде и раније”, чије су вредности Mean Ranks за $M=4,05$ и начин информисања путем живе речи преко препорука од „пријатеља и рођака” (Mean Ranks за $M=3,88$). Обе вредности су усклађене са вредностима приказаним у дескриптивној анализи (Табела 38), које су показале да је 78,5% туриста/испитаника на ова два начина упознато са Пчињским округом као туристичком дестинацијом. Најмањи број одговора и најмању вредност променљиве показала је информисаност путем „сајма туризма” чије су вредности Mean Ranks за $M=3,67$, што и представља логичан исход јер је већ у дескриптивној анализи (Табела 38) истакнута чињеница да је за Пчињски округ као туристичку дестинацију сазнало само 0,8% туриста/испитаника на сајмовима туризма, што нам указује да је ова дестинација маркетиншки потпуно занемарена.

11.5. Chi Square (χ^2) - Хи-квадрат тест

Помоћу **Хи-квадрат теста** испитаће се истинитост подхипотезе X_{12} (Табела 57) и главне Хипотезе X_4 (Табела 58). Излазна вредност која је значајна за праћење при анализи статистичке значајности су величина Sig. у колони (Asymp. Sig 2-sided) за $p \leq 0,05$.

При испитивању подхипотезе X_{12} која гласи: „Разноврсност активности због којих туристи посећују Пчињски округ статистички се значајно разликује у односу на могућности избора излета”, Хи-квадрат тестом (Табела 57) је спроведено укрштање независних узорака добијених као одговор на отворено питање: „Због којих активности сте/бисте посетили Пчињски округ?” са узорком елемента „Могућности избора излета” мерен на лествици Ликертове скале као изразито важног или изразито неважног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа. На питање „Због којих активности сте/бисте посетили Пчињски округ?” туристи/испитаници су имали могућност избора више од једног одговора од понуђених 9 туристичких активности и то: „Планинарење”, „Спорт”, „Обилазак културно-историјских споменика (цркве, манастири и др.)”, „Камповање”, „Манифестација Власинско лето”, „Манифестације у Врању”, „Кајакинг на Власинском језеру”, „Балнеотерапија” и „Брдски бициклизам”.

Табела 57. Резултати Хи-квадрат теста за испитивање подхипотезе X_{12}

Разноврсност активности	„Могућности избора излета” Ликертова скала од 1 („изразито неважно“) до 5 („изразито важно“)					χ^2	Asymp. Sig 2-sided
	1	2	3	4	5		
Планинарење	17	23	10	41	70	71,88	0,000
Спорт	5	9	8	14	21	13,79	0,000
Обилазак културно-историјских споменика (цркве, манастири и др.)	21	49	20	86	113	115,96	0,000
Камповање	14	15	10	29	44	35,23	0,000
Манифестација Власинско лето	20	34	18	52	78	62,06	0,000
Манифестације у Врању	8	15	8	40	59	74,00	0,000
Кајакинг на Власинском језеру	13	11	17	28	59	61,22	0,000
Балнеотерапија	4	4	1	6	11	10,54	0,032
Брдски бициклизам	2	5	4	8	12	9,806	0,044

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Добијени резултати применом статистичке анализе Хи-квадрат теста (Табела 57) указују да **има значајне статистичке разлике** код свих испитиваних веза између „Разноврсност активности” према „Могућност избора излета” у Пчињском округу, јер су добијене вредности на нивоу значајности у колони за $p \leq 0,05$, чиме је подхипотеза X_{12} **доказана (+)**. Међутим, иако су вредности показале статистички значајну разлику, јавили су се различити резултати на задатом нивоу значајности за $p \leq 0,05$. Односно, статистичку значајност за активности: „Планинарење”, „Спорт”, „Обилазак културно-историјских споменика (цркве, манастири и др.)”, „Камповање”, „Манифестација Власинско лето”, „Манифестације у Врању”, и „Кајакинг на Власинском језеру” имају вредности **$p=0,000$** , док статистичка значајност за активности „Балнеотерапија” има вредност **$p=0,032$** и „Брдски бициклизам” **$p=0,044$** . Другим речима, разноврсност активности је утицао на могућност избора излета. С обзиром да активности „Балнеотерапија” и „Брдски бициклизам” имају различиту вредност од осталих испитиваних активности, може се рећи да су оне најмање заступљени мотиви при избору посете

Пчињском округу. Ово наводи на закључак да управо ове активности имају и најмање могућности при формирању излетничког садржаја проучаваног простора, што се поклапа са већ истакнутим сазнањима о примарним активностима посете Пчињском округу (Графикон 6), али и одсуству туристичке инфра и супраструктуре за савремени бањски туризам и бициклизам (дат детаљни преглед у Поглављу 7). Ипак, на основу добијених резултата, а посматрано у целини, највеће могућности за структурирање квалитетне туристичке понуде и излетничког туризма имају активности „Обилазак културно-историјских споменика (цркве, манастири и др.)” и „Манифестација Власинско лето”.

Како су туристи/испитаници имали могућност избора више од једне активности због које су посетили или због које би посетили Пчињски округ, а посматрајући оцене на Ликертовој скали, запажа се да је највећи број туриста/испитаника истакао „изразито велику важност” (113) и „делимично велику важност” (86) активност „Обиласка културно-историјских споменика (цркве, манастири и др.)” када је реч о „Могућности излета” при избору посете ове дестинације. Поред овога, туристи/испитаници су изабрали да активности „Манифестација Власинско лето” (78) и „Планинарење” (70) такође имају „изразито велику важност” при избору посете и формирању излета према њиховом садржају. Туристички садржаји „Манифестација у Врању” (59) и „Кајакинг на Власинском језеру” (59) који је део „Манифестације Власинско лето” су „изразито важни” при избору посете Пчињског округа, али и да постану део формирања програма излетничког туризма.

Хи-квадрат тест је такође примењен при тестирању главне **Хипотезе 4 (X_4)** која гласи: *Туристи су задовољни услугама интерних стејкхолдера у Пчињском округу као туристичкој дестинацији*. Применом овог статистичког теста, испитана је статистичка значајност 6 обележја задовољства туриста услугама запослених на проучаваној дестинацији, и то: „задовољство пружањем информација у туристичким организацијама на дестинацији”, „задовољство љубазношћу запослених у туризму”, „задовољство едукацијом туристичког особља”, „задовољство уредношћу туристичког особља”, „задовољство радним временом угоститељских објеката” и „задовољство спремношћу туристичког особља да помогне госту”. Туристи/испитаници су своје задовољство оцењивали помоћу вредности Ликертове скале, али су испитаници због примене овог теста подељени на три категорије: „задовољни”, „неутрални” и „незадовољни”. Из сваког овог обележја туристичког задовољства произашла је по једна подхипотеза.

Резултати Хи-квадрат теста за испитивање главне Хипотезе 4 (X_4) приказани су у Табелама 58.

Табела 58. Резултати Хи-квадрат теста за испитивање **Хипотезе 4 (X_4)**

	Обележје туристичког задовољства услугама запослених	Задовољни	Неутрални	Незадовољни	Укупно
Подхипотеза X_{4a}	Пружање информација у туристичким организацијама	271	142	113	526
Подхипотеза X_{4b}	Љубазност запослених у туризму	323	114	89	526
Подхипотеза $X_{4в}$	Едукација туристичког особља	295	131	100	526
Подхипотеза $X_{4г}$	Уредност туристичког особља	332	111	83	526
Подхипотеза $X_{4д}$	Радно време угоститељских објеката	335	113	78	526
Подхипотеза $X_{4ђ}$	Спремност туристичког особља да помогне госту	350	150	71	526

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Статистичком анализом (Табела 58) уочава се да су, од три посматране категорије, најбројнији „задовољни” и „неутрални” туристи/испитаници обележјима туристичког задовољства услугама запослених током посете Пчињском округу. Хи-квадрат тестом је утврђено да су туристи највише „задовољни” обележјима „Спремност туристичког особља да помогне госту” (350 испитаника или 64,12%), „Радно време угоститељских објеката” (335 испитаника или 63,69%) и „Уредност туристичког особља” (332 испитаника или 63,54%). Највише незадовољних туриста је било „Пружањем информација у туристичким организацијама” (113 испитаника) и „Едукацијом туристичког особља” (100 испитаника).

Хи-квадрат тестом је такође потврђено да је у бројности посматране све три категорије **присутна значајна статистичка разлика** на задатом нивоу значајности ($p \leq 0,05$), за свих 6 обележја. Након статистичке анализе Хи-квадрат тестом, примењен је допунски Z тест разлика две пропорције на једном узорку како би се испитао однос између две најбројније категорије, а то су „задовољни” и „неутрални” туристи/испитаници.

Табела 59. Резултати Z теста разлика две пропорције на једном узорку за испитивање односа између две најбројније категорије („задовољни” и „неутрални”)

	Обележје туристичког задовољства услугама запослених	Задовољни	Неутрални	Z	Asymp. Sig 2-sided
Подхипотеза H_{4a}	Пружање информација у туристичким организацијама	51,52%	27,00%	6,606	0,000
Подхипотеза $H_{4б}$	Љубазност запослених у туризму	61,41%	21,67%	11,109	0,000
Подхипотеза $H_{4в}$	Едукација туристичког особља	56,08%	24,90%	8,470	0,000
Подхипотеза $H_{4г}$	Уредност туристичког особља	63,54%	19,96%	13,270	0,000
Подхипотеза $H_{4д}$	Радно време угоститељских објеката	63,69%	21,48%	11,794	0,000
Подхипотеза $H_{4ђ}$	Спремност туристичког особља да помогне госту	64,12%	21,10%	11,810	0,000

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Анализом Z теста за разлике две пропорције на једном узорку, потврђено је да је „задовољних” туриста значајно више од друге најбројније категорије, а то су у свим случајевима „неутрални” туристи.

Хи-квадрат тест је такође потврдио да је између посматраних категорија и свих 6 обележја туристичког задовољства **присутна значајна статистички разлика** на задатом нивоу значајности ($p \leq 0,05$), на шта указују резултати из колоне Asymp. Sig 2-sided који потврђују ниво значајности чије су вредности за **$p=0,000$** . Овако добијени резултати сугеришу да је подхипотеза:

H_{4a} која гласи: „Туристи су задовољни пружањем информација у туристичким организацијама на дестинацији” **потврђена (+)**.

$H_{4б}$ која гласи: „Туристи су задовољни љубазношћу запослених у туризму” **потврђена (+)**.

$H_{4в}$ која гласи: „Туристи су задовољни едукацијом туристичког особља” **потврђена (+)**.

$H_{4г}$ која гласи: „Туристи су задовољни уредношћу туристичког особља” **потврђена (+)**.

$H_{4д}$ која гласи: „Туристи су задовољни радним временом угоститељских објеката” **потврђена (+)**.

$H_{4ђ}$ која гласи: „Туристи су задовољни спремношћу туристичког особља да помогну госту” **потврђена (+)**.

Овако доказане подхипотезе указују у основи да је главна **хипотеза Х4** која гласи: „Туристи су задовољни услугама интерних стејкхолдера у Пчињском округу као туристичке дестинације ” **потврђена (+)**.

11.6. Ман-Витнијев (Mann-Whitney) тест

Ман-Витнијев (Mann-Whitney) тест је примењен за испитивање подхипотезе X_{16} и главне хипотезе X_5 из које произилази 6 подхипотеза. Излазне вредности које се прате при статистичкој анализи су вредности Ман-Витнијевог теста (Z), ниво значајности за $p \leq 0,05$ и вредности из колоне Mean Rank, као би се увидело у којој је групи непрекидна променљива просечно већа.

У делу где су детаљно описане статистичке методе које су коришћене при обради и анализи емпиријских података, истакнуто је да се Ман-Витнијев тест користи за испитивање рангова унутар две групе. У случају испитивања подхипотезе X_{16} која гласи: „Дужина задржавања туриста у Пчињском округу се значајно статистички разликује у односу на избор њихове крајње дестинације на путовању”, укрштани су одговори из питања „Колико дуго ћете се задржати у Пчињском округу?” са питањем „Пчињски округ је Ваша примарна дестинација приликом путовања?” где су туристи/испитаници одговорали са „Да” и „Не”.

Табела 60. Резултати Ман-Витнијевог теста за испитивање подхипотезе X_{16}

Испитивање рангова унутар две групе	Дужина задржавања		N	Mean Rank	Std. Deviation	Z	Asymp. Sig 2-tailed
	Пчињски округ као крајња дестинација	Да Не					
		Да	272	2,29	,9497	-8,810	,000
		Не	254	1,67	,9315		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Резултати из Табеле 60 показују да су приликом испитивања рангова унутар две групе: „Дужина задржавања” туриста у Пчињском округу и „Пчињски округ као крајња дестинација”, добијене вредности за $p=0,000$ и вредности Ман-Витнијевог теста $Z=-8,810$. Како је статистички ниво значајности за $p \leq 0,05$, тиме се потврђује постојање **значајне статистичке разлике**, те је **подхипотеза X_{16} потврђена (+)**. Посматрајући колону Mean Rank, види се да је непрекидна променљива просечно већа унутар групе, где су туристи/испитаници бирали „**Да је Пчињски округ њихова крајња дестинација**” (**Mean Rank=2,29**). Разлог томе је што је скоро половина туриста/испитаника, тачније 272 (51,7%) одговорила са „Да”, а онда су испитаници на отворено питање о „Дужини задржавања”, имали велику осцилацију приликом одговора (задржавање би било 1–2 дана, 3–5 дана, ретко 6–7 дана или више од недељу дана), што је опет зависило од садржаја туристичке понуде.

Ман-Витнијев тест се такође применио приликом испитивања главне Хипотезе 5 (X_5) која гласи: „**Задовољство туриста и оцена могућности за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, од стране интерних стејкхолдера се статистички значајно разликују када је реч о елементима понуде**”. У овом случају, Ман-Витнијев тест примењен је за две групе унутар којих су испитивани рангови „туристи” и „интерни стејкхолдери”. С обзиром да из главне Хипотезе 5 (X_5) произилази 6 подхипотеза, тестом су испитивана задовољство и могућност за структурирање са 6 елемената туристичке понуде.

Табела 61. Резултати Ман-Витнијевог теста за испитивање главне Хипотезе X5 (X5)

	Елементи туристичке понуде	Групе	N	Mean Rank	Std. Deviation	Z	Asymp. Sig 2-tailed
Подхипотеза X5a	SPA&Wellness центри	Интерни стејкхолдери	136	3,07	1,69	-,504	,614
		Туристи	526	3,02	1,31		
Подхипотеза X5б	Галеријски и изложбени простори	Интерни стејкхолдери	136	3,02	1,23	-,563	,573
		Туристи	526	2,93	1,31		
Подхипотеза X5в	Конгресни објекти	Интерни стејкхолдери	136	3,01	1,18	-2,052	,040
		Туристи	526	3,23	1,23		
Подхипотеза X5г	Културно-историјски споменици (цркве и манастири)	Интерни стејкхолдери	136	3,94	1,37	-1,608	,108
		Туристи	526	3,75	1,38		
Подхипотеза X5д	Културни садржај (музеји, галерије, позоришта)	Интерни стејкхолдери	136	3,02	1,23	-,563	,573
		Туристи	526	2,93	1,31		
Подхипотеза X5ђ	Ноћни провод	Интерни стејкхолдери	136	3,11	3,02	-,674	,500
		Туристи	526	1,32	1,35		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Према резултатима Ман-Витнијевог теста за испитивање главне Хипотезе X5 (Табела 61) показују следеће:

- да **нема статистички значајне разлике** ($p > 0,05$) наспрам ставова туриста и интерних стејкхолдера при оцењивању „SPA&Wellness центара” као важног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, јер су добијене вредности за **$p = 0,614$** . Према овоме, закључује се да је подхипотеза X5a која гласи: „Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента SPA&wellness центара при структурирању туристичке понуде Пчињског округа” **оповргнута (-)**. Вредност из колоне Mean Rank показује да је непрекидна променљива незнатно **већа код групе „интерних стејкхолдера” (Mean Rank=3,07)**, док је вредност Ман-Витнијевог теста (**$Z = -,504$**). Другим речима и туристи и интерни стејкхолдери се слажу око истог, а то је да је SPA&Wellness садржај у Пчињском скроман, што се и видело у претходном тексту при приказу примарних мотива и активности посете туриста на Графикона 5 и 6 и перцепције интерних стејкхолдера о могућности структурирања туристичке понуде према облицима здравственог и бањског туризма у Табели 46.

- да **нема статистички значајне разлике** наспрам ставова туриста и интерних стејкхолдера при оцењивању „галеријских и изложбених простора” као важног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа. На овакав закључак наводи добијена вредност за **$p = 0,573$** , што указује да је подхипотеза X5б која гласи: „Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента галеријских и изложбених простора при структурирању туристичке понуде Пчињског округа”, **оповргнута (-)**. Непрекидна променљива је **већа код групе „интерних стејкхолдера”** чија је вредност **Mean Rank = 3,02**, а вредност Ман-Витнијевог теста (**$Z = -,563$**). Дакле, и туристи и интерни стејкхолдери сматрају да галеријски и изложбени простори не играју велику улогу при структурирању целокупне понуде Пчињског округа. То нам потврђују и приказане анализе на Графиконима 5 и 6 (где туристи пре посећују културно историјске и верске знаменитости) и Табеле 47 где су интерни стејкхолдери оценили посете галеријама са релативно ниском оценом, али са већим осцилацијама у одговорима (што потврђује стандардна девијација већа од 1), због чега је и променљива у овој групи већа.

- да **има статистички значајне разлике** ($p \leq 0,05$) приликом анализирања везе наспрам ставова туриста и интерних стејкхолдера при оцењивању „конгресних објеката” као важног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа. Добијена вредност за **$p = 0,040$** указује да је подхипотеза X5в која гласи: „Ставови ту-

риста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента конгресних објеката при структурирању туристичке понуде Пчињског округа” **доказана (+)**. Вредност из колоне Mean Rank показује да је непрекидна променљива **већа код групе „туристи” (Mean Rank =3,23)**, док је вредност Ман-Витнијевог теста (**Z=-2,052**). У овом случају туристи још увек не виде Пчињски округ као дестинацију МІСЕ туризма или су у неколицини који одржавају едукације и пословне састанке запослених у Путевима Србије, у одржавању Коридора 10 и тунела, Кнауф-а и Соса-Сола. Са друге стране, интерни стејкхолдери су оценили да постоји делимично велика могућност конгресног туризма, с обзиром на дату средњу оцену (M=3,34) што се да видети у Табели 51.

▪ да **нема статистички значајне разлике** приликом анализирања везе између ставова туриста и интерних стејкхолдера при оцењивању „*културно-историјских споменика (цркве и манастири)*” као важног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа. Добијена вредност за **p=0,108** указује да је подхипотеза X_{5g} која гласи: „*Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента културно-историјских споменика (цркве и манастири) при структурирању туристичке понуде Пчињског округа*” **оповргнута (-)**. Вредност из колоне Mean Rank показује да је непрекидна променљива **већа код групе „интерни стејкхолдери” (Mean Rank =3,94)**, док је вредност Ман-Витнијевог теста (**Z= -1,608**). Према добијеним резултатима, закључује се да и туристи и интерни стејкхолдери истичу значај и високо оцењују елементе културно-историјских споменика при структурирању понуде у Пчињском округу, јер представљају једне од најзначајнијих мотива посете и атракције, што је у ранијем тексту и приказано на Графиконима 5, 6 и 11.

▪ да **нема статистички значајне разлике** приликом анализи везе између ставова туриста и интерних стејкхолдера при оцењивању „*културног садржаја (музеја, галерија, позоришта)*” као важног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, јер је вредност за **p=0,573**. Овакав резултат указује да је подхипотеза X_{5d} која гласи: „*Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента културни садржај (музеји, галерије, позоришта) при структурирању туристичке понуде Пчињског округа*” **оповргнута (-)**. Вредност из колоне Mean Rank показује да је непрекидна променљива **већа код групе „интерни стејкхолдери” (Mean Rank =3,02)**, док је вредност Ман-Витнијевог теста (**Z=-,563**). Другим речима, и туристи и интерни стејкхолдери сматрају да музеји, галерије и позоришта као елементи за развој градског туризма у Пчињском округу не играју велику улогу при структурирању целокупне понуде, с обзиром на већ истакнуту чињеницу о одсуству ових елемената. То нам потврђују и приказане анализе на Графиконима 5 и 6 и Табеле 48, где су интерни стејкхолдери оценили посете музејима, галеријама и позориштима са релативно ниском оценом (M=2,38).

▪ да **нема статистички значајне разлике** приликом анализирања везе између ставова туриста и интерних стејкхолдера при оцењивању „*ноћног провода*” као важног елемента за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, јер је вредност за **p=0,500**. Овакав резултат указује да је подхипотеза X_{5h} која гласи: „*Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента ноћни провод при структурирању туристичке понуде Пчињског округа*” **оповргнута (-)**. Вредност из колоне Mean Rank показује да је непрекидна променљива **већа код групе „интерни стејкхолдери” (Mean Rank =3,11)**, док је вредност Ман-Витнијевог теста (**Z=-,674**). Односно, према добијеним резултатима, закључује се да се и туристи и интерни стејкхолдери слажу да ноћни провод и забава нису баш примарне активности и у многоме значајне за структурирање туристичке понуде Пчињског округа. На то нам указују претходне анализе, где се код одговора туриста уопште није нашао ноћни провод

као мотив посете, али и према Табели 48, где је ноћни провод као елемент структурирања градског туризма од стране интерних стејкхолдера оцењен јако ниско ($M=2,75$).

Сходно свим опсервацијама, констатује се да је само код 1 елемента од укупно 6 доказана статистичка значајност између ставова туриста и интерних стејкхолдера, а то је елемент „конгресни објекти”. Једино је и код овог елемента утврђено да је непрекидна променљива већа код групе „туристи”. Код осталих 5 испитиваних елемената није доказана статистичка значајност, али се код свих 5 показало да је непрекидна променљива већа код групе „интерни стејкхолдери”. Према свему изнетом, главна Хипотезе 5 (H_5) је оповргнута (-).

11.7. Спирманов коефицијент корелационог ранга

Спирманов коефицијент корелационог ранга је примењен са циљем испитивања подхипотезе H_{1d} која гласи: „Задовољство туристичком понудом и услугама је у значајној мери повезано са препорукама за посету Пчињском округу”. У овом случају дошло је до одређивања корелације једног пара, тачније између два елемента задовољства туриста општом туристичком инфра и супраструктуром, односно узети су у обзир „Уопште задовољан/на сам туристичком понудом и услугама у Пчињском округу” и „Препоручио/ла бих за посету Пчињски округ”. Излазне вредности које је важно пратити након добијених резултата Спирмановом корелацијом (Табела 62) су коефицијент корелације (r) и статистички ниво значајности за $p \leq 0,05$ у колони Sig. (2-tailed).

Табела 62. Резултати Спирманове корелација за испитивање подхипотезе H_{1d}

Елементи задовољства туриста општом туристичком инфра и супраструктуром	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)	Коефицијент корелације (r)	Sig. (2-tailed)
Уопште задовољан/ан сам туристичком понудом и услугама у Пчињском округу	3,42	1,20	0,70	0,00
Препоручио/ла бих за посету Пчињски округ	3,85	1,27		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Резултати (Табела 62) показују да је између испитиваног пара коефицијент корелације $r=0,70$, док је ниво значајности Sig. (2-tailed) за $p=0,000$. С обзиром да је у ранијем тексту истакнут распон снаге и смера (+/-) корелационе везе (Horvat & Mijoš, 2019), а према добијеним резултатима, закључује се да између општег задовољства туриста посетом и услугама у Пчињском округу и препорука за поновну посету ове дестинације постоји статистички значајна, позитивна и снажна корелација. Тиме је подхипотеза H_{1d} доказана (+), што указује да веће задовољство туриста приликом посете Пчињском округу утиче на бољу препоруку за поновни боравак у овој дестинацији.

11.8. Вилкоксон (Wilcoxon) тест еквивалентних парова

Вилкоксон тест ранга или тест еквивалентних парова коришћен је за доказивање или оповргавање главних хипотеза H_2 и H_3 (Табеле 63). У овом случају излазне вредности које су најважније приликом испитивања хипотеза и подхипотеза су вредност Вилкоксонског теста (Z) (предзнак + или – није битан) и ниво значајности Sig (2-tailed) за $p \leq 0,05$ при утврђивању статистичке значајности еквивалентних, односно укрштених парова.

Код испитивања главне Хипотезе 2 (H_2) дошло је до укрштања елемената природних са елементима културних атракција Пчињског округа, са циљем утврђивања којим

елементима туристичке понуде су туристи задовољнији и који су важнији приликом посете проучаване дестинације. Еквивалентни парови при анализи су:

- први пар: *Лепота природе са културним богатством* (подхипотеза X_{2a});
- други пар: *Чист ваздух, вода и земљиште са богатством културних манифестација* (подхипотеза $X_{2б}$);
- трећи пар: *Еколошко одлагање смећа са гостопримством локалног становништва* (подхипотеза $X_{2в}$);
- четврти пар: *Квалитет хране и пића у ресторанима са климатским и временским приликама* (подхипотеза $X_{2г}$).

Табела 63. Резултати Вилкоксоновог теста за испитивање Хипотезе 2 (X_2)

	Елементи природних/културних атракција Пчињског округа	Средња вредност (М)	Стандардна девијација (σ)	Вредност Вилкоксоновог теста (Z)	Sig (2-tailed)
Први пар/ подхипотеза X_{2a}	Лепота природе Културно богатство	4,07 3,81	1,33 1,38	-7,686	,000
Други пар/ подхипотеза $X_{2б}$	Чист ваздух Богатство културних манифестација	4,02 3,66	1,42 1,40	-8,678	,000
Трећи пар/ подхипотеза $X_{2в}$	Еколошко одлагање смећа Гостопримство локалног становништва	3,53 3,82	1,51 1,34	-5,852	,000
Четврти пар/ подхипотеза $X_{2г}$	Квалитет хране и пића у ресторанима Климатске и временске прилике	3,85 3,61	1,43 1,33	-5,634	,000

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Статистичком анализом Вилкоксоновог теста (Табела 63), примећено је да је **присутна значајна статистичка разлика** између поменутих анализираних парова природних и културних атракција Пчињског округа, јер је за све посматране парове ниво значајности за $p \leq 0,05$.

Код првог анализираних пара закључује се да је туристима/испитаницима значајнија лепота природе, него културно богатство у дестинацији, чији је ниво значајности за $p=0,000$, а вредности Вилкоксоновог теста ($Z=-7,686$). Према овом резултату подхипотеза X_{2a} која гласи: „*Лепота природе, као елемент важан за туризам у дестинацији, статистички је значајнија него културно богатство*” је **доказана (+)**.

Код другог анализираних пара туристима/испитаницима је значајнији чист ваздух на дестинацији него богатство културних манифестација, јер је ниво значајности за $p=0,000$, а вредности Вилкоксоновог теста ($Z=-8,678$). Према овом резултату подхипотеза $X_{2б}$ која гласи: „*Чист ваздух, вода и земљиште статистички су значајнији за туристе него богатство културних манифестација*” је **доказана (+)**.

Код трећег анализираних пара туристима/испитаницима је значајније еколошко одлагање смећа од гостопримства локалног становништва у дестинацији, јер је ниво значајности за $p=0,000$, а вредности Вилкоксоновог теста ($Z=-5,852$). Према овом резултату подхипотеза $X_{2в}$ која гласи: „*Еколошко одлагање смећа статистички је значајније туристима него гостопримство локалног становништва*” је **доказана (+)**.

Код четвртог анализираних пара туристима/испитаницима су значајније климатске и временске прилике него квалитет хране и пића у ресторанима, јер је ниво значајности за $p=0,000$, а вредности Вилкоксоновог теста ($Z=-5,634$). Према овом резултату подхипотеза $X_{2г}$ која гласи: „*Квалитет хране и пића у ресторанима статистички је мање значајно него климатске и временске прилике*” је **доказана (+)**.

Сходно добијеним резултатима, закључује се да је главна **Хипотеза 2 (X₂)** која гласи: „У Пчињском округу туристи су више задовољни понудом природних него понудом културних атракција”, **доказана (+)**.

Међу испитиваним паровима, посматрајући средње вредности (M) из Табеле 63 увиђа се да су туристи код првог и другог пара више просечне оцене давали елементима природних атракција у Пчињском округу, односно „лепоти природе” M=4,07 и „чистом ваздуху” M=4,02 што се поклапа са вредностима из Табеле 39. Ово је у складу са предходним опсервацијама, јер су наведени природни елементи примарни мотиви посете условљени чистом и нетакнутом природом планинских дестинација Пчињског округа. Код трећег и четвртог пара, туристи/испитаници су више просечне оцене давали елементима културних атракција у Пчињском округу, односно „гостопримству локалног становништва” M=3,82 и „квалитету хране и пића у ресторанима” M=3,85.

Ради испитивања главне **Хипотезе 3 (X₃)** укрштани су елементи туристичке инфраструктуре и туристичке супраструктуре Пчињског округа, са циљем да се утврди којим елементима су туристи/испитаници били задовољнији током посете овој дестинацији. При анализи еквивалентни парови који су укрштани су:

- први пар: *смештајни објекти са квалитетом путне мреже* (подхипотеза X_{3a});
- други пар: *конгресни објекти са уређеношћу паркинга, стајалишта и видиковаца* (подхипотеза X_{3b});
- трећи пар: *објекти за продају сувенира и домаће радиности са туристичко-информативним центрима* (подхипотеза X_{3c});
- четврти пар: *садржаји за ноћни провод са SPA & Wellness центрима* (подхипотеза X_{3d});
- пети пар: *угоститељски објекти са скијалиштима* (подхипотеза X_{3e}).

Табела 64. Резултати Вилкоксоновог теста за испитивање **Хипотезе 3 (X₃)**

	Елементи туристичке инфра и супраструктуре у Пчињском округу	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)	Вредност Вилкоксоновог теста (Z)	Sig (2-tailed)
Први пар/ подхипотеза X _{3a}	Смештајни објекти	3,59	1,19	-4,641	,000
	Квалитет путне мреже	3,36	1,29		
Други пар/ подхипотеза X _{3b}	Конгресни објекти	3,15	1,18	-1,909	,056
	Уређеност паркинга, стајалишта и видиковаца	3,23	1,28		
Трећи пар/ подхипотеза X _{3c}	Објекти за продају сувенира и домаће радиности	3,36	1,21	-6,551	,000
	Туристичко-информативни центри	3,06	1,28		
Четврти пар/ подхипотеза X _{3d}	Садржаји за ноћни провод	3,11	1,29	-1,899	,058
	SPA & Wellness центри	3,02	1,31		
Пети пар/ подхипотеза X _{3e}	Угоститељски објекти	3,56	1,23	-9,935	,000
	Скијалишта	3,06	1,21		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0..

Анализа применом Вилкоксоновог теста (Табела 64) показује да је **присутна значајна статистичка разлика код три** анализирана пара елеманата туристичке инфра и супраструктуре за $p \leq 0,05$ и то код **првог, трећег и петог пара**.

Код **првог анализираног пара** туристи/испитаници су задовољнији смештајним објектима него квалитетом путне мреже, на шта упућују вредности нивоа значајности за **p=0,000**, Вилкоксоновог теста (**Z=-4,641**) и средња вредност (**M=3,59**). Према овом резултату подхипотеза X_{3a} која гласи: „Туристи су задовољнији смештајним објектима него квалитетом путне мреже” је **доказана (+)**.

Код трећег анализираниог пара туристи/испитаници су задовољнији објектима за продају сувенира и домаће радиности него туристичко – информативним центрима, што указују добијени резултати за вредности нивоа значајности за $p=0,000$, Вилкоксоновог теста ($Z=-6,551$) и средња вредност ($M=3,36$). Према овом резултату подхипотеза X_{36} која гласи: „*Задовољство туриста објектима за продају сувенира и домаће радиности статистички је веће него задовољство туристичко-информативним центрима*” је доказана (+).

Пети анализирани пар показује да су туристи/испитаници задовољнији угоститељским објектима него скијалиштима, што указују вредности нивоа значајности за $p=0,000$, Вилкоксоновог теста ($Z=-9,935$) и средња вредност ($M=3,56$). На основу овако добијеног резултата подхипотеза X_{3d} која гласи: „*Туристи су задовољнији угоститељским објектима него скијалиштима*” је доказана (+).

Код другог пара, статистичка анализа је показала да је ниво значајности за $p=0,056$, док је код четвртог анализираниог пара ниво значајности за $p=0,058$, што указује да код ова два пара **не постоји значајна статистичка разлика**. Међутим, како су добијени резултати врло близу прага значајности ($p \leq 0,05$), неопходно је опрезно доносити закључке при доказивању или оповргавању подхипотеза X_{3b} и X_{3z} . Било би добро поновити испитивање ових елемената туристичке инфра и супраструктуре на већем броју узорака. Без обзира што код другог и четвртог пара није забележена значајна статистичка разлика, средње вредности показују да су туристи код другог пара задовољнији „Уређеношћу паркинга, стајалишта и видиковаца” ($M=3,23$), док су код четвртог пара туристи задовољнији „Садржајима за ноћни провод” ($M=3,11$).

Према свеобухватним подацима и резултатима статистичке анализе, може се закључити да је главна **Хипотеза 3** (X_3) која гласи: „*Туристи су задовољнији туристичком супраструктуром него туристичком инфраструктуром*” **делимично доказана (+/-)**.

11.9.Т-тест за независне узорке

При статистичкој обради емпиријских података Т-тест је нашао примену у два случаја.

У првом случају, т-тест је нашао примену да утврди постојање значајне статистичке међуполне разлике између независне варијабле (пола туриста/испитаника) и зависних варијабли представљених кроз 13 елемената туристичке инфра и супраструктуре на простору Пчињског округа и то: „*смештајни објекти*”, „*угоститељски објекти*”, „*уређеност заједничких објеката за смештај*”, „*објекти за продају сувенира и домаће радиности*”, „*квалитет хране, пића и услуга у ресторанима*”, „*цене смештаја*”, „*цене у ресторанима*”, „*цене у маркетима и трговинама*”, „*цене сувенира и домаће радиности*”, „*однос цене и квалитета у месту боравка*”, „*туристичка сигнализација*”, „*туристичко-информативни центри*” и „*објекти за рекреацију*”. Овим путем је испитивана подхипотеза X_{6a} која гласи: „*Степен задовољства туриста елементима пружања туристичких услуга на простору Пчињског округа се значајно разликује у односу на њихов пол*”.

Према добијеним резултатима путем т-теста (Табела 65) види се да је код оба пола присутна **значајна статистичка разлика** на нивоу значајности ($p \leq 0,05$) код само **3 од 13 елемената** туристичких услуга и то код:

- „*уређеност заједничких објеката за смештај*” где је $p=0,049$; $t=-1,637$. Испитанице су за нијансу задовољнији уређеношћу заједничких просторија, у односу на мушке испитанике, јер су дале средњу вредност оцена овог елемента $M=3,45$, док је средња вредност испитаника $M=3,21$.
- „*цене смештаја*” где је $p=0,010$; $t=-2,582$. Испитанице женског пола су овај елемент оцениле вишим оценама, јер су оне њиме за нијансу биле задовољније у

односу на мушке испитанике, на шта указују добијене средње оцене овог елемента од стране жена (**M=3,83**), док је средња оцена код мушкараца **M=3,48**.

- „*однос цене и квалитета у месту боравка*” где је **p=0,024**; **t=-2,262**. Као и код предходна два, и код овог елемента су испитанице женског пола задовољније на шта нам указују добијене средње оцене **M=3,89**. Испитаници мушког пола су за нијансу мање задовољни односом цене и квалитета, те је њихова средња вредност **M=3,58**.
- Посматрањем резултата у целини, увиђа се да су испитанице женског пола задовољније свим анализираним елементима туристичке услуге за разлику од мушког дела испитаника. Али су туристи оба пола најбоље оценили исти елемент „*квалитет хране, пића и услуга у ресторанима*”, чија је средња вредност за мушкарце **M=3,72** и за жене **M=3,90**. Такође су оба пола најлошије оценили исти елемент и то „*туристичко-информативни центри*” чија је средња вредност за мушкарце **M= 2,98**, а за жене **M= 3,09**.

Код осталих елемената туристичког развоја **није присутна значајна статистичка разлика** у перцепцији туриста оба пола, те је **подхипотеза H_{6a} (-) оповргнута**.

Табела 65. Резултати т-теста за испитивање подхипотезе H_{6a}

Елементи пружања услуга у Пчињском округу	Пол	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)	t-test	Sig
Смештајни објекти	Мушки	149	3,46	1,154	-1,637	0,102
	Женски	377	3,64	1,201		
Угоститељски објекти	Мушки	149	3,46	1,171	-1,161	0,246
	Женски	377	3,59	1,247		
Уређеност заједничких објеката за смештај	Мушки	149	3,21	1,194	-1,975	0,049
	Женски	377	3,45	1,213		
Објекти за продају сувенира и домаће радиности	Мушки	149	3,23	1,134	-1,593	0,112
	Женски	377	3,41	1,231		
Квалитет хране, пића и услуга у ресторанима	Мушки	149	3,72	1,316	-1,364	0,173
	Женски	377	3,90	1,365		
Цене смештаја	Мушки	149	3,48	1,393	-2,582	0,010
	Женски	377	3,83	1,410		
Цене у ресторанима	Мушки	149	3,48	1,298	-1,289	0,198
	Женски	377	3,64	1,338		
Цене у маркетима и трговинама	Мушки	149	3,45	1,276	-,805	0,421
	Женски	377	3,55	1,324		
Цене сувенира и домаће радиности	Мушки	149	3,17	1,267	-1,315	0,189
	Женски	377	3,34	1,338		
Однос цене и квалитета у месту боравка	Мушки	149	3,58	1,439	-2,262	0,024
	Женски	377	3,89	1,399		
Туристичка сигнализација	Мушки	149	3,20	1,284	-1,534	0,126
	Женски	377	3,39	1,265		
Туристичко-информативни центри	Мушки	149	2,97	1,254	-,998	0,319
	Женски	377	3,09	1,291		
Објекти за рекреацију	Мушки	149	3,19	1,178	-1,524	0,128
	Женски	377	3,37	1,232		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Обрадом емпиријских података коришћењем статистичке анализе т-теста, закључило се да се код туриста/испитаника оба пола не разликује став када је у питању њихов степен задовољства пружањем туристичких услуга на простору Пчињског округа. Другим речима, оба пола су **делимично незадовољни** пружањем туристичких услуга,

на шта указује чињеница да се средња вредност анализираних елемената креће у распону од $M \geq 2,98$ до $M \leq 3,90$. Тачније туристи/испитаници су их оцењивали релативно ниским оценама (Marić Stanković, 2023).

У другом случају, т-тест коришћен је приликом утврђивања постојања значајне статистичке разлике између независних варијабли (туриста/испитаника према полу) и зависних варијабли где је издвојено 9 обележја услуга запослених у туризму на простору Пчињског округа, представљених кроз: „за време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом или интернет презентацијом”, „љубазност запослених у туризму (рецепционари, туристички водичи, кустоси и др.)”, „едукованост запослених у туризму”, „познавање више страних језика запослених у туризму”, „запослени у туризму су уредни”, „запослени у туризму су спремни да помогну госту”, „пружање информација у Туристичким организацијама у дестинацији”, „на пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало” и „радно време угоститељских објеката”. Овим је испитивана истинитост подхипотезе H_{6b} која гласи: „Степен задовољства туриста услугама интерних стејхолдера на простору Пчињског округа се значајно разликује у односу на њихов пол”.

Табела 66. Резултати т-теста за испитивање подхипотезе H_{6b}

Обележја услуга запослених у туризму на простору Пчињског округа	Пол	Укупан број испитаника (N)	Средња вредност (M)	Стандардна девијација (σ)	t-test	Sig
За време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом или интернет презентацијом	Мушки	149	3,45	1,153	-,489	0,625
	Женски	377	3,51	1,223		
Љубазност запослених у туризму (рецепционари, туристички водичи, кустоси и др.)	Мушки	149	3,54	1,148	-2,001	0,046
	Женски	377	3,77	1,238		
Едукованост запослених у туризму	Мушки	149	3,34	1,137	-2,550	0,011
	Женски	377	3,63	1,207		
Познавање више страних језика запослених у туризму	Мушки	149	3,23	1,175	-1,435	0,152
	Женски	377	3,39	1,187		
Запослени у туризму су уредни	Мушки	149	3,56	1,153	-1,916	0,056
	Женски	377	3,78	1,170		
Запослени у туризму су спремни да помогну госту	Мушки	149	3,69	1,162	-1,531	0,126
	Женски	377	3,86	1,149		
Пружање информација у Туристичким организацијама у дестинацији	Мушки	149	3,29	1,199	-1,844	0,066
	Женски	377	3,50	1,190		
На пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало	Мушки	149	3,64	1,098	-1,137	0,256
	Женски	377	3,76	1,167		
Радно време угоститељских објеката	Мушки	149	3,63	1,105	-1,506	0,133
	Женски	377	3,80	1,192		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Према резултатима статистичке анализе (Табела 66), види се да је код **2 од 9 обележја** услуга запослених у туризму у Пчињском округу **присутна значајна статистичка разлика** на задатом нивоу значајности (за $p \leq 0,05$) код оба пола и то код следећих елемената:

- „љубазност запослених у туризму” где је **$p=0,046$; $t=-2,001$** . Испитанице женског пола су овим елементом задовољније за разлику од мушких испитаника . На то нас наводе добијене вредности средњих оцена задовољства које код жена износи **$M=3,77$** , док је код мушкараца вредност средње оцене задовољства **$M=3,54$** .
- „едукованост запослених у туризму” где је **$p=0,011$; $t=-2,550$** . И код овог елемента испитанице женског пола су задовољније чија је средња вредност (**$M=3,63$**) од испитаника мушког пола код којих је вредност средње оцене **$M=3,34$** .

- „запослени у туризму су уредни” вредност за $p=0,056$; $t=-1,916$. Овако добијени резултати показују да статистичка разлика није у великој мери значајна, јер се налази близу граничне вредности.
- Код обележја „запослени у туризму су спремни да помогну госту” оба пола су дала највишу просечну оцену чија је средња вредност за жене $M=3,86$ и за мушкарце $M=3,69$. Обележје „познавање више страних језика запослених у туризму” оба пола су оценила најнижим оценама где је средња вредност за жене $M=3,39$ док је за мушкарце $M=3,23$.

С обзиром да анализом путем т-теста **не постоје значајне статистичке разлике** између оба пола код осталих обележја услуга запослених у туризму на простору Пчињског округа, тиме је **подхипотеза H_0 оповргнута (-)**. Посматрано у целини, статистичком анализом емпиријских података применом т-теста може се уочити да туристи/испитаници оба пола имају углавном уједначен став када је реч о услугама које пружају запослени у туризму. Другим релима, туристи су **делимично задовољни услугама запослених у Пчињском округу**, на шта нам указује распон добијених вредности средњих оцена које се крећу од $M \geq 3,23$ до $M \leq 3,86$, с тим што су испитанице и овде биле задовољније дајући више просечне оцене (Marić Stanković, 2023).

11.10. Једнофакторска анализа варијансе (ANOVA)

Једнофакторском анализом варијансе (ANOVA) тежило се утврђивању да ли постоји значајна статистичка веза (за $p \leq 0,05$ и за $F \geq 2,37$) и у којој мери између независних варијабли (старосна доб туриста/испитаника подељених у шест категорија: „до 18 година”, „19–29”, „30–39”, „40–49”, „50–59” и „60–69”) и зависних варијабли где је издвојено 9 обележја услуга запослених у туризму на простору Пчињског округа, представљених кроз: „за време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом или интернет презентацијом”, љубазност запослених у туризму (рецепционари, туристички водичи, кустоси и др.)“, „едукованост запослених у туризму”, „познавање више страних језика запослених у туризму”, „запослени у туризму су уредни”, „запослени у туризму су спремни да помогну госту”, „пружање информација у Туристичким организацијама у дестинацији”, „на пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало” и „радно време угоститељских објеката”.

Примена ANOVA теста на истакнутим варијаблама, тестирана је за подхипотезу H_0 која гласи: „*Степен задовољства туриста услугама интерних стејкхолдера на простору Пчињског округа се значајно разликује у односу на њихову старосну доб*”. Статистичком анализом задовољства туриста/испитаника према обележјима услуга запослених у туризму на простору Пчињског округа, може се извести закључак **да је присутна значајна статистичка разлика** за $p \leq 0,05$ и за $F \geq 2,37$ код **4 од 9** обележја и то:

- „љубазност запослених у туризму” чија је вредност нивоа значајности $p=0,021$ са променљивошћу унутар групе чија је вредност $F=2,670$;
- „едукованост запослених у туризму” чија је вредност нивоа значајности $p=0,007$ са променљивошћу између група чија је вредност $F=3,252$;
- „познавање више страних језика запослених у туризму” чија је вредност нивоа значајности $p=0,011$ са променљивошћу између група чија је вредност $F=3,014$;
- „запослени у туризму су уредни” чија је вредност нивоа значајности $p=0,036$ са променљивошћу унутар групе чија је вредност $F=2,401$.

Код осталих обележја услугама запослених у туризму на простору Пчињског округа према задовољству туриста/испитаника различите старосне доби **нема значајне статистичке разлике на задатом нивоу значајности** чиме је H_0 **делимично потврђена (+/-)**.

Другим речима, степен задовољства туриста/испитаника услугама интерних стејкхолдера на простору Пчињског округа се делимично разликује према старосној доби. У циљу испитивања међу којим старосним групама се јавила најзначајнија статистичка разлика у ставовима о задовољству услугама запослених у туризму, примењен је додатни статистички *post hoc* тест. Резултати овог теста показали су да су се:

- у старосној групи „**30–39**” јавиле највеће разлике у одговорима и то код свих **9 обележја** услугама запослених у туризму на простору Пчињског округа;
- у старосној групи „**19–29**” година разлике су се јавиле код **3 обележја** услугама запослених и то: „*познавање више страних језика запослених у туризму*”, „*пружање информација у Туристичким организацијама у дестинацији*” и „*едукованост запослених у туризму*”, што је у складу са очекивањима, с обзиром да су стручност, едукативност и информисаност основни мотиватори млађе популације при одабиру и посети дестинацији;
- у старосној групи „**50–59**” година разлике су се јавиле код **2 обележја** услугама запослених и то: „*за време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом или интернет презентацијом*” и „*љубазност запослених у туризму*”;
- у старосној групи „**60–69**” код **1 обележја** услугама запослених и то: „*на пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало*”.

На основу целокупне статистичке анализе применом т-теста и ANOVA теста при испитивању *подхипотеза (Хба) и (Хбб) које су оповргнуте* и *(Хбв) која је делимично потврђена*, изводи се закључак да главна **Хипотеза 6 (Х₆)** која гласи: „*Задовољство туриста боравком у Пчињском округу се значајно разликује на основу њихових социодемографских одлика*”, је **оповргнута (-)**.

Табела 67. Резултати једнофакторске анализе варијансе ANOVA
за испитивање подхипотезе H_{6b}

Обележја услуга запослених у туризму на простору Пчињског округа	Старосна доб	N	M	Стандардна девијација (σ)	F	Sig. (2-tailed)
За време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом или интернет презентацијом	<18	4	4,00	1,155	1,508	0,186
	19–29	118	3,25	1,402		
	30–39	289	3,58	1,121		
	40–49	85	3,48	1,231		
	50–59	22	3,55	,858		
	60–69	8	3,38	1,188		
Љубазност запослених у туризму (рецепционари, туристички водичи, кустоси и др.)	<18	4	4,25	,957	2,670	0,021
	19–29	118	3,39	1,426		
	30–39	289	3,79	1,114		
	40–49	85	3,75	1,243		
	50–59	22	4,09	,868		
	60–69	8	3,38	1,408		
Едукованост запослених у туризму	<18	4	4,25	,957	3,252	0,007
	19–29	118	3,29	1,384		
	30–39	289	3,65	1,106		
	40–49	85	3,56	1,219		
	50–59	22	3,77	,922		
	60–69	8	2,50	,756		
Познавање више страних језика запослених у туризму	<18	4	4,00	1,155	3,014	0,011
	19–29	118	3,15	1,369		
	30–39	289	3,42	1,074		
	40–49	85	3,39	1,235		
	50–59	22	3,55	1,057		
	60–69	8	2,13	1,126		
Запослени у туризму су уредни	<18	4	4,00	1,155	2,401	0,036
	19–29	118	3,49	1,370		
	30–39	289	3,82	1,042		
	40–49	85	3,66	1,259		
	50–59	22	4,05	,950		
	60–69	8	3,00	1,309		
Запослени у туризму су спремни да помогну госту	<18	4	4,25	,957	1,927	0,088
	19–29	118	3,60	1,385		
	30–39	289	3,87	1,060		
	40–49	85	3,80	1,163		
	50–59	22	4,32	,780		
	60–69	8	3,63	1,188		
Пружање информација у Туристичким организацијама у дестинацији	<18	4	4,00	1,155	1,617	0,154
	19–29	118	3,23	1,398		
	30–39	289	3,54	1,096		
	40–49	85	3,44	1,258		
	50–59	22	3,32	,839		
	60–69	8	3,00	1,309		
На пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало	<18	4	4,00	1,155	1,563	0,169
	19–29	118	3,55	1,298		
	30–39	289	3,80	1,060		
	40–49	85	3,69	1,225		
	50–59	22	4,00	,873		
	60–69	8	3,13	1,458		
Радно време угоститељских објеката	<18	4	4,50	1,000	1,286	0,268
	19–29	118	3,62	1,383		
	30–39	289	3,82	1,056		
	40–49	85	3,66	1,240		
	50–59	22	4,00	1,024		
	60–69	8	3,38	1,188		

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

11.11. Експлоративна факторска анализа (ЕФА) о ставовима, очекивањима и задовољствима туриста/испитаника туристичком понудом у Пчињском округу (Упитник 1)

Још једна анализа коришћена у овом раду са циљем утврђивања важности елементарна туристичке понуде и степена задовољства туриста/испитаника услугама је Експлоративна факторска анализа (ЕФА) са методама екстракције главних компонента туристичке понуде (*engl. principal componenet analysis – PCA*) и *Varimax ротације* фактора. На овај начин увидеће се који су то основни *pull* елементи за структурирање туристичке понуде у Пчињском округу.

Екстракција главних компоненти применом ЕФА анализе спроведена је на укупно 64 елемента туристичке понуде Пчињског округа као туристичке дестинације. Број заједничких фактора се најчешће одређују помоћу Кајзер-Мејер-Олкиновим тестом и то за оне факторе који показују вредност већу или једнаку 0,6. Да би се оправдала примена Експлоративне факторске анализе, ниво значајности Бартлетовог теста сферичности мора имати вредности $p \leq 0,05$. Вредности КМО и Бартлетовог-овог теста сферичности – фактори туристичке понуде у Пчињском округу приказани су у Табели 68.

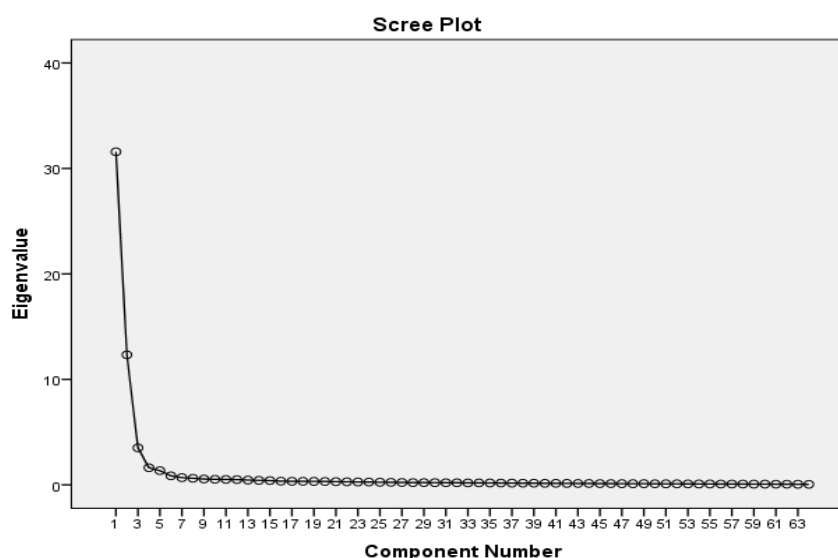
Табела 68. КМО и Бартлетов тест сферичности – фактори туристичке понуде у Пчињском округу

Кајзер-Мејер-Олкинов показатељ		,975
Бартлетовог теста сферичности	Приближни Хи-квадрат	46793,545
	df	2016
	Sig.	,000

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Резултати Кајзер-Мејер-Олкиновог теста (Табела 68) показују факторабилност у вредности од **0,975**, односно вишу вредност од стандардне општеприхваћене 0,60. Бартлетовим тестом је установљена значајна статистичка вредност за $p=0,000$, другим речима оправдана је примена Експлоративне факторске анализе.

Да би се издвојили фактори са што бољим просторним размештајем, урађена је Експлоративна факторска анализа са *Varimax* ротацијом што је представљено на Графикону 14.

Графикон 14. Дијаграм превоја (Screen Plot) за 64 елемента туристичке понуде Пчињског округа као дестинације

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Дијаграм превоја приказан на Графикону 14 показује издвојеност 3 фактора који укупно објашњавају 74,08% варијансе свих 64 елемента туристичке понуде Пчињског округа као туристичке дестинације из Упитника 1. Према елементима који формирају трофакторску анализу, приступило се именовању сваког фактора и то:

- Ф1** – Општа и туристичка инфраструктура и супраструктура у Пчињском округу;
- Ф2** – Елементи важни за туристички развој у Пчињском округу као дестинацији;
- Ф3** – Услуге интерних стејкхолдера у Пчињском округу.

Добијене вредности трофакторске анализа приказане су у наредној Табели 69. Поменути резултати поткрепљени су добијеним вредностима статистичке анализе приказане у прилогу дисертације (Прилог 3).

Табела 69. ЕФА – трофакторска анализа 64 елемента туристичке понуде Пчињског округа као дестинације

	Карактеристична вредност	Варијанса (%)	Кумулативно (%)	Cronbach's alfa	Факторска засићеност (r)
Ф1-Општа и туристичка инфраструктура и супраструктура у Пчињском округу	21,12	33,01	33,01	0,984	
Садржај за рекреацију деце					0,850
Објекти за рекреацију					0,849
Објекти спортске опреме					0,848
Галеријски и изложбени простори					0,841
Туристичко-информативни центри					0,834
Конгресни објекти					0,832
Уређеност заједничких просторија смештаја					0,832
Терени за тенис, мали фудбал, кошарку и др.					0,832
Wellness & SPA центри					0,821
Тематски и забавни паркови					0,821
Железничке и аутобуске станице					0,820
Објекти за посматрање природних вредности					0,819
Купалишта и уређеност плажа поред река и језера					0,807
Пумпе и јавни тоалети					0,805
Угоститељски објекти					0,804
Смештајни објекти					0,799
Садржај за ноћни провод					0,794
Рекреативне стазе					0,793
Објекти за продају сувенира и домаће рађениности					0,789
Скијалишта					0,789
Радно време услужних делатности (банке, трговине...)					0,786
Уређеност паркинга, стајалишта и видиковаца					0,782
Уопштено задовољан/на сам туристичком понудом и услугама у дестинацији					0,771
Број паркинг места					0,760
Шлеп служба					0,760
Интернет и телефонска доступност					0,754
Туристичка сигнализација					0,740
Саобраћајна сигнализација на путу					0,706
Квалитет путне мреже					0,655
Препоручио/ла бих посету Пчињском округу					0,628
Планирам поново да посетим Пчињски округ					0,590

Ф2 Елементи важни за туристички развој у Пчињском округу као дестинацији	19,36	30,25	63,26	0,988	
Чист ваздух, вода и земљиште					0,905
Цене смештаја					0,904
Квалитет смештаја (чистоћа, удобност, цена)					0,901
Лепоте природе					0,900
Општа сигурност					0,896
Однос цене и квалитета у месту боравка					0,895
Гостопримство локалног становништва					0,894
Квалитет хране, пића и услуге у ресторанима					0,894
Љубазност туристичког особља					0,885
Уредност туристичког особља					0,879
Богатство културних манифестација					0,871
Љубазност локалних продаваца					0,868
Могућност избора излета					0,868
Културно богатство (археолошка налазишта, цркве, манастири, музеји и др.)					0,867
Едукованост туристичког особља					0,867
Цене у ресторанима					0,865
Понуда хране и пића у трговинама					0,863
Информисаност туриста пре њиховог доласка					0,853
Маркетинг дестинације на туристичком тржишту					0,843
Могућност за on line booking					0,829
Цене у маркетинга и трговинама					0,823
Климатске и временске прилике					0,815
Еколошко одлагање смећа					0,808
Цене сувенира и домаће радности					0,743
Ф3 Услуге интерних стејхолдера у Пчињском округу	6,92	10,82	74,08	0,969	
Туристичко особље је уредно					0,833
Туристичко особље је спремно да помогне госту					0,824
Љубазност запослених у туризму (туристички водичи, кустоси, рецепционари и др.)					0,814
Туристичко особље је едуковано за обављање свог посла (туристички водичи, кустоси, рецепционари и др.)					0,803
Пружање информација у Туристичким организацијама на дестинацији					0,758
Познавање више страних језика запослених у туризму					0,749
На пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало					0,742
За време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом, интернет презентацијом...					0,740
Радно време угоститељских објеката					0,737

Извор: Израдила ауторка докторске дисертације на основу анализе података у програму SPSS 20.0.

Добијени подаци (Табела 69) показују **идеалну групацију** свих анализираних елемената, што потврђују вредности факторског засићења које се крећу у опсегу 0,905 - 0,628. Редослед фактора је у зависности од вредности укупне варијансе, односно прво

приказани фактор (Ф1) има и највишу вредност варијансе. У оквиру фактора, ниво факторског засићења елемената приказан је од највишег ка најнижем.

Фактор 1 (Ф1) чини 31 елемент о Општој и туристичкој инфраструктури и супраструктури у Пчињском округу. Овај фактор објашњава **33,01% укупне варијансе** са карактеристичном вредношћу од 21,1%. За скалу од 31 елемента овог испитивања Кронбахов алфа коефицијент је $\alpha=0,984$ чиме се показује поузданост мерног инструмента ($\alpha>0,7$).

Укупно је 28 елемената који показују високо засићење ($r>0,7$) са овим фактором, чије се вредности крећу од $r=0,850$ до $r=0,706$. Највиши ниво засићења са општим фактором показују елементи „Садржај за рекреацију деце” ($r=0,850$), „Објекти за рекреацију” ($r=0,849$), „Објекти спортске опреме” ($r=0,848$), „Галеријски и изложбени простори” ($r=0,841$) који могу да представљају најјаче **pull мотиваторе** када је реч о општој туристичкој инфра и супраструктури Пчињског округа.

Низак фактор засићења ($r<0,7$) је уочен код три елемента и то: „Квалитет путне мреже” ($r=0,655$), „Препоручио/ла бих посету Пчињском округу” ($r=0,628$) и „Планирам поново да посетим Пчињски округ” ($r=0,590$).

Фактор 2 (Ф2) чини 24 елемента важних за туристички развој у Пчињском округу као дестинацији, којим се објашњава **укупна варијанса од 30,25%** са карактеристичном вредношћу од 19,36%. За овај фактор Кронбахов алфа коефицијент мерен на 24 елемената је **$\alpha=0,988$** , што показује још већу интерну конзистентност издвојених фактора и поузданост мерног инструмента у односу на предходни фактор.

Код Фактора 2 (Ф2) свих 24 елемента важних за туристички развој Пчињског округа имају високо засићење ($r>0,7$) са овим фактором, те они уједно представљају pull мотиваторе. Вредности факторског засићења крећу се у опсегу од $r=0,905$ до $r=0,743$. Највиши ниво засићења са општим фактором показују елементи „Чист ваздух, вода и земљиште” ($r=0,905$), „Цене смештаја” ($r=0,904$), „Квалитет смештаја (чистоћа, удобност, цена)” ($r=0,901$) и „Лепоте природе” ($r=0,901$), који су уједно и најјачи **pull мотиватори** за развој туристичке понуде у Пчињском округу. Низак фактор засићења показао је елемент „Цене сувенира и домаће радиности” ($r=0,743$), односно вредност за r је приближна 0,7.

Фактор 3 (Ф3) чини 9 елемената услуга интерних стејкхолдера у Пчињском округу. Овај фактор објашњава **10,82% укупне варијансе** са карактеристичном вредношћу од 6,92%. За скалу од 9 елемената овог испитивања Кронбахов алфа коефицијент износи $\alpha=0,969$ што показује нешто нижу конзистентност у односу на предходна два фактора, али опет високу интерну конзистентност издвојених фактора и поузданост мерног инструмента ($\alpha>0,7$).

И код Фактора 3 (Ф3) елемената услуга интерних стејкхолдера уочено је високо засићење са општим фактором. Највиши ниво засићења са овим фактором показао се код елемената „Туристичко особље је уредно” ($r=0,833$) и „Туристичко особље је спремно да помогне госту” ($r=0,824$), што су и најјачи **pull мотиватори** када се ради о задовољству услугама интерних стејкхолдера у Пчињском округу. Најнижи ниво засићења са овим фактором је показао елемент „Радно време угоститељских објеката” ($r=0,737$), односно вредност за r је приближна 0,7.

Прегледом стручне литературе домаћих и страних аутора, сазнало се да је евидентан број оних који су се посветили истраживању и дефинисању главних фактора и мотиватора који покрећу туристе ка одређеним дестинацијама. Dann (1977) прецизира да су отуђење и жеља за повећањем ега главни мотиватори за путовањем, док сеrompton (1979) одређује за седам мотива који су социопсихолошке природе и то: одвијање друштвених интеракција, бег од свакодневнице, опуштање, самоевалуација, регресија, престиж и побољшање родбинских веза. Слично предходном, аутор Iso-Ahola (1982) издваја два мотива путовања и то: предах од личног или међуљудског окружења и

потрага за личном и друштвеном евалуацијом. У каснијим студијама се идвајају авантура, побољшање здравља, жеља за бегством из гужви, жеља за убуђењем, али и едукацијом и откривањем нечега новог (Uysal & Jurovski, 1994; Botha et al., 1999). Проучавајући факторе мотивације омладинских туриста који посећују Београд, Тодоровић & Јовичић (2016) су дошли до закључка да главни разлози посете Београду нису атракције самог града, већ његов географски и транзитни положај, јер су туристи „само у пролазу” посетили главни град.

Са интензивним развојем савременог туризма, туристи на дестинацијама не ретко нису у стању да одреде главни разлог и мотив свог путовања (Томић et al., 2016). McIntosh et al. (1995) издваја четири мотиватора који покрећу туристе ка дестинацијама и то: физички мотиватори, културни, међуљудски, статусни и престижни (цитирано у Томић et al., 2016: 3). Са друге стране Ћомић & Косар (2001) наглашавају само један фактор туристичке мотивације савременог туризма а то је утицај медија при доношењу одлука о путовању. Томић et al. (2018) приликом испитивања мотива на исходе путовања на примеру slow туризма и двојили су шест мотива подељених у две групе и то: прву групу чине push мотиви (релаксација, саморефлексија, бег и учење), док другу групу чине pull мотиви (откриће и ангажовање). Исто истраживање је показало да push мотиви имају снажнији утицај на исходе путовања, односно на веће задовољство и поновни долазак у дестинацију.

Проучавајући мотиве викендаша Орачић (2011) издваја две групе мотива и то: рекреацијске атракције којима припадају природне и друштвене погодности и остали ресурси у које спадају очувана животна средина, повољан географски и туристички положај, уређеност, и оно најважније став према викендашима у свим структурама локалне заједнице.

Испитивањем стања и перспектива развоја туризма на Старој планини, Братић et al. (2011) су издвојили три основна фактора за валоризацију овог природног окружења и то: **Фактор природних услова** у оквиру кога су најважнији мотиватори „Повољан географски положај”, „Повољни климатски услови” и „Разноликост флоре и фауне”; **Фактор општа инфраструктура и туристичка понуда** где су главни мотиватори „Реновиран хотел Бабин Зуб”, „Изграђена жичара на Коњарнику”, „Сеоска домаћинства” и „Очувана традиција и обичаји”; **Фактор становништва и људски ресурси** код кога је најважнији „Позитиван став становништва за развој туризма”.

Обрађујући тему докторске дисертације, Стаменковић (2017) је дао деветофакторско решење атрибута имица туристичке дестинације Јабланичког округа, где је у оквиру **Фактора туристичке инфра и супраструктуре** издвојио велики избор ресторана, радњи широке потрошње, избор смештаја и локалне занате као најважније pull мотиваторе. Код **фактора природне атрактивности** исти аутор је издвојио такође јаке pull мотиваторе као што су природа, планине и долине и дивље животиње, уређени паркови и природно окружење. Са друге стране, Шаћиревић (2022) истиче да су „Опуштање и едукација”, „Квалитетна туристичка понуда”, „Социјални живот”, „Его и хедонизам” и „Психофизички одмор” најважнији мотиватори на мулти-атракцијским дестинацијама.

12. ТЕРИТОРИЈАЛНО УРЕЂЕЊЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА У ЦИЉУ СТРУКТУРИРАЊА ТУРИСТИЧКОГ ПРОСТОРА

Већ је истакнуто да су природне и антропогене туристичке атракције одређене дестинације кључне при привлачењу и мотивацији туриста да их посете. Ипак, интензитет њихове интеграције у јединствену целину може пресудно утицати на структурирање туристичке понуде и одрживи развој, као и на конкурентност и позиционирање дестинације на туристичкој мапи (Benur & Bramwell, 2015).

Иако се тренутно туристичке атракције Пчињског округа налазе изван масовних туристичких посета, на овој дестинацији и те како постоји добра ресурсна основа за структурирање квалитетне туристичке понуде. Како истиче Попеску (2008), кључне туристичке атракције су оне на основу којих је могуће остварити конкурентност на туристичком тржишту, а таквих атракција на територији Пчињског округа има у великом броју, јер су туристи увек у потрази за неким новим, неистраженим, невиђеним и неоткривеним природним и културним богатством (Попеску, 2011).

На дестинацијама које имају огроман туристички потенцијал, какав има Пчињски округ, туризам као привредни сектор у оптималним условима може значајно да подстакне развој локалних заједница и привреде. Јер туризам има за циљ да побољша животни стандард кроз продају домаћих производа и услуга за задовољавање туристичких потреба, чиме ће се донети просперитет и позитиван утицај на економски развој локалних заједница (Middleton et al., 2009; Ginting et al., 2017). У развоју туристичких активности и интеграцији туристичких атракција неопходно је спровести уређење и искоришћавање простора, како би се обезбедио одрживи развој, уз постизање добробити локалних заједница, али и спречавање штете на животну средину (Parma, 2011; Ginting & Halim, 2019).

У другом поглављу ове дисертације детаљно су анализирани многобројне поделе појма туристичке атракције према разноврсним критеријумима. Према подели на основу приступачности, туристичке атракције Пчињског округа припадају групи *реалних атракција*, односно доступне су за туристичко коришћење захваљујући изградњи саобраћајног Коридора 10 деонице пута Ниш–Прешево.

На основу поделе према начину искоришћености, туристичке атракције Пчињског округа спадају у *неискоришћене атракције*, јер велики број њих још увек није пронашао место на туристичком тржишту. Класичан пример неискоришћености туристичких атракција представљен је потпуним занемаривањем планине Бесне Кобиле која има потенцијал за планински и спортско-рекреативни туризам, чиме би развила целогодишњу туристичку понуду. Затим термоминерални извори Врањске Бање, као најтоплије бање Европе, која није ни приближно уређена према савременим туристичким критеријумима. Власинско језеро као потенцијал регионалног значаја, није довољно заступљено на туристичком тржишту услед одсуства савремених смештајних и рекреативних објеката и маркетинга, али и лоше приватизације хотелских комплекса, што је условило њихово затварање.

Према PS подели постоје примарне и секундарне туристичке атракција на основу мотива посете. Сходно овој подели, а на основу донетих закључака о ставовима туриста путем теренског анкетног истраживања, поједине туристичке атракције Пчињског округа имају јачину привлачења као самостални мотиватори посете, те могу да представљају *примарне атракције*. Примера ради бројне манифестације које се одржавају на Власинском језеру у оквиру „Власинског лета“ или у Врању, које сваке године привлаче различите циљне групе (риболовце, кампере, бициклисте и др).

Допуна предходној подели је PST подела према којој поред примарних и секундарних, постоје и терцијарне туристичке активности. Сагласно овој подели одређене туристичке атракције Пчињског округа могу пронаћи своје место и као **примарне, и као секундарне и као терцијарне**. Као примарне атракције које су већ познате туристима издвајају се Власинско језеро, Град Врање са репрезентативним културним садржајем хамама и Музеј кућа Боре Станковића, Врањска Бања, манастир Прохор Пчињски и поједине манифестације, које иако нису масовно посећене, за њих је ипак чула шира јавност. Секундарне и терцијарне атракције, које нису пресудне при избору дестинације или о њима туристи сазнају на месту доласка, у Пчињском округу представљају поједине планине, пешачке стазе здравља, кањон Казанђол, Марково Кале, водопад Дамјаник, махале Власинског језера као амбијенталне целине, зоо-врт „Мишић”, Бели мост, Вражји камен или етно села „Јефимија”, „Баба Спаска” и др.

Уколико приступимо сагледавању туристичких атракција према сазнајно-опажајном приступу, у Пчињском округу постоје аутентичне, образовне и рекреацијске атракције.

У **аутентичне туристичке атракције** Пчињског округа спадају: Турски хамам, Музеј кућа Боре Станковића, Баба Златина улица, Пашин конак, Вражји камен, манастир Прохор Пчињски.

У **образовне туристичке атракције** Пчињског округа спадају Власинско језеро, јер је реч о Пределу изузетних одлика и Музеј у Врању.

У **рекреацијске туристичке атракције** Пчињског округа спадају Власинско језеро, Александровачко језеро, Јовачка језера, планине Бесна Кобила, Дукат, Варденик, Црноок и авантуристичка долина Пчиње.

На основу свега наведеног, даље ће у тексту овог поглавља бити приказани већ утврђени туристички рејони Пчињског округа, као предлог од стране највиших државних тела и урбанистичких агенција, али и могућности развоја селективних облика туризма према ставовима и перцепцијама интерних стејкхолдера, прикупљених теренским истраживањем.

12.1. Туристички рејони Пчињског округа

Према Регионалном просторном плану Јужног Поморавља из 2010. године, Пчињски округ је, а на основу свеобухватне туристичке понуде природних и антропогених туристичких атракција, структуриран на три туристичка рејона, са Врањем као *градским туристичким центром другог степена* и Врањском Бањом за *међународни и национални бањски туристички центар I степена*.

Три туристичка рејона на територији Пчињског округа, сходно потенцијалима и територијалној расподели атракција, према Регионалном просторном плану Јужног Поморавља су:

- **Северни** који обухвата територијални радијус од Варденика, Милешевске планине, Сурдулице и Власинског језера,
- **Средњи** који обухвата простор планине Бесне Кобиле, Врања и Врањске Бање до Бујановца и Бујановачке Бање;
- **Јужни** који обухвата простор око Крајишта, тачније планине Дукат, Патарицу и Црноок са општинским центрима Трговиште и Босилеград.

Северни Сурдулички рејон заокружује туристичку понуду комплетирањем природних и антропогених атракција са туристичким центром на Власинском језеру и околним планинама. Конципиран је за целогодишњу туристичку понуду, али уз огромна улагања у реновирање материјалне базе. Врло је важно напоменути главну окосницу туристичког развоја Сурдуличког туристичког рејона а то је његов саобраћајно-географски положај. Најважније друмске тачке су петља код Владичиног Хана која

представља најближе „укључење” на Коридор 10 деонице Ниш–Прешево, као и источна друмска магистрала од Стразимировца до Љутог дола у општини Босилеград, која даље спаја путну мрежу са Бугарском.

Према Регионалном просторном плану Јужног Поморавља, да би се Сурдулички туристички рејон активирао на тржишту, неопходна је изградња смештајних капацитета хотелске категорије на Власинском језеру, регулисање комуналне мреже, формирање ски стаза на северним падинама Варденика и Милешевске планине на којима ће се током зиме развијати зимско спортско-рекреативни и планински туризам, док ће се у летњој сезони рекреација одвијати кроз активности брдског бициклизма, јахања и шетње планинским стазама здравља. Једна од специфичних туристичких понуда овог рејона била би етно садржај са постојећим и планираним комплексима у махалама око Власинског језера (Стари и Нови Рид, Дојчинова махала, Големи Чукар и др.) који би своју понуду, поред смештаја и конзумирања здраве хране, употпуњавали бројним активностима планинског, рекреативног, манифестационог, ловног и риболовног туризма.

Средњи Врањско-Бујановачки туристички рејон обухвата разноврсност туристичких садржаја од Врања, Врањске Бање, акумулацију Првонек, Бујановац, Бујановачку Бању, део планине Бесне Кобиле и манастирски комплекс Прохора Пчињског. Центар овог туристичког рејона, али и Пчињског округа, представљен је градом Врањем са туристичком понудом формираном кроз богато културно-историјско наслеђе (турски хамам, православне цркве и манастири, Пашин конак, Музеј кућа Боре Станковића, историјска целина Баба Златине улице и др) и манифестационим мотивима. У склопу туристичке понуде, Врање ће интегрисати туристичке атракције у свом непосредном окружењу и то Александровачко језеро, остатке средњовековног утврђења Марково Кале, кањон Казанђол и водопад Дамјаник, чиме ће се проширити и унапредити целокупна туристичка дестинација. Врањска Бања са термоминералним изворима и акумулацијом Првонек развијаће се као комплекс туристичких активности, уз активирање северних падина Бесне Кобиле за алпско скијање, али и за летње рекреације. У циљу обогаћивања целокупне понуде овог рејона, незаобилазно је укључивање Бујановца са Бујановачком Бањом, манастира Прохор Пчињски и археолошког локалитета Кале Кршевица као атракције од изузетног значаја.

Како је истакнуто у Регионалном просторном плану општина Јужног Поморавља (2010), будући туристички развој Средишњег Врањско-Бујановачког туристичког рејона, могућ је уколико се активира већи број основних капацитета у пружању смештајних услуга, едукацијом и усавршавањем туристичког кадра, комплетним реновирањем комуналне опреме, изградњом саобраћајнице од Криве Феје преко Босилеграда до Бесне Кобиле прокопавањем тунела и реконструкцијом са проширењем на деоници гребенског-панорамског пута Бесна Кобила – Патарица. С обзиром да се туристички рејон налази непосредно уз петље на Коридор 10, као језгра туристичке понуде (петље „Врање”, „Бујановац I” и Бујановац II”), олакшано је активирање градског, бањског, планинског спортско-рекреативног, сеоског, ловног туризма и развој активности на воденим површинама.

Јужни Трговишко-Босилеградски рејон обухвата планински део источних падина Бесне Кобиле са општинама Босилеградом и Трговиштем. Према Регионалном просторном плану Јужног Поморавља туристичка понуда рејона била би сконцентрисана на активирање потенцијалних ски стаза за алпско скијање на северним падинама планина Дуката, Патарице и Црноока. Туристичку валоризацију читавог рејона употпунио би развој програма за спортове на води Лисинског језера, али и рурални туризам. Међутим, примарни услов за успостављање туристичке валоризације овог рејона је изградња квалитетне саобраћајнице државног пута II реда која би повезивала Трговиште и Босилеград са тунелом кроз Дукат, као и развој друмске мреже панорамских путева Патарица – Дукат – Жеравина – граница са Северном Македонијом и Љути до – Лисин-

ско језеро – Жеравина – граница са Северном Македонијом. На овај начин би се олакшао приступ свим туристичким потенцијалима овог рејона, који би формирали целогодишњу понуду планинског и руралног туризма уз сезонску допуну ловних и риболовних активности.

12.2. Потенцијални облици туризма на простору Пчињског округа

У овом делу поглавља биће истакнуте могућности за структурирање туристичког садржаја селективних облика туризма за чији развој постоји највећи потенцијал. У томе је највећим делом послужило теренско осматрање проучаваног простора, али и информације добијене директно од интерних стејкхолдера. Њихов став и перцепција по питању развоја одређених облика туризма у Пчињском округу је од великог значаја, јер они врло добро познају атракције које егзистирају на терену на коме послују, али такође и препознају потребе туриста којима пружају услуге. На основу свеобухватних анализа, теренских осматрања и упоређивања са укупним средњим оценама о могућности развоја одређених облика туризма у Пчињском округу према перцепцијама интерних стејкхолдера (Графикон 13), може се потврдити да Пчињски округ има шансе да у краћем року структурира туристичку понуду на задовољавајућем нивоу, са адекватним управљањем одрживим развојем код следећих облика туризма:

- Здравственог;
- Спортско-рекреативног;
- Планинског;
- Руралног и екотуризма;
- Транзитног;
- Екскурзионог, излетничког и викенд;
- Винског или енотуризма.

Могућности и перспективе развоја наведених облика туризма на простору Пчињског округа могу бити показатељи позитивних тенденција туристичког развоја овог простора, као и основа за будућа истраживања.

12.2.1. Здравствени туризам

У Србији се тренд развоја здравственог туризма деценијама везује за класичан бањски туризам. Под њим се подразумева да се поред медицинских компоненти које привлаче болесног човека коме држава кроз здравствени систем плаћа лечење и рехабилитацију (рехабилитационе, куративне и превентивне услуге), укључују и компоненте релаксације, рекреације, забаве, спорта и здраве хране коме се окрећу и здраве особе које саме финансирају одмор и боравак у бањама (Hrabovski-Tomić, 2007).

Интерним стејкхолдерима је путем анкетног упитника на терену, представљена могућност оцењивања 4 облика здравственог туризма у Пчињском округу и то: SPA&Wellness центри, медицинско лечење, климатско лечење и пешачке стазе здравља. Према табели 46 (горња табела средњих оцена) закључило се да су интерни стејкхолдери најбоље оценили могућност развоја пешачких стаза здравља за чији развој постоји „**изразито велика могућност**“, с обзиром да су дали средњу оцену $M=4,24$. Поред пешачких стаза здравља, интерни стејкхолдери су истакли велику могућност развоја и климатских лечилишта, с обзиром да су овом облику дали просечну оцену $M=4,01$ (Табела 46). Мање могућности развоја интерни стејкхолдери су дали медицинском лечењу ($M=3,45$) и SPA&Wellnes центрима ($M=3,07$), што је последица недостатка савремених центара и стручног кадра. Само хотел Royal putnik и Зоо-врт „Мишић“ у Врању поседују савремен и пристојан SPA центар.

С обзиром да су интерни стејкхолдери оценили највећу могућност за развој здравственог туризма на простору Пчињског округа кроз унапређење **пешачких стаза здравља и климатских лечилишта**, посебна пажња је њима посвећена.

Пешачке стазе здравља на простору Пчињског округа нису у великом броју мапиране и учтане. Из тог разлога је ауторка, уз помоћ локалног становништва, интерних стејкхолдера и ентузијаста планинарских друштава успела да прикупи информације на терену о карактеристикама пешачких стаза на проучаваном терену, а све у циљу покретања иницијативе надлежних органа за њихово мапирање и уређење како би обогатиле туристички садржај овог простора.

У разговору са члановима планинарских друштава на простору Пчињског округа – „Железничар”, „Стрешер”, „Младост” и „Пчиња”, али и запослених у локалним установама које су надлежне за урбанистичко уређење, ауторка докторске дисертације је дошла до сазнања о постојећим пешачким стазама здравља али и оним чија се изградња тек планира.

Око Власинског језера постоје пешачке стазе здравља које га повезују са околним планинама чија је дужина од 16 до 39 km и то:

- *Пешачка стаза Власинско језеро – планина Грамада – Власинско језеро* (пун круг) дуга је 23 km и креће од насеља Власина Рид. Лаганим успоном до засеока Миленковићи стиже се до највишег врха Грамаде – Вртоп на 1.721 m надморске висине. Укупан успон на стази је 760 m, због чега је 5/10 кондиционе и 2/10 техничке тежине.
- *Пешачка стаза Власинско језеро – планина Чемерник – Власинско језеро* (пун круг) дуга је 16 km. Стаза почиње од неасфалтираног пута поред пијаце на Власинском језеру, и преко засеока Лујинци, стиже се до планине Чемерник. Дуж стаже могуће је наћи неколико извора питке планинске воде. Укупан успон на стази је 480 m, те је техничка и кондициона тежина 2/10.
- *Пешачка стаза Власинско језеро – планина Варденик – Власинско језеро* (пун круг) дуга је 39 km. Стаза почиње од Власине Рид и преко насеља Власина Округлице води лаганим успоном до планине Варденик. Укупан успон на стази је 655 km, чија је кондициона тежина 5/10, а техничка тежина 2/10.
- У сарадњи компаније Соса-Сола, која је преузела пословање фабрике воде „Роса” на планини Варденик, планира се изградња планинарске стазе од Власинског језера до планине Чемерник на лето 2023. године. Стаза под називом „Власина – чиста љубав” биће дуга 47 km, дигитализована, од чега ће 7 km стазе бити туристичко-едукативног карактера, погодно за излете и екскурзије са децом. У том делу биће представљен целокупни ендемични биљни и животински свет заштићеног планинског простора ПИО „Власина” (<http://www.stazeibogaze.info>, приступано 14.06.2023).

У оквиру заштићеног простора ПИО „Долина Пчиње” постоје четири пешачке стазе (најдужа је 21 km), чије је мапирање почело 2022. године уз подршку Туристичке организације општине Трговишта, и то:

- *Пешачка стаза од села Пролесја преко Овнара и Аништа до планине Дукат* (врх Беле Воде на 1.832 m). Стаза је мапирана и дуга 15 km.
- *Пешачко планинска стаза дуга 21 km, креће од села Жабљак* (општина Трговиште), иде преко села Доња Трница до Зеленчевог врха на 1.574 m на Зладевачкој планини. Мапирање ове стазе планира се за лето 2023. године.
- *Пешачка стаза од манастира Прохора Пчињског преко Вражијег камена до врха Вирови на планини Козјак*. Стаза је дуга 17 km чије се мапирање планира за пролеће 2023.

- *Кружна пешачка стаза дужине 10 km* од села Пролесја преко Ратковице до Чупиног брда (1.705 m надморске висине) и преко Невестиног камена повратак до села Пролесја. Стаза је маркирана октобра 2022. године.

Поред наведених пешачких стаза, ту су још и:

- *Кружна пешачка стаза* од села Горње Лисине (општина Босилеград) преко Глошке планине до планине Валози у дужини од 20 km. На овој пешачкој стази постоји једини извор који никада не пресушује „Беле воде“. Са Глошких планина могуће је видети Црноок, Бесну Кобилу, Велики Стрешер, Милевску планину и Пирин у Бугарској.
- *Пешачка стаза на Широкој планини* код Трговишта, у дужини од 8 km, до врха Копљача на 1.345 m надморске висине. Са врха се пружа поглед на планине Рујан, Бесну Кобилу и Дукат у Србији, као и на планине Козјак и Сланиште у Северној Македонији.
- *Пешачка стаза до планине Дукат* у дужини од 20,2 km креће од села Доња Љубата на путу Власинско језеро – Босилеград.
- *Пешачка стаза од Планинарског дома на Бесној Кобили* преко гребена планине Варденика и врха Велики Стрешер до Власинског језера у дужини од 34 km. С обзиром да је ово једна од дужих пешачких стаза, са нешто већим успоном, предвиђа се 11 сати активног хода како би се савладала (<http://www.stazeibogaze.info/>, приступано 14.06.2023).

Са циљем упознавања туриста и шире јавности о флори и фауни ових предела, потребно је спровести вођење овим пешачким стазама са стручним водичима и биолозима, уредити старе воденице поточаре и опремити их за групне посете. На овај начин, поред здравственог и рекреативног значаја, пешачке стазе би имале и едукативну сврху. Врло је важно покренути локално становништво за пружање услуга глamping смештаја на локалитетима Вражји камен и Петровој Глави, као просторима посебне природне вредности.

Климатска лечилишта на простору Пчињског округа проучавана су кроз индекс туристичког климатског комфора (Tourism climate comfort index – ТССИ) за две бањске (Врањску и Бујановачку Бању) и две планинске (Бесну Кобилу и Власинско језеро на Власинској висоравни) туристичке дестинације. Anđelković et al. (2016) су дефинисали скалу индекс туристичког климатског комфора чије су вредности ТССИ испод 0 „веома неповољне“, до 20 „неповољне“, између 20 и 30 „повољне“, између 24 и 28 „веома повољне“ и преко 30 и 40 опет „веома неповољне“.

Истраживањем је утврђено да су код бањских туристичких дестинација Пчињског округа (Врањској и Бујановачкој Бањи) мај, јун и септембар месеци са врло повољним и удобним условима за осећај пријатности и туристичке активности на отвореном, јер се у тим месецима вредности индекса туристичког климатског комфора крећу између 20 и 30, док се вредности у јулу и августу крећу између 30 и 40 и тада владају делимично пријатни и повољни услови за туристичке активности на води.

Вредности ТССИ до 20 се у бањским центрима јављају у пролећним и јесењим месецима када су повољни услови за развој екскурзионог и излетничког туризма. Вредности ТССИ преко 40 Врањској и Бујановачкој Бањи јављају се у јулу и августу што указује да тада владају неповољни услови за активности на отвореном и директно излагање сунчевој радијацији. Оваква вредност индекса туристичког климатског комфора утиче на смањен осећај пријатности и удобности што је од великог значаја за планирање туристичких кретања услед погоршања летњих услова.

Код две проучаване планинске дестинације Пчињског округа (планине Бесне Кобиле и Власинског језера на Власинској висоравни) вредности ТССИ су преко 20 током јуна, јула и августа, чинећи планине пријатним и стимулативним дестинацијама уз

идеалне климатске услове за развој здравственог туризма, одмарање и шетање. Веома је важно напоменути да вредности ТССИ између 24 и 28 имплицирају најповољније услове за туристичке активности на отвореном и истовремено угодан осећај за туристе (Anđelković et al., 2016). На основу ове констатације, а према истраживању индекса туристичког климатског комфора, запажено је да су најповољнији услови у бањским туристичким дестинацијама Пчињског округа у **мају** месецу, чије су вредности ТССИ за Врањску Бању 24,21 и за Бујановачку Бању 25,01. Најповољније вредности ТССИ за планинске дестинације Пчињског округа су у јуну на Власинском језеру (25,33), а на Бесној Кобили у **јулу** (25,11) и **августу** (26,66). Овом опсервацијом се сумира да се за две бањске и две планинске туристичке дестинације Пчињског округа први максимум комфора јавља у јуну, док се други максимум комфора региструје у августу и септембру. Код зимских месеци са негативним вредностима ТССИ, на планинама је могуће развити спортско-рекреативне активности на снегу, што стоји у интеракцијској вези са здравственим туризмом на планинама. На Власинском језеру, поред изванредних услова за здравствени туризам, могуће је развијати купалишни и наутички туризам у комбинацији са спортовима на води у јулу и августу када су индекси ТССИ изнад 30 (Marić Stanković et al., 2022).

Летњи период на Власинској висоравни, где би боравак био на Власинском језеру, погодан је за одмор и рекреацију због пријатне климе са мало падавина и свежег планинског ваздуха који прија посетиоцима. Из тог разлога се ова дестинација често назива „фабриком црвених крвних зрнаца”. Букове и брезове шуме око Власинског језера су „природни инхалатори” за особе које болују од бронхитиса и астме (Павловић и остали, 2022).

За развој било ког сегмента здравственог туризма у Пчињском округу неопходно је:

- побољшати туристичку понуду Врањске и Бујановачке Бање, чиме би се повећала туристичка тражња њених садржаја, а не искључиво на услуге у лечилишне сврхе;
- изградити савремени SPA&Wellness центар који ће пружати услуге масаже, фитнес и антистрес терапије;
- изградњом повећати смештајне капацитете чиме би се омогућило туристима уживање у миру и здравом планинском ваздуху;
- обележити пешачке стазе здравља на којим је неопходно изградити одговарајућа одмаралишта и видиковце;
- за потребе туристичке потрошње обезбедити здраву органску храну;
- у оквиру туристичких посета формирати понуду групне бербе лековитог биља, дивљег шумског воћа, гљива итд.

12.2.2. Спортско-рекреативни туризам

Кроз модернизацију и успостављање рекреативних активности, рурални простори Пчињског округа би привукли већи број туриста. Управо су рурални предели Власине и Бесне Кобиле погодни за спорт и рекреацију одраслих и деце, висинске припреме и слично.

Током теренског испитивања интерних стејкхолдера и њихове перцепције о структурирању туристичке понуде у Пчињском округу према облицима спортско-рекреативног туризма (Табела 49), највећу могућност има развој *ловног туризма, аутомобилизма и брдског бициклизма*.

Преглед објеката спортске рекреације у Пчињском округу (спортске хале и центри у оквиру којих се налазе терени за фудбал, кошарку, рукомет итд.) опсежно је дат у Поглављу 7 ове дисертације. Како је и истакнуто, они су више у функцији спорта и рекреације локалног становништва, и због тога су неопходна одређена улагања у мате-

ријалну основу спортских терена и затворених рекреативних објеката. Пчињски округ би кроз спортске игре, такмичења и турнире, риболовни туризам и јахање формирао јединствену туристичку понуду богатог садржаја, чиме би у будућности остварио препознатљив туристички бренд спорта и рекреације.

У циљу обogaћивања рекреативне туристичке понуде Пчињског округа веома је важно уредити **купалишта** Власинског језера, језера Првонек код Врањске Бање, Александровачко језеро код Врања, Јовачка језера код Владичиног Хана, **бициклическе и трим стазе**.

Кроз Пчињски округ пролазе 2 европска планинска пешачка пута на траси Е7 који имају изузетан спортско-рекреативни значај на западном Балкану. То су:

1. Деоница пешачког пута Е7-20, укупне дужине 86 km, која иде од Лебана преко планине Кукавице до планинске купе Грот надомак Врања, уз кањон Казанђол, а затим наставља до цркве Светог Илије. Овај пешачки пут је део путање Врањског планинског маратона (<https://pss.rs/terenipp/devijacija-lebane-vucjegranje-sveti-ilija/>, приступано 03.03.2023).
2. Деоница пешачког пута Е7-18, укупне дужине 122 km, који полази од Власотинца, а затим иде преко планине Чемерник до Власинског језера, наставља се ка планини Бесној Кобили до Патарице и даље до долине Пчиње и манастира Прохора Пчињског (<https://pss.rs/terenipp/vlasotince-vlasinsko-jezero-vardenik-besna-kobila-sv-ilija-sv-prohor-pcinski/>, приступано 03.03.2023).

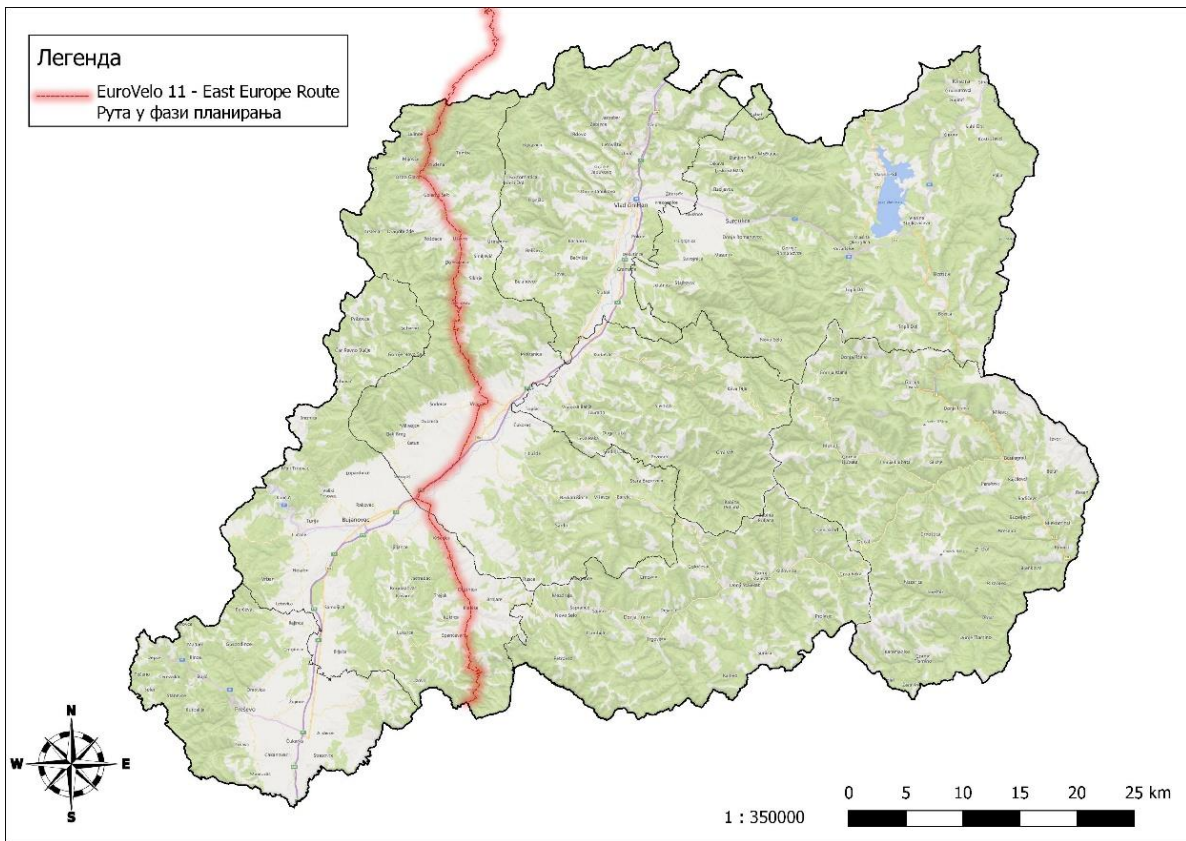
Укључивањем Ловних удружења и шумских газдинстава у туристичку понуду Пчињског округа омогућиће развој **ловног туризма**, као специфичног облика туристичких кретања. Ловни туризам би на овом простору добио већи значај кроз „фото-лов”, где туристи у пратњи ловаца дигиталном техником могу фотографисати дивљач.

Пчињски округ би могао да се препозна као дестинације са јединственом понудом ловног туризма уколико се успостави интерактивна веза између Ловачких удружења и љубитеља лова (туриста) кроз:

- формирати ловне мапе са подацима о дивљачи на проучаваном простору,
- укључити љубитеље лова (туристe) у прехрану дивљачи,
- организовати смештаја туриста у планинским домовима,
- створити могућности за изнајмљивање ловачке опреме.

Ловни туризам на простору Пчињског округа полако долази до изражаја кроз манифестације као што су *Власински вук* (Павловић и остали, 2022) или организован одстрел дивље свиње од августа до јануара чији је организатор ловачко удружење „Јелен” из Владичиног Хана. Ту су још и **Ловачко удружење „Фазан”** из Врања, **Ловачко удружење „Врла”** из Сурдулице основано 1898. године, **Ловачко удружење „Пчиња”** из Трговишта, **Ловачко удружење „Сокол”** из Босилеграда и **Ловачко удружење „Голуб”** из Бујановца основано 1932. године.

Србија је члан EuroVelo бициклическе мреже, чији коридор No11 пролази кроз Пчињски округ што представља изванредан потенцијал за развој **бициклическог или циклотуризма**. За бољи бициклически туризам у зони Пчињског округа неопходно је формирати циклос центар на траси бициклическог коридора No11, који би се бавио организацијом бициклических трка и смештајем учесника, пружањем информација о квалитету и уређењу бициклических стаза, паркиралиштима за бицикле, итд. (Петровић и остали., 2012; Павловић и остали, 2022).

Слика 37. EuroVelo 11 – Источне европске руте кроз Пчињски округ у фази планирања
Извор: (<https://en.eurovelo.com/ev11/serbia>, приступано 04.03.2023)

На основу Сlike 35 види се да планирана рута бициклистичког коридора EuroVelo 11 иде из Јабланичког округа преко планине Кукавице до Врања, а затим дуж Коридора 10 до Бујановца одакле скреће ка Кршевици и иде све до граничног прелаза Прохор Пчињски.

Поред бициклистичке трке која се одвија у оквиру манифестације **Власински Триатлон самопревазилажења** на Власинском језеру, већ поменуте у делу о „Манифестацијама општине Сурдулица”, у Пчињском округу се последњих година реализује и бициклистички трек од Власинског језера до планине Бесне Кобиле. Од планине Бесне Кобиле, бициклистички трек даље иде преко Планинарског дома, спушта се до Криве Феје и води до Лисинског језера. Дужина бициклистичког трека је 103 km по земљаној подлози укупног успона од 1.700 m.

У својој монографији Павловић и остали (2022) су истакли смернице у циљу развоја бициклистичког туризма на простору Власинске висоравни, а то су:

- изградити квалитетне бициклистичке стазе са пратећом сигнализацијом,
- израдити мапе бициклистичких рута,
- отворити објекте за изнајмљивање и продају бицикала, бициклистичке опреме и резервних делова
- уредити простор за паркирање бицикала и др.

Међутим, истакнути предлози могу се прихватити и применити за целокупну територију Пчињског округа, а не само на једном његовом делу.

Развој аутомобилизма и мото трка на простору Пчињског округа је, исто као и брдски бициклизам, новијег датума. Стазе по којима се вози су такође планинске, земљане и још увек немаркиране. Међутим, евидентно је то да овај специјални вид туризма полако добија на значају кроз манифестације „Дипијада” у Трговишту и у оквиру „Власинског лета” у Сурдулици. Са тим у вези, због специфичних планинских терена

Пчињског округа, али и због пораста љубитеља екстремних спортова, овај вид туризма има велику перспективу у будућности.

Према перцепцијама интерних стејколдера, (Табела 49) који су могућност **јахања** као вида рекреације оценили средњом оценом $M=3,02$, последњих година добија на све већем значају. И врло су оптимистични када је његов будући развој у питању. Томе доприноси све већа посећеност и интересовање за јахање у склопу Зоо-врта „Мишић” у Врању и клуба „Сокол” на Власинској висоравни.

12.2.3. Планински туризам

Планински простор Пчињског округа је још увек недовољно истражен, и у њему још увек егзистирају елементи очуване, и у појединим деловима, нетакнуте животне средине. Јер, највећи потенцијал имају неразвијена планинска подручја, са очуваним природним реурсима (Kostić et al., 2018), а управо такав простор је Пчињски округ. Према *Стратегији*, ПИО „Власина” и ПИО „Долина Пчиње”, представљају приоритетне туристичке дестинације. Током емпиријског истраживања је утврђено да туристи наглашавају значај боравка у незагађеном окружењу као један од основних мотиватора за долазак, што поткрепљује и резултат из Табеле 69 где елемент важан за туристичку понуду Пчињског округа „Чист ваздух, вода и земљиште” показује врло висок ниво засићења ($r=0,905$).

Тренутно стање у заштићеним природним добрима у Пчињском округу показује да туризам не утиче негативно на одрживи развој, у смислу деградације простора и његових вредности. Томе у прилог говоре мотиви посете, који потенцирају значај веома мало измењеног природног окружења и културних вредности. Такође су и активности туриста/испитаника у складу са одрживошћу (обилазак споменика културе, планинарење, кајакаштво, брдски бициклизам, рекреација, камповање). Постоје могућности развоја спортско-рекреативног, здравственог, излетничког и екскурзионог туризма, кроз уређење и мапирање пешачких и бициклических стаза. Али оно што су туристи истакли као незадовољство односи се на неуређеност паркинга, стајалишта, видиковаца и туристичке сигнализације.

Изузетан потенцијал Пчињског округа за развој планинског и зимског спортско-рекреативног туризма не сме остати неискорићен и занемарен. Зато је неопходно да се на Бесној Кобили, планинама око Власинског језера, Дукату и Црнооку (планинама Босилеградског краја) изграде савремене жичаре, скијашке стазе које би пропуштале више десетина скијаша истовремено, ски лифтови и топови за вештачко оснежавање. Међутим, уколико се осврнемо на добијену укупну средњу оцену могућности развоја планинског туризма у Пчињском округу ($M=2,83$) према перцепцији интерних стејколдера (Табела 50), овај облик туризма није ни приближно активан према свом потенцијалу. Основни узрок оваквог стања је потпуно одсуство туристичке инфра и супраструктуре за валоризацију планинских терена. Из тог разлога приступило се изради планских докумената, са циљем истицања предности и мана како би недостаци на терену и у пракси били отклоњени.

Један од првих планских докумената везан за проучавање техничког потенцијала Бесне Кобиле за изградњу савремених скијалишта је **Мастер план за туристичку дестинацију Бесна Кобила објављен 2009.** године. У овом Мастер плану дате су исцрпне анализе и смернице развоја поменуте планине, на основу истраживања које је спровео Ecosign Mountain Resort из Канаде. Под њиховим руководством су се вршила теренска испитивања на Бесној Кобили ради изградње савремених скијалишта. Током испитивања су идентификоване две скијашке зоне на североистоку и југоистоку планине са 23 скијашка подручја и укупног капацитета од 15.000 скијаша дневно. У резултатима испи-

тивања на основу експозиције терена, климатских услова и изградњом туристичке инфраструктуре постоји могућност за већи број дневних скијаша уколико би се изградила приступна гондола која би повезивала скијашки систем са смештајном базом или паркингом изван скијалишта. Такође је констатовано да су испуњени сви потребни природни услови за формирање скијалишта и то: повољна оријентација и конфигурација терена који задовољавају потребе регионалног рекреативног скијалишта са просечним трајањем снежног покривача од око 120 дана годишње.

Разлог још увек неизграђеног скијалишта на Бесној Кобили лежи у непотпуним подацима о климатским условима на ширем подручју Бесне Кобиле, због чега није могуће створити реалну слику туристичког потенцијала ове планине. Ecosign Mountain Resort Planners истиче следеће недостатке: непостојање вишегодишњих детаљних података о клими, према својој географској ширини Бесна Кобила је изложена већој инсолацији што узрокује брже отапање снега, поједине падине због својих микроклиматских услова и земљишне подлоге нису погодне за изградњу ски стаза, на падинама испод 1.500 m надморске висине јавља се проблем вештачког оснежавања у раној сезони и његово задржавање у касној сезони, што се може одразити на смањење броја дневних скијаша на око 10.000. Са овим бројем дневних скијаша, Бесна Кобила би имала само локални, евентуално мањи регионални значај у спортско-рекреативном и планинском туризму.

Након Мастер плана за туристичку дестинацију Бесна Кобила из 2009. године, који није дао практична решења туристичке валоризације простора, град Врање је 2014. године усвојио **План детаљне регулације централне зоне скијалишта Бесна Кобила** који је урадио ЈП Завод за урбанизам Врања. Према овом документу издвајају се висока зона скијалишта (Горње скијалиште) и ниска зона скијалишта (Доње скијалиште).

1. Висока зона скијалишта (Горње скијалиште) представља висинско скијалиште Бесне Кобиле на њеним северним и северозападним падинама које се простире изнад изохипсе од 1.500 m надморске висине.
2. Ниска зона скијалишта (Доње скијалиште) условљена је планирањем изградње планинског Risorta Srpska Čuka и обухвата простор скијалишта са надморском висином између 1.000 m и 1.500 m искључиво на северним падинама. Risorta Srpska Čuka је конципиран као целогодишњи планински туристички центар, који би у једну целину повезао најзначајније туристичке атракције ширег простора око планине: Врање, Врањску Бању, језеро Првонек и акваторију Клисурске реке. Жичаре овог скијалишта би имале целогодишњу функцију, што значи да се морају пројектовати за транспорт, не само скијаша, већ и туриста пешака и бициклиста ка излетиштима и видиковцима. (<https://urbanizamvr.rs/images/mojPDF/016%20-%2000%20-%20Tekst-12.pdf>, приступано 05.03.2023).

Ка активирању планинског туризма на простору Пчињског округа позитивно могу да утичу и Планинарска друштва која егзистирају на овом простору. У оквиру њихових организација кроз маркетинг, едукацију, пешачења и успон на планинама, туристи се могу упознати са овим туристичким потенцијалом. Овакав вид промоције могућности за оснаживање планинског туризма у Пчињском округу олакшава чињеница да свака општина има своје регистровано Планинарско друштво у склопу Планинарског савеза Србије.

Планинарски клуб „Железничар 2006” из Врања формиран је 2006. године и сваког августа организује планинарски маратон који окупља око 200 чланова из целе Србије. Чланови клуба су укључени у трасирање деонице Европског пешачког пута Е-7 кроз Јужну Србију и залажу се за маркирање планинарских стаза у оквиру Пчињског округа.

Планинарско друштво „Стрешер” из Сурдулице основано је 2016. године, а **Планинарско-спелеолошки клуб „Двиг”** из Владичиног Хана основан је 2010. године. Клубови се баве извођењем планинарских акција у Србији и земљама Балкана, као и спелеолошким истраживањима јама и пећина на теренима јужне и источне Србије. Током

деценије постојања клуб „Двиг” је радио на едукацији чланства, те су многи чланови клуба завршили спелеолошку и алпинистичку обуку и постали чланови Горске службе спасавања. Клуб „Двиг” је активно учествовао у трасирању деонице Е7-18.

Спортско удружење за планинарство „Младост” из Босилеграда основано је 2016. године. Сваке године Удружење организује Међународни успон на Црноок на 1.881 m надморске висине. Удружење је учествовало у обележавању двеју стаза и то: *прве* укупне дужине 23 km, кружног карактера која иде од места звано Обе реке до врха Црноок; и *друге* код места звано Сарафимова воденица на тромеђи Србије, Бугарске и Северне Македоније, укупне дужине 10 km. С обзиром да се ова стаза налази на тромеђи, последњег викенда у септембру се организује пешачење где се окупљају Срби, Бугари и Македонци.

Спортско планинарско удружење „Пчиња” из Трговишта основано је 2017. године. Удружење се бави маркирањем пешачких стаза на преко 1.700 m надморске висине, укупне дужине 35 km и то на планини Дукат ка врху „Големи Врх – Беле Воде” и на Чушином брду.

Поред наведених, ту су још и **Планинарско друштво „Клуби Албин Бујановац”** из Бујановца и **Планинарски клуб „Островица”** из Прешева основан 2008. године.

12.2.4. Рурални и еко туризам

Пчињски округ карактерише очувана сеоска средина, богата гастрономија, гостољубивост и традиционални начин живота локалног становништва, односно кључни елементи на којима се заснивају рурални и екотуризам. Оно што је охрабрујуће је то да су поједине локалне руралне средине Пчињског округа препознале потенцијал руралног и екотуризма на свом простору и успешно кренуле да граде туристичку понуду на овом облику туризма. О томе сведоче већ истакнута и регистрована етно села и комплекси као што су: етно село „Јефимија” и сеоско туристичко домаћинство „Моо-Моо” надомак Врања, етно село „Баба Спаска” и планинска етно кућа „Митке” код Трговишта. Да постоје велике шансе за развој руралног и екотуризма на простору Пчињског округа потврђују и позитивни ставови интерних стејкхолдера (Табела 52, Графикон 13) према којима су могућности за развој ових облика туризма на проучаваном простору добиле релативно високе и задовољавајуће средње оцене, $M=3,90$ за рурални и $M=3,12$ за екотуризам.

Могућност развоја руралног и етнотуризма постоји и на Власинској висоравни у оквиру махала као амбијенталних туристичких мотива. Поред боравка у традиционалним кућама и викендицама саграђеним од природног материјала (дрво, камен) који не нарушава склад животне средине, садржај руралног и екотуризма на простору Власинске висоравни може обогатити и лов, риболов на Власинском језеру, шетња и посматрање птица (авитуризам) и дивљих коња, сакупљање лековитог биља, дивљих јагода, малина, купина, боровница, гљива итд. (Павловић и остали, 2022).

Међутим, и поред огромног потенцијала и почетака развоја, још увек је простор Пчињског округа далеко од дестинације препознатљиве по руралном и екотуризму. Неопходна су велика улагања и едуковања локалних заједница за пружањем услуга руралног и екотуризма. У циљу њиховог успешног развоја на простору Пчињског округа дати су следећи предлози:

- допунити све законске акте и уредбе, нарочито о заштићеним природним добрима, с обзиром на чињеницу да оваквих простора има на територији Пчињског округа,
- едуковати локално становништво да се баве пружањем услуга руралног туризма и кроз радионице и предавања подићи њихову свест о томе колико је заправо овај вид туризма значајан и одржив,

- унапредити продају локалних гастрономских производа, а уједно укључити туристе у припрему локалних традиционалних јела,
- оживети села одржавањем фолклорних игара, вашара, сабора, итд.
- створити услове за еколошко одлагање смећа и отпадних вода.

12.2.5. Транзитни туризам

Развој транзитног туризма у Пчињском округу условљен је његовим саобраћајно-географским положајем. Овде се пре свега мисли на пролазак деонице аутопута Е-75 међународног Коридора 10 целом дужином округа правцем север–југ, али није ни занемарен значај регионалних путева у правцу запад–исток који воде ка граничним прелазима са Бугарском. Да за развој транзитног туризма постоји и више него добра основа, потврђује и перцепција интерних стејхолдера, који су могућности његовог јачања оценили са највишим оценама ($M=4,35$) (Табела 52, Графикон 13) у односу на све остале облике туризма. Истраживање на терену је такође потврдило да Пчињски округ има изузетан потенцијал да транзит усмери као примарни ресурс развоја туристичке привреде, и то највише у услугама пружања смештаја и хране. Транзит кроз Пчињски округ се одвија током целе године, али се највећи приходи остварују у летњој сезони, када је и највећа фреквенција туриста који одлазе ка Грчкој.

Како би се унапредио транзитни туризам у Пчињском округу врло је важно урадити следеће:

- одржавати саобраћајнице да не би долазило до стварања саобраћајних гужви;
- дуж саобраћајница изградити нове и реконструисати постојеће угоститељске и смештајне објекте, јер је изградња новог ауто-пута „оставила по страни” бројне смештајне објекте као што су Мотел „Цеп”, Преноћиште „Zormaris Inn” итд.;
- уредити паркинге, стајалишта и видиковце;
- обезбедити већи број пумпи и јавних тоалета. На деоници ауто-пута Е-75 Лесковац–Прешево дугој 112 km постоји само једна бензинска пумпа Валони Петрол (V petrol) на 89. km од Лесковца;
- модернизовати информативну и шлеп службу за помоћ на путу свих 24h;
- дуж саобраћајнице отворити трговине са резервним ауто деловима и ауто опреме.

12.2.6. Екскурзиони, излетнички и викенд туризам

Облике екскурзионог, излетничког и викенд туризма на простору Пчињског округа могуће је организовати и спровести у виду ђачких школских екскурзија и организованих група различите старосне доби.

Екскурзиони, излетнички и викенд туризам у Пчињском округу обухвата боравак туриста у нетакнутој природи ПИО „Власина”, обилазак и камповање на обалама Власинског језера, планина Бесне Кобиле, Дуката, Чемерника, Варденика и Стрешера, авантура парка Зоо-врта „Мишић”, обилазак и едукацију о културно-историјским споменицима и верским објектима.

Истраживањем на терену, од интерних стејхолдера и туриста дошло се до информација да се у последњих неколико година на простору Пчињског округа повећало интересовање за посету верских објеката и развој верског туризма. Са тим у вези се на тржишту организује више краћих екскурзионих путовања која у својој туристичкој понуди пружају могућност посете манастира Прохор Пчињски, Испоснице Светог Прохора, цркве Светог Илије на Власинском језеру, манастира Паља на Власинској висоравни, манастира Преображења код Врања и др. Поред посете овим објектима, екскурзије су углавном усмерене на обилазак културно-историјских споменика града Врања

(музеј кућа Боре Станковића, Баба Златина улица, турски хамам, Пашин конак, Бели мост). Овакав вид расподеле културно-историјских споменика концентрисаних искључиво у Врању представља и највеће ограничење за развој екскурзионог туризма. Остале општине Пчињског округа не могу да се похвале репрезентативним културним целинама које би послужиле као мотиватори посете.

У последњих неколико година, туристичке агенције у Србији организују веома занимљиве екскурзионе туре, у оквиру којих су укључени простори Јабланичког и Пчињског округа. Овде се ради о просторима који до скоро туристима нису били познати, а ни привлачни. Међутим, како су промене условљене пандемијом Covid-19 утицале на отварање нових дестинација у туристичкој понуди, туристичке агенције су препознале непознат и неискоришћен потенцијал Јужне Србије, где су интензивним маркетингом и организованим турама решиле да туристичко тржиште упознају са овим крајем. Неке од њих су:

- **Кружна тура** Београд – Лесковац – Врање – Прохор Пчињски – Власинско језеро са ноћењем у Врању где се туристи упознају са културно-историјским здањима Лесковца и Врања и уживају у нетакнутој природи Власинског језера;
- **Авантуристичка тура „Томина прича – узбудљив југ”** Београд – Печењевце – Лесковац – Врање са ноћењем у Врању. На овој тури туристи се могу упознати са Печењевцем, родним местом и кућом легендарног народног певача Томе Здравковића, обилазак Лесковца и на крају Врања. Посетом родне куће Боре Станковића у Баба Златиној улици на трен је могуће завирити у свет нашег књижевника. Ова тура спаја Тому и Бору чије сете имају исту јужњачку ноту, један кроз књижевна дела, други кроз песме.

Управо поменуте екскурзионе туре имају за циљ да повежу ова два округа и њихове градове како би створиле јединствену понуду у виду **Туристичке разгледнице Јужне Србије**.

За разлику од екскурзионог туризма чији је основни циљ едукација и упознавање са нечим новим и непознатим, излетнички и викенд туризам теже ка одмору и релаксацији од свакодневнице, те га је могуће развијати у широј зони Пчињског округа.

Најатрактивније локације за излетнички и викенд туризам на Власинском језеру су ауто-камп и борове шуме на западној обали језера, плажа испод хотела „Власина”, и смештајни објекти у махалама насеља Власина Рид: Лујинци, Гацини, Мандини и Јанчини. Могућност за излетнички и викенд туризам пружају још и локалитети: коњички клуб „Сокол” на Власинској висоравни, Пржар, Борова шума и Марково кале код Врања, Врајји камен код Трговишта, етно села „Јефимија” и „Баба Спаска”, преноћиште у склопу Зоо-врта „Мишић”, Јовачка језера, Првонек и Александровачко језеро.

Са циљем јачања екскурзионог, излетничког и викенд туризма у Пчињском округу, врло је важно повезати их са здравственим, манифестационим и пословним туризмом. Али у пракси унапредити и следеће предлоге:

- Интензивним маркетингом промовисати екскурзије и излете;
- Обезбедити лиценциране водиче са знањем више страних језика, првенствено енглеским, бугарским, македонским и албанским, чиме би се отворила могућност и за међународне едукативне ђачке кампове;
- Креирати маршруте излета и екскурзија;
- Еколошки уредити излетишта и купалишта;
- Основати већи број места за продају сувенира и производе домаће радиности.

12.2.7. Вински или енотуризам

„Вино је сунчева светлост заробљена у води”
Galileo Galilei

На простору Јужне Србије постоји иницијатива да се организује програм *Вински пут Јужне Србије*, који би представио Врањско виногорје и омогућио туристима посете виноградима, винаријама, изложбама и манифестацијама посвећеним грожђу и вину. Јужна Србија припада Нишавско-Јужноморавском виноградарском реону са пет виноградарских подреона и више вингорја: Алексиначко, Нишко, Топличко, Лесковачко и Врањско (Марић, 2015; Марић et al., 2017; Павловић и остали, 2022).

Врањски виноградарски реон, површине 57.801,82 ha, обухвата територије општина Владичин Хан, Сурдулица, Врање, Бујановац и Прешево. Дели се на Сурдуличко виногорје на северу, Вртогошко виногорје које је највеће и простире се дуж Врањске котлине и њених обода у долини Јужне Мораве и Буштрањско виногорје које обухвата шири простор Прешевске котлине (Avramov et al., 1999). Ова виногорја имају повољне природне услове за развој виноградарства, добру педолошку основу, велики број сунчаних дана у току године и брежуљкасте терене. Идеални су услови за узгој неких од најквалитетнијих сорти грожђа: Каберне совинјон, Шардоне, Совинјон бланк, Мускат хамбург. С обзиром да се налазе дуж међународног пута Коридор 10, што им олакшава брз транспорт вина до корисника и посету туриста виноградима и винаријама.

Иако су интерни стејкхолдери оценили да постоји релативно мала могућност за развој винског туризма, ($M=2,61$), ипак постоји светла будућност за његово сврставање у туристичку понуду Пчињског округа као специфичног и препознатљивог производа. То потврђује постојање винарија које већ данас пласирају висококвалитетно вино. То су винарије „Алексић” из Врања и „Стари дани” из Бујановца.

Разговором са менаџерима у винаријама, сазнало се да винарије желе и планирају да у блиској будућности обогате своје пословање укључивањем у туристичке винске руте због све већег интересовања енолога за вина са овог простора. Већ сада у склопу винарија постоје сале за дегустацију вина, посебна поклон-паковања где се вино може купити као сувенир, ресторан који посетиоцима нуди поред вина и традиционалне гастрономске специјалитете. Такође, винарије су кренуле да у склопу својих комплекса граде и смештајне капацитете етно стила и рустикалног ентеријера, а све у циљу развоја енотуризма у Пчињском округу. Тиме би туристи уз храну, вино, врањански севдах и смештај, уживали у природним лепотама Пчињског округа. Једна од визија им је да у склопу своје понуде приликом посете винаријама организују едукативна предавања и радионице путем којих би се туристи упознали са процесима производње вина, организују туристичке посете виноградима уз дегустацију хране и вина на отвореном и у јесен туристе укључе у бербу грожђа.

Међутим, менаџери у винаријама су такође напоменули да им је неопходна и помоћ локалних самоуправа и туристичких организација како би обогатили туристички садржај и подигли понуду енотуризма на озбиљнији ниво. Под овим су мислили на помоћ око маркетинга и пласирања понуде на сајмовима туризма, израду мапа са положајем винарија и брошура са винским подрумима и њиховој понуди.

Све ово указује да је препознат потенцијал за развој винског или енотуризма на простору Пчињског округа и да се кренуло са његовим унапређењем у циљу стварања препознатљиве и богате туристичке понуде Пчињског округа.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Пчињски округ због свог специфичног пограничног положаја суочава се са бројним социолошким, економским и политичким факторима који се негативно одражавају на туристички, и уопште његов привредни развој. Етничка хетерогеност становништва нарочито у јужним општинама округа (Прешеву и Бујановцу), политичко-економска нестабилност због близине са Косовом, велика удаљеност емитивних центара (Београда, Новог Сада, Крагујевца), развијеност конкурентних туристичких дестинација (Златибора, Копаоника, Врњачке Бање), неадекватна приватизација застарелих смештајних објеката, недовољан број смештајних капацитета који су ван сваке савремене категоризације, одсуство организационих фактора кроз туристичке организације и туристичке агенције, недостатак маркетинга, недовољно стручног и искусног туристичког кадра, утицали су да Пчињски округ, као туристичка дестинација буде маргинализована и ван туристичких токова. Међутим, природне и антропогене туристичке атракције Пчињског округа које су јединствене у региону остају туристички неискоришћене и непознате широј јавности, због недостатка промоције, уређености и (не)приступачности.

Бројне планске документације као што су *Стратегија, Просторни план подручја посебне намене предела изузетних одлика „Власина“*, *Мастер план за туристичку дестинацију Бесна Кобила*, *План детаљне регулације централне зоне скијалишта Бесна Кобила* и *Регионална стратегија за Јабланички и Пчињски округ* истичу предлоге и решења формирања туристичких зона у Пчињском округу, у којим би се комплементарно развијали више облика туризма – од бањског и планинског, до градског и манифестационог. Међутим, и поред свих природних и антропогенних атракција, писаних предлога и решења, за сада се слободно може рећи да Пчињски округ ни приближно није остварио ниво развоја туризма према својим могућностима.

Ова докторска дисертација је једна од систематизованих студија новијег датума утемељена на научним методама теоријског и теренског истраживања која тежи да представи све туристичке атракције које егзистирају на овом простору. Добијени резултати емпиријског проучавања задовољства туриста, као и перцепције интерних стејкхолдера о степену туристичког развоја, могу помоћи у препознавању туристичког потенцијала, али и недостатака у туристичкој понуди Пчињског округа. Тиме ова дисертација може да укаже на смернице стварања и осмишљавања туристичке стратегије у структурирању препознатљиве туристичке понуде, првенствено, на домаћем тржишту. Испитивањем интерних стејкхолдера, ова дисертација је приказала степен едукованости туристичког кадра као једног од врло важних чинилаца туристичке понуде. Тиме је указала да је неопходно усмерити даља стручна усавршавања туристичког кадра ради подизања на виши ниво управљачки сектор туризма у Пчињском округу. Такође, резултати ове докторске дисертације могу послужити при формирању стратешке основе за будућа планирања туристичке валоризације сваке општине појединачно на локалном нивоу или округа на регионалном нивоу, а све у циљу структурирати најперспективнију туристичку понуду која би остварила и повећања туристичког промета. У основи ова докторске дисертације истиче огроман туристички значај простора који је привредно у потпуности занемарен, али и доказује да су сва досадашња истраживања туристичког потенцијала Србије широко заобилазила овај простор нарочито у погледу интеракцијске везе свих природних и антропогенних атракција.

Теоријским и теренским истраживањем за потребе израде ове докторске дисертације представљене су све природне и антропогене туристичке атракције Пчињског округа. Поред тога испитиван је степен задовољства туриста туристичком инфра и супраструктуром и услугама интерних стејкхолдера, као и перцепције интерних стејкхолдера о

степену могућег туристичког развоја појединих облика туризма. Из свеобухватних резултата теоријског и емпиријских истраживања закључује се следеће:

- Према опремљености туристичке инфра и супраструктуре, и уопште према туристичкој валоризацији осталих региона у Србији, Пчињски округ је неадекватно опремљен простор који доста заостаје према свим савременим туристичким стандардима;
- У привредном погледу, поједине општине Пчињског округа припадају групи најнеразвијенијих и девастираних простора у Србији, те се слободно може рећи да је њима туристички развој једина шанса за постизање економске стабилности локалног становништва кроз пружање услуга смештаја у транзиту, одмора и релаксације у природном бањском и планинском окружењу, стварање манифестационог садржаја и конституисање међународних туристичких пројеката са Бугарском и Северном Македонијом у циљу регионалног развоја;
- С обзиром да савремени туризам карактерише све већа потражња за чистом и нетакнутом природом изворних атракција, Пчињски округ би могао да постане прави лидер у свету здравственог, еко и руралног туризма са тенденцијама сталног раста и унапређења. Тиме ће се Пчињски округ укључити у масовне туристичке токове као озбиљна конкурентна дестинација;
- Пчињски округ је врло богат етнографским туристичким атракцијама. Управо оне могу да представљају базу стратешког планирања и планског развоја ове дестинације. Јер представљањем народне ношње и фолклорних игара, севдах песама уз пратњу оријенталних инструмената, гастрономских специјалитета чији су се рецепти задржали још из турске владавине, чине јединствен спој истока и запада, што је, мора се признати, сама по себи атракција;
- Како су емпиријска истраживања показала да су туристи делимично задовољни природним и антропогеним туристичким атракцијама, али и услугама запослених у туризму на простору Пчињског округа, као и то да би се увек вратили и препоручили је за посету, може се извести закључак да предстоји оптимистична туристичка будућност на проучаваној дестинацији. Са друге стране, туристи су делимично незадовољни туристичком инфра и супраструктуром и због тога је крајње време да локалне самоуправе, туристичке организације и ресорна министарства спроведу све планске и стратегијске развојне опције, али и улагање у едуковање запослених у туризму, како би се Пчињски округ укључио у озбиљне туристичке токове. Такође, у интерним стејкхолдерима постоји позитивно виђење будућег туристичког развоја на шта нам указују резултати да су интерни стејкхолдери који се баве услугама смештаја озбиљно приступили процесу повећања својих смештајних капацитета.

Искоришћеност туристичког потенцијала Пчињског округа имао би континуирану тенденцију раста уколико би се приступило озбиљној промоцији и развојном маркетингу, што би код туриста створило слику озбиљне, стабилне и богате туристичке дестинације. Другим речима, озбиљна маркетиншка промоција и успешно организовање туристичке понуде, помогло би да се Пчињски округ позиционира као дестинација националног ранга, са посебним нагласком на природне и културно-историјске и верске атракције. Управо издвојени мотиватори као најзначајнији елементи туристичке тражње, могу да послуже туристичким организацијама као смернице при формирању развојних стратегија и менаџмента.

С обзиром да су резултати базирани на објективним мишљењима на терену или релативно брзо након посете истраживачком подручју, чији су утисци најсвежији и најрелевантнији у тренутку испитивања, сматра се да је главна хипотеза (X_0) која гласи:

Пчињски округ нема структурирану туристичку понуду, али на основу туристичких атракција има потенцијала за њено формирање доказана (+).

На основу обраде емпиријских података у SPSS-у бројним статистичким тестовима при доказивању или оповргавању постављених хипотеза и подхипотеза, може се закључити следеће:

- Како су подхипотезе X_{1a} и X_{1b} оповргнуте (-), док су $X_{1в}$, $X_{1г}$ и $X_{1д}$ доказане (+), афирмативна **Хипотеза 1 (X_1)** која гласи: **Понуда и тражња нису усаглашене (комплементарне) на примеру туристичке дестинације Пчињског округа** је делимично доказана (+/-). Другим речима, туристичка понуда и тражња у Пчињском округу није у потпуности усаглашена, што се најбоље огледа кроз квалитет услуга у смештајно-угоститељским објектима, врсти смештаја и информисаности пре посете овој дестинацији. На овакав закључак нас упућују чињенице о врло слабом постојању основних смештајних капацитета, док су комплементарни лошијег стандарда. На ово се надовезује и чињеница, да иако је Пчињски округ посећена дестинације, туристи је бирају на основу препоруке пријатеља/рођака, а не на основу њене промоције путем агенција, туристичких организација или сајмова. Са друге стране туристи у транзиту се врло кратко задржавају и том приликом не изискују посебне туристичке садржаје, те проучавана дестинација нема ни мотивације да их створи. Јер је доказано да се разноврсност активности статистички значајно разликује у односу на могућности избора излета.
- Афирмативна **Хипотезе 2 (X_2)** која гласи: **У Пчињском округу туристи су више задовољни понудом природних него понудом културних атракција** је у потпуности доказана (+) јер су све четири подхипотезе X_{2a} , $X_{2б}$, $X_{2в}$ и $X_{2г}$ потврђене (+). Односно, туристи су задовољнији лепотом природе, климатским приликама и чистом еколошком околином него културним богатством, манифестацијама, гостопримством локалног становништва и квалитетом угоститељске услуге. Овим се показало да се туристи у последњих неколико година све више окрећу нетакнутој и изворној животној средити, што је у ранијем тексту и истакнуто. Међутим, њихово мање (не)задовољство културним атракцијама може се приписати и слабијом понудом, па чак у појединим деловима округа потпуним одсуством оваквог вида садржаја.
- Афирмативна **Хипотеза 3 (X_3)** која гласи: **Туристи су задовољнији туристичком супраструктуром него туристичком инфраструктуром** је делимично доказана (+/-), јер су три од две подхипотезе и то: X_{3a} , $X_{3в}$ и $X_{3д}$ потврђене (+). Другим речима, туристи су задовољнији објектима за смештај, храну и продају сувенира и домаће радиности, али су мање задовољни квалитетом путне мреже, туристичко-информативним центрима и скијалиштима. Овако виђење је и усаглашено са већ истакнутом чињеницом о непостојању ски центара ни на једној планини Пчињског округа, слабијем пословању туристичких организација и инфо центара, као и слабијој путној мрежи ван главне саобраћајнице Коридора 10.
- Афирмативна **Хипотеза 4 (X_4)** која гласи: **Туристи су задовољни услугама интерних стејхолдера у Пчињском округу као туристичке дестинације** је у потпуности доказана (+) јер је свих шест потхипотеза X_{4a} , $X_{4б}$, $X_{4в}$, $X_{4г}$, $X_{4д}$ и $X_{4ђ}$ потврђено (+). Тачније, туристи су током боравка у Пчињском округу били задовољни пружањем информација од стране интерних стејхолдера, њиховом љубазношћу, едукацијом, уредношћу, намером да помогну гостима, као и радним временом угоститељских објеката. Међутим, и поред њиховог доказаног задовољства, ипак је неопходна едукација и обука новог туристичког кадра и континуирано усавршавање већ постојећег особља за рад, како домаћим, тако

и са страним туристима којих је све више, нарочито у транзиту током летње сезоне.

- Афирмативна **Хипотеза 5 (X_5)** која гласи: *Задовољство туриста и оцена могућности за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, од стране интерних стејкхолдера се статистички значајно разликују када је реч о елементима понуде је оповргнута (-)*, јер је пет од шест подхипотеза X_{5a} , X_{5b} , X_{5c} , X_{5d} и X_{5e} **оповргнуто (-)**. Тачније, и туристи и интерни стејкхолдери сматрају да елементи: SPA & Wellness центри, галеријски и изложбени простори, културно-историјски споменици, културни садржаји и ноћни провод немају високу оцену важности при структурирању целокупне туристичке понуде Пчињског округа, из разлога што су управо ови садржаји делимично занемарени, и у појединим деловима округа потпуно одсутни, што је у ранијем тексту и детаљно образложено. Само је подхипотеза X_{5f} **потврђена (+)** која гласи: *Ставови туриста се значајно разликују од ставова интерних стејкхолдера у оцени елемента конгресних објеката при структурирању туристичке понуде Пчињског округа*, јер су се интерни стејкхолдери који се баве услугама пружања смештаја већ покренули изградњу конгресних сала у склопу својих објеката и оценили овај вид туризма као могућ, док га туристи још увек не препознају.
- Афирмативна **Хипотеза 6 (X_6)** која гласи: *Задовољство туриста боравком у Пчињском округу се значајно разликује на основу њихових социо-демографских одлика је оповргнута (-)* јер су две од три подхипотезе (X_{6a} и X_{6b}) **оповргнуте (-)**, док је подхипотеза X_{6c} **делимично потврђена (+/-)**. Другим речима, задовољство туриста елементима пружања туристичких услуга и услугама интерних стејкхолдера се разликује према полу, где су испитанице женског пола биле за нијансу задовољније боравком у Пчињском округу. Подхипотеза X_{6c} која је делимично потврђена, указује да се задовољство туриста услугама интерних стејкхолдера на простору Пчињског округа разликује према старосној доби, али да су туристи млађе животне доби (19–29 и 30–39) незадовољнији већем броју анализираних елементима услуга интерних стејкхолдера, док туриста старије животне доби (50–59 и 60–69) задовољни готово целокупном услугом запослених у туризму.

Након завршетка теренског истраживања и разговорима са представницима локалних самоуправа, културних институција, запосленима у туристичким организацијама и агенцијама и интерним стејкхолдерима који се баве пружањем услуга исхране и преноћишта, ауторка докторске дисертације је уочила пасивност државних институција по питању пружања помоћи туристичком, и уопште привредном развоју на проучаваном простору. Поред свега наведеног, ова дисертација тежи да скрене пажњу државном сектору да узме у обзир важност и значај Пчињског округа као дестинације са потенцијалом за развој туристичке привредне гране која би становништву обезбедила економску стабилност.

Током писања докторске дисертације и анализирања прикупљених емпиријских података, уочена су поједина ограничења у истраживању, и то:

- С обзиром да ова дисертација представља свеобухватну студију природних и антропогених атракција у циљу структурирања понуде Пчињског округа новијег датума, као ограничење јавио се недостатак литературе домаћих и страних истраживача о овом простору, али ни сличних студија, као ни то да је упитник раније тестиран, на основу којих би се могло извршити поређење за одређени временски период и на тај начин увидео просторни и временски развој туристичке понуде;

- Истраживање на терену је спроведено у периоду пандемије Covid-19 због чега поједини туристи нису желели да одговарају на анкетни упитник „face to face”, већ је овим туристима упитник слат линком путем e-mail-а. У том случају су поједини туристи махиално одговарали на питања и давали више субјективне него објективне оцене. Са друге стране, пандемија је утицала на затварање појединих објеката који су се бавили пружањем услуга хране и смештаја, и довела до ограниченог приступа културним установама и објектима туристичких организација, због чега се није могло доћи до одређених интерних стејкхолдера. У појединим случајевима, запослени у туристичкој делатности (Туристичке организације, агенције, галерије и домови културе) нису били упућени о свим туристичким дешавањима у својим општинама, што је успоравало истраживање;
- Подсећањем да је Пчињски округ погранично и етнички јако хетерогено подручје, будућа истраживања треба да обухвате већи број испитаника различите националне припадности, односно треба формирати упитнике на албанском, македонском и бугарском језику како би прикупљени подаци о страним туристима били релевантнији.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

1. Avramov, L., Nakalamić, A. & Žunić, D. (1999). *Vinogradarstvo*. Beograd: Poljoprivredni fakultet.
2. Avramović, D., Zlatković, B. & Randelović, N. (2005). Zaštićena prirodna dobra jugoistočne Srbije. In *8th Symposium on Flora of Southeastern Serbia and Neighbouring Regions*, 223-227.
3. Albu, R. G. & Nicolau, L.C. (2011). Sustainable Development of the Romanian Rural Areas within the Present European Context. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov*, 4(53), 111-118.
4. Andriotis, K. (2009). Sacred site experience: a phenomenological study. *Annals of Tourism Research*, 36(1), 64-84.
5. Anđelković, G., Pavlović, S., Đurđić, S., Belij, M. & Stojković, S. (2016). Tourism climate comfort index (TCCI)-an attempt to evaluate the climate comfort for tourism purposes: the example of Serbia. *Global NEST Journal*, 18(3), 482-493.
6. Антић, Д. (2021). Изградња сурдуличке Спомен-костурнице у извештајима српске штампе 1922. године. *Vaština*, 31(54), 313-325.
7. Assaf, A., & Scuderi, R. (2020). COVID-19 and the recovery of the tourism industry. *Tourism Economics*, 26(5), 731-733.
8. Ahn, Y. J. (2018). Recruitment of Volunteers Connected with Sports Mega-Events: A Case Study of the PyeongChang 2018 Olympic and Paralympic Winter Games. *Journal of Destination. Marketing & Management*, 8, 194-203.
9. Ahn, Y., Lee, S. K., & Lee, S. M. (2020). Do Some Travel Purposes Lead to More Tourist Expenditure Patterns than Others? Evidence from an Almost Ideal Demand System (AIDS) Analysis. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 25, 902-913.
10. Бабић, Д. (2004). *Прича о српској труби*. Београд: Београдска књига.
11. Bakar, N. A., & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
12. Бакић, О. (2002). *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*. Београд: Економски факултет.
13. Ваšan, L., Капеš, J. & Каменеčki, А. (2021). Zadovoljstvo turista kao pokretač unaprjeđenja marketinških aktivnosti destinacije: primjer opatijske rivijere *Market-Tržište*, 33(1), 93-112.
14. Beerli, A. & Martin, J. D. (2004). Tourists' characteristics and the perceived image of tourist destinations: a quantitative analysis – a case study of Lanzarote, Spain. *Tourism Management*, 25(5), 623-636.
15. Белиј, С., Недељковић, Д. & Јовић, Д. (2014). *Предео изузетних одлика Власина*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
16. Venur, A. M. & Bramwell, B. (2015). Tourism product development and product diversification in destinations. *Tourism management*, 50, 213-224.
17. Бјелјац Ж. (2006). *Теоријско методолошке основе манифестационог туризма*. Посебна издања Географског Института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 67.
18. Вјелјас, Ж. & Ћурчић, Н. (2007). Turističke manifestacije na prostoru Zapadnog Pomoravlja. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 87(2), 228-240.
19. Вјелјас, Ж. & Ћурчић, Н. (2010). Turizmološka valorizacija etnografskih manifestacija u Srbiji. *Etnoantropološki problemi*, 5(3), 227-242.
20. Bosnić, D. (2009). *Prirodna blaga Srbije. Nacionalni parkovi i druga zaštićena područja naše zemlje*. Beograd: Mladinska knjiga.

21. Botha, C., Crompton, J. L. & Kim, S. (1999). Developing a Revised Competitive Position for Sun/Lost City, South Africa. *Journal of Travel Research*, 37, 341–352.
22. Bratić, M., Petrović, J. & Živković, J. (2011). Stanje i perspektive razvoja turizma na prostoru Stare planine. *Economic Themes*, 49(2), 323-337.
23. Братић, М. М. (2016). *Улога планинских туристичких центара у укупном туризму Србије*. Докторска дисертација. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет.
24. Bratić, M., Lesjak, M., Radivojević, A., Đordjević, M. & Đorđević, M. (2022). Analysis of seasonal movement in mountain centers of Serbia, with a special overview of Kopaonik. *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, 55, 1-10.
25. Braun, V. & Soskin, M. (2008). *Theme park pricing in a new century: the central Florida market revisited*. In A. Fyall, B. Garrod, A. Leask, & S. Wanhill (Eds.), *Managing visitor attractions* (2nd ed.). Oxford: Elsevier.
26. Briedenhann, J. & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism management*, 25(1), 71-79.
27. Bui, T. H. L. & Perez, G. S. A. (2010). Destination branding: the comparative case study of Guam and Vietnam. *Journal of International Business Research*, 9, 95-113.
28. Bulatović, A. (2002). A stone mould from Klinovac. *Starinar*, 52, 139-144.
29. Булатовић, А. (2005). Керамика брњичке културне групе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици. *Зборник народног музеја, XVIII-1, серија: Археологија*, 175-190.
30. Булатовић, А. (2007). Басен Јужне Мораве у прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. *Старинар*, 57, 57-82.
31. Булатовић, В. (2019). *Бања Краљице Драге (Врањска Бања)*. Врање: Народни музеј.
32. Булатовић, В. (2019). *Врањска Бања*. Врање: Народни музеј.
33. Burrough, P. A., McDonnell, R. A. & Lloyd, C. D. (2015). *Principles of geographical information systems*. Oxford: University press.
34. Byrd, E. T., Bosley, H. E. & Dronberger, M. G. (2009). Comparisons of stakeholder perceptions of tourism impacts in rural eastern North Carolina. *Tourism Management*, 30(5), 693-703.
35. Varra, L., Buzzigoli, C. & Loro, R. (2012). Innovation in destination management: Social dialogue, knowledge management processes and servant leadership in the tourism destination observatories. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 41, 375-385.
36. Васиљевић, М., Кезела, Б., Балић, М. (1997). *Физичко-хемијске карактеристике воде акумулације Власинско језеро*. Београд: Биолошки факултет.
37. Весић, М. Д. (2021). *Манифестациони мотиви у функцији развоја иностраног туризма у Србији*. Докторска дисертација, Географски факултет: Универзитет у Београду.
38. Vetitnev, A., Romanova, G., Matushenko, N. & Kvetenadze, E. (2013). Factors Affecting Domestic Tourists' Destination Satisfaction: The Case of Russia Resorts. *World Applied Sciences Journal* 22(8), 1162-1173.
39. Витас, М. (2020). *Врањско музичко наслеђе*. Београд и Врање: Завод за проучавање културног развитка.
40. Влаисављевић, М. & Митић, И. (2020). Теле кула и бој на Чегру у Зборнику народног музеја Ниш. *Лесковачки зборник*, 60, 287-294.
41. Вранић, И. (2009). Теоријско-методолошки проблеми тумачења керамичког материјала са локалитета Кале у Кршевици. *Зборник Народног музеја-серија: Археологија*, (19-1), 163-204.

42. Vujanović, V. & Teofilović, M. (1983). *Banjske i mineralne vode Srbije*. Belgrade: National Library of Serbia.
43. Vujić, S. (2008). *Materijalna osnova turizma-stvaranje materijalne osnove nove turističke destinacije*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
44. Vujić, S., Cvijanović, D. & Štetić, S. (2012). *Destinacijski koncept razvoja turizma*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
45. Вукановић, Т. (1978). *Врање - етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од турака 1878*. Врање: Раднички универзитет у Врању.
46. Вукановић, Т. (1966). *Бујановац*. Посебан отисак из врањског гласника књига IV.
47. Вукановић, Т. (1966). *Прешево*. Посебан отисак из врањског гласника књига II.
48. Вукановић, Т. (1967). *Врањски гласник III*. Врање.
49. Вукановић, Т. (1968). *Владичин Хан*. Врање: Посебан отисак из врањског гласника књига II.
50. Вукановић, Т. (1987). *Музичка култура у старом Врању*. Врање: Нова Југославија.
51. Vučković, J. (2015). Uticaj uslužnog ponašanja zaposlenih na kvalitet usluga. *Turističko poslovanje*, 15, 135-143.
52. Гавриловић, Ј. & Дукић, Д. (2002). *Реке Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
53. Galdini, R. (2007). Tourism and the city: opportunity for regeneration. *Tourismos: an international multidisciplinary journal of tourism*, 2 (2), 95-111.
54. Garau, C. (2015). Perspectives on Cultural and Sustainable Rural Tourism in a Smart Region: The Case Study of Marmilla in Sardinia (Italy). *Sustainability*, 7, 6412-6434.
55. Gartner, W. C. (1996). *Tourism development: Principles, processes, and policies*. Van Nostrand Reinhold Company.
56. Geić, S. (2011) *Menadžment selektivnih oblika turizma*. Split: Sveučilište u Splitu.
57. George, D. & Mallery, P. (2021). *IBM SPSS statistics 27 step by step: A simple guide and reference*. Routledge.
58. Getz, D. & Brown, G. (2006). Critical success factors for wine tourism regions: a demand analysis. *Tourism management*, 27(1), 146-158.
59. Ginting, N., Rahman, N. V. & Nasution, A. D. (2017). Increasing tourism in Karo District, Indonesia based on place identity. In *5 th AMER International Conference on Quality of Life, Bangkok, Thailand*, 177-184.
60. Ginting, N. & Halim, S. (2019). Facilities' Arrangement of Tourism Area in Lumban Suhi-suhi Village Based on Environmental Element Approach (Sustainable Tourism). *Asian Journal of Behavioural Studies*, 4(17), 15-28.
61. Golob, M., Sirotić, T. & Golob, M. (2014). Istraživanje kvalitete i razine zadovoljstva turista turističkom ponudom. *Zbornik veleučilišta u Rijeci*, 2(1), 27-40.
62. Goossens, C. (2000). Tourism information and pleasure motivation. *Annals of Tourism Research*, 27, 301-321.
63. Грчић, Ј. & Грчић, М. (2007). Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине. *Гласник Српског географског друштва*, 87(1), 149-162.
64. Gunn, C. A. (1988). *Tourism Planning*. 2d ed. New York: Taylor & Francis.
65. Gunn, C. A. (1997). *Vacation scape: Developing tourist areas*. New York: Taylor & Francis.
66. Gunn, C. A. & Var, T. (2002). *Tourism planning: Basics, concepts, cases*. New York: Taylor & Francis.

67. Dalimunthe, D. Y., Valeriani, D., Hartini, F. & Wardhani, R. S. (2020). The readiness of supporting infrastructure for tourism destination in achieving sustainable tourism development. *Society*, 8(1), 217-233.
68. Damjanović, A. & Ristić, Z. (2017). Savremeni trendovi koji utiču na izbor turističke destinacije. *Visoka škola akademskih studija „Dositej”*, 345-351.
69. Dann, G. (1977). Anomie, ego-enhancement and tourism. *Annals of Tourism Research*, 4(4), 184-194.
70. Danca, A. C. (2005). SWOT analysis. Available at: website–www. sfrancis. edu.
71. Dancausa Millán, M. G., Millán Vázquez de la Torre, M. G. & Hernández Rojas, R. (2021). Analysis of the demand for gastronomic tourism in Andalusia (Spain). *PloS one*, 16(2), 1-23.
72. Defert, P. (1972). *Les ressources et les activités touristiques, Essai d'intégration, Les cahiers du Cet (Centre d'études en tourisme)*, Série C, (19), Marseille: Université d'Aix.
73. Defert, P. (1973). *Le tourisme: réflexions et mise en oeuvre*. Fondation pour la recherche sociale.
74. DeVellis, R. F. (2003). *Scale development: Theory and application* (2nd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
75. Dojčinović, V. (2005). *Kulturni turizam–menadžment i razvojne strategije*. Beograd: Klio.
76. Dragičević, P. (2011). Povelja „Carice” Jevdokije i njenog sina Konstantina o darivanju Hilandaru njihove baštinske crkve u Arhiljevici. *Stari srpski arhiv*, 10, 87-102.
77. Дукић, Д. (1978). *Воде Србије*. Посебна издања, 44. Београд: Српско географско друштво
78. Dumas, G., Lebeau, J. & Perottino, F. (2012). Secondary facial trauma linked to mountain sports. *Inter Bloc*, 31, 45–50.
79. Дукић, Д. (1981). *Климатологија*. Београд: Научна књига.
80. Дуцић В. & Анђелковић Г. (2005). *Климатологија – Практикум за географе*. Београд: Географски факултет.
81. Дуцић В. & Радовановић М. (2005). *Клима Србије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
82. Dwyer L. & Kemp, S. (2003). Closure of an ecolodge: a failure of strategic management? *Journal of Pacific Studies*, 26(1-2), 51-75.
83. Ђидић, П. (2008). *Тврђаве и остаци утврђених градова*, Београд: ЈП „Београдска тврђава”.
84. Evans, N., Campbell, D. & Stonehouse, G. (2003). *Strategic Management for Travel and Tourism*. Oxford: Butterworth-Heinemann, UK.
85. Elsensohn, F. (2017). Treatment of casualties in hostile environments: Emergency medicine in mountain sports. *Extreme Sports Medicine*, 77-96.
86. Zakić, L. (2006). Perspektive razvoja turizma za mlade u Novom Sadu – primer muzičkog festivala EXIT. *Turizam*, 10, 48–49.
87. *Закон о потврђивању Конвенције о биолошкој разноврсности*, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, бр. 11/2001.
88. *Закон о потврђивању Конвенције о биолошкој разноврсности*, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, бр. 11/2001.
89. *Закон о потврђивању Конвенције о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта (Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats) (Bern, 1979)*, „Службени гласник РС – Међународни уговори”, бр. 102/2007.
90. *Закон о туризму*, „Службени гласник РС”, бр. 17/2019.

91. Закон о заштити природе „Службени гласник РС”, бр. 36 од 15. маја 2009, 88 од 23. новембра 2010, 91 од 3. децембра 2010 - исправка, 14 од 22. фебруара 2016, 95 од 8. децембра 2018 - др. закон, 71 од 15. јула 2021.
92. Златановић, М. (1970). *Врањске легенде I*. Врање: Раднички универзитет.
93. Златановић, М. (2014). *Речник говора југа Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*. Врање: Учитељски факултет.
94. Ivković, V. & Brezo, B. (2021). Percepcija lokalnog stanovništva o atraktivnosti Jahorine kao turističke destinacije u ljetnom periodu. *Jahorina Business Forum 2021 / Jahorinski poslovni forum 2021*, 405-416.
95. Илић, О. (2009). Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша. Ниш и Византија. VIII Симпозијум, *Зборник радова. 111-125*.
96. Inskoop, E. (1991). *Tourism planning: An integrated and sustainable development approach*. New York: John Wiley & Sons.
97. Iso-Ahola, S. E. (1982). Toward A Social Psychological Theory of Tourism Motivation: A Rejoinder. *Annals of Tourism Research*, 9(2), 256–262.
98. Jajić, J., Tišma, S. & Perić, D. (2015), Значај фитнес кампова за развој спортског туризма. *Tims. Acta: naučni časopis za sport, turizam i velnes*, (9)2, 179-187.
99. Јовић, Г. (2006). *Општа туристичка географија I*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске.
100. Јовић, Г., & Пецељ, М. (2007). *Значај проучавања климе за туристе*. Пале: Филозофски факултет.
101. Јовић, З. (1986). *Turistička geografija*. Beograd: Turistička štampa.
102. Јовић, З. (1989). *Turistička geografija*. Beograd: Naučna knjiga.
103. Јовић D. (2002). *Menadžment turističke destinacije*. Želnid, Beograd.
104. Јовић, D. & Brankov, J. (2009). Turističke atrakcije-ključni elementi turističke resursne osnove. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 89(1), 3-20.
105. Johns, N. & Gyimothy, S. (2002). Mythologies of a theme park: an icon of modern family life. *Journal of Vacation Marketing*, 8(4), 320–331.
106. Кадијевић, А. (2012). Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012), од заборав до обнове. *Лесковачки зборник*, 52, 155-163.
107. Karanfilovski, D. (1977). A growth of tourism and spatial dispose of the SR of Macedonia, Geography of tourism and regional planning. *Geographica Slovenica*, 5, 79-100.
108. Кицошев, С. & Голубовић, П. (2004). *Геодемографија*. Природно-математички факултет: Универзитет у Нишу.
109. Ковачевић, В. & Plavša, J. (2011). The attitudes of local people about creating sports-recreational tourist offer in Šajkaška. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 91(3), 91-115.
110. Ковачевић, Б. (2014). *Туризам Шајкашке*. Докторска дисертација. Природно-математички факултет: Универзитет у Новом Саду.
111. Kozak, M. & Rimmington, M. (2000). Tourist Satisfaction with Mallorca, Spain as an Off-Season Holiday Destination. *Journal of Travel Research*, 38(3), 260-269.
112. Kosar, Lj. (2007). Prilagođavanje hotelijerstva savremenim oblicima turizma. *Turizam*, 11, 10-13.
113. Kostić, M., Lakićević, M. & Milićević, S. (2018). Sustainable Tourism Development of Mountain Tourism Destinations in Serbia. *Economics of Agriculture* 65(2), 843–857.
114. Krešić, D. (2007). Faktori atraktivnosti turističkih destinacija u funkciji konkurentnosti. *Acta turistica*, 45-82.

115. Krešić, D. & Prebežac, D. (2011). Index of destination attractiveness as a tool for destination attractiveness assessment. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 59(4), 497-517.
116. Krivošejev, V. & Rabasović, B. (2020). *Uvod u turizam sa osnovama ruralnog turizma-udžbenik sa praktikumom*. Valjevo: Udruženje domaćina Valjevo.
117. Kruger, M. & Saayman, M. (2016). A 3E typology of visitors at an electronic dance music festival. *International Journal of Event and Festival Management*, 7 (3), 219–236.
118. Кузмановић, Ј. (2008). *Тврђаве и остаци утврђених градова*. Београд: Публикација 7.
119. Kušen, E. (2001). Turizam i prostor. Klasifikacija turističkih atrakcija. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 9 (1 (21)), 1-12.
120. Kušen, E. (2002). *Turistička atrakcijska osnova*. Zagreb: Inštitut za turizam.
121. Kušen, E. & Tadej, P. (2003). Functional classification of tourism attractions. *Tourism (Zagreb)*, 51(4), 427-442.
122. Lawson, F. & Baud-Bovy, M. (1977). *Tourism and recreation development, a handbook of physical planning*. Boston: Architectural Press.
123. Leask, A. (2010). Progress in visitor attraction research: Towards more effective management. *Tourism management*, 31(2), 155-166.
124. Lee, T. J., Han, J. S. & Ko, T. G. (2020). Health-oriented tourists and sustainable domestic tourism. *Sustainability*, 12(12), 4988.
125. Leiper, N. (1990). Tourist attraction systems. *Annals of tourism research*, 17(3), 367-384.
126. Leiper, N. (2004). *Tourism Management*. 3rd edition, Pearson Education Australia: Frenchs Forest.
127. Lepirica, A. (2006). Geoekološke značajke doline gornjeg toka Une od Martin Broda do Pritoke. *Hrvatski geografski glasnik*, 68(2), 31-55.
128. Lew, A. A. (1987). A framework of tourist attraction research. *Annals of tourism research*, 14(4), 553-575.
129. Lew, A. A. (2000). *Encyclopedia of Tourism* (ur. J. Jafari). Routledge, London, New York.
130. Lew, A. A., Cheer, J. M., Haywood, M., Brouder, P. & Salazar, N. B. (2020). Visions of travel and tourism after the global COVID-19 transformation of 2020. *Tourism Geographies*, 22(3), 455-466.
131. Li, Y. N. & Wood, E. H. (2016). Music festival motivation in China: Free the mind. *Leisure Studies*, 35 (3), 332–351.
132. Longley, P. A., Goodchild, M. F., Maguire, D. J. & Rhind, D. W. (2005). *Geographic information systems and science*. New York: John Wiley & Sons.
133. Lovelock, C. H. & Wirtz, J. (2004). Services marketing: People, technology, strategy. 7th edition. *Journal of Services Marketing* 18 (5), 163-189.
134. Luthe, T., Wyss, R. & Schuckert, M. (2012). Network governance and regional resilience to climate change: empirical evidence from mountain tourism communities in the Swiss Gotthard region. *Regional Environmental Change*, 12, 839-854.
135. Марић, А. (2015). *Туристичка валоризација краљевских бања Србије*. Мастер рад. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет.
136. Марић, А. & Михајловић, А. (2015). Власотиначко виногорје – благодат за енологе и винољупце. *Ecologica*, 78 (22), 216-220.
137. Марић, А., Шаћировић, Д. & Шаћировић, С. (2017). Вински туризам у функцији привредног развоја општине Власотинце. *Ecologica*, 85, 109-114.

138. Marić Stanković, A. (2022). Material basis in the function of future tourist development of the Pčinja district. In *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja-TISC 7* (1), 112-130.
139. Marić Stanković, A., Radonjić, I., Petković, M. & Divnić, D. (2022). Climatic Elements as Development Factors of Health Tourism in South Serbia. *Sustainability*, 14(23), 15757.
140. Марковић, Ј. (1966). *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
141. Марковић, Ј. (1979). Бањске зоне у Југославије. *Зборник радова Географског института у Београду, свеска 20*.
142. Marković, J. (1988). *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost.
143. Марковић, Ј. & Павловић, М. А. (1995). *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*. Београд: Савремена администрација.
144. Мартиновић, Ж. & Голубовић, П. (2004). *Ерозивна геоморфологија*. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет.
145. MacCannell, D. (1976). *The Tourist*. New York: Schocken. In 1992 Empty Meeting Grounds: The Tourist Papers. New York: Routledge.
146. MacCannell, D. (1999). *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, 2nd edition. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
147. McKercher, B. & Chan, A. (2005). How Special Is Special Interest Tourism? *Journal of Travel Research*, 44, 21-31.
148. Маринковић Ј. (2012). *Врањска фразеологија са малим фразеолошким речником*. Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу.
149. Markus, Z., Perovic, D., Pekovic, S. & Popovic, S. (2019). Assessing tourist revisit intention through the sports and recreational services offered. *Business Systems Research: International journal of the Society for Advancing Innovation and Research in Economy*, 10(2), 141-150.
150. Мастер план с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру. (2007). Предлог завршног извештаја, Министарство економије и регионалног развоја Србије и Horwath HTL.
151. Master plan za turističku destinaciju Besna Kobila. (2009). Finalni izveštaj poslovnog Master plana, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja Srbije i Horwath HTL.
152. Mayer, K. (2002). Human resource practices and service quality at theme parks. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 14(4), 169–175.
153. Middleton, V. T., Fyall, A., Morgan, M. & Ranchhod, A. (2009). *Marketing in travel and tourism*. 4th Edition. Routledge: Taylor & Francis Group.
154. Milenković, J. (2018). Geoekološko vrednovanje Vučjanke metodom Indeksa rekreacijskog potencijala i bonitacije. *Zbornik radova mladih istraživača, Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja, Trebinje*, 43-50.
155. Mueller, H. & Kaufmann, E. L. (2001). Wellness tourism: Market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry. *Journal of Vacation Marketing*, 7(1), 5-17.
156. Milman, A. (2001). The future of the theme park and attraction industry: a management perspective. *Journal of Travel Research*, 40(2), 139-147.
157. Milošević, L. (2004). *Srbi o drugima (društvena udaljenost Srba od pripadnika drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa u jugoistočnoj Srbiji)*. *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije*

- na Balkanu*, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Sven, 95-112.
158. Milošević, S. (2011). Tendencije u urbanom turizmu. *TIMS Acta*, 5(1), 61-69.
 159. Minić, N. (2010). Geografski informacioni sistemi u oblasti turizma i njihova primena u marketingu turističke destinacije. *Singidunum revija*, 364.
 160. Mojić, J. (2012). Позиционирање простора Јужне Србије у цињу туристичког развоја. *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 41, 139-151.
 161. Mojić, J. (2016). Валоризација економско-географских ресурса Јужне Србије у функцији туристичког развоја. Докторска дисертација. Економски факултет: Универзитет у Нишу.
 162. Morrison, A. (2002). *Hospitality and Travel Marketing*, 3rd Edition, Albany, New York, USA: Delmar Thomson Learning.
 163. Moutinho, L. (2000). *Strategic Management in Tourism*. Wallingford: CABI Publishing.
 164. Mušanović, J. (2020). Modeliranje utjecaja ugleda turističke destinacije prisutnog u društvenim medijima na zadovoljstvo turista. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 8(1), 77-101.
 165. Николић, Т. Р. (1903). *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве. Антропогеографска испитивања, Насеља српских земаља*. књ. II. Београд: Српска краљевска академија.
 166. Nešić, D., Pavićević, D. & Mijatović, M. (2007). The results of new studies of the Samar cave system, Eastern Serbia. *Zaštita prirode*, 57(1-2), 63-77.
 167. Nicolau, J. & Más, F. (2006). The influence of distance and prices on the choice of tourist destinations: the moderating role of motivations. *Tourism Management*, 27 (5), 982-996.
 168. Nikočević, L. (2008). *Održivi razvoj kulturnog turizma Istre*. Srce Istre: Kultura i baština Istre, Razvoj prekograničnih turističkih itinerera u urbanim i ruralnim područjima Istre.
 169. Орачић, В. Т. (2011). Приједлог концепта истраживања викендаштва у рецептивном викендашком подручју. *Croatian Geographical Bulletin*, 73(1), 181-196.
 170. Остојић, Е. (2004). *Врање на раскришћу*. Врање: Плутос.
 171. Павловић, М. (2019). *Географске регије Србије 2 – Планинско-котлинско-долинска макрорегија*, Географски факултет: Универзитет у Београду.
 172. Павловић, Т., Мирјанић, Д. & Милосављевић, Д. (2018). *Електроенергетика у Србији и Републици Српској*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
 173. Павловић, Т. Радоњић Митић, И. & Марић Станковић, А. (2022). *Туристички и електроенергетски потенцијали Власинске микрорегије*. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет.
 174. Page, S. J. & Connell, J. (2009). *Tourism – a modern synthesis*. 3rd edition. Andover: South-Western Cengage Learning.
 175. Page, S. J., & Connell, J. (2020). *Tourism: A modern synthesis*. Routledge.
 176. Pallant, J. (2011). *SPSS survival manual: A step by step guide to data analysis using the SPSS program*. 4th Edition. Berkshire: Allen & Unwin.
 177. Pansiri, J. (2014). Tourist Motives and Destination Competitiveness: A Gap Analysis Perspective. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 15(3), 217-247.
 178. Pandžić, A. J. (2017). Uticaj stavova i motiva turista na formiranje identiteta Vojvodine kao turističke destinacije. *Poslovna ekonomija*, 11(1), 230-252.
 179. Parma, I. P. G. (2013). Kajian Perencanaan Penataan Daya Tarik Wisata Pelabuhan Buleleng. *Jurnal Perhotelan Undiksha*, 10(2), 1-17.

180. Pearce, P. L. (2005). *Tourist behaviour: Themes and conceptual schemes*. Clevedon, Channel View, str. 256, In: Nowacki, M. (2013) *The Determinants of Satisfaction of Tourist Attractions` Visitors*. Poznan, *Active*, 18-19.
181. Perić, G. & Gašić, M. (2012). *Strateški pravci razvoja turizma u opštini Kuršumljija (Strategic Directions of Tourism Development in the Municipality of Kuršumljija)*. *Zbornik radova VII Međunarodni naučni skup mediteranski dani „Turizam: Izazovi i mogućnosti” 20, Trebinje*, 1-9.
182. Перић, Г. (2014). *Награђивање у функцију повећања задовољства и мотивације запослених у бањским туристичким центрима*. Специјалистички академски рад. Факултет организационих наука: Универзит у Београду.
183. Perić, G. (2015). *Materijalna baza razvoja turizma na prostoru topličkog okruga*. In *Synthesis 2015-International Scientific Conference of IT and Business-Related Research*. Singidunum University, 494-498.
184. Перић, Г., Гашић, М., Стојиљковић, М. & Ивановић, В. (2015). *Задовољство запослених у бањским туристичким дестинацијама Србије*. *BizInfo (Blace) Journal of economics, management and informatics*, 6(2), 1-15.
185. Перић, С. & Булатовић, А. (2016). *Археолошка истраживања на аутопуту Е75: 2011-2014*. Београд: Археолошки институт.
186. Pessot, E., Spoladore, D., Zangiacomì, A. & Sacco, M. (2021). *Natural resources in health tourism: A systematic literature review*. *Sustainability*, 13(5), 2661.
187. Petz, B. (1981). *Osnovne statističke metode za nematematiccuare*. Zagreb: SNL.
188. Petrić, L. & Mikulić, D. (2009). *Uloga kulturnog turizma u procesu urbane regeneracije*. *Acta Turistica Nova*, (3)5-26.
189. Петровић, Д. & Манојловић, П. (2003). *Геоморфологија*. Београд: Географски факултет.
190. Петровић, М., Ђорђевић, Ј., Јовичић, А., Марковић, Ј. & Лешчешен, И. (2012). *Туризам и просторно планирање: Студија случаја Власинско језеро*. *Зборник радова Департамана за географију, туризам и хотелијерство*, 41, 192-209.
191. Пецељ, М., Пецељ–Пурковић, Ј. & Пецељ, М. (2015). *Геоекологија*. Географски факултет: Универзитет у Београду.
192. Pickton, D. W. & Wright, S. (1998). *What's swot in strategic analysis?* *Strategic change*, 7(2), 101-109.
193. Попеску, Ј. (2011). *Менаџмент туристичке дестинације*. Београд: Универзитет Сингидунум.
194. *Правилник о критеријумима за издвајање типова станишта, о типовима станишта, осетљивим, угроженим, ретким и за заштиту приоритетним типовима станишта и о мерама заштите за њихово очување*, „Службени гласник РС”, бр. 35/2010.
195. *Правилник о проглашењу и заштити строго заштићених и заштићених дивљих врста биљака, животиња и гљива*, „Службени гласник РС”, бр. 5/2010, 47/2011 и 32/2016.
196. *Предео изузетних одлика „Долина Пчиње”*, Студија заштите (2018). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
197. Pirija, D. (2003). *Standardi u turističkom ugostiteljstvu*. Šibenik: Visoka škola za turizam.
198. Prikryl, F. (1971). *Aménagement touristique du territoire*. Marseille: Centre d'Etudes du Tourisme, Université d'Aix-Marseille.
199. *Просторни план подручја посебне намене „Власина”*, „Службени гласник РС” број 100/2003.
200. *Просторни план подручја посебне намене слива акумулације „Првонек”*. (2018). *Нацрт пословног плана*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

201. Просторног плана подручја посебне намене предела изузетних одлика „Власина”. (2019). Београд: Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре.
202. Просторни план Републике Србије од 2021.-2035. године.(2021). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
203. Протић, Д. (1995). *Минералне и термалне воде Србије* (посебно издање, књ. 17). Београд: Геоинститут.
204. Pryce-Jones, J. & Lindsay, J. (2014). What happiness at work is and how to use it. *Industrial and Commercial Training*, 46 (3), 130- 134.
205. Rabotić, B. (2010). Teorijski koncepti turističke atrakcije. *Singidunum Revija*, 7(2), 233-245.
206. Rabotić, B. (2013). City break putovanja–selektivni oblik turizma. *Hotel Link*, 21-22.
207. Raimkulov, M., Juratungunov, H., & Ahn, Y. J. (2021). Destination attractiveness and memorable travel experiences in silk road tourism in Uzbekistan. *Sustainability*, 13(4), 2252.
208. Ракићевић Т. (1986). Клима као туристичка вредност Србије. *Зборник радова института за географију ПМФ*, 33, 59-69.
209. Ранђеловић, В. (1994). *Геоботаничка студија Власинске тресаве*. Магистарска теза. Биолошки факултет: Универзитет у Београду.
210. Ранђеловић, В. & Златковић, Б. (2010). *Флора и вегетација Власинске висоравни*. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет.
211. Regional Development Strategy for the Jablanica and Pčinja Districts 2008-2012. (2008). Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga.
212. Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.1065/48 од 29.06.1948.
213. Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр. 1057/48 од 29.06.1948.
214. Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.185/49 од 02.02.1949.
215. Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.196/50 од 02.03.1950.
216. Решење Републичког завода за заштиту споменика културе Београд бр. 169/2 од 07.09.1965.
217. Ritchie, J. V. & Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination: A sustainable tourism perspective*. Oxfordshire: Cabi Publishing.
218. Родић, Д. П. & Павловић, М. (1994). *Географија Југославије I*. Београд: Савремена администрација.
219. Romelić, J. & Tomić, P. (2004). Geografske činjenice i turističke atraktivnosti u prostoru–relacije i identifikacije. *Turizam*, 8, 12-15.
220. Ромелић, Ј. (2008). *Туристичке регије Србије*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
221. Ryan, C. & Savard, J. (2004). The zoo as an ecotourism attraction – visitor reactions, –perceptions and management implications: the case of Hamilton Zoo, New Zealand. *Journal of Sustainable Tourism*, 12(3), 245-266.
222. Summut-Bonnici, T. & Galea, D. (2015). *PEST Analysis*. In Wiley Encyclopedia of Management. Hoboken, New Yorck: John Wiley & Sons.
223. Seraphin, H. & Dosquet, F. (2020). Mountain tourism and second home tourism as post COVID-19 lockdown placebo? *Worldwide hospitality and tourism themes*, 12(4), 485-500.

224. Симоновић, Р. М. (2013). *Друштвена историја Врања, од краја 19. до краја 20. века*. Врање: Историјски архив, „31. јануар”.
225. Smith, S. L. J. (1994). The Tourism Product. *Annals of Tourism Research*, 21(3), 582-595.
226. Спасојевић, М. & Шушић, В. (2005). *Економска географија*. Економски факултет: Универзитет у Нишу.
227. Spilanis, I. & Vayanni, H. (2003). Sustainable Tourism: Utopia or Necessity? The Role of New Forms of Tourism in the Aegean Islands, *Journal of Sustainable Tourism* 00(0), 1-23.
228. Stamenković, P. (2011). Turistička valorizacija antropogenih potencijala grada Leskovca. *Tematski zbornik „Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope”*, 303-315.
229. Стаменковић, П. (2017). *Конкурентност Јабланичког округа као туристичке дестинације*. Докторска дисертација. Природно-математички факултет Универзитет у Новом Саду.
230. Станковић, С. (1995). Клима као туристичка вредност. *Гласник Српског географског друштва*, 75(2), 61-70.
231. Станковић, С. & Лаушевић, Р. (1997). *Власинско језеро – хидробиолошка студија*. Биолошки факултет Универзитет у Београду.
232. Станковић, С. (2005). *Језера Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
233. Станковић, С. & Павловић, С. (2005). Бањски и планински туризам Србије. *Зборник радова Географског факултета*, 53, 75–90.
234. Станковић, С. (2008). *Туристичка географија*. Београд: Завод за уџбенике.
235. Станковић, С. (2009). *Бање Србије*. Београд: Завод за уџбенике.
236. Стевановић, В. (1999). *Црвена књига флоре Србије I*. Београд: Министарство за животну средину, Биолошки факултет – Универзитет у Београду и Завод за заштиту природе Србије.
237. Стојадиновић, Д. (2013). *Водопади Србије - Енциклопедијски туристички водич*. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”.
238. Stojiljković, D., Sakić, S. & Mitić, N. (2015). *Stvaranje depozita u instalacijama sa geotermalnom vodom, tretman geotermalne vode elektromagnetskim poljem promenljive učestanosti u cilju sprečavanja stvaranja depozita*. Tehnološki fakultet u Leskovcu: Univerzitet u Nišu.
239. Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године. (2016). Влада Републике Србије, Министарство трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије.
240. Sharma, G. D., Thomas, A. & Paul, J. (2021). Reviving tourism industry post-COVID-19: A resilience-based framework. *Tourism management perspectives*, 37, 100786.
241. Scheyvens, R. (2002). *Tourism for development. Empowering Communities*. New Jersey: Prentice Hall.
242. Swarbrooke, J. (2001). Key challenges for visitor attraction managers in the UK. *Journal of Retail & Leisure Property*, 1, 318-336.
243. Swarbrooke, J. & Page, S. J. (2012). *Development and management of visitor attractions*. London: Routledge.
244. Terzić, I. & Bugarčić, S. (2008). *Narodne nošnje Srba: Serbian folk costumes*. Autorsko izdanje.
245. Tipurić, D. (1999). *Konkurentska sposobnost poduzeća*. Zagreb: Sinergija.
246. Todorović, M. & Štetić, S. (2009). *Ruralni turizam*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.

247. Тодоровић, Н. & Јовичић, Д. (2016). Фактори мотивације омладинских туриста који посећују Београд. *Зборник географског института „Јован Цвијић – САНУ*, 1-17.
248. Tomić, S., Leković, K. & Dakić, S. (2016). Quantitative analysis of consumer loyalty to the tourist destination. *Ekonomski pogledi*, 18(4), 1-10.
249. Tomić, S., Leković, K. & Stoiljković, A. (2018). Uticaj motiva na ishode putovanja - koncept Slow turizma. *International Journal of Economic Practice and Policy*, 2, 68-82.
250. Tomić, S., Grubor, A. & Leković, K. (2020). Analiza elemenata kognitivne komponente inidža ruralne turističke destinacije. In *Đerić, B.(Ured.). IX naučna konferencija sa međunarodnim učešćem Jagorinski poslovni forum*. Ekonomski fakultet Pale, 377-384.
251. Tomka, D. (2006). *Osnove turizma, građa za pripremu ispita*. Novi Sad: Fakultet za sport i turizam TIMS.
252. Тошић, Б., Лукић, В. & Ћирковић, М. (2005). Насеља неразвијених подручја Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић*, 59(2), 1-19.
253. Trauer V. (2006). Conceptualizing special interest tourism – farmeworks for analysis. *Tourism Management*, 27(2), 183-200.
254. Трифуновски, Ј. (1951). Прешево. *Гласник српског географског друштва*, 31(2).
255. Трифуноски, Ј. (1962, 1963). Врањска котлина. *Антропогеографска испитивања*, књ. 1–2. Посебан део. Скопје.
256. Tureac, C. E. & Turtureanu, A. (2010). Types and forms of tourism. *Acta Universitatis Danubius. Œconomica*, 4(1), 92-102.
257. *Туристички водич Лесковца и околине* (1986). Загреб: Туристкомерц.
258. Турјачанин, В. & Чекрлија, Ђ. (2006). *Основне статистичке методе и технике у СПСС-у – Примена СПСС-а у друштвеним наукама*. Бања Лука: Центар за културни и социјални поправак.
259. Уредба о заштити предела изузетних одлика Долина Пчиње, „Службени гласник РС”, бр. 55 од 31. децембра 1996, 2 од 15. јануара 2003.
260. Уредба о утврђивању Регионалног просторног плана општина Јужног Поморавља, „Службени гласник РС”, бр. 83/2010.
261. Уредба о проглашењу Строгог резервата природе „Кукавица”, „Службени гласник РС”, број 107 од 8. октобра 2014.
262. Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2014. годину „Службени гласник РС”, број 104 од 1. октобра 2014.
263. Уредба о заштити Предела изузетних одлика „Власина”, „Службени гласник РС”, бр. 25/2018.
264. Уредба о проглашењу Строгог резервата природе „Јарешник”, „Службени гласник РС”, број 36/2019.
265. Uysal, M. & Jurovski, C. (1994). Testing the push and pull factors. *Annals of Tourism Research*, 21(4), 844–846.
266. Faulhaber, M., Flatz, M., Gatterer, H., Schobersberger, W. & Burtscher, M. (2007). Prevalence of cardiovascular diseases among alpine skiers and hikers in the Austrian Alps. *High Altitude Medicine & Biology*, 8(3), 245-252.
267. Fedosov, A., Mencarini, E., Woźniak, P., Knaving, K. & Langheinrich, M. (2016). Towards understanding digital sharing practices in outdoor sports. In *Proceedings of the 2016 ACM International Joint Conference on Pervasive and Ubiquitous Computing: Adjunct*. 861-866.
268. Fesenmaier, J., Fesenmaier, D. & Van Es, J. C. (1995). *The nature of Tourism Jobs in Illinois: Draft Report*. Urbana-Champaign: University of Illinois, Laboratory for Community and Economic Development.

269. Филиповић, М. & Томић, П. (1955). Горња Пчиња. *Српски етнографски зборник LXVIII, Расправе и грађа, 3*. Српска академија наука, одељење друштвених наука. Београд: Народна књига.
270. Ficarelli, S., Sendra, S., Parra, L. & Lloret, J. (2013). Congress and Meetings Tourism and Destination Brand. *The Fifth International Conference on Creative Content Technologies*, 1-14.
271. Hair, J., Black, W., Babin, B. & Anderson, R. (2010). *Multivariate Data Analysis – A Global Perspective*. 7th Edition, New Jersey: Upper Saddle River, Pearson education.
272. Han, J. S., Lee, T.J., & Ryu, K. (2018). The promotion of health tourism products for domestic tourists. *International Journal of Tourism Research*, 20, 137-146.
273. Napenciuc, C. V. & Condratov, I. (2007). Theoretical Framework for Quality Evaluation of Tourism-Related Websites Services. *Economy Informatics*, 1-4, 52-58.
274. Хаџи Васиљевић, Ј. (1900). *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.
275. Hill, N. & Alexander, J. (2003). *Pomiar satysfakcji i lojalności klientów. Kraków: Oficyna Eko-nomiczna Grupa Wolters Kluwer*. str. 355, In: Nowacki, M. (2013) *The Determinants of Satisfaction of Tourist Attractions` Visitors*. Poznan, Active, 18-19.
276. Xie, P. (2006). Developing industrial heritage tourism: a case study of the proposed Jeep museum in Toledo, Ohio. *Tourism Management*, 27(6), 1321-1330.
277. Holloway, J. C. (2006). *The Business of Tourism*. 7th Edition. London: Pearson Education.
278. Horvat, J. & Mijoč, J. (2019). *Istraživački SPSS*. Zagreb: Naklada Ljevak.
279. Hrabovski-Tomić, E. (2007). *Destinacije zdravstvenog turizma:(sa osvrtom na banje Vojvodine)*. Novi Sad: Prometej.
280. Централни регистар заштићених природних добара, „Службени гласник града Врања” 30/2014.
281. Централни регистар заштићених природних добара „Службени гласник града Врања” 8/2015.
282. Цвијић, Ј. (1896). Извори, тресаве и водопади у источној Србији, *Глас Српске Краљевске Академије*, LI, 18. 11-22.
283. Цветковић, Б. (2005). *Власинске хидроелетране*. Кладово: ЈП Ђердап.
284. Cava Jimenez, J. A., Millán Vázquez de la Torre, M. G. & Dancausa Millán, M. G. (2022). Enotourism in Southern Spain: The Montilla-Moriles PDO. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(6), 3393.
285. Cheng, T. H. & Tsai, C. G. (2016). Female listeners’ autonomic responses to dramatic shifts between loud and soft music/sound passages: a study of heavy metal songs. *Frontiers in Psychology*, 7, 1-11.
286. Chi, X., Lee, S.K. & Ahn, Y. (2020). Kiatkawsin, K. Tourist-Perceived Quality and Loyalty Intentions towards Rural Tourism in China. *Sustainability*, 12, 3614.
287. Croes, R. (2011). Measuring and explaining competitiveness in the context of small island destinations. *Journal of Travel Research*, 50(4), 431-442.
288. Crompton, J. L. (1979). Motivations for pleasure vacation. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 408-424.
289. Chamarro, A. & Fernández-Castro, J. (2009). The perception of causes of accidents in mountain sports: a study based on the experiences of victims. *Accident Analysis & Prevention*, 41(1), 197-201.
290. Chang, C. L., McAleer, M. & Ramos, V. A (2020). Charter for Sustainable Tourism after COVID-19. *Sustainability*, 2020, 12(9), 3671.
291. Челиковић, Б. (2016). *Власина и Крајиште – насеља, порекло становништва, обичаји*, Београд : Службени гласник САНУ.

292. Челиковић, Б. (2018). *Врањско Поморавље I, насеља, порекло становништва, обичаји*. Књига 38. Београд: Службени Гласник САНУ.
293. Черовић, С. (2002). *Стратегијски менаџмент туристичке привреде Србије*. Београд: Желнид.
294. Ćomić, Đ. & Pjevač, N. (1997). *Turistička geografija*. Београд: Savezni centar za unapređenje hotelijerstva-ugostiteljstva.
295. Ćomić, Đ. & Kosar, L. (2001). Globalne komunikacije i turizam. *Turizam*, 5, 27-29.
296. Šaćirović, D. (2022). *Istraživanje motivacije i demotivacije turista na primeru multi-atrakcijske destinacije*. Doktorska disertacija. Prirodno-matematički fakultet: Univerzitet u Novom Sadu.
297. Škare, M., Soriano, D. R. & Porada-Rochoń, M. (2021). Impact of COVID-19 on the travel and tourism industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 163, 120469.
298. Шпехар, П., Стаменковић, С. & Миладиновић-Радмиловић, Н. (2016). Заштитна ископавања на локалитету Давидовац-Црквиште. *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011-2014)*, 275-299.
299. Štetić S. (2007). *Posebni oblici turizma*, Београд: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
300. Štetić, S., Cvijanović, D. & Šimićević, D. (2014). *Posebni oblici turizma Dunavskog regiona Srbije*. Београд: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
301. Шушић, В. (2000). *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*. Докторска дисертација. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Природно-математички факултет.
302. Šušić, V. & Mojić, J. (2014). Kongresni turizam kao tržišna niša poslovnog turizma. *Ekonomске теме*, 52(4), 523-539.
303. Wanhill, S. (2000). Mines: a tourist attraction. Coal mining in industrial South Wales. *Journal of Travel Research*, 39(1), 60–69.
304. Weed, M. & Bull, C. (2012). *Sports tourism. Participants, policy and providers*. London: Routledge.
305. Wilson, S., Fesenmaier, D. R., Fesenmaier, J. & Van Es, J. C. (2001). Factors for success in rural tourism development. *Journal of Travel research*, 40(2), 132-138.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ ПОДАКА

1. ViaMichelin, <https://www.viamichelin.com>, приступано, 25.12.2022.
2. Google Maps, <https://www.google.com/maps>, приступано 16.01.2023.
3. Datasets - European Environment Agency - europa.eu, <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/eudem>, приступано 17.01.2023.
4. Завода за заштиту природе Србије (<https://www.zzps.rs/>), приступано 05.01.2023.
5. Завод за заштиту споменика културе Ниш, НКД на територији општине Трговиште, <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-poropstinama.html?view=article&id=263:spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-trgoviste&catid=82>, приступано 29.04.2022.
6. Завод за заштиту споменика културе Ниш, НКД на територији општине Прешево, <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-poropstinama.html?view=article&id=274:nkd-na-teritoriji-opstine-presevo&catid=82>, приступано 29.04.2022.
7. Завод за заштиту споменика културе Ниш, НКД на територији општине Бујановац, <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-poropstinama.html?view=article&id=254:spomenici-kulture-na-teritoriji-opstine-bujanovac&catid=82>, приступано 27.04.2022).
8. Завод за заштиту споменика културе Ниш, НКД на територији општине Владичин Хан, <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-poropstinama.html/spomenicikulture-na-teritoriji-opstine-vladicin-han&catid=82>, приступано 26.04.2022.
9. Завод за заштиту споменика културе Ниш, НКД на територији општине Врање, <http://www.zzsknis.rs/nepokretna-kulturna-dobra-podela-poropstinama.html/spomenici-kulture-na-teritoriji-gradavranja&catid=82>, приступано 26.04.2022.
10. Закона о заштити природе „Службени гласник РС” бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-исправка, 14/16 и 95/18 - др. закон и 71/2021; https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prirode.html, приступано 25. 02. 2022., приступано 25. 02. 2022.
11. Закон о туризму, „Службени гласник РС”, бр. 36 од 15. маја 2009, 88 од 23. новембра 2010, 99 од 27. децембра 2011 - др. закон, 93 од 28. септембра 2012, 84 од 6. октобра 2015, 83 од 29. октобра 2018 - др. закон, 17 од 14. марта 2019”. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/36/24/reg>, приступано, 30.01.2022.
12. Категоризацији објеката у Србији, <https://mtt.gov.rs/tekst/93/sektor-za-turizam.php>, приступано 30.01.2022.
13. Koridori Srbije-projekat jug, <https://koridorisrbije.rs/sr/projekat-jug>, приступано, 05.07.2021.
14. Meteoblue, <https://www.meteoblue.com/sr/vreme/vlasina>, приступано, 10.06.2022.
15. Methodological Notes to the Tourism Statistics Database, str. 23., <https://www.unwto.org/ethics-culture-and-socialresponsibility>, приступано 12.09.2022.
16. Одлука СО Врање бр.633-5/86-04 од 30.06.1986., Службени гласник СРС 47/87, <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=958>, приступано 27.04.2022.
17. Одлука СО Врање бр. 633-3/86-04 од 30.06.1992., Службени гласник СРС 47/87, <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=963>, приступано 26.04.2022.
18. Open Street Map базе са сајта: <https://www.openstreetmap.org/>, приступано, 15.01.2023.
19. План детаљне регулације централне зоне скијалишта Бесна Кобила (2014), <https://urbanizamvr.rs/images/mojPDF/016%20-%20000%20-%20Tekst-12.pdf>, приступано 17.06. 2023.

20. Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године. Вероисповест <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020301?languageCode=sr-Cyrl>, приступано 17.06.2023.
21. Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године. Матерњи језик <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020302?languageCode=sr-Cyrl>, приступано 17.06.2023.
22. Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, Национална припадност, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf>, приступано 03.05.2023.
23. Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године. Старост и пол, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234003.pdf>, приступано 17.06.2023.
24. Регистар нематеријалног културног наслеђа Србије, <https://nkns.rs/cyr>, приступано 23.09.2022.
25. Републички завод за статистику, публикација Општине и региони у Републици Србији, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202013047.pdf>, приступано 12.10.2021.
26. Републички хидрометеоролошки завод Србије, Метеоролошки годишњак 1, Климатолошки подаци, http://www.hidmet.gov.rs/https://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr_vranje.php, приступано 05.03.2023.
27. Републички геодетски завод. Гео Србија-отворени подаци. Национална инфраструктура геопросторних података, <https://opendata.geosrbija.rs/>, приступано 15.01.2023.
28. Putevi Srbije, <https://www.putevi-srbije.rs/index.php> , приступано, 14.02.2022.
29. Putevi Srbije, <https://www.putevi-srbije.rs/>. приступано, 14.02.2022.
30. Savezna Republika Jugoslavija savezni zavod za statistiku, „Demografska statistika 1990”, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1992/pdf/G19924001.pdf>, приступано 26.05.2022.
31. Службени гласник СРС 28/83; <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=869>, приступано 27.04.2022.
32. Службени гласник СРС 14/79. <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=744>, приступано 27.04.2022.
33. Службени гласник СРС 14/79, <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=746>, приступано 28.04.2022.
34. Службени гласник СРС 28/83, <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=870>, приступано 27.04.2022.
35. Службени гласник СРС 14/79. <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=745>, приступано 27.04.2022.
36. Skijanje u Srbiji, <https://www.skijanje.rs/ski-centri/srbija/besna-kobila/>, приступано 25.02.2022.
37. Skijanje u Srbiji, <https://www.skijanje.rs/vesti/vlasina-ski-staza-pejine-vodenice/>, приступано 25.02.2022.
38. Туристичка организација Врање, <https://turistickavranje.rs/>, приступано 10.05.2022
39. Туристичка организација Сурдулица, <http://www.tosurdulica.org/cir/>, приступано 11.05.2022.
40. <https://rs.srichinmoyraces.org/vlasinski-triatlon>, приступано, 11.05.2022.
41. <https://pss.rs/terenipp/devijacija-lebane-vucje-vranje-sveti-ilija/>, приступано 03.03.2023.
42. <https://pss.rs/terenipp/vlasotince-vlasinsko-jezero-vardenik-besna-kobila-sv-ilija-sv-prohor-pcinski/>, приступано 03.03.2023.
43. <https://en.eurovelo.com/ev11/serbia>, приступано 04.03.2023.
44. <http://www.stazeibogaze.info/>, приступано 14.06.2023.

СПИСАК ТАБЕЛА

- Табела 1.** Кушенова класификација туристичких атракција (модификовала ауторка према Кушеноу, 2002)
- Табела 2.** Општи подаци општина Пчињског округа
- Табела 3.** Средње вредности температура ваздуха по месецима између 1991. и 2020. године за град Врање
- Табела 4.** Средње максималне и минималне температуре ваздуха на Власинској висоравни између 2018. и 2020. године
- Табела 5.** Средње вредности месечне и годишње инсолације у h за период од 1991. до 2020. за град Врање
- Табела 6.** Средње брзине ветра (у m/s) по правцима између 1991. и 2020. за град Врање
- Табела 7.** Средње вредности количине падавина у mm и број дана са снегом по месецима између 1991. и 2020. за град Врање
- Табела 8.** Средње вредности влажности ваздуха у % по месецима између 1991. и 2020. године за град Врање
- Табела 9.** Физичко-хемијске карактеристике воде Власинског језера
- Табела 10.** Средње месечне температуре површинског слоја воде Власинског језера између 1995. и 2018. године
- Табела 11.** Површина ПИО „Власина” према степену заштите
- Табела 12.** Локалитети у режиму I степена заштите на подручју ПИО „Власина”
- Табела 13.** Локалитети у режиму II степена заштите на подручју ПИО „Власина”
- Табела 14.** Упоредни приказ укупног број становника и доминантне етничке групе (са преко 200 становника) у Пчињском округу, према пописима из 2011. и 2022. године
- Табела 15.** Приказ становништва према вероисповести и матерњем језику у Пчињском округу према попису из 2022. године
- Табела 16.** Упоредни приказ полно-старосне структуре становништва Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године
- Табела 17.** Упоредни приказ просечне старости становништва у општинама Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године
- Табела 18.** Упоредни приказ густине насељености у општинама Пчињског округа према пописима из 2011. и 2022. године
- Табела 19.** Запослена лица према секторима делатности у Пчињском округу у 2022. години
- Табела 20.** Упоредни приказ броја запослених у Републици Србији према броју запослених у Пчињском округу за 2021. годину
- Табела 21.** Структура основних смештајних капацитета у Пчињском округу
- Табела 22.** Структура комплементарних смештајних капацитета у Пчињском округу
- Табела 23.** Самостални угоститељски објекти у Пчињском округу
- Табела 24.** Планирани смештајни објекти у оквиру граница ПИО „Власина”
- Табела 25.** Преглед предвиђених туристичких зона у оквиру ПИО „Власина”
- Табела 26.** Туристички промет у Републици Србији и Пчињском округу између 1991. и 2020. године
- Табела 27.** Учешће туристичког промета Пчињског округа у укупном туристичком промету Републике Србије између 1991. и 2020. године (%)
- Табела 28.** Укупан број остварених туристичких долазака у општинама Пчињског округа између 1991. до 2020. године

- Табела 29.** Укупан број остварених туристичких ноћења у општинама у Пчињском округу између 1991. и 2020. године
- Табела 30.** SWOT анализа Пчињског округа као туристичке дестинације
- Табела 31.** PEST анализа Пчињског округа као туристичке дестинације
- Табела 32.** Бодовно оцењивање критеријума атрактивности локације и процене погодности локације
- Табела 33.** Погодност локације Пчињског округа за сваку интересну групу (тржиште, инвеститори и локалне заједнице)
- Табела 34.** Резултати квантитативне анализе Пчињског округа као туристичке дестинације
- Табела 35.** Категоризација подручја према методи Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације (ИРПБ)
- Табела 36.** Резултати вредновања Пчињског округа методом Индекса рекреацијског потенцијала и бонитације у циљу туристичке валоризације
- Табела 37.** Анализа социо-демографског профила туриста/испитаника у Пчињском округу
- Табела 38.** Анализа туриста/испитаника према општој информисаности и организацији путовања у Пчињском округу
- Табела 39.** Ставови туриста/испитаника о важним елементима за туристички развој у Пчињском округу као туристичке дестинације
- Табела 40.** Задовољство туриста/испитаника туристичком инфра и супраструктуром у Пчињском округу као туристичкој дестинацији
- Табела 41.** Задовољство туриста/испитаника услугама интерних стејхолдера у Пчињском округу
- Табела 42.** Опште задовољство посетом туриста/испитаника и намере о поновној посети и препоруци Пчињског округа као туристичкој дестинацији
- Табела 43.** Компаративни ставови туриста/испитаника о Пчињском округу као туристичкој дестинацији
- Табела 44.** Анализа социо-демографског профила интерних стејхолдера у Пчињском округу
- Табела 45.** Перцепције интерних стејхолдера о организацији и маркетингу у Пчињском округу
- Табела 46.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према облицима здравственог и бањског туризма у Пчињском округу
- Табела 47.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према облицима манифестационог туризма у Пчињском округу
- Табела 48.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према облицима градског туризма у Пчињском округу
- Табела 49.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према облицима спортско-рекреативног туризма у Пчињском округу
- Табела 50.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према условима за развој планинског туризма у Пчињском округу
- Табела 51.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према пословном и МІСЕ туризму у Пчињском округу
- Табела 52.** Перцепције интерних стејхолдера о могућности структурирања понуде према осталим облицима туризма у Пчињском округу
- Табела 53.** Кронбахов коефицијент поузданости за Упитник 1 (Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа на основу ставова туриста/испитаника)

- Табела 54.** Кронбахов коефицијент поузданости за Упитник 2 (Туристичка понуда и туристичка тражња у Пчињском округу као туристичке дестинације на основу ставова интерних стејкхолдера
- Табела 55.** Резултати Крушкал-Волисовог теста за испитивање **подхипотезе X_{1a}**
- Табела 56.** Резултати Крушкал-Волисовог теста за испитивање **подхипотезе X_{1б}**
- Табела 57.** Резултати Хи-квадрат теста за испитивање **подхипотезе X_{1г}**
- Табела 58.** Резултати Хи-квадрат теста за испитивање **Хипотезе 4 (X₄)**
- Табела 59.** Резултати Z теста разлика две пропорције на једном узорку за испитивање односа између две најбројније категорије („задовољни” и „неутрални”)
- Табела 60.** Резултати Ман-Витнијевог теста за испитивање **подхипотезе X_{1в}**
- Табела 61.** Резултати Ман-Витнијевог теста за испитивање главне **Хипотезе X₅ (X₅)**
- Табела 62.** Резултати Спирманове корелација за испитивање **подхипотезе X_{1д}**
- Табела 63.** Резултати Вилкоксоновог теста за испитивање **Хипотезе 2 (X₂)**
- Табела 64.** Резултати Вилкоксоновог теста за испитивање **Хипотезе 3 (X₃)**
- Табела 65.** Резултати t-теста за испитивање **подхипотезе X_{6a}**
- Табела 66.** Резултати t-теста за испитивање **подхипотезе X_{6б}**
- Табела 67.** Резултати једнофакторске анализе варијансе ANOVA за испитивање **подхипотезе X_{6в}**
- Табела 68.** КМО и Бартлетов тест сферичности – фактори туристичке понуде у Пчињском округу
- Табела 69.** ЕФА – трофакторска анализа 64 елемента туристичке понуде Пчињског округа као дестинације

СПИСАК КАРТА

- Карта 1.** Територијално простирање Пчињског округа у односу на Републику Србију, размер 1:1.900.000
- Карта 2.** Административна подела Пчињског округа, размер 1: 350 000
- Карта 3.** Положај Власинског језера према главним дисперзивним зонама
- Карта 4.** Положај планине Бесне Кобиле према главним дисперзивним зонама
- Карта 5.** Положај манастира Прохор Пчињски према главним дисперзивним зонама
- Карта 6.** Положај града Врања према главним дисперзивним зонама
- Карта 7.** Распоред природних (геоморфолошких и хидролошких) туристичких атракција у Пчињском округу
- Карта 8.** 3 D рељефна карта Пчињског округа
- Карта 9.** 2 D рељефна карта Пчињског округа
- Карта 10.** Заштићена природна добра на територији Пчињског округа
- Карта 11.** Територијално простирање ПИО „Власина” са I, II и III степеном заштите приказано
- Карта 12.** Положај археолошких локалитета на територији Пчињског округа
- Карта 13.** Територијални распоред историјског и градитељског наслеђа, музеја и спомен обележја и амбијенталних туристичких вредности на територији Пчињског округа
- Карта 14.** Територијални распоред верских објеката на територији Пчињског округа
- Карта 15.** Саобраћајна карта Пчињског округа

СПИСАК ГРАФИКОНА

- Графикон 1.** Кретање остварених туристичких долазака у Пчињском округу између 1991. и 2020. године
- Графикон 2.** Кретање остварених туристичких ноћења у Пчињском округу између 1991. и 2020. године
- Графикон 3.** Однос кретања броја туристичких долазака у општинама Пчињског округа између 1991. и 2020. године
- Графикон 4.** Однос кретања броја туристичких ноћења у општинама Пчињског округа између 1991. и 2020. године
- Графикон 5.** Примарни мотиви посете туриста/испитаника Пчињском округу
- Графикон 6.** Примарне активности посете туриста/испитаника Пчињском округу
- Графикон 7.** Најпосећенији локалитети у Пчињском округу од стране туриста/испитаника
- Графикон 8.** Истакнути примарни недостаци у Пчињском округу од стране туриста/испитаника
- Графикон 9.** Префериран смештај туриста током посете Пчињском округу према ставовима интерних стејкхолдера
- Графикон 10.** Примарне активности током боравка (посете) туриста у Пчињском округу према ставовима интерних стејкхолдера
- Графикон 11.** Најпосећеније туристичке атракције у Пчињском округу према ставовима интерних стејкхолдера
- Графикон 12.** Будући планови интерних стејкхолдера о туристичком развоју у Пчињском округу
- Графикон 13.** Укупне средње оцене анализираних облика туризма
- Графикон 14.** Дијаграм превоја (Screen Plot) за 64 елемента туристичке понуде Пчињског округа као дестинације

СПИСАК СЛИКА

- Слика 1.** Поглед на врх Бесне Кобил у пролеће
Слика 2. Поглед на Планинарски дом на Бесној Кобили, током зиме
Слика 3. Планина Дукат и поглед на Црноок
Слика 4. Кањон Казанђол
Слика 5. Поглед на палеовулканске купе Облик и Грот из атара села Солачка Сена
Слика 6. Врајји камен и ток реке Пчиње
Слика 7. Број сунчаних и облачних дана у месецу на Власинској висоравни између 2018. и 2020. године
Слика 8. Ружа ветрова града Врања
Слика 9. Ток Јужне Мораве уз Коридор 10 поред Бујановца
Слика 10. Ток Врле кроз Владичин Хан са погледом на највиши мост „Врла” на Коридору 10
Слика 11. Ток реке Пчиње поред манастира Прохор Пчињски
Слика 12. Водопад Дамјаник
Слика 13. Водопад Јастребов дол
Слика 14. Власинко језеро код плаже
Слика 15. Лисинско језеро код бране
Слика 16. Језеро Првонек код бране
Слика 17. Александровачко језеро
Слика 18. Парк у Врањској Бањи
Слика 19. Бујановачка Бања
Слика 20. Марково Кале
Слика 21. Турски хамам у Врању
Слика 22. Родна кућа Боре Станковића
Слика 23. Пашин конак у Врању
Слика 24. Бели мост у Врању
Слика 25. Манастир Прохор Пчињски
Слика 26. Манастир Паља
Слика 27. Саборна црква Свете Тројице у Врању
Слика 28. Црква Светог Илије на Власина Риду
Слика 29. Мапа Власинског триатлона самопревазилажења
Слика 30. Хотел Royal putnk
Слика 31. Конак манастира Прохора Пчињског
Слика 32. Millenium resort (некадашња Специјална болница за рехабилитацију)
Слика 33. Специјална болница за рехабилитацију „Бујановачка Бања”
Слика 34. Бунгалов за спавање у етно селу „Баба Спаска”
Слика 35. Бунгалови за спавање у етно селу „Виле Јефимија”
Слика 36. Интересне групе за квантитативну анализу Пчињског округа као туристичке дестинације
Слика 37. EuroVelo 11 – Источне европске руте кроз Пчињски округ у фази планирања

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Анкетни упитник 1. – Туристи

У оквиру израде докторске дисертације, докторанта Анђелине Марић Станковић, под називом „Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа“ спроводи се истраживање чији је саставни део и овај анкетни упитник. Анкета је анонимна, чији ће резултати послужити при изради докторске дисертације. Циљ овог анкетног истраживања је став туриста о комплементарности туристичке понуде и туристичке тражње дестинације Пчињског округа, али и њихова очекивања и задовољство дестинацијом. Хвала Вам што сте издвојили време, уложили знање и искуство у испуњавању овог анкетног упитника.

I СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИ ПОДАЦИ О ИСПИТАНИКУ

1. Пол

- Мушки
- Женски

2. Старост

- Млађи од 18 година
- 19–29 година
- 30–39 година
- 40–49 година
- 50–59 година
- 60–69 година
- Преко 70 година старости

3. Степен образовања

- Основна школа
- Средња школа
- Виша школа/Струковне студије
- Факултет/Основне студије
- Мастер/магистратура
- Докторат

4. Земља порекла _____

5. Национална припадност _____

6. Место сталног боравка? _____

7. Радни статус испитаника

- Ученик/Студент
- Радно неактиван (инвалид, домаћица, издржавано лице)
- Запослен/Самозапослен
- Пензионер
- Незапослен

II ИНФОРМИСАНОСТ, МОТИВАЦИЈА И ОРГАНИЗАЦИЈА ПУТОВАЊА

1. Најчешће путујем

- По Србији
- Ван Србије

2. Интензитет Ваших путовања

- Путујем веома ретко
- Путујем једном годишње
- Путујем више пута у току године

3. Да ли у скорије време планирате да поново посетите Пчињски округ?

- Да
- Не
- Можда

4. Да ли сте раније посетили Пчињски округ?

- Да (*уколико јесте, која места сте посетили?*):
- Власинско језеро
- Град Врање
- Манастир Прохор Пчињски
- Врањска Бања
- Бујановачка Бања
- Бесна Кобила
- Друго (*наведите која сте места посетили*) _____
- Не (*уколико нисте да ли планирате да посетите Пчињски округ и која места?*) _____

5. Пчињски округ је Ваша примарна дестинација приликом путовања?

- Да
- Не
- Држава/Место _____ (уколико није)

6. Колико дуго ћете се задржати у Пчињском округу?

- Кратка пауза/транзит;
- 1–2 дана;
- 3–5 дана;
- 6–7 дана
- Више од недељу дана.

7. Шта Вас је мотивисало да одаберете Пчињски округ као туристичку дестинацију?

- Природне лепоте
- Историјске и верске знаменитости
- Добра храна и пиће
- Добар смештај
- Посета родбини/пријатељима
- Одмор и релаксација
- Избор факултативних излета
- Забава
- Посао/конгреси
- Здравствени/бањски садржај
- Спорско - рекреативни садржај
- Иновације
- Радозналост

8. Како сте сазнали за ову дестинацију?

- Боравио/ла сам овде и раније
- Од пријатеља/рођака
- У туристичкој агенцији
- На сајму туризма
- Путем медија (реклама, магазина, друштвених мрежа, брошура)
- Друго (наведите други извор информисања) _____

9. На који начин је организован Ваш долазак у Пчињски округ?

- Сопственим превозом (аутомобил)
- Јавним превозом (аутобус, воз)
- Организацијом туристичке агенције
- Пословно
- Друго (наведите на који сте начин дошли) _____

10. Смештај током Вашег боравака у Пчињском округу био је?

- У хотелу
- У хостелу
- Код рођака/пријатеља
- У приватном смештају
- Једнодневни боравак
- Друго (наведите други тип смештаја) _____

11. Ваши трошкови путовања, смештаја и исхране били су?

- До 1000 динара
- Од 1001 до 5000 динара
- 5001 до 10000 динара
- Преко 10001 динара
- Не могу да одредим

12. Коју врсту смештаја сте/бисте преферирали током посете Пчињском округу?

- Шатор у природи
- Камп/бунгалов на Власинском језеру
- Викендице на Власинском језеру
- Планинарски дом на Бесној Кобили
- Стационар у Врањској Бањи
- Друго (наведите тип смештаја) _____

13. Због којих активности сте посетили / бисте посетили Пчињски округ?

- Планинарење на Бесној Кобили
- Брдски бициклизам
- Камповање
- Балнеотерапија
- Обилазак манастира, црква и културно-историјских споменика
- Спорт
- Музички фестивал у Сурдулици
- Кајакинг на Власинском језеру
- Манифестација Власинско лето
- Манифестације у Врању (Борини дани, међинародна смотра фоклора, ликовна колонија, и др)

14. Које недостатке бисте навели на примеру туристичке дестинације Пчињског округа?

- Понуда и тражња нису усаглашене (комплементарне)
- Недовољно атрактивна туристичка понуда
- Велика удаљеност од главних емитивних центара
- Неадекватна саобраћајна повезаност
- Друго (наведи разлог) _____

III ТУРИСТИЧКА ПОНУДА У ДЕСТИНАЦИЈИ

На скали од 1 до 5 оцените туристичку понуду на примеру Пчињског округа (где је 1 изразито неслагање са тврдњом, 2 делимично неслагање са тврдњом, 3 неутрални став, 4 делимично слагање са тврдњом, а 5 потпуно слагање са тврдњом)

Елементи важни за туризам	Туристичка понуда				
	Изразито неслагање са тврдњом			Изразито слагање са тврдњом	
	1	2	3	4	5
Климатске и временске прилике					
Лепоте природе					
Чист ваздух, вода, земљиште					
Еколошко одлагање смећа					
Општа сигурност					
Квалитет смештаја (чистоћа, удобност, цена)					
Квалитет хране и услуге у ресторанима					
Богатство гастрономске понуде					
Понуда хране и пића у трговинама					
Објекти за продају сувенира					
Разноврсност за спорске активности					
Могућност SPA садржаја					
Могућност ноћног провода					
Могућност избора излета					
Богатство културних манифестација					
Културно богатство (цркве, манастири, музеји, галерије и слично)					
Гостопримство локалног становништва					
Љубазност локалних продаваца					
Љубазност туристичких радника					
Стручност туристичких радника					
Имиџ туристичке дестинације на туристичком тржишту					
Информисаност туриста пре њиховог доласка					
Могућност bookinga					
Информисаност туриста током њиховог боравка					
Разговор са туристима након одласка					
Доступност и повезаност туристичких места					
Базе података о туристима					
Начин пријема гостију у туристичку дестинацију					
Туристичка сигнализација					
Број паркираних места					
Уређеност паркинга, стајалишта и видиковаца					
Уређеност пумпи у јавних тоалета					

IV ЗАДОВОЉСТВО ТУРИСТА

На скали од 1 до 5 (где је 1 изразито ниско задовољство а 5 изразито високо задовољство) оцените задовољство туристичком понудом Пчињског округа.

Општа туристичка инфра и супраструктура	Задовољство				
	Изразито ниско задовољство		Изразито високо задовољство		
	1	2	3	4	5
Туристичка инфраструктура					
Доступност					
Квалитет путне мреже					
Саобраћајна сигнализација на путу					
Шлеп служба					
Број паркинг места у месту боравка					
Одмаралишта поред пута и видиковци					
Пумпе и јавни тоалети					
Железничке и аутобуске станице					
Скијалишта					
Купалишта и уређеност плажа поред река и језера					
Информативне службе					
SPA & Wellness центри					
Тематски и забавни паркови					
Рекреативне стазе					
Интернет и телефонска доступност					
Туристичка супраструктура					
Климатске и временске прилике					
Лепота природе					
Планине					
Реке и језера					
Разноврсност флоре и фауне					
Чистоћа места					
Уређеност места					
Уређеност и чистоћа обала река и језера					
Општа сигурност					
Гостољубивост локалног становништва					
Богатство локалне гастрономске понуде					
Квалитет смештаја (чистоћа и уређеност)					
Уређеност заједничких просторија смештаја					
Квалитет и асортиман хране и пића					
Цене смештаја					
Цене у ресторанима					
Цене у маркетима и тргоинама					
Цене факултативних излета					
Цене сувенира и домаће радиности					
Однос цене и квалитета у месту боравка					
Доступност власника/шефа смештаја					
Садржај за ноћни провод					
Објекти за рекреацију					
Садржај за рекреацију деце					
Понуда факултативних излета					
Богатство манифестационог програма					
Културно богатство (цркве, манастири, галерије, музеји и сл.)					
Терени за тенис, мали фудбал, кошарку и др.					
Објекти спортске опреме					
Објекти сувенира и домаће радиности					
Радно време услужних делатности (банке, трговине...)					
Уопштено задовољан/на сам туристичком понудом дестинације					
Препоручио/ла би посету Пчињском округу					
Планирам поново посетити Пчињски округ					

На скали од 1 до 5 оцените задовољство услугама интерних стејкхолдера (где је 1 потпуно незадовољство, 2 делимично незадовољство, 3 неутрални став, 4 делимично задовољство, 5 потпуно задовољство) у Пчињском округу.

Услуге интерних стејкхолдера у Пчињском округу.	Задовољство				
	Потпуно незадовољство			Потпуно задовољство	
	1	2	3	4	5
За време боравка у дестинацији испоштовано је све понуђено уговором, проспектом, брошуром					
Пружање информација у Туристичким организацијама на дестинацији					
Љубазност запослених у туризму (туристички водичи, кустоси, рецепционари и др.)					
Туристичко особље је едуковано за обављане свог посла (туристички водичи, кустоси, рецепционари и др.)					
Познавање више страних језика запослених у туризму					
Туристичко особље је уредно					
Туристичко особље је спремно да помогне госту					
На пружање услуга у ресторанима се није дуго чекало					
Радно време угоститељских објеката					

Посматрано у целини, Пчињски округ посматрам као следећу дестинацију (код сваке компарације изаберите један одговор) .

- Скупа
- Туристички атрактивна
- Туристички доступна
- Маркетиншки промотивна
- Јефтина
- Туристички неатрактивна
- Туристички недоступна
- Маркетиншки непрмотивна

Хвала на издвојеном времену!

Прилог 2. Анкетни упитник 2. – Интерни стејкхолдери

У оквиру израде докторске дисертације, докторанда Анђелине Марић Станковић, под називом „Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа” спроводи се истраживање чији је саставни део и овај анкетни упитник. Анкета је анонимна, чији ће резултати послужити при изради докторске дисертације. Циљ овог анкетног истраживања је став интерних стејкхолдера о комплементарности туристичке понуде и туристичке тражње дестинације Пчињског округа, али и њихове перцепције о туристичкој понуди Пчињског округа. Хвала Вам што сте издвојили време, уложили знање и искуство у испуњавању овог анкетног упитника!

1. Пол

- Мушки
- Женски

2. Старост

- Млађи од 18 година
- 19–29 година
- 30–39 година
- 40–49 година
- 50–59 година
- 60–69 година
- Преко 70 година старости

3. Степен образовања

- Средња школа
- Виша школа/Струковне студије
- Факултет/Основне студије
- Мастер/магистратура
- Докторат

4. Ваше познавање страних језика

- Енглески (основни ниво)
- Енглески (напредни ниво)
- Два и више страних језика

5. Ваша стручна спрема је из области

- Туризма
- Угоститељства
- Менаџмента
- Економије
- Географије
- Историје уметности
- Друго (*наведите*) _____

6. Функција коју обављате је

- Запослен у туризму
- Запослен у угоститељству
- Менаџер
- Друго (*наведите*) _____

7. Место запослења интерних стејхолдера

- Туристичка организација или туристичка агенција
- Основни смештајни објекти
- Комплементарни смештајни објекти
- Ресторан
- Објекти културе (музеји, галерије и сл.)

8. Да ли сматрате да је реклама о развоју домаћег туризма допринела развоју туризма у Вашој општини и, уколико јесте, на шта је првенствено утицала?

- Да
- Не
- Делимично

9. Да ли локална самоуправа или Министарства трговине, туризма и телекомуникације Републике Србије помогло у развоју домаћег туризма у Вашој општини и на који начин?

- Да
- Не
- Делимично

10. Да ли су Туристичка организација и локалне туристичке агенције помогле у пласирању информација о туристичким атракцијама у Вашој општини и на који начин?

- Да
- Не
- Делимично

11. Да ли постоје планови за даљи и бољи развој домаћег туризма у Вашој општини?

12. Највећа интересовања за туристичку посету у Вашој општини била су усмерена на следеће атракције:

13. Највећа интересовања у Вашој општини била су усмерена на следеће смештајне капацитете:

14. Највећа интересовања у Вашој општини била су усмерена на следеће активности:

**15. Да ли се цена смештаја мењала у односу на предходне туристичке сезоне?
Уколико јесте да ли је цена смештаја била приступачна туристима?**

- Мењала се Раст цена
 Смањење цена
- Није се мењала
- Нисам упознат

16. Начин плаћања туристичких услуга

- Самостално плаћање
- Коришћење ваучера за одмор Министарства туризма и омладине

17. Потражња туриста за специјалним услугама

- Rent a car
- Туристички водич
- Ништа од наведеног

**18. Да ли је било жалби од стране туриста на пружаоце услуге смештаја и
хране?**

- Да
- Не
- Нисам упознат

На скали од 1 до 5 (где је 1 изразито мала могућност, 2 делимично мала могућност, 3 неутрални став, 4 делимично велика могућност, а 5 изразито велика могућност) оцените следеће могућности за структурирање туристичке понуде Пчињског округа, на основу облика туризма и садржаја.

Облици туризма и садржаји	Степен могућности				
	1	2	3	4	5
Здравствени и бањски туризам					
Wellness & Spa центар					
Медицинско лечење					
Климатско лечилиште					
Пешачке стазе здравља					
Манифестациони туризам					
Фестивали					
Сабори					
Фолклорне игре					
Изложбе					
Сајмови					
Приредбе и карневали					
Значајни дани/Меморијали					
Градски туризам					
Посета музејима, галеријама, позориштима и слично					
Посета тржним центрима					
Посета забавним парковима					
Посета културно-историјским целинама					
Посета спорским догађајима					
Ноћна забава					
Спортско-рекреативни туризам					
Спортске игре, такмичења, турнири					
Школа спортских вештина					
Спортови на води					
Риболовни туризам					
Ловни туризам					
Падобранство и параглајдинг					
Јахање					
Бициклизам, брдски бициклизам					
Аутомобилизам, мотоциклизам					
Планински туризам					
Жичаре					
Ски-лифтови					
Гондоле					
Ски-стазе					
Школа скијања					
Спасилачке јединице					
Изнајмљивање опреме					
Пословни и МІСЕ туризам					
Пословни састанци					
Конгреси					
Остали облици туризма					
Еко-туризам					
Рурални туризам					
Транзитни туризам					
Екскурзиони и излетнички туризам					
Викенд туризам					
Кружна путовања					
Авантуристички туризам					
Вински туризам					

Хвала на издвојеном времену!

Прилог 3.
Поступак рада Експлоративне факторске анализе за 64 елемената туристичке понуде Пчињског округа као туристичке дестинације

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	31.577	49.339	49.339	31.577	49.339	49.339	21.129	33.014	33.014
2	12.329	19.264	68.603	12.329	19.264	68.603	19.360	30.250	63.264
3	3.507	5.480	74.083	3.507	5.480	74.083	6.924	10.819	74.083
4	1.621	2.533	76.616						
5	1.345	2.102	78.718						
6	.853	1.332	80.050						
7	.683	1.067	81.118						
8	.619	.968	82.085						
9	.554	.866	82.951						
10	.525	.820	83.771						
11	.510	.797	84.568						
12	.496	.774	85.343						
13	.450	.704	86.046						
14	.425	.664	86.710						
15	.404	.631	87.341						
16	.348	.544	87.885						
17	.336	.526	88.411						
18	.331	.517	88.928						
19	.328	.512	89.439						
20	.317	.496	89.935						
21	.300	.469	90.405						
22	.287	.448	90.853						
23	.271	.424	91.277						
24	.265	.414	91.691						
25	.248	.388	92.078						
26	.239	.374	92.452						
27	.225	.352	92.803						
28	.216	.337	93.140						
29	.213	.333	93.473						
30	.205	.320	93.793						
31	.202	.315	94.109						
32	.194	.303	94.412						
33	.181	.283	94.695						
34	.180	.281	94.976						
35	.178	.278	95.254						
36	.173	.271	95.525						
37	.164	.256	95.781						
38	.158	.246	96.028						
39	.156	.243	96.271						

40	.145	.226	96.497						
41	.141	.220	96.717						
42	.138	.215	96.932						
43	.129	.202	97.135						
44	.126	.197	97.332						
45	.120	.187	97.519						
46	.114	.178	97.697						
47	.111	.174	97.871						
48	.110	.173	98.044						
49	.108	.168	98.212						
50	.101	.157	98.369						
51	.096	.150	98.520						
52	.095	.148	98.668						
53	.089	.140	98.808						
54	.084	.131	98.939						
55	.083	.129	99.068						
56	.079	.123	99.191						
57	.077	.121	99.312						
58	.075	.118	99.430						
59	.070	.110	99.539						
60	.068	.107	99.646						
61	.064	.100	99.747						
62	.057	.090	99.836						
63	.055	.086	99.922						
64	.050	.078	100.000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

БИОГРАФИЈА

Анђелина В. Марић Станковић, рођена је 14.01.1990. у Лесковцу. Основну школу и гимназију „Стеван Јаковљевић” завршила је у Власотинцу. У школској 2009/2010. години уписала се на студије географије на Департману за географију Природно-математичког факултета у Нишу. Основне академске студије завршила је 2012. године са просечном оценом 9,39 (девет и 39/100). У школској 2012/2013. години се уписала на мастер студије географије на ПМФ-у у Нишу. Мастер студије је завршила са просечном оценом 9,39 (девет и 39/100). Мастер рад под називом „*Туристичка валоризација краљевских бања Србије*” је одбранила 22.04.2015. године са оценом 10 (десет). Ментор мастер рада је био проф. Др Селим Шаћировић. У школској 2016/2017. години је уписала докторске студије на Географском факултету Универзитета у Београду из области Геонаука. Положила је све испите на докторским студијама са просечном оценом 9,89 (девет и 89/100).

Анђелина В. Марић Станковић је од 2015 до сада учествовала са радовима на више домаћим и међународним конференцијама из области географије и туризма (IV Kongres geografa, dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse povodom 150 godina rođenja Jovana Cvijića; III Međunarodna agrobiznis konferencija, MAK 2016, „Zapadni Balkan i Evropa”; Međunarodna konferencija „Savremeno obrazovanje nove tehnologije i održivi razvoj”; 2. Simpozijum o zaštiti prirode sa međunarodnim učešćem “Zaštita prirode-iskustva i perspective”; International scientific conference „Energy security and environmental challenges in Western Balkan – Case study R. of Macedonia”; „Традиција и трансформација туризма као просторног феномена” у организацији Географског факултета и др.). На седмој међународној научној конференцији „The Future of Tourism” 2022. године одржане у Врњачкој Бањи, Анђелина В. Марић Станковић је добила награду за најбољи научно-истраживачки рад од стране Research Network on resources Economics and Bioeconomy (RebResNet).

Анђелина В. Марић Станковић је учествовала у реализацији пројекта „Испитивање енергетске ефикасности фотонапонске соларне електране од 2 kW”, пројекат Министарства просвете, науке и технолошког развоја, TR33009 под руководством академика проф. др Томислава М. Павловића. Такође је учествовала у реализацији Међународног пројекта „Атлас Сунчевог зрачења у Републици Српској” од 2020, Министарство за научнотехнолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске, под руководством академика Драгољуб Мирјанића.

У звање истраживач-приправник Анђелина В. Марић Станковић изабрана је 27.12.2017. године на Природно-математичком факултету у Нишу.

У звање истраживач-сарадник Анђелина В. Марић Станковић је изабрана 24.11.2021. године на Природно-математичком факултету у Нишу.

У свом досадашњем раду, Анђелина В. Марић Станковић је објавила 1 рад у часопису на SCI листи, 8 радова категорије M51, 5 радова категорије M52 и 24 рада саопштени на скуповима међународног значаја штампани у целости. Објавила је и 2 монографије националног значаја у коауторству и то: „Tourist valorization of Royal spas in Serbia-Through history to the present day” и „Туристички и електроенергетски потенцијали Власинске микрорегије”.

Члан је Српског географског друштва.

Удата је за специјализованог пољопривредног инжењера за заштиту биља Милована Станковића. Љубичина је мама.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Анђелина В. Марић Станковић**

Број индекса **2/2016**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Анђелина В. Марић Станковић**

Број индекса **2/2016**

Студијски програм **Туризмологија**

Наслов рада

Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа

Ментор **др Мирјана Гајић, редовни професор**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Туристичке атракције у функцији структурирања понуде Пчињског округа

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.